CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.J.P.B.

Coll. No. 669

Title Mahābhārata-
Udyogaparva &
Bhāratārthapradīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

*Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara*

No.: 869. Subject: ~~Purāṇic lit~~ Kāvya

Title: Mahābhārata Udyoga parva. & Bhāratārthapradīpikā

Author: Vedavyāsa & Arjunamiśra Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. १९३२.

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 13.5" by 5.5" Extent: 309 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

नारायणस्य विशारदः महर्षेस्तस्याव सारतत्त्वाख्या ॥ व्याकुलयन्तस्तु तेनो सारतत्त्व वार्य मर्वज्ञः ॥ गुरूपदेशमं ... आख्यां श्रुत्वा रत्न ॥ ना रत्नार्थक ... गोयसुद्योग ...
रूप्यते ॥ इदं सर्वलिंगु वीर्यो ... ग ... कुरूप ... तस्य ... व सु द्योगपर्वक्रिगु नीयमा नस्य ॥ विदर्पण
तुनपा य वला स ॥ सतो वचस्या ... तस्य सकल संपा ... हेतुः कलाम ... तीति ... वाक्य ... कुरव्याय पदार्थो च व्याख्या येवाधिगत

॥श्री॥ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः॥ ॥लक्ष्मीभर्तुः ... पदकमलयुवः केशिरोमा च दंडाकृ ...
इदं यच्चक्ररहरविटपि श्रीगुरुः ... कान्तास्वर्भर्तुः ... कल्पद्रुमत्न वनाकेलिहिंदोलदण्डा ... याहका ... गुणं
यं यमनियमनुतं दुःखनिर्वाणवृक्ष॥ ॥धर्मार्थकामा ... फलसारमनोहरं। उद्योगपर्व ... कानीनकुल
... नमः॥ उद्योगोद्यमाबाधस्य ... वडवमरीचय॥ ... दुर्योधनवंशो ... महत् ... ॥ कृत्वा विवाहमित्यादेरस्या
... यत्रेदं ... तस्य नेवत्वं ... तीर्थयात्रादिभिः ... समग्री ... मस्य ... कुरुनस्य देवा ... विवाह ...

॥श्री॥ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः॥ ॥नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं। देवीं सरस्वतीं चैव ततो
जयमुदीरयेत्॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताः सपक्षाः। विश्रम्य च
त्वार्युषसः प्रतीताः सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः॥

मयी ... ह्रस्व ... रश्च तिस्रः पाण्डुपनादिविवाहस्य ... तिहा ... सामग्री ... त्वसंपत्त्या बलवत्त्वेन बकुविधा ... नाहं सामग्रीहीना ... संध्यादिगतरात्मा ... विरोधयुद्धोगमात्र ... नेतिवत्स्य ... कृतनामंद पर्वीकृत्वा विवाहमित्यादेः कृष्णेगांडीवधन्वनित्यं ... युधिष्ठिरेणकिं करणीयमिति विचारस्ता ... चत्वारि दिनानीति शेषः ॥ उषसः प्रभाताः प्रतीताः प्रहृष्टाः ॥ ... समा ... दिवस्याप ... सत्सा
मा सर्वार्थसिद्धो रंडोन कार्यमिति ॥ राज्ञां संचरणस्य चात्यंतमादिपुरुषसंश्रयेण ॥ विनिस्तरी ... विश्वरूपत्व ... धर्म ... नापेक्ष्या
विद्यास्या ... एवं ... उद्योग ... दोषप्रशमनविधिरिति ॥ नकुपपातस्य च परदारधापनेन ... पायमानत्वामे ... एवं ... पिपुरोहि

विस्तुमा ... लवच ... धर्मिरा ॥ तत्रापि यायातस्या ... निमानतिहा ॥ दान ... धर्मपालन ... महत्स्य ... तत्त्वं ... ॥ वि
... जगत वासुदेव ... विरुवास ... संकृता ... कर्णोपि ... वादस्मब
मणिशिः प्रवेकः ॥ आयनासनो दिखान विन्नागोपस्था ॥ अविद्या ... मिति निर्धारणे षष्ठी ॥ न क्रियापदं वक्ष्यमाणत्वात्क्रि

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा। न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः॥ अथा
सनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ। वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पितामहो रामजनार्दनौ च॥ पाञ्चाल
राजस्य समीपतस्तु शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः। मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टौ जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च॥ सुताश्च सर्वे
द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च। प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः॥ सर्वे च शूरा
पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण तथा बलेन। उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु॥ ततोपविष्टे
षु महारथेषु विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु। रराज सा राजवती समृद्धा ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता॥ ततः कथास्ते सम
वाययुक्ताः कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः। तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः॥ कथान्तमासा
द्य च माधवेन संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः। ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन्वाक्यं महार्थं च महोदयं च॥ ॥कृ
ष्ण उवाच॥ ॥सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम्। जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं पुनः प्रवासे सम
यः कृतश्च॥

यायाः ॥ पितामहो वसुदेवपिता शूरः ॥ सुसन्निकृष्टे समीपे ॥ समवाये समाजे ॥ युक्ताः उचिताः ॥ दासमाणाः प्रतीक्षमाणाः ॥
संघट्टिताः प्रेरिताः ॥ महार्थं महाविषयां महोदयं महाफलं ॥

विश्वासमत्रं न शोक कर्तव्य इति ... कर्णस्कंती संवादस्यापि नित्या गोन कर्तव्य इति ॥ अ
निनिर्याणोत्कृष्ट पणरयाति ... संख्यानां ... नास्योपदेशः ॥ अतो पाख्यानस्य ... कुरूप ... लिङ्गेन मानतीय ... इत्यादि ॥ कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा

उद्योग

सकोरयोपषांतमसारथ्यावाराइति वाचतुाारास्परयो पिद्विांकरणायइतिनमस्तः॥उयरूपंमताय नञ्चाामहोयःअन्यनाशकचात्सुकलोकापिरुद्धःप

सत्येस्थितिंसत्यवादिनिः॥सत्यास्थेतिरष्टाध्येतिारपराइयेनरपिनोलद्धंयंतेरथिस्त्वंसत्यमितियावत्।उग्रकृपतितासच्च फलमाकुः॥महोगइत्यासन्नमकल्मुषतामाद्यत्तुच्छ्रूयेते घातुसिंबन्ा।नृशाहोमकर्मकत्वान्महीयतित्वांमत्तेर्थय

शाकेर्विजतंनरसामहींचसत्येस्थितिः॥सत्यरायपुपायादरंउतिलकुतमुग्रकृद्वर्षाणिघङ्ख्यचकीर्ममिग्रः॥त्रयो दशोंचिवस्तुडस्तरोयमज्ञायमानैश्चरितंसमनीयो।केशानुसह्याग्निविधाश्चदुङ्खिस्तीर्गोमिहः॥ङ्गःस्वकलेनराजनू॥एवंगतेधर्मसुतस्यराज्ञोदुर्योधनस्यापिचपद्धितंस्यात्॥तच्चितयध्वंकुरुपांडवानांधर्म्यचयुक्तंचयशस्करंचा॥अधर्मयुक्तंनचकामयेतराज्यंसुराणामपिधर्मराजः॥धर्मार्थयुक्तंचमहीपतित्वंग्रामेपिकस्मिंश्चिदयंबुभूषेत॥पित्र्यंहिराज्यंविदितंनृपाणांयथायकर्षधृतराष्ट्रपुत्रैः॥मिथ्येनघोरणतयाऽनेनकृच्छ्रंमहत्प्राप्तमसह्यरूपं॥नचापियाहोविजिनोरणातैःस्वतेजसाधृतराष्ट्रस्यपुत्रैः॥तथापिराजासहितःसुहृद्भिरभीप्सतेनामयमेवतेषां॥यत्तत्स्वयंपांडुसुतैर्विजित्यसमाहृतंभूमिपतीन्निपीड्य॥तन्न्याय्यंचतेकुरुमुख्यवीराःकुंतीसुतामाद्रवतीसुतौ च॥बालास्त्विमेतैर्विविधैरुपायैःसंप्रार्थिताहंतुममित्रसाहाः॥राज्यंजिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैःसर्वंचतद्वोविदितंयथावत्॥तेषांचलोभंप्रसमीक्ष्यवृद्धंधर्मात्मतांचापियुधिष्ठिरस्य॥संबंधितांचापिसमीक्ष्यतेषांमतिंकुरुध्वंसहिताःपृथक्का॥इमेचसत्येनिरताःसदैवक्रोधंतुप्रैतेषमवित्तुमित्वेत्तामहिपतित्वमितिस्यार्थेनदिव्निःअनामयंकुशलंतैसौयाविजनध्टिाहे॥संप्रार्थिताहृष्टा॥अमित्रसाहाःशत्रुरनतिक्रमसीया॥ दायतिवंवत्स्वमेतप्रावृमित्वेत्॥तुथ॥मांससकम

पारयित्वासमयंनियमंसमाप्यअतोस्याःकालाहृईयथेतात्वाद्देद्युर्द्धेननदेनोपिनारसबांधवारहृस्तुः॥ वासुदेव वाक्यं॥

पारयित्वासमाप्यसमयंचनवासंगतं॥अनकालाद्दृष्ट्वाविस्रज्यद्युनेहारयित्वा॥सम्यक्पष्टंतेयुवंचनाहीनेषु॥इत्यां तेयारयित्वासमयंयथावत्॥अतोन्यथानिरुपरच्युमाणाहन्युःसमेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान्॥तेविप्रकारंवनिरार्य राज्ञःसुहृज्जनास्तान्परियालयेरन्॥युद्धेनबाधेयुरिमांस्तथैवतेर्वध्यमानायुधितांश्चहन्युः॥तथापितेमल्पतयासमर्था स्तेषांजयायेतिनवेन्मतंमे॥समेत्यसर्वेसहिताःसुहृद्भिस्तेषांविनाशाययतन्तुरेव॥दुर्योधनस्यापिमतंयथावन्नज्ञाय तेकिंनुकरिष्यतीति॥अज्ञायमानेचमतेपरस्यकिंस्यात्समारभ्यतमंमतंवः॥तस्मादितोगच्छतुधर्मशीलःशुचिःकुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः॥दूतःसमर्थःप्रशमायतेषांराज्यार्धदानायुधिष्ठिरस्य॥निशम्यवाक्यंतुजनार्दनस्यधर्मार्थयुक्तंमधु रंसमंच॥समाददेवाक्यमथाग्रजोस्यसंपूज्यवाक्यंतदतीवराजन्॥ ॥इतिमहाभारतेउद्योगपर्वणि॥ ॥बलदेवउवाच॥ श्रुतंभवद्भिर्गदपूर्वजस्यवाक्यंयथाधर्मवदर्थवच्च॥अजातशत्रोश्चहितंचदुर्योधनस्यापितथैवराज्ञः॥अर्धंहिराज्य स्यविसृज्यवीराःकुंतीसुतास्तस्यकृतेयतंते॥प्रदायचार्धंधृतराष्ट्रपुत्रःसुखीसहास्माभिरतीवमोदेत्॥लब्ध्वाहिराज्यंपुरुष प्रवीराःसम्यक्प्रवृत्तेष्वपरेषुचैव॥ध्रुवंप्रशांताःसुखमाविशेयुस्तेषांप्रशांतिश्चहितंप्रजानां॥दुर्योधनस्यापिमतंचवे त्तुंवक्तुंचवाक्यानियुधिष्ठिरस्य॥प्रियंममस्याद्यदितत्रकश्चिद्व्रजेच्छमार्थंकुरुपांडवानां॥सभीष्ममामंत्र्यकुरुप्रवीरं वैचित्रवीर्यंचमहानुभावं॥द्रोणंसपुत्रंविदुरंकृपंचगांधारराजंचससूतपुत्रं।

तानिवीराणकोयाग्नव सुहृद्भिरस्मादृशैश्चिन्तिः॥अर्धराज्यस्यविस्रज्यद्युनेनहारयित्वानिमोतेदःसप्रधानंयेषां॥

उद्योग

वाक्यं॥ ॥यादृशश्चात्माधर्मिष्ठो पापिष्ठो वा स: दृष्टान्तवता॥

सुखं विद्याकालोर्थ्यरूपान्यांहृष्टाः।श्रेदाप्तु ते कालहृष्टाः।गतेषु दुर्योधनादीनेतदा शिनयुरं समागतेषु मिलितेषु संगतेषु संसदि समागतेषु।सर्वा
निगमोनिष्ठयः।यथास्वकेषु स्वधर्ममनतिक्रम्य।श्रुतकाले हृष्टाः विद्याव्यासहृष्टाः।गतेषु ग्रामेषु समागतेषु अन्योन्यमिलितेषु।संगान
सुन्नमिकृतादितना व मिलितेषु।सर्वा स्ववस्था सु।बाल्यमारभ्यात्ययं यावत्॥ तेन द्यूतार्थेन।कौद्यात्।कपटात्।तैः।शकुनिप्र

मर्दिचयेन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधना निगमप्रधनताः॥ स्थितास्वधर्मेषु यथास्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालहृष्टाः।एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु हृष्टेषु च संगतेषु।ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुंतीसुतस्यार्थकरं यथास्यात्॥ सर्वस्ववस्था सुचातनकौद्यात् प्रसोदिसोर्थाव
लमाश्रितिस्तैः प्रियात्मणेनेच युधिष्ठिरस्य हृतं प्रमत्तस्य कुरुतस्य राज्यं।निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः॥ गांधार
राजस्य सुतेमताक्षं समाह्वयाहविजमाजमीढः।दुरोदरास्तत्र सहस्रशोन्ये युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुं।उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं स
माह्वयत्तत्र जितोत्रवत्सः।मदीव्यमानं प्रतिदीव्य चैनं महेषु नित्यं परुषा सुखेषु।संरंभमाणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न
कश्चित्।तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तं।तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन॥
वैशंपायन उवाच॥ ॥एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात।तच्चापि वाक्यं परिनिंद्य तस्य समाददे वाक्यमिदं स
मन्युः॥ इति महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥सात्यकिरुवाच॥ यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते।यथारूपोंतरात्मा
ते तथारूपं प्रभाषसे॥

निनिः करणं सते।प्रियमित्येवाल्पपेतश्चांगारुलेन गुत्रशनिवलेन।नियंत्रपरासु खेषु।संरंभमाणाः कम्प्यत।अपि
संभावनीया।उत्पपात उत्थितः॥ ॥ स्ववस्था सुसर्वकालं ते दुर्योधनादयः॥ न कौद्यात् न कौटिल्यात्।नवतां प्रसिद्धस्तु निशेषः।कौटिल्या
भावस्तेजस्वीत्युक्तो हीति।प्रियात्सु प्रगतमं मत्ता युधिष्ठिरेण हृतात समत्तस्य सकस्य नियंत्रपरुषु सुखेषु प्रतिपत्स्वसुखेषु।संरंभमाणः कु

विदं॥ मयव्ययौ बहुकुशलमिति च निश्चिया॥ बलादेव

३

फलाफलवतीति सुयोसुल्गुगल्यादिनापूर्वसव स्रीकिंतु वितर्के तेषां श्रुत्वा परं वस्तु।
फलाफलवती।इत्यत्र यकारस्थाने ईकारश्छांदसः॥ लांगलध्वजेति तिदंगर्गर्न संबोधनं।किमित्याहे यो यदं यदसात्वमयि नचराज्यं

संति विपुरुषाः शूराः संति कापुरुषास्तथा।उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति।एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ।नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लांगलध्वज।ये च शृण्वंति ते वाक्यं तानसूयामि माध
व।कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन्।लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः।समाहूय महात्मानं जितवंतोक्षकोवि
दः।अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः।यदि कुंतीसुतं गेहे क्रीडंतं भ्रातृभिः सह।अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत्
।समाहूय तु कौंतेयं क्षत्रधर्मरतं सदा।निकृत्या जितवंतस्ते किं नु तेषां परं शुभं।कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परं।वनवा
साद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदं।यद्ययं परवित्तानि कामयीत युधिष्ठिरः।एवमप्ययमत्यर्थं परान्नार्हति याचितुं।कथं च धर्म
युक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः।निवृत्तवासान्कौंतेयानाहुर्विदिता इति।अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना।नव्यवस्य
ति पांडुनां प्रदातुं पैतृकं वसु।अहं तु तांछितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात्।पादयोः पातयिष्यामि कौंतेयस्य महात्मनः।अथ ते न
व्यवस्यंति प्रणिपाताय धीमतः।गमिष्यंति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति।नहि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः।वेगं सम
र्थाः संवोढुं वज्रस्येव महीधराः।को हि गांडीवधन्वानं कश्चक्रायुधमाहवे।मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदं।यमौ च दृढ

चिकीर्षवः।कथमित्यन्वयः॥

कार्प्ण्याद्धनलोभात्।।इदनत्रअक्लीबत्वाद्।। कार्प्ण्याद्दुर्योधनस्यकार्यात्लक्ष्यतेननलोभाद्।।

उद्योग

धन्वानौयमकालोयमद्युतीं।।कोद्विजोविषुरामादेहष्ट्युम्नंचयार्थितं।।पंचेमान्पांडवेयांश्चद्रौपद्याःकीर्त्तिवर्द्धनान्।।समप्रमाणा
न्पांडूनांसमवीर्यान्मदोत्कटान्।।सौभद्रंचमहेष्वासममरैरपिदुःसहं।।गदप्रद्युम्नसांबांश्चकालवज्रानलोपमान्।।तेवयंधृतराष्ट्र
स्यपुत्रंशकुनिनासह।।कर्णेनचनिहत्याजावभिषेक्ष्यामपांडवं।।नाधर्मोविद्यतेकश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः।।अधर्म्ममयशस्यं
चशात्रवाणांप्रयाचनं।।हृद्गतस्तस्ययःकामस्तंकुरुध्वमतंद्रिताः।।विसृष्टंधृतराष्ट्रेणराज्यंप्राप्नोतुपांडवः।।अद्यपांडुसुतोराज्यं
लभतांवायुधिष्ठिरः।।निहतावारणेसर्वेशेष्यंतेवसुधातले।। ।।महाभारतेचिशतउद्योगपर्वणि।। ।।द्रुपदउवाच।। ।।एवमेतन्म
हाबाहोभविष्यतिनसंशयः।।नहिदुर्योधनोराज्यंमधुरेणप्रदास्यति।।अनुवर्त्स्यतितंचापिधृतराष्ट्रःसुतप्रियः।।भीष्मद्रोणौचकार्प
ण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ।।बलदेवस्यवाक्यंतुममज्ञानेनयुज्यते।।एतद्धिपुरुषेणाग्रेकार्यंसुनयमिच्छता।।नतुवाच्योमृदुवचो
धार्त्तराष्ट्रःकथंचन।।नहिमार्द्दवसाध्योसौपापबुद्धिर्मतोमम।।मार्द्दवंगर्द्दभेकुर्यात्गोषुतीक्ष्णंसमाचरेत्।।मृदुदुर्योधनेवाक्यंयोब्रूया
त्पापचेतसि।।मृदुवैमन्यतेपापोभाष्यमाणमशक्तिजं।।जितमर्थंविजानीयादबुधोमार्द्दवेसति।।एतच्चैवकरिष्यामोयत्नश्चक्रियतामि
ह।।प्रस्थापयाममित्रेभ्योबलान्युद्योजयंतुनः।।शल्यस्यधृष्टकेतोश्चजयत्सेनस्यचाविभो।।कैकेयानांचसर्वेषांदूताशंवतुशीघ्रगाः।। ४

अमितवतीत्यभिद्रः।।

सचदुर्योधनोनूनंप्रेषयिष्यतिसर्वशः।।पूर्वाभिपन्नाःसंतश्चभजंतेपूर्वचोदकं।।तत्त्वरध्वंनरेंद्राणांपूर्वमेवप्रचोदने।।महद्धि
कार्यंवोढव्यमितिमेवर्त्ततेमतिः।।शल्यस्यप्रेष्यतांशीघ्रंयेचतस्यानुगानृपाः।।भगदत्तायराज्ञेचपूर्वसागरवासिने।।अमितौज
सेतथोग्रायहार्दिक्यायांधकायच।।दीर्घप्रज्ञायशूरायरोचमानायचाभिभो।।आनीयतांबृहंतश्चसेनाबिंदुश्चपार्थिवः।।सेन
जित्प्रतिविंध्यश्चचित्रवर्म्मासुवास्तुकः।।बाह्लीकोमुंजकेशश्चचैद्याधिपतिरेवच।।सुपार्श्वश्चसुबाहुश्चपौरवश्चमहारथ
ःशकानांपह्लवानांचदरदानांचयेनृपाः।।कांबोजाऋषिकायेचपश्चिमानूपकाश्चये।।जयत्सेनश्चकाश्यश्चतथापंचनदानृ
पाः।।क्राथपुत्रश्चदुर्द्धर्षःपार्वतीयाश्चयेनृपाः।।जानकिश्चसुशर्म्माचमणिमान्योतिमत्स्यकः।।पांसुराष्ट्राधिपश्चैवधृष्टकेतुश्चवी
र्यवान्।।तुंडदंडधारश्चबृहत्क्षेत्रश्चवीर्यवान्।।अपराजितोनिषादश्चश्रेणिमान्वसुमानपि।।बृहद्बलोमहौजाश्चबाहुःपरपु
रंजयः।।समुद्रसेनोराजाचसहपुत्रेणवीर्यवान्।।अदारिश्चनदीजश्चकर्णवेष्टश्चपार्थिवः।।समर्थश्चसुवीरश्चमार्जारःकन्य
कस्तथा।।महावीर्यःसुकदुश्चनिकुंभस्तुमुलःक्रथः।।नीलश्चवीरधर्माचभूमिपालश्चवीर्यवान्।।दुर्जयोदंतवक्रश्चरुक्मी
चजनमेजयः।।आषाढोवायुवेगश्चपूर्वपालीचपार्थिवः।।भूरितेजादेवकश्चएकलव्यःमहाद्युतेः।।कारुषश्चतथाराजाक्षेमधू

गी

संबंधकं संबंधः एतां वाच्युर्योधनेन दुहितादत्तेतिकौरवैः सहसंबंधः॥ कुंतीपितृष्वसेत्यस्माकमितियादवैः सहसंबंधः॥ संबंधेतरं सां

उद्योग त्रिस्यवीर्यबाहुरुचरः क्षेमकश्चैव वाटधानस्यपार्थिवः॥ श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान्॥ कुमारश्च कलिंगानामीश्व
रो युद्धदुर्मदः॥ एते चान्ये च बहवस्तां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते॥ अयं च ब्राह्मणो विद्वान्मम राजन्पुरोहितः॥ प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यम
स्मिन्समर्प्यतां॥ यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः॥ धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः॥ ॥महाभारते उद्योगप
र्वणि॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे॥ अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पांडवस्यामितौजसः॥ एतच्च पूर्व
कार्यं नः सुनीतमभिकांक्षतां॥ अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः॥ किंतु संबंधकं तुल्यमस्माकं कुरुपांडुषु॥ य
थेष्टं वर्तमानेषु पांडवेषु च तेषु च॥ ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे तथा भवान्॥ कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति॥
भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च॥ शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः॥ भवंतं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते॥ आचा
र्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च॥ स भवान्प्रेषयत्वद्य पांडवार्थकरं वचः॥ सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान्॥
राम यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः॥ न भवेत्कुरुपांडूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः॥ अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृ
तराष्ट्रजः॥ अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मासु माकुधः॥ ततो दुर्योधनो मंदः सहामात्यः सबांधवः॥ निष्ठामापत्स्यते मूढः
क्रुद्धे गांडीवधन्वनि॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ ५

संबंधकमितिवाच्या ४॥ ततः परस्परं वेति॥ निष्ठां नाशं॥

ततः सत्कृत्येत्यादेर्गंतागसाक्षयमित्यंतस्य राज्यदानेन युधिष्ठिरस्य प्रीतिमाविनीयेति तात्पर्यार्थः॥ भवंतीति भ
नानि स्थावरजंगमानि॥ प्राणिनां जंगमाः॥ बुद्धिजीविनां बुद्धिमुपजीव्य जीवंति॥ बुद्धराधिक्यगुणेन प्राणिनः॥

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः॥ गृहान्प्रेषयामास सगणं सहबांधवं॥ द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरो
गमाः॥ चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः॥ ततः संप्रेषयामास विराटः सह बांधवैः॥ सर्वेषां भूमिपानां भूमिपाला
नां द्रुपदश्च महीपतिः॥ वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपांचालयोश्च ते॥ समाजग्मुर्महीपालाः संहृष्टा महाबलाः॥ तच्छु
त्वा पांडुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलं॥ धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन्॥ समाकुला मही राजन्कुरुपांडव
नत कारणात्॥ समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षितां॥ संकुला च तदा भूमिश्चतुरंगबलान्विता॥ बलानि तेषां वीराणामागच्छ ८
४५॥ न्ततस्ततः॥ चालयंतीव गां देवीं सपर्वतवनामिमां॥ ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पांचाल्यः स्वपुरोहितं॥ कुरुभ्यः प्रेषयामास
युधिष्ठिरमते स्थितः॥ ॥महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥द्रुपद उवाच॥ ॥भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठा
ः प्राणिनां बुद्धिजीविनः॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु द्विजातयः॥ द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्ध
यः॥ कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः॥ स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः॥

श्रेष्ठा हितप्रदानाश्रुतरामतस्याः॥ द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः॥ वैद्यास्त्रयीविद्यादिनाप्रवदरं॥ ब्राह्मणाः॥ कृतबुद्ध
यो विहितप्रतिषेधसंस्कृतबुद्धयः॥ कर्तारोऽनुष्ठातारः॥ ब्रह्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनः॥

शल्यायुद्धायोद्दमयाविया॥ अनघोऽनेनाः। विदितज्ञातेसति। आवर्तयिष्यति दुर्योधनमतादावर्तयिष्यति। एकाग्रक

उद्योग कुलेन च विशिष्टोसि वयमाचक्षतेन च। शल्याऽनवमस्थासि सुभक्ष्णां गिरसे न च। विदितं चापितसर्वं यथा वृत्तः म
कौरवः। पांडवस्य यथावृत्तः। कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। धृतराष्ट्रस्य विदितं वेचिताः पांडवाः परेः। विदुरेणानुनीताः। पि
तृत्वमवानुवर्तीत। शक्रनिर्वृधिं सर्वं हि कुंतीपुत्रे समाकयत। अनेकं मताद्यः मनस्यद्यशान्तिः स्थितं स्थितिं। ततयावे
चयिवाउधर्मराजं युधिष्ठिरं। न कस्यांचिदवस्थायां राज्यदास्यतीति विस्मयः। तवास्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रस्य वचः। म
नांसितस्य योधानां क्रमनवमावर्तयिष्यति। विदुरस्थापितवाक्यं माधयिष्यति तावकं। भीष्मद्रोणकृपादीनां भेद
संजनयिष्यति। अमात्यसुचनिर्नेशुयोधेसु विदुरवेसु चाउतरकायकरणं। तथाकर्मनि विष्यति। एतस्मिन्नंत
रपायाः सुखमेकाग्रबुद्धयः। सेनाकर्म्म करिष्यंति द्रव्याणां चिवसंचयं। नि द्यमास्तसुच स्वस्तुलंबमा। ततथा
चयि। ततयातेकरिष्यंति सेनाकर्मेनसंशयः। एतः स्वयोजनं चात्र याधम्यनापलम्यता। संगत्या धृतराष्ट्र
कृष्याद्दिमयं वचस्य वा। सत्यवान्धर्मसंयुक्तं धर्मतिषुसमाचरत्। कृपालुस्तु परिक्लेशान्पांडवीयान्वृकोर्ते
यन्। हृदि ते कुरुधर्मचक्षुवत्प्रगर्वहृते स्थितं। विजिस्यतिमनांस्येषामितिसेनात्रसंशयः। न च तेभ्यो नयात सि ब्रा ६
ह्मणो ह्यसि यद्वदितु। हृतकर्मणि युक्तस्त्वं विरस्य विशांपतेः॥

रणासेकमत्तायाहूतं। लंबमानकुणलस्तु। सेनाकर्मसेनाद्योगं॥

जयेन जयनाम्ना॥ गतेद्वारवतीं कृष्णइत्यादेः यः सपंचालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रतीत्यं तस्य सेनाममवाद्यस्तान्त्यर्थिर्ध्दः। त्रिशि
रोवधोपाख्यानस्य चतपसित्थि तस्यापि वैरिणो वधस्तान्त्यर्थिः। इन्द्रवधोपाख्यानस्य तु अयन्नाविरिणो रधस्तान्त्यर्थिः

सवाणू पुष्पयोगेन कुरुन्वैनजयेन वा कौरवेयान्प्रयान्वा सु कौंतेयस्यार्थसिद्धये॥ ॥विशंपायन उवाच॥ ॥तथा
कृत्वाह्नः प्रयंथो द्रुपदेन महात्मना। पुरोधा हस्तं समं यत्नो नगरं नागसाह्वयं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि पुरोहितयाने॥ ॥वैशं
पायन उवाच॥ ॥पुरोहितं ते ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयं। दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः। प्रस्थाप्य दू
तानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः। स्वयं जगाम कौरव्यः कुंतीपुत्रो धनंजयः। गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे। सह
वृष्ण्यंधकैः सर्वैः नीतिश्च शतशस्तथा। सर्वमागमयामास पांडवानां विचेष्टितं। धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहिते
श्चरैः। स श्रुत्वा माधवं जांतं सहस्त्रैर निलोपमैः। बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीं। तमेव दिवसं चापि कौंतेय
ः पांडुनंदनः। आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः। तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनंदनौ। सुप्तं ददृशतुः कृष्णं
शयानं चाभिजग्मतुः। ततः शयाने गोविंदे प्रविवेश सुयोधनः। उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने। ततः किरीटी त
स्यानु पश्चिवेश महामनाः॥

नकुशोपाख्यानस्य तस्य च नकुषवर्दस्य हृष्यसौर्हताः कौरवाहतिनात्पर्यार्थः। माधवो मधुरोत्तः। आगमयामासज्ञात
वान्। दूतैश्चैः। चारैश्चकैः। उच्छीर्षं तु प्रधानं।

पश्चार्द्धे याहीति। सद्यं महत्तां च। पूर्वसारिणः पूर्वाचारानुकारिणः॥ प्रवारणामभिपालनं। मत्संहननेशारीरं संस्कृतयोधिनो

उद्योग पश्चार्द्धे चैव कृष्णस्य स्थितो ऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः। प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनं। स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावत्प्र
तिपूजितौ। तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः॥ ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्र
हसन्निव। विग्रहे ऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति। समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेपि च। तथा संबंधकं तुल्य
मस्माकं त्वयि माधव। अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन। पूर्वं चाभिगतं संतो भजंते पूर्वसारिणं। त्वं च श्रेष्ठतमो लो
के सतामद्य जनार्दन। सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संश
यः। दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः। तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात्। साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि
सुयोधन। प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः। तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः। मत्संहननतुल्यानां गो प्र
पानामर्बुदं महत्। नारायणा इति ख्याताः सर्वे संस्कृतयोधिनः। ते वा युधि दुराधर्षा भवंत्वेकस्य सैनिकाः। अयुध्य
८ मानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रो ऽहमेकतः। आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतं। तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि
धर्मतः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुंतीपुत्रो धनंजयः। अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केश १

गुरूपदेशसंस्कारेण युद्धशीलाः। प्रवार्यो निपालनीयाभिप्रायः॥

अपकृतं सुबहवास्वपक्षे न तु प्रवेशितं वा। निगृह्य पीडयित्वा।

वं। नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृषु। सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि। दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः।
ततोभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलः। सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत्। प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं व
चः॥ ॥बलदेव उवाच॥ ॥विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति। यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा। निगृह्यो
क्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनंदन। मया संबंधकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः। न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत॥
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणं। नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै। इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवम
वेक्ष्य ह। जातोसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते। गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥इत्ये
वमुक्तस्तदा परिष्वज्य हलायुधं। कृष्णं चापकृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयं। सोभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा। स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनंदनः। वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन्।
ततः पीतांबरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः। गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत्। अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं वृत
स्त्वया॥ ॥अर्जुन उवाच॥ ॥भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहंतुं नात्र संशयः। निहंतुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ। भवांस्तु की

स्पर्द्धयाअद्यमध्येकइत्येवं।अथअहंसादिःइवशब्दोवाक्यालंकारे।आनर्चपूजितवान्।

उद्योग र्तिमांल्लोकेतद्यशस्त्वांगमिष्यति।यशसाचाहमप्यर्थीतस्मादसिमयावृतः।सारथ्यंतुत्वयाकार्यमितिमेमानसंसदा।चिर
रात्रेप्सितंकार्यंतद्भवान्कर्त्तुमर्हति॥ ॥वासुदेवउवाच॥ ॥उपपन्नमिदंपार्थयत्स्पर्द्धेथामयासह।सारथ्यंतेकरिष्यामि
कामःसंपद्यतांतव॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥एवंप्रमुदितःपार्थःकृष्णेनसहितस्तदा।वृतोदाशार्हप्रवरैःपुनरायाद्युधि
ष्ठिरं॥ ॥इतिमहाभारतेउद्योगपर्वणि॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥शल्यःश्रुत्वातुदूतानांसैन्येनमहतावृतः।अभ्ययात्पां
डवान्राजन्सहपुत्रैर्महारथैः।तस्यसेनानिवेशोभूदध्यर्द्धमिवयोजनं।तथाहिविपुलांसेनांबिभर्त्तिसनरर्षभः।अक्षौ
हिणीपतीराजन्महावीर्यपराक्रमः।विचित्रकवचाःशूराविचित्रध्वजकार्मुकाः।विचित्राभरणाःसर्वेविचित्ररथवाह
नाः।विचित्रस्रग्धराःसर्वेविचित्रांबरभूषणाः।स्वदेशवेषाभरणावीराःशतसहस्रशः।तस्यसेनाप्रणेतारोबभूवुःक्षत्रि
यर्षभाः।व्यथयन्निवभूतानिकंपयन्निवमेदिनीं।शनैर्विश्रामयन्सेनांसययौयेनपांडवाः।ततोदुर्योधनःश्रुत्वामहासे
नंमहारथं।उपायांतमभिद्रुत्यस्वयमानर्चभारत।कारयामासपूजार्थंतस्यदुर्योधनःसभाः।रमणीयेषुदेशेषुरत्नचित्राःस्व
लंकृताः।शिल्पिभिर्विविधैश्चैवक्रीडास्तत्रप्रयोजिताः।तत्रमाल्यानिमांसानिभक्ष्यंपेयंचसत्कृतं।कूपाश्चविविधाकारा ८
मनोहर्षविवर्द्धनाः।वाप्यश्चविविधाकाराउदकानिगृहाणिच।सताःसभाःसमासाद्यपूज्यमानोयथामरः।दुर्योधनस्य

मोदनामारकाशिवा।पाठः॥

तुश्चे।

सचिवैर्देशेदेशेयथार्हतः।आजगामसभामन्यांदेवावसथवर्चसं।सतत्रविषयैर्युक्तःकल्याणैरतिमानुषैः।मेनेत्यधिक
मात्मानमवमेनेपुरंदरं।पप्रच्छाथततःप्रेष्यान्प्रहृष्टःक्षत्रियर्षभः।युधिष्ठिरस्यपुरुषाःकेत्रचक्रुःसभाइमाः।आनीयंतां
सभाकाराःप्रदानार्हाहिमेमताः।प्रसादमेषांदास्यामिकुंतीपुत्रोनुमन्यतां।दुर्योधनायतत्सर्वंकथयंतिस्मविस्मिताः।सं
प्रहृष्टोयदाशल्योदिदित्सुरपिजीवितं।गूढोदुर्योधनस्तत्रदर्शयामासमातुलं।तंदृष्ट्वामद्रराजस्तुज्ञात्वायत्नंचतस्यतं।प
रिष्वज्याब्रवीत्प्रीतइष्टोर्थोगृह्यतामिति॥ ॥दुर्योधनउवाच॥ ॥सत्यवाग्भवकल्याणवरोवैममदीयतां।सर्वसेनाप्रणे
तामेभवान्भवितुमर्हति॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥कृतमित्यब्रवीच्छल्यःकिमन्यत्क्रियतामिति।कृतमित्येवगांधारिः
प्रत्युवाचपुनःपुनः॥ ॥शल्यउवाच॥ ॥गच्छदुर्योधनपुरंस्वकमेवनरर्षभ।अहंगमिष्येद्रष्टुंवैयुधिष्ठिरमरिंदमं
।दृष्ट्वायुधिष्ठिरंराजन्क्षिप्रमेष्येजनाधिप।अवश्यंचापिद्रष्टव्यःपांडवःपुरुषर्षभः॥ ॥दुर्योधनउवाच॥ ॥क्षिप्रमाग
म्यतांराजन्पांडवंवीक्ष्यपार्थिव।त्वय्यधीनाःस्मराजेंद्रवरदानंस्मरस्वनः॥ ॥शल्यउवाच॥ ॥क्षिप्रमेष्यामिभद्रंतेग
च्छस्वस्वपुरंनृप।परिष्वज्यतदान्योन्यंशल्यदुर्योधनावुभौ।सतथाशल्यमामंत्र्यपुनरायात्स्वकंपुरं।शल्योजगामकौंतेयमाख्या ग।

उपप्लव्ये विराटनगरं। दुःखस्यैतस्य अंतं वै इति शेषः॥ अंते चित्तस्य बाधा॥ न च दुःखस्येति शेषः॥ अंते क्लेशावसाने। लोकतंत्रं च

उद्योग त्वं कर्म तस्य तदा। उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कंधावारं प्रविश्य च। पांडवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह। समेत्य च महाबाहुः शल्यः पां
डुसुतैस्तदा। पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि। ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः। प्रीत्या परमया युक्तः समा
श्लिष्य युधिष्ठिरं। तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ। आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह। कुशलं राजशार्दू
ल कच्चित्ते कुरुनंदन। अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर। सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता त्वया। भ्रातृभिः सह राजें
द्र कृष्णया चानया सह। अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतं। दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत। दुःखस्यैतस्य
महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै। अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप। विदितं ते महाराज लोकतंत्रं नराधिप। तस्मा
त ल्लोभकृतं किंचित्तव तात न विद्यते। राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत। दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर। क्ष
मा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर। अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः। मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मप
रायणः। धर्मास्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः। दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ। दिष्ट्या पश्यामि रा
जेंद्र धर्मात्मानं सहानुगं। निस्तीर्णदुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ततोऽस्याकथयद्रा १४

लोककारणं। अदृष्टं तस्माद्धर्मादेव न वर्ततीति निश्चयं च॥ ॥१॥

शुश्रूषितमाराधितं। सौतिः सूतपुत्रस्य। स्यमितं असमतामितं। समितं समम स्य संज्ञातमिति च। सुखोदर्कं सुखमेवोत्तरफलं यस्य॥

जनं दुर्योधनसमागमं। तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनांतरात्मना। दुर्यो
धनस्य यद्वीर त्वया वाचा श्रुतं मम। एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते। राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम। मम त्ववेक्ष
या वीर शृणु विज्ञापयामि ते। भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि। कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम। कर्णस्य भवता कार्यं
सारथ्यं नात्र संशयः। तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि। तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः। अकर्तव्यमपि ह्येत
त्कर्तुमर्हसि मातुल॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥शृणु पांडव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः। तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे। अहं
तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवं। वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते। तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः। ध्रुवं सं
कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे। यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पांडव। भविष्यति सुखं हंतुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। एवमेतत्क
रिष्यामि यथा तात त्वमात्थ मां। यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियं। यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह। परुषाणि च
वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै। जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते। द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयंत्या यथाशुभं। सर्वं दुःखमिदं
वीर सुखोदर्कं भविष्यति। नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः। दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवंति युधिष्ठिर। देवैरपि हि

॥मन्युः शोकः॥

त्वष्टा प्रजापतिर्देवशिल्पिनोन्यः॥ धर्मेधर्मे निमित्तं॥ नपस्तुद्दत॥ हावैः शृंगारचेष्टितैः॥

उद्योग स्थानि शाश्वतानि लभनीयते। इंद्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना। अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत॥ ॥महाभारते उद्योगपर्व
णि॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥कथमिंद्रेण राजेंद्र सभार्येण महात्मना। दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुं॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥शृणु
राजन्पुरावृत्तमितिहासं पुरातनं। सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिंद्रेण भारत। त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः। स पुत्रं वै
त्रिशिरसमिंद्रद्रोहात्किलासृजत्। ऐंद्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः॥ तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येंदुज्वलनोपमैः। वे
दानेकेन सोधीते सुरामेकेन चापिबत्। एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते। स तपस्वी मृदुर्दांतो धर्मे तपसि चोद्य
तः। तपस्तस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम। तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्वं चामिततेजसः। विषादमगमच्छक्र इंद्रोयं मा भवेदिति। क
थं सज्जेच्च भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः। विवर्द्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत्। इति संचिंत्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ। आज्ञा
पयत्सोप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने। यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशं। क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरं। शृंगार
हारैर्युक्ता वेषाः सुश्रोण्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः। हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौंदर्यशोभिताः। प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम। अस्व
भावैः स्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वरांगनाः। भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः॥ ॥अप्सरस ऊचुः॥ ॥तथा यत्नं करिष्यामः श १७

अप्सरस
अंगेष्वांगिकेषु। सौष्ठवं संवासकृतः प्रहर्षः। सौष्ठवं शोभनवं वा। नतोसुहाना।

क्र तस्य प्रलोभने। यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन। निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योसावास्ते तपोनिधिः। तं प्रलोभयितुं देव
गच्छामः सहिता वयं। यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयं॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥इंद्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोंतिकं।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयंत्यो वरांगनाः। नित्यं संदर्शयामासुस्तथैवांगेषु सौष्ठवं। नाभ्यगच्छत्प्रहर्षं ताः संपश्यन्सुमहा
तपाः। इंद्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः। तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः। कृतांजलिपुटाः सर्वा देवराजम
थाब्रुवन्। न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो। यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनंतरं। संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महा
मतिः। चिंतयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर। स तूष्णीं चिंतयन्वीरो देवराजः प्रतापवान्। विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशि
रसोभवत्। वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति। शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोपि बलीयसा। शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा
बुद्धिं वधे दृढां। अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहं। मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति। स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमा
हतः। पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले। तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमं। न शर्म लेभे देवेंद्रो दीपितस्तस्य तेजसा। हतोपि दी
प्ततेजाः स जीवन्निव दृश्यते। घातितस्य शिरांस्याजौ जीवंतीवाद्भुतानि वै। ततोतिभीतरूपस्तु शक्र आस्ते विचारयन्। अथा

ज्वलितो लक्ष्मीकृत्या। तक्षाणं विश्वकर्माणं दृष्टमानं दर्शयंतं। विषम विन्नागेनन भविष्यति शिरसः पारं न गमिष्यति। परशुर्न

उद्योग जगाम परशुस्कंधेनादाय वर्द्धकिः॥ तदरण्यं महाराज यत्रासौ निपातितः। सोऽपि तत्र तक्षाणं दृष्टमानं शचीपतिः। अब्रवीत्त्वरयदव्र
वीच्छिंनं सत्वरं पाकशासनः। छिंधि छिंधि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम॥ ॥तक्षोवाच॥ ॥महास्कंधो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्यति। क
र्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितं॥ ॥इंद्र उवाच॥ ॥मा भैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम। मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्र
कल्पं भविष्यति॥ ॥तक्षोवाच॥ ॥कं भवंतमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्वेन कथयस्व मे॥ ॥इंद्र उवाच॥
अहमिंद्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते। कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय॥ ॥तक्षोवाच॥ ॥क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रे
ह कर्मणा। ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्यां न शंकसे॥ ॥शक्र उवाच॥ ॥पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरं। शत्रुरेष महा
वीर्यो वज्रेण निहतो मया। अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै। क्षिप्रं छिंधि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव। शिरः पशो
स्ते दास्यंति भागं यज्ञेषु मानवाः। एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियं॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेंद्रवच
नात्तदा। शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाछिनत्तदा। निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ। कपिंजलास्तित्तिराश्च कलविंकाश्च
सर्वशः। येन वेदानधी ११

नविष्पेतुर्निजचास्यतिचा। कपिंजलाः शकुंताः कुलतित्तिलावा। तित्तिरा गौरसित्तिरा। कलविंकाश्चटकाः॥ ॥

तस्य चैकवक्त्रेण सुरां पिबतोपि ब्राह्मणत्वनपसोचनचयस्तदा तस्याद्दोषात्। तदनंतरमेव शुक्रेण स्यसमयस्य कृतत्वादितिमं

ते स्म पिबते सोममेव च। तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिंजलाः। येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते। तस्माद्वक्त्राद्विनि
ष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पांडव। यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा। कलविंकाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ। ततस्तेषु
निकृत्तेषु विज्वरो मघवानथ। जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ। मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा। त्व
ष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतं। क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत्॥ ॥त्वष्टोवाच॥ ॥तप्यमानं तपो नि
त्यं क्षांतं दांतं जितेंद्रियं। विनापराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम। तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहं। लोकाः पश्यं
तु मे वीर्यं तपसश्च फलं महत्। स च पश्यतु देवेंद्रो दुरात्मा पापचेतनः। उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः। अग्निं हु
त्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह। इंद्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम। सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः। किं क
रोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः। शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः। ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा
संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम। ततो जग्राह देवेंद्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुं॥

तव्य। क्रांतं कृतापराधं पुत्रघ्नं प्रतीकारबुद्धिं। दांतं तपश्चरिनियोगयोग्यमानसं दांतं क्लेशसहं वा। उपस्पृश्य आचम्य।
प्रसक्तं अनवरतं॥

ग्रपाहत्यथाहस्मा हृयंहृदं॥

उद्योग अपाहस्मा हिपद्भ्केशक्रंकोपसमन्वितः। यस्मिंस्तस्मिं ग्राशके तुसंन्नांताविदिवेन्द्रः राः अस्रजं स्तमहासत्वाजंनि-
कोवृत्रनाशनीं॥ जंनमाणस्यचततात्वृत्रस्यास्यादयाहृतात्। स्वमंगाप्यतिसंक्षिप्यनिक्रांताबलनाशनः। ततः शक्र
स्त्रिलोकस्य जंभिकाप्राणसंश्रिता॥ जृंभमाणे सुराः सर्वे शक्रेदृष्ट्वा विनिःसृते। ततः शक्रवृत्रयुद्धं वृत्रवासवयो-
रिहासंरब्धयास्तदा घोरंसुचिरंभरतर्षभ। यदा व्यवर्धत रणे वृत्रोबलसमन्वितः। त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदाश-
क्रोन्यवर्तत। निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमत्परं। समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजो विमोहिताः। अमंत्रयंत
तसर्वेमुनिभिः सहभारत। किंकार्यमिति वै राजन्विचिंत्य भयमोहिताः। जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णु-
मव्ययं। उपविष्टा मंदराग्रसार्वे वृत्रवधेप्सव॥॥ इत्युद्योगपर्वणि उ वि जाय॥ ॥इंद्रउवाच॥ सर्वंव्या-
प्तमिदंदेवावृत्रेणजगदव्ययं। नह्यस्यसदृशंकिंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत्। समर्थोह्यभवन्पूर्वमसमर्थो
स्मिसांप्रतं। कथं नु कार्यं भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः। तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः। ग्रसेत्त्रि-
भुवनंसर्वं सदेवासुरमानुषं। तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः। विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च मह- १२
त्मना। तेनसमंत्र्यवेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः॥ शल्यउवाच॥ एवमुक्तेमघवतादेवाः सर्षिगणास्तदा। शर-
ण्यंशरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलं। ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः॥ ॥

वोस्तुवये॥

त्वया लोकास्त्रयःक्रांताः स्त्रिभिर्विक्रमणैः पुरा। अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहतारणे। बलिं बध्वा महादैत्यं शक्रो देवा-
धिपः कृतः। त्वं प्रभुः सर्वदेवानां त्वया सर्वमिदं ततं। त्वं हि देवो महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः। गतिर्भवत्वं देवानां स-
क्राणाममरोत्तमा। जगद्व्याप्तमिदंसर्वं वृत्रेणासुरसूदन॥ विष्णुरुवाच॥ अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्त-
मं। तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति। गच्छध्वं सर्षिगंधर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक्। सामतस्यप्रयुंजध्वं त- सा
तएनं विजेष्यथ। भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा। अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमे। गच्छ-
ध्वमृषिभिः सार्द्धं गंधर्वैश्च सुरोत्तमाः। वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरं॥ शल्यउवाच॥ एवमुक्ताकुदेवे-
न ऋषयस्त्रिदशास्तथा। ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरस्सरं। समीपमेत्य च तदा सर्वएवमहौजसः। तंतेज-
सा प्रज्वलितं प्रतपंतं दिशो दश। ग्रसंतमिव लोकांस्त्रीन् सूर्याचंद्रमसौ तथा। ददृशुस्ते ततो वृत्रं शक्रेण सह देवताः।
ऋषयोथ ततोभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः। व्याप्तंजगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय। न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं ब-
लिनां वरं। युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह। पीड्यंते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः। सख्यं भ-
वतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा। अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान्। ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः
सुमहाबलः। उवाच तांस्तदा सर्वान् प्रणम्य शिरसासुरः। सर्वे यूयं महाभागा गंधर्वाश्चैव सर्वशः। यद्ब्रूथ तच्छु-

१ सकृत्कदासंगतं मैत्रेणाव्यमवत्स्यमाचि। ततसंगतलिप्सवः। परस्परकालभावि। नचितान्तविश्यति। ताव्यमोवत्संएनाचिनम्म

उद्योग तं सर्वममापिस्तपुणानद्या॥ संधिः कथं वै नचितामम वा कस्य चोभयोः॥ तेजसो हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथं॥ ॥ऋषय
ऊचुः॥ ॥सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं ततः परं भविता भव्यमेव। नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं तस्मात्सतां संगतं लिप्सि
तव्यं। दृढं सतां संगतं चापि नित्यं ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः॥ महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः॥ इंद्रः स
तां संमतश्च निवासश्च महात्मनां। सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः॥ तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु नित्यदा
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः॥ अवश्यं भग
वंतो मे माननीयास्तपस्विनः॥ ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतां यदि। ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः॥
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा। न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निशि। वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य
सह दैवतैः। एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा। बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ। एवं वृत्ते तु संधाने वृत्रः प्र
म मुदितोऽभवत्। यत्तः सदाभवच्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः। वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिंतयन्। छिद्रान्वेषी समुद्वि
ग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा। स कदाचित्समुद्रांते तमपश्यन्महासुरं। संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते चातिदारुणे। ततः संचि १३
चि
न्हार्थं त्वा चरविशंसे तेन नाहं नास्ति। न शुष्केण न चार्द्रेण इत्यस्मैते रकथनं। नाश्मनेत्यादि शास्त्रमयुक्तं। रक्षादि शुष्कं युक्तं च

रौद्र न यथा दारुणे। नायं शुष्के। जलत्वेन चोन्यते। नार्द्रो निष्पीडने जलस्य नदर्शनात्। स्पर्शकठिनस्य दर्शनात्। सवज्रं वज्रस्याग्र

न्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः॥ संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च। वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः॥ यदि वृत्रं
न हन्म्यद्य वंचयित्वा महासुरं। महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति। एवं संचिंतयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन्। अथ
फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमं। नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा। एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव न शिष्यति
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान्। प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत्। निहते तु ततो वृत्रे दिशो विति
मिराभवन्। प्रववौ च ततो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तथा। ततो देवाः सगंधर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः। ऋषयश्च महेंद्रं तम
स्तुवन्विविधैः स्तवैः। नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतान्यसांत्वयत्। हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः। विष्णुं
त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित्। ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे। अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः॥
त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया। सोंतमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः। न प्राज्ञायत देवेंद्रस्त्वभिभूतः स्व
कल्मषैः। प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः। ततः प्रनष्टे देवेंद्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते। भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृ
क्षा शुष्ककानना। विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च। संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत्। देवाश्च
नाराजकं तमसं कालं प्रध्वस्तासंकाशा ध्वस्तमहत्त्री। निर्देशः फलारं नादि निशेष॥

महर्षयः सर्वलोगहीनत्वात्॥ नो अस्माकं।(

उद्योग पितृगणं ग्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः॥ अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः॥ ततोऽभीता भवन्देवाः को नो राजा भवेदिति।
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः। न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये॥ ॥श
ल्य उवाच॥ ॥ऋषयोथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः॥ अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यतां॥ ते तेजस्वी च यश य
स्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा॥ ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव। स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तदा। पितृभि
ः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः॥ दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने। बलवाञ्जायतां राजा बलं शक्रे हि नि
त्यदा॥ तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः॥ अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे॥ परस्परभयं घोरमस्मा
कं हि न संशयः॥ अभिषिच्यस्व राजेंद्र भव राजा त्रिविष्टपे॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा॥ पितृगंधर्वभू
तानां च चक्षुर्विषयवर्तिनां॥ तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि॥ धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव॥ ब्र
ह्मर्षीश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे॥ अभिषिक्तस्ततो राजेंद्र ततो राजा त्रिविष्टपे॥ धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधि
पोऽभवत्॥ सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे॥ धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु नंदनो १४
पवनेषु च॥ कैलासे हिमवत्पृष्ठे मंदरे श्वेतपर्वते॥ सह्ये महेंद्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च॥ अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्या

समानयिष्ये सशक्रं गमयिष्यामि।(

समावृतः॥ नहुषो देवराजोऽथ क्रीडन्बहुविधं तदा। शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः॥ वादित्राणि च सर्वाणि
गीतं च मधुरस्वरं॥ विश्वावसुर्नारदश्च गंधर्वाप्सरसां गणाः॥ ऋतवः षट्च देवेंद्रं मूर्तिमंत उपस्थिताः॥ मारुतः सुरभिर्वाति
मनोज्ञः सुखशीतलः॥ एवं च क्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः॥ संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया॥ स तां संदृश्य
दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः॥ इंद्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति॥ अहमिंद्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः॥ आ
गच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनं॥ तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह॥ रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मि शरणं ग
ता॥ सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे॥ देवराजस्य दयितामत्यंतसुखभागिनीं॥ अवैधव्येन संयुक्तामेकप
त्नीं पतिव्रतां॥ उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरः॥ नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर॥ तस्मादेतद्भवे
त्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम॥ बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितां॥ यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवं॥ द्रक्ष्य
से देवराजानमिंद्रं शीघ्रमिहागतं॥ न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहं॥
अथ शुश्राव नहुषः शक्राणीं शरणं गतां॥ बृहस्पतेरंगिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये॥

विधर्म्याणि धर्मविरुद्धानि । स्वार्थं जस्तहितः । उवाच याचाभयानाम् । अच्याम्यय श्राक्रत्यसंमेव्येतिवा ॥

उद्योग शल्य उवाच ॥ ॥ क्रुद्धं तु नहुषं दृष्ट्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः । अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् । देवराज जहि क्रोधं
त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो । त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् । जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः । परस्य पत्नी सा
देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर । निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् । देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय । एवमुक्तो न
जग्राह तद्वचः काममोहितः । अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः । अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी । जीव
तो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः । बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स च वः कस्मान्न वारि
तः । उपतिष्ठतु देवी मामेतदस्या हितं परम् । युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ इन्द्राणीमान
यिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते । जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋ
षिभिः सह भारत । जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः । जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि । दत्ताभयां च
विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम । ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते । प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् । इन्द्राद्वि
शिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः । वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् । उ १५
वाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः । नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम । शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्रायस्व मा

सोऽयमर्थं त्रिविदिति प्राप्नोति । तद्वचनस्य योगेनामयोऽत्यत्रैः । केनाप्यन्नो यत्वात् । प्रमीयते । विवासं शवासं न तु स्पृहानाग

हतोऽनयात् ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ शरणागतं न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चयः । धर्मज्ञां सत्यशीलां च न त्यजेयमनिं
दिते । नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः । श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् । नाहमेतत्करिष्या
मि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः । अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् । न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले भी
तं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न चात्रातारं लभते त्राणमिच्छन् । मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः
भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः । प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्व
ते । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् । इन्द्राणीं विश्रु
तां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् । अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् । क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम्
॥ ॥ शल्य उवाच ॥ ॥ अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाहुरिदं वचः । कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ ॥ बृहस्पति
रुवाच ॥ ॥ नहुषं याचतां देवी किंचित्कालान्तरं शुभा । इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति । बहुविघ्न
करः कालः कालः कालं नयिष्यति । गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु

ष्यतीत्यर्थः । कालक्षरः । कालं समयं गर्वितो बलवांश्चातो याचतां नहुषमित्यन्वयः ॥

भीता देवास्तथाब्रुवन्॥ ब्रह्मन्नाधिदमुक्तेनेहितं सर्वं दिवौकसां॥ एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ दीर्घं वीचेयमुपद्रुतं॥ ततः समस्ताः ऋ-
षीं देवाः साग्निपुरोगमाः॥ ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया॥ ॥देवा ऊचुः॥ ॥त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजं-
गमं॥ एकपत्न्यसि सत्या च गतास्यनघ संप्रति॥ ह्रियं त्यां मतिकामस्य विनशिष्यति यापरं॥ नहुषो देवि शक्रस्य सुरेश्व-
र्यमवाप्स्यति॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा द्रुहिणी कार्यसिद्धये॥ अन्त्यगच्छत्सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनं॥ दृष्ट्वा तां नहुषस्तापि वयोरू-
पसमन्वितां॥ समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतसः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये॥ ॥शल्य उवाच॥ ॥अथ तामब्रवी-
द्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा॥ त्रयाणामपि लोकानामहमिंद्रः शुचिस्मिते॥ भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि॥ एवमुक्ता तु सा दे-
वी नहुषेण पतिव्रता॥ प्रावेपत त्रयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा॥ प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृतांजलिः॥ देवराजमथो-
वाच नहुषं घोरदर्शनं॥ कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कंचित्सुरेश्वर॥ नहि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः॥ तत्त्व-
मेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ एवमुक्तः स इंद्राण्या नहुषः प्रीतिमानभू-
त्॥ ॥नहुष उवाच॥ ॥एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे॥ ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः॥ नहुषेण १९
विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा॥ बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरो-

विष्णुस्त्वमदितिपुत्रत्वे॥ पर्वतेषु पृथिव्यामिन्द्रो नागः॥ नूनं तेषु दशादिषु प्राग्युक्तेष्वेवाविश्य रूपाण्यन्ते स्थितो वज्रपा-
गमा॥ चिंतयामासुरव्यग्राः शक्रार्थे राजसत्तम॥ देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यवि-
शारदाः॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः॥ गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमु-
पजग्मिवान्॥ त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया॥ वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दे-
वानां विष्णुरब्रवीत्॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणं॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः॥ पुनरेष्यति
देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः॥ स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः॥ कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतंद्रिता-
ः॥ श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमां॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः॥ यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं
देशमुपचक्रमुः॥ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः॥ ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप॥ विभज्य ब्रह्महत्यां
तु वृक्षेषु च नदीषु च॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर॥ विज्वरः धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान्॥ अकंप-
न्नहुषस्थानाद्दृष्ट्वा बलनिषूदनः॥ तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं॥ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत॥ अदृश्य-
ः सर्वदेवानां कालाकांक्षी चचार ह॥ प्रणष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता॥ हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता

उपश्रुतिस्तु यत्रास्ते कस्य अवश्यं उपश्रुतिमिति शास्या सुप आभूयते तां निशामाह ॥ बिसतंतुप्रविष्टं विशालं तत्स्था नाम्नि तं॥

उद्योग यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ॥ एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे दे
वीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ॥ पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ य
त्रास्ते देवराजोसौ तं देशं दर्शयस्व मे ॥ इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यतां ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये ॥ ॥शल्य उवाच
॥ अथैनां रुपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ॥ तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थितां ॥ इंद्राणी संप्रहृष्टात्मा संपूज्यैना
मपृच्छत ॥ इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ ॥उपश्रुतिरुवाच ॥ ॥उपश्रुतिरहं देवि तवांतिकमुपागता ॥ दर्शनं
चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनं ॥ क्षिप्रमन्वेहि
भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमं ॥ ततस्तां प्रस्थितां देवीमिंद्राणी सा समन्वगात् ॥ देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ॥ हिमवंत
मतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतं ॥ आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतं ॥ तत्रापश्य
त्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतं ॥ शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभं ॥ तत्र दिव्यानि पद्मानि पंचवर्णानि भारत ॥ षट्पदैरु
पगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ॥ बिसतंतुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुं ॥ तं दृष्ट्वा च सु १७

रेंद्रसा

विश्रुतैः ख्यातैः ॥

रूपेणावस्थितं प्रभुं ॥ सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ इंद्रं तुष्टाव चेंद्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ॥ स्तूयमानस्ततो दे
वः शचीमाह पुरंदरः ॥ किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहं ॥ ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितं ॥ इंद्रत्वं त्रिषु लो
केषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ॥ दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ उपतिष्ठ इति मां क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ यदि न त्रास्यसि वि
भो करिष्यति स मां वशे ॥ एतेन चाहं संप्राप्ता द्रुतं शक्र तवांतिकं ॥ जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयं ॥ प्रकाशयात्मना
त्मानं दैत्यदानवसूदन ॥ तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये ॥ शल्य उवाच ॥ एवमु
क्तः स भगवाञ्छच्या पुनरेवाब्रवीत् ॥ विक्रमस्य न कालोयं नहुषो बलवत्तरः ॥ विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यकव्यैश्च भाविनि ॥
नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ॥ गत्वा नहुषमेकांते ब्रवीहि च सु
मध्यमे ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ॥ एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा क
मलेक्षणा ॥ एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतं ते वरारोहे किं
करोमि शुचिस्मिते ॥ भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ॥ तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ न च व्रीडा
त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ॥ सत्येन वै शपे देवि कर्तास्म्येतद्वचस्तव ॥ ॥इंद्राण्युवाच ॥ यो मे कृतस्त्वया ॥

१ मयि ॥ पे१

कालक्रमाकांक्षी ह्युगत्यात्। न तस्त्वामवन्त्रामि न विघ्नामि सुराधिप। कार्य्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय। वक्ष्यामि य
दि मे राजंस्त्रिवामनकरिष्यसि। वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्याम्वचगा तव। इंद्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा। इ
च्छाम्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप। यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसां। वहंतु त्वां महाभाग ऋषयः संगता विभो
। सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते। नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि। सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्य्ये
ण दर्शनात्। न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्तोऽति वीर्य्यवान्॥ शल्य उवाच॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत त
दा किल। उवाच वचनं चापि सुरेंद्रस्तामनिंदितां॥ नहुष उवाच॥ ॥अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि। दृढम्मे रुचि
तो देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने। न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन्। अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः॥
मयि क्रुद्धे जगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं। देवदानवगंधर्वाः किंनरोरगराक्षसाः। न मे क्रुद्धस्य पर्य्याप्ताः सर्वे लो
काः शुचिस्मिते। चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं। तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः। सप्तर्ष
यो मां वक्ष्यंति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा। पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि॥ शल्य उवाच॥ एवमुक्त्वा तु
तां देवीं विसृज्य च वराननां। विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान्। अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च॥
नेपेनमत्तो



शक्रं मृगायपि च। स्वयं दृष्टेऽपि शक्रेति तच्छविस्मकाश्यपमितवचनात्तु राधेनमंत्रसंवरणार्थं शच्योक्तमिति मंतव्यं॥

कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन्। नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत्। समयोऽल्पावशेषो मे नहु
षेणेह यः कृतः। शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां। बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच तां। न भेतव्यं त्व
या देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः। न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः। अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाद्धतः शुभे। इष्टिं
चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः। शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते। ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव पर
महविः। बृहस्पतिर्महाराज देवराजोपलब्धये। तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः। स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा तत्रैवांतरधी
यत। स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च। पृथिवीं चांतरिक्षं च विचित्यातिमनोगतिः। निमेषांतरमात्रेण बृहस्पतिमु
पागमत्॥ अग्निरुवाच॥ बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित्। आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नाहमुत्सहे। न मे
तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते। तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते॥ ॥अग्निरुवाच॥ ॥नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि
क्षयो मेऽत्र भविष्यति। शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते। अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं। तेषां
सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजये॥ बृहस्पतिरुवाच॥ त्वमग्ने सर्वदेवानां
मुखं त्वमसि हव्यवाट्। त्वमंतः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत्॥

त्वामाश्रकं अभिवात्। एकमात्मस्वरूपेणाव। त्रिविधं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निभेदेन। प्रतिष्ठाजयस्थानं। हायनाः श्रुतय

उद्योग त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः। त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन। कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां
गतिं। गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीं। त्वामग्ने हव्यवाहं त्वामेव परमं हविः। यजन्ति सत्रैर्विविधैर्यज्ञैश्च परमाध्
वरे। सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः। त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ७
। त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः। दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः। त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं ज
गत्। न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु पावक। स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः। अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः
सनातनैः। एवं स्तुतो हव्यवाह् भगवान्कविरुत्तमः। बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं। दर्शयिष्यामि ते शक्रं स
त्यमेतद्ब्रवीमि ते। प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः। आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः। अथ तत्रापि पद्मा
नि विचिन्वन्भरतर्षभ। अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं तदा। आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः। अणुमात्रेण वपुषा प
द्मतन्त्वाश्रितं प्रभुं। गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः। पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनं। महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारु १७
णस्त्वया। शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ। शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय। उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागता देव २
हायनाः सामादिश्य तत्यावर्णालि वा॥

चकर्थ कृतवानसि॥

महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो। अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितं। त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्प
ते। त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्त्वया समं विद्यते नेह भूतं। त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं चकर्थ। पाहि दे
वान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि। एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः। स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः। अब्र
वीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितं। किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः। वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष
यः॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा। देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशं॥ शक्र उवा
च॥ कथं तु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभं। तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते॥ बृहस्पतिरुवाच॥ देवा भीताः
शक्रमकामयन्त त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत्। तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे। गत्वाब्रुवन्नहुषं
शक्र तत्र त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता। तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा मां। एवमुक्तैर्वर्धितश्चा
पि देवै राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः। त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन्कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा। तेजोहरं दृष्टिविषं
सुघोरं मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित्। देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति॥ शल्य उवाच॥ एवं वद
त्यङ्गिरसां वरिष्ठे बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः। वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवः सोमो वरुणश्चाजगाम। ते वै समाग

कृतं नारणाकृते ॥ तेन तस्मात् विश्वरूपस्त्रिशिराः ॥

उद्योग म्प्रसादं इन्द्रश्चत्रुर्हि ध्यावाझे निर्दनश्चैव वृत्रः ॥ दिध्यावचां कपालिन मन्दनं च प्रपाम वितिस्तारिं शक्रः ॥ सतान्यथा व ब्रह्मदिनो
कपाला न्समेत्य विषात्मना महेन्द्र ॥ उवाच विनाशप्रतिताप्यशक्रः संचोदविष्यन्नहुषस्थानं रणाराजा दवानां नहुषोघोरस्त
पस्त्व सात्रां दीयतां मवे नद्रिं ॥ त्वया ह्युवन्नहुषो घोररूपो दहेद्विषंनस्य वितामर्हेश ॥ वचे शाजानहुषं पुराज यस्त्र तो वयं नाम
महीमिशक्र ॥ इंद्रो बवीद्भवतुभवान् यथापतिर्यमः हाविस्त्वमया निषिकं ॥ संप्रास्तु वेव ह्यसरहे वातनरिं उजयामनहुषं घोरमं
पं तत शक्रं च्छलतात्माद्गत्वा गेसूयवमझे तव संकरिष्ये ॥ तमा दग्धा कान विताम्ततवा पिचिंडास्यो वेनाग एकोमहाझनौ
॥ शल्यउवाच ॥ एवं संचिंत्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ॥ कावसमर्थं यक्षाणां धनानां चप्रहुं नदा ॥ चिव स्वते पितॄणां चव
रुणं चाप्पयांतथा ॥ आधिपत्यदादो शक्रः सकृत्पवरंदस्तदा ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि इंद्रविजय ॥ ॥शल्यउवाच ॥ ॥अ
थ संचिंतयामस्य देवराजस्य धीमतः ॥ नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ तपस्वी तत्र भगवान् गस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥
सोब्रवीदर्च्य देवेंद्रं दिष्ट्या वैवर्द्धते भवान् ॥ विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ॥ दिष्ट्या २७
हतारिं पश्यामि भवंतं बलसूदन ॥ ॥इंद्रउवाच ॥ दर्शनात्स्वागतं तमहर्षेस्तु प्रीतो हं दर्शनात्तव ॥ पाद्यमानीयं च

यइमे वृक्षणा पोक्तासतिब्राह्मणेभ्रतावस्नातकेभ्य ऋष्यमागतेषु मधुपर्को दीयते नागोरालंनं क्रियत इति गवालंनक्ष्यदेशीन
गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ शल्यउवाच ॥ पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमं ॥ पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभं ॥ एतदिच्छा
मि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ अगस्त्यउवाच ॥ शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा
राजा दुरात्मवान् ॥ स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलगर्वितः ॥ श्रमार्तास्तु वहंतस्तं नहुषं पापकारिणं ॥ देवर्षयो महाभागास्त
था ब्रह्मर्षयोमलाः ॥ पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वर ॥ यइमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मंत्रा वै प्रोक्षणे गवां ॥ एते प्रमाणं भवत उताहो
नो त वासव ॥ नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ॥ प्रमाणमेत
दस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ॥अगस्त्यउवाच ॥ ॥ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ॥ अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि
पादेनाधर्मपीडितः ॥ तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ॥ ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितं ॥ यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्र
२ ह्मं ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं ॥ अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ॥ वाहान्कृत्वा
वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलं ॥ दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ॥
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

मधुपर्क एवाप छिन्नाः ॥ तत्र मंत्रा उक्ता स्तेन वा तान् प्रमाणं किं ॥ तथा दि
ब्राह्मणाद्भ्यागतेषु मधुपर्कं न ददासि केवलं च्छत्र्दर्मानिषिद्धः ॥

अत्यर्थं उदाहरणंतिदर्शनंतस्मात्कनया॥ अथर्वांगिराइतिध्येयोरकवचनंतांदसं॥

उद्योग एवंनष्टो दुरात्मा स महेन्द्रराज्यादरिंदम। दिष्ट्या वर्द्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकंटकः। त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्छचीपते। जि
तेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः॥ शल्य उवाच॥ ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसेविताः। पितरश्चैव यक्षाश्च
भुजगा राक्षसास्तथा। गंधर्वा देवकन्याश्च सर्वाश्चाप्सरसां गणाः। सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशांपते। उपगम्याब्रुव
न्सर्वे दिष्ट्या वर्द्धसि शत्रुहन्। हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता। दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले॥ ॥
इत्युद्योगपर्वणि इन्द्रविजये॥ शल्य उवाच॥ ततः शक्रः स्तूयमानो गंधर्वाप्सरसां गणैः। ऐरावणं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्ष
णैर्युतं। पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः। यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः। सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्र
निषूदनः। गंधर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः। स समेत्य महिष्या तु देवराजः शतक्रतुः। मुदा परमया युक्तः पालया
मास देवराट्। ततः स भगवांस्तत्राप्यंगिराः समदृश्यत। अथर्ववेदमंत्रैश्च देवेंद्रं समपूजयत्। ततस्तु भगवानिंद्रः प्रहृष्ट
ः समपद्यत। वरं च प्रददौ तस्मा अथर्वांगिरसे तदा। अथर्वांगिरसो — — वेदेस्मिन्वै भविष्यति। उदाहरणमेतद्धि २१
यज्ञभागं च लप्स्यसे। एवं संपूज्य भगवानथर्वांगिरसं तदा। व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः। संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषी

श्चापि तपोधनान्। इंद्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः। एवं दुःखमनुप्राप्तमिंद्रेण सह भार्यया। अज्ञातवासश्च कृत
श्शत्रूणां वधकांक्षया। नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोसि महावने। द्रौपद्या सह राजेंद्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः। एवं त्वमपि
राजेंद्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत। वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनंदन। दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः। अगस्त्य
शापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः॥ एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन। क्षिप्रं नाशं गमिष्यंति कर्णदुर्योधनादयः
। ततः सागरपर्यंतां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमां। भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सह अनया। उपाख्यानमिदं शक्रविज
यं वेदसंमितं। राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता। तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर। संस्तूयमाना वर्द्धंते म
हात्मानो युधिष्ठिर। क्षत्रियाणामभावोयं युधिष्ठिर महात्मनां। दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च। आख्यानमिंद्रविज
यं य इदं नियतः पठेत्। धूतपाप्मा जितस्वर्गः प्रेत्येह च मोदते। न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः। नापदं प्राप्नुयात्कि
चिद्दीर्घमायुश्च विंदति। सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयं॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ एवमाश्वासितो राजा शल्य
नेन भरतर्षभ। पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः। श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रत्युवाच महाबाहुर्म
द्रराजमिदं वचः। भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः। तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवैः॥ शल्य उवाच॥ ॥

न्द्रविजयः समाप्तः॥ ॥शक्तिः शल्यं। तोमरो हस्तक्षेप्यः काण्डः॥ यष्टिर्हस्तस्तम्भः। कुंतप्रायमायुधं। प्रासः कुंतः। करवालः एक

उद्योग एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे॥ यच्चान्यदपि वक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव॥ वैशंपायन उवाच॥ ततस्त्वामंत्र्य कौंते
यान् शल्यो मद्राधिपस्तदा। जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणीन्द्रविजयः समाप्तः॥ ॥वैशंपाय
न उवाच॥ युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः। महता चतुरंगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरं। तस्य योधा महावीर्या नाना
देशसमागताः। नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलं। परश्वधैर्भिंदिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः। परिघैर्यष्टिभिः पाशैः
करवालैश्च निर्मलैः। खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि। तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलं। तस्य मेघप्रका
शस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च। बभौ रूपं बलस्यास्य मेघस्येव सविद्युतः। अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलं। प्र
विश्यांतर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा। तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली। धृष्टकेतुरुपागच्छत्पांडवानमि
तौजसः। मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः। अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत्। तथैव पांड्यो राजें
द्र सागरानूपवासिभिः। वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत्। तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे। प्रेक्षणीयतरं
राजन्सुवेषं बलवत्तदा। द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः। शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः॥ २२

धरः खड्ग इति संसारावर्ती। खड्गो विद्याधरः। निर्यूहः सहूहः। तैलधौतैस्तैलमार्जितैः। धृष्टकेतुः शिशुपालपुत्रः॥

हर्षमक्षौहिणीं च समभिवर्धयन्नाराज्ञ इति शेषः। अक्षौहिणी। मित्त्रापार्थः। वनमाला सपुष्पपत्रैः। सपुष्पपत्रग्रथिता स्रक्॥
तेषामक्षौहिणी सा नर्तिति। अष्टुत्ताहत नपुंसकोक्तं मदनादित्नृपालाः परा दृष्यंत। अक्षौहिणी बहुला वक्षौहिण्यक्षौहिणीपृष्ठस्यर्थ

तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पांडवानियात्। इतश्चेतश्च पांडूनां समाजग्मुर्महा
त्मनां। अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः। युयुत्समानाः कुरुभिः पांडवान्समहर्षयन्। तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभि
वर्धयन्। भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ। तस्य चीनैः किरातैश्च कांचनैरिव संवृतं। बभौ बल
मनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा। तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनंदन। दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्
पृथक्। कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजांधककुकुरैः सह। अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत्। तस्यातैः पुरु
षव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलं। अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः। जयद्रथमुखाश्चान्ये सिंधुसौवीरवासिनः।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कंपयंत इवाचलान्। तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा। विधूयमाना वातेन बहु
रूपा इवांबुदाः। सुदक्षिणश्च कांबोजो यवनैश्च शकैस्तथा। उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशांपते। तस्य सेना
समावायः शलभानामिवाबभौ। स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवांतर्दधे तदा। तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः
श्री सह। महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः। आवंत्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ। पृथगक्षौहिणीभ्यां

ननु जयद्रथमुखानामितेषामिसेनेन परामर्ष्यः। तथाहि मतिश्चापि गणनया दशाक्षौहिण्यो भवंतुः समानायसं ध्

तिस्रो वाहिन्यसेनाख्का रणात्तो हि सप्त इति लभ्यो॥ एवं सेनाद्वयत्रापि बलागमनं॥ सतु कौरव्यमासाद्यत्यादेरुत्तरतोस्या
द समर्थमित्यतस्य कुरुपांडवानां द्वयोरपि कार्यं प्रवर्त्तनामिति तात्पर्यार्थः॥ कोशल्यं निरूपद्रवता॥ कल्पागव

उद्योग नापनियातो सुयोधनं॥ केकेयाश्च नरव्याघ्राः संहर्षाः॥ पंचपार्थिवाः संहर्षयंतः कौरव्यमक्षौहिण्या समभाद्रवन्॥ ततस्तत्तस्तु
सार्वेषां ऋषिपानां महात्मनां॥ तिस्रान्याः समवर्त्तत वाहिन्यो भरतर्षभ॥ एवामेकादशाक्षौहिण्यः सेनादुर्योधनस्यताः॥ युयुत्समा
नाः कोतियानामाध्वजसमाकुलाः॥ महास्निनउपरराजन्नवकाशाः न वर्त्तदा॥ राज्ञाम्स्वबलमुख्यानां प्राधान्यनापिप्तारता॥ ततः
पंचनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजांगलं॥ नथारोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवलं॥ अहिछत्रा कालकूटा गंगाकूलं च भारत॥ वरणा वा
टधानं च यामुनश्चैव पर्वतः॥ एवं प्रभूतः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान्॥ बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः॥ तत्र सैन्यं त
थायुक्तं ददर्श स पुरोहितः॥ यःसपंचालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति॥ इत्युद्योगपर्वणि पुरोहितयानबलागमने
॥ वैशंपायन उवाच॥ स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः॥ सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च॥ सर्वं कौश
ल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयं॥ सर्वसेन्यप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह॥ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः॥ वाक्यो
पादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदितेसति॥ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ॥

तावाक्रमात्स्वयमागम्य॥ वाक्योपादानहेतोः द्रुपदस्य संदेशवचनं॥ वाक्योपादानहेतोरित्यंगबहिः प्रस्तुतरूपं वाक्यं च २३
पादानमित्यर्थः॥ ^द्रुपदस्य संदेशवचनं॥ वाक्योपादानहेतोः^२

तस्य मधायदृशं॥ तालाद्वात्तार्नसु नरश्रौतश्रापनादव॥ दृष्टं त्वदीतं॥ ज्ञापवंतातवपत्तु कायुः शालिनः॥ ज्ञापवंतः परमायुश्चे

तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तं तैः पैतृकं पदं॥ पांडुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं पदं॥ एवं
गते पांडवेयैर्विदितं वः पुरा यथा॥ न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्त्तराष्ट्रेण संवृतं॥ प्राणांतिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः॥ शेष
वंतो न शकिता नेतुं यमसादनं॥ पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः॥ छद्मना पहृतं क्षुद्रैर्धार्त्तराष्ट्रैः ससौबलैः
॥ तदप्यनुमतं कर्म यथायुक्तमनेन वै॥ वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यै
स्तथा भृशं॥ अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः॥ तथा विराटनगरे योन्यंतरगतैरिव॥ प्राप्तः परमसंक्लेशो य
था पापैर्महात्मभिः॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषं॥ सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छंति कुरुपुंगवाः॥ तेषां च वृत्त
माज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च॥ अनुनेतुमिहार्हंति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः॥ नहि ते विग्रहं वीराः कुर्वंति कुरुभिः सह॥ अवि
नाशेन लोकस्य कांक्षंते पांडवाः स्वकं॥ यश्चापि धार्त्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति॥ सच हेतुर्न मंतव्यो बलीयांसस्तथा
हि ते॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः॥ युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षंतेस्य शासनं॥ अपरे पुरुषव्याघ्राः स
हस्राक्षौहिणीसमाः॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ॥ एकादशैता पृतना एकतस्तु समागताः॥ एकत
श्च महाबाहुर्बहुरूपो धनंजयः॥ यथा किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते॥ एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महा

वंतः॥ वामिति गमयितुं॥ योन्यंतरगतैः॥ न्यांतरा॥ द्रव्यरक्षिप्राय॥

उद्योग वक्तृत्वं सेनानीमत्वं तन्मूलानावमानेन। कालः कृतांतः॥ ॥धृष्टं प्रगल्भं च यथा स्यात्। धृष्टं निरंकुशं वा। क्रियाविशेषणमिदं। आह

बुद्धिवृद्धिरेवोमहाद्युतिः। बले क्रुद्धे च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः। बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुध्यत्येतत्को नरः। तमब्रवीत्तो यथा धर्म्मं
यथासमयमेव च। प्रयत्नेन तु संदातव्यमावः कालातिगादयं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि गुरादितयात॥ वैशंपायन उवाच॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः। संपूज्य तं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत्। दिष्ट्या कृष्णालिनः सार्द्धं सहृदा मोदसे ते।
।दिष्ट्या सहायवंतश्च दिष्ट्या धर्मचिताः स्ताः। दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनंदनाः। दिष्ट्या न युद्धमनसः पांडवाः सहबांधवैः
भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः। अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मणादिति मे मतिः। असंशयं क्लिशितास्ते वने चेह च पांडवाः। प्रा
प्तास्तु धर्मतः सर्वं पितुर्द्धनमसंशयं। किरीटी बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च महाबलः। को हि पांडुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयं। अपि वज्र
धरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्धराः। त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः। भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान्। दुर्यो
धनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत्। न तन्न विदितं ब्रह्मन्लोके भूतेन केनचित्। पुनरुक्तेन किं तत्र भाषितेन पुनः पुनः। दुर्यो
धनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान् पुरा। समयेन गतोऽरण्यं पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः। न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकं। बलमा
श्रित्य मत्स्यानां पांचालानां च पार्थिव। दुर्योधनो भयाद्विद्वान्न दद्यात्पदमंततः। धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च। यदि
काङ्क्षंति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः। यथा २४

त्यश्रद्धयानिष्पाद्य। न तं समयमादृत्यानुपाल्य समयमध्य एवास्माभिर्विराटनगरे ते पाहट्टबोध्यादित्यर्थः॥ ॥

चरंतु वनमाश्रिताः। दुर्योधनस्य कारुण्यप्रसादयितुमिति शेषः। पादोमंततः पादमात्रमप्यंततः पृथिव्याः। यथाप्रतिज्ञं प्रतिज्ञासमयम्
येऽस्माभिर्ज्ञातत्वात्। अन्यायेन दत्ता यद्यस्त्वनवसंहितिः। गुरादितयानं॥ कृच्छ्रं निरूप्य इति स्वस्तिमंतः इति वा यद्दित्यन्वयः। कृच्छ्रं

यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरंतु वनमाश्रिताः। ततो दुर्योधनस्यांके वर्त्तंतामकुतोभयाः। अधार्मिकीं तु मा बुद्धिं मोहात्कुर्वंतु केवला
त्। अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छंति पांडवाः। आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यंति वचो मम॥ ॥भीष्म उवाच॥ किं नु राधेय
वाचा ते कर्म तत्स्मर्त्तुमर्हसि। एक एव यदा पार्थः षड्रथान् जितवान्युधि। न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत्। ध्रुवं यु
धि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान्॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च। अवभर्त्स्य च राधेय
मिदं वचनमब्रवीत्। अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत्। पांडवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा। चिंतयित्वा तु पा
र्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयं। स भवान्प्रतियात्वद्य पांडवानेव मा चिरं। स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पांडवान्। सभा
मध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि गुरादितयानं॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ प्राप्तानाहुः संजय पांडुपुत्रा
२ नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा। अजातशत्रुं च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वं। सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमंतः कृच्छ्रं वासमतद
र्हा निरूप्य। तेषां शांतिर्विद्यतस्मा

निरूप्य इति स्वस्तिमंतः इति वदेरित्यन्वयः। कृच्छ्रं वासं निरूप्य स्वस्तिमंतो ह्यत्र मिति निराशा इति वा। अनितदेवाः शांतिः क्रोधे प्रशमः॥ ॥

मिथ्योपेतानां मिथ्येव परा जयेनाभियाजितानां पर्यकाङ्क्षी रूपनिन्द्यः। धर्मार्थाभ्यां कारणाभ्यां कर्मप्रिपूर्वं। सुखमल्पफलं वेदनीयं
प्रियं तद्धेतुः स्त्र्यादि नानुरुध्यंति। न गणयंति। धर्ममेव गणयंतीति भावः। धर्मं ज्ञातं स्पष्टीविशेषः। निर्दातम मित्युएणो चित्र त्ल
रवं। नंदीश्चालस्यं। धूत्तापस्मितपिडः स्वत्तु हि मयात्तु ध्या। इत्थयाज्ञहायापाहदूपया। त्यज्ञात। श्यन्तेति। कालघ्नाप्तवसराज्ञी

सुशांद्यं मिथ्योपेतानास्तुपकारिणां मतः। नाहं कृ विश्रं जय पांडवानां मिथ्यावृत्तेः कांचन जानामि यत्तत्। सर्वो ह्ययं ह्यात्मवान् यत्र
लक्षां पर्याकाङ्क्षी पांडवाम द्य मम वा दोषं ह्यस्यांना ध्यगच्छं परीप्सन्निसंकं विद्येन गार्हमयायाति। धर्मार्थाभ्यां कर्मकुर्वंति नित्यं
सुखप्रियेनानुरुध्यंति कामात्। धर्मं ज्ञातं तु त्विपासत्तथैव निर्दातं डीको धवर्षौश्रमोदं। धृत्याचेर्यतत्पावा चित्पधर्मार्थ
योगात्प्रयतंति पार्थाः। त्यजंति पार्थाः। त्यजंति मित्वन्तु धना निकाले मे संवासा कोर्यिने तिष्ठमेवा। यथा ईमाना प्यकरा हि
पार्थास्तेषां हि षानास्याजमीढपक्षो। अन्यत्र पापादि षमाम्न मन्दबुद्धे र्यीधनात्तु दुष्टराद्यकर्मात्। तथा ह्यमोदा नस्तु खप्रि
याणां महात्मनां स्पृहयिता हि मजं।।

र्यितिपरिशाणितिगच्छति तज्जः कोपः।। टीकांतरं।। मिथ्याश्रमना स्माभिरुपेतानां छमजितानामिति यावत्। पर्याकाङ्क्षी परिकरव २५
धर्नेच्छवनाः। धर्मार्थाभ्यां तादर्थ्यचतुर्थी। सुखमसुखं दुःखं। धर्मार्थमेवानुरुध्यंति। नकाममित्यर्थः। तं ईदृशं मतप एवमत्ता त्वयः। बा
ते सुख प्रियं च यथा। तथा सुखानानैव ताज्ञा वर्ष्मिन्। येषां दुःखाणानरा निस्कस्तुषा नवंता ति।। ।।

उग्रात्तत्वरं मकालवीर्यं यस्य दुंदुशकं मन्यात यद्यस्मात्तस्मा द्धा लड्यपद्य यः। यदवीमांगेतास्त्वातापयांगांल्लह्यत। उग्रावृथम
नः तस्पनागस्पविस्तं कृशावलोकनयाधिपतिपर्यायेव द्वाप्वाह रत्तमिशायमाह। दिशं शुदावामिति मामात्पनवत्रात्कुरु
निति विशषेण। अयावरत्तु उपहारमकरात्।। टीकांतरं।। उग्रानवीर्यः उग्रानकाल एव वीर्यं यस्य सः। य द्यागंशाकं दंदुमि

उग्रातवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत्। तथा तगं यत्वानासि तबालः शाकं दृन्दु जीवतां पांडवानां। यस्याजु
नः पदवीं केशवश्च हृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रु। माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यांति युधिष्ठिरोस्याश्च तस्यं प्रदानं। सत्योवितः पृथि
वीमव्यसाचीगांडीवधन्वा प्रगुदेडशस्त्रः। तथा विष्णुः केशवो प्य प्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा। तिष्ठत्तकस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता
द्यः सर्वलोके वरेण्य एकः। पर्जन्य घोषा प्रवपन् शरौघान् पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान्। दिशं द्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरुन्
गांडीवधन्वैकरथो जिगाय। धनं चैषामाहरत् सव्यसाची सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे। यश्चैव देवान्खांडवे सव्यसाची गां
डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान्। उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदा यशो मानं वर्धयन् पांडवानां।।

न्यात। यस्य वाजातशत्रोर्नागस्य पदवीं गमनवर्त्मानुयांति। युधिष्ठिरस्य प्रदानं माक्षिप्य द्वयः। विष्णुः केशव इत्यादि प्रदानं। यो गि
कार्यपरस्वान्नपौनरुक्त्यं। अप्रधृष्य इति विधेयं। वारेण्यो वरणीयः।। दिशमुदीचीं मारतवर्षस्य तद्योत्तरान्कुरूनुपाहरत्। यशो धनं न
स्वरूपं यशः इति धनकामनि घाटतु पश्यत। पांडवानां मानं वर्धयन्। पांडवानामितिना दर्थ्य चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। तदर्थमयं।। ।।

अविवक्षितमचकर्म्मोग्निश्चितः शिक्षाभासः स्युवतसोऽएकाप्रविशिन्नो। यथानाशयायतंतत यात्रियत्ता मिति शपाद्वयः॥माबंतासावतानांध
वद्दिःप्र धानं। संत्यक्तात्मा पांडवानांकृतद्रुतिशपाव्वयः॥ मत्तोपि ताज्ञातचर्यायां न्यकासव तस्मा। पृथिवीपतानामितिनिर्धारणा पष्ठी

गदाचतानोस्तिसमो द्यमनामा हस्मारादोनास्ति समस्यतस्य। शपयर्जुनादाकरत्नानामतंवाक्यो बलेचासुतनागवाय्यः॥सुशि
क्षितःकृतवैरस्तरस्वी दृढःकृद्धसरसाश्वगतेगङ्गात्रा सदात्पसधीबलवान्शक्तोऽयुधिजितुंवासवनापिसाइत्रात्सुचेतसो
बलिनोशीघ्रहस्तौसुशिक्षितौन्तातरोफाल्गुनेन।इ्येतौयथापरुषगाकर्जेतोमाद्रीसुतोऽशपथ्यतोनशान्तुर॥एतबलं
दृष्ट्वास्माकमवं यसंत्यंतात्रपाप्यनास्तातिमान्य॥ येषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वीधृष्टद्युम्नःपांडवानामिहैकः॥ सहामात्यःसाच्या
नानांवरहेमांत्यक्तात्मापांडवार्थस्युतामम।अजातशत्रुंप्रसहेतकोन्यो येषांसस्पादरगाहीशशिसिंहः॥ मत्तोपितस्थारि
नार्थोवयस्यःशाल्वयानामधिपोविचिराट॥ सविसत्पुत्रःपांडवार्थचशश्वद्युधिष्ठिरंसक्तहतिस्युतंमा।अवरुद्धाबलिनःके
कायस्योमहेधासाभ्रातरःपंचसंति।।तकिकेयोस्यो राज्यमाकांक्षमाणाःयुद्धार्थिनश्चानुसरंतिपार्थान्॥सार्वद्ववाराःपृथि
वीपतीनांसमानीताःपांडवार्थेनिविष्टाः॥शूरानहंभक्तिमतःशृणोमिप्रीत्यायुक्तान्संश्रितान्धर्म्मराजं॥

राकोतरं।तदर्थमरंसंत्यक्तात्मा।महाभिनितोवषमेकं।डर्योधनपक्षस्थैःकेकेयैस्तपंचकैकयाराज्यान्निर्वासिताःतानेभ्यःकक
यस्य्सकाशात्राज्यंपृहाहुमोकांक्षमाणाःयाथान्सर्वंत।पृथिवीपतानांमध्येवाराःपंच॥ ॥ ॥ब॥ ॥ 

अमितःसभंस्यात्।अवार्थीवोऽराजाप्रातिकल्पेनगतंवस्तदायात्।प्रातिकल्पेनोद्यानंक्रमति।यद्वेदर्यंतथामाङ्इतिशापःतषांपां
डवानांपराक्रमंसंचायंप्राणासंशयपर्यंतंयदाव्दयंतद्सवयः।दाकोतरं॥अमितान्वत्यः।तेषांमध्येज्वलंतंपश्शिशुपालतेचदि

शियाश्रियाहुर्गीतिवासितस्थायाधः पृथिव्यांकुलजातहृष्टाः।स्तिवाशस्त्रनानासुध वीर्यवंतःसमागताःपांडवार्थेनिविष्टाः
पांचस्थराजामितइंद्रकल्पोयुधिप्रवीरैर्वृष्णिभिःसमेतः।समागतःपांडवार्थेमहात्मालोकप्रवीरःश्रतिवीर्यतेजाः।अस्त्रंद्रो
णादर्जुनाद्वासुदेवात्कृपाद्भीष्माद्येनकृतंशृणोमि।यंतंकार्ष्णिप्रतिमंप्राहुराहुःकर्णसमात्यकिःपांडवार्थेनिविष्टः।अपाश्रिता
श्चेदिकरूषकाश्चसर्वोद्योगेर्भूमिपालाःसमेताः।तेषांमध्येसूर्यमिवातपंतंश्रियावृतंवदीपतिंज्वलंतं।अस्तंननायपंयुधि
मन्यमानोज्याःकर्षतांश्रेष्ठतमंपृथिव्यां।सर्वोत्साहक्षत्रियाणांनिहत्यप्रसह्यकृष्णस्तरसासममर्द।यशोमानंवर्धयत्नयादवा
नांपुराभिनच्छिशुपालंसमीक्ष्यायस्यसार्वर्धयंतिस्मानंकरूषराजप्रमुखानरेंद्राः।तमसह्यकेशवंतत्रमत्वासुग्रीवयुक्तेन
रथेनकृष्णं।संप्राद्रवंश्चेदिपतिंविहायसिंहंद्दष्ट्वाक्षुद्रमृगाइवान्ये।यस्तंप्रतीपस्तरसाप्रत्युदीयादाशंसमानोद्वैरथ
ेवासुदेवं।सोशेतकृष्णेनहतःपरासुर्वातेनेवोन्मथितःकर्णिकारः।पराक्रमंमयदाख्ययत्तेषामाप्यसंजय।केशवस्य

करूषादयोपाश्रिताःयस्यचतेमानंवर्धयंति।ज्योधनुर्ध्यांकर्षतांधन्विनांश्रेष्ठंयामपहरौवासुदेवोयंतमप्यज्ञात्वामंमत्वातेसंप्राडवन्।तंयःप्रत्युदियाद्
दित्यनेकस्तोकेविंश्वकाघराणाञ्चयोऽहमः।यःकश्चितप्रत्युदियाच्छ्रावातामहाविष्णुतकालव्यत्ययात्परक्रमप्रश्नाहमवेदयत्तोऽ
कथयञ्तेषांपांडवानामर्थ॥

जिष्णोरर्जुनस्य। तत्तस्मात्। क्रोधात्। निषेधोऽकरणाय प्रवृत्तोयस्यात् तस्य बलवान्दृदेदिति कुद्ध्यानंतरं ऽद्दष्टव्यं। नो चेत्तर्हि केचित्कुरवस्ते नो ददेदपि
चेदाहृत्य वत्सरयः। मान्याः क्रोधमत्रत्वत्कलं समर्थः। सिद्धिफलसिद्धि। तत्राहृत्य निधनं तत पांडुसुतचायुशास्युक्त इति। सम्यक्के सेयामः। स्थानं
युक्तं। सामसत्प्राप्य। महामात्रं प्रधानं। टीकांतरे। न वेद। यद्दि। अत्र चिवहो हृदितिज्ञासामायां नगमिष्यतिकुन्ते इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रस्थान

च्छत्रसमरं तस्य कर्माणि जिह्मागविस्तारयेन। अधिगत्वा मिज्ञातिं। नजात्वतारशात्ररस्य सदेतरयांसम्यात्मणा द्विसिद्धिः। सर्वेयत्नमस्त्वयं न
येन स्युर्वाक्रूराव करथ्यसंमाते। नगच्छता कंगारं मंहस्त्रुदिशाम्यां तलेनेठम्मतदा युताम मानो वे कुरूसंजय निर्हृदेत। मिद्धा विस्तृदेस्य
सनं। यच्छेवामता। हिमवत्रा कुसमो धृतं उवाच। सनातनमा। हृष्टिवास्का विस्तु। धर्मारामाम्। निषेव स्वस्वांकुर्तौ उक्तः पांडवो जातवा
वुः। दुर्योधनेन निरूतमनस्वी नो चेत्कुरुभ्यः प्रदहेदार्त्तराष्ट्रान्सुनाहन्तया। युधर्जुनवासुदेवा नामाथाप्रियमयो वादिप्रानं मि। यथारागः। को
धदाससस्य हत्यमन्यो। ऽहं भातत्तरः सोदेवमहान्तपा ब्रह्मचर्य्यायुक्तम् संकल्यालंमानसस्तस्य सिद्धेः। तस्य क्रोधं संजयाहं समीक
स्वानेजाननु ब्रह्मचर्य्यमानः। भगवत्तार्थप्रहितो रथेन पंचालराजस्य च हृनिवेशात्। अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः। उक्तस्तुतः प्राप्ति
मुक्तं वदस्व। जनार्दनं चापि समेत्य तात महात्मानं धृतिं दृढवृष्णिसत्तमा।
इत्येतानाचेदिति। अन्यतलिषेधपरत्वेन यदिगत्वेदित्यर्थः। तत्र
किमसोसंगरेऽनागमिष्यन्ति। संगरेनागमिष्यन्ति। विसंभविष्यन्ति गमिष्यन्ति चिरदारुमाजुनोक्तस्पृहृदे। तां युधिष्ठिरे छदददि २३
तिमसुदायार्थः। तस्य मानसः संकल्पोऽलं पर्याप्तः। सिद्धौ सिद्धिं प्राप्नोयत्तो सोमहान्तपाः समीकेयुद्धे प्रघनि मित्तस्य। नाऽयोधनस्य वस्त्रोने
मतिवस्य क्रोधं जानन्। महामात्रं प्रधानं॥

हतराष्ट्राः पांडवैः शान्तिमीप्सुरिति ब्रूयादिति निवाधः। समानाये कांतरुवा। परम्यो। यो हितं। युक्तं यद्वचनं न मूर्छयेत्। न विद्यो

वीर्यवान्स्तुदारः। अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा तराष्ट्रः पांडवैः शान्तिमीप्सुः। न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्यात् कुंतीपुत्रो वासुदेव
स्य रुत। प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो। विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः। समानीतान्पांडवान्सृंजयांश्च जनार्दनं युयुधानं वि
राटं। अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पंच। यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्यथा भारतानां हितं च। त
द्भाषेथाः संजयराजमध्ये न मूर्छयेद्यन्न च युद्धहेतुः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ वैशंपायन उवाच॥ राज्ञस्तु
वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः। उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पांडवानमितौजसः॥ स तु राजानमासाद्य कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं। अभिवाद्य
ततः पूर्वं सूतपुत्रः प्रसन्नवान्। गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः। दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये सहाय
वंतं च महेंद्रकल्पं। अनामयं पृच्छति त्वांबिकेयो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी। कच्चिद्भीमः कुशली पांडवाग्र्यो धनंजयस्तौ च माद्री
तनूजौ। कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा। मनस्विनी यत्र च वांछसि त्वमिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकाम
॥ युधिष्ठिर उवाच॥ गावल्गणे संजय स्वागतं ते प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन। अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः संजय
शलो चास्मि विद्वन्। चिरादिदं दर्शनं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत। मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेंद्रं दृष्ट्वैव त्वां संजय प्री

त्येवाराज्यदानादि॥ संजयसंदेशः॥ यत्र चान्यत्रापि इष्टान्कामान्वांछसि यथापि शुभमिच्छसि तत्काशालिन इत्यर्थः॥

द्भिरस्मात्सुखन्द:॥ यथो राष्ट्रे निवसतीति द्रोणपुत्र:। तस्य: कुरूणां स्पृहयंति। कस्तु पुत्रशावेति। तकच्चिन्मानसमानेनलचंतइ

तियोगात् पितामहो न: स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञ: सर्वधर्मोपपन्न:॥ स कौरव्य: कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्त्यस्य कच्चि
त्। कच्चिद्राजा धृतराष्ट्र: सपुत्रो वैचित्रवीर्य: कुशली महात्मा। महाराजो बाह्लिक: प्रातिपेय: कच्चिद्विद्वन्कुशली सूतपुत्र।
सोमदत्त: कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवा: सत्यसंध: शलस्तथा। द्रोण: सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो महेष्वासा: कच्चिदप्यरोगा:॥ म
द्विकुरूणां स्पृहयंति संजय धनुर्ग्रहा: पृथिव्यां वधकानां महाप्राज्ञा: सर्वशास्त्रेष्ववदाता धनुर्भृतां मुख्यतमा: पृथिव्यां। क सर्वशास्त्रेषु ग:
च्चिन्मानं तात लभंते एते धनुर्भृत: कच्चिदेते निरामया:॥ यस्य राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वास: शीलवान्द्रोणपुत्र:॥ वैश्या
श्च कुशलिनस्तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सु:॥ कर्णोऽमात्य: कुशली तात कच्चित्सुयोधनो यस्य मंदो विधेय:॥ स्त्रियो वृद्धा
भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत। वध्व: पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीका:॥ कच्चिद्रा
जा ब्राह्मणानां यथावत्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिं। कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजय नापहंति। कच्चि
द्राजा धृतराष्ट्र: सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै। स्वर्गस्य धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां। कच्चिन्न यथावत्स्वित्तामपेक्षते तिष्ठमदे २८
वृत्तिं

ह निर्वर्तनं। मामका दायादा:। स्म द्वान्नमामादान्॥

ल्पधी:। माहात्म्याप्यक्ता: परिचारिका:। व्यलीकमप्रियं तत्र हितं तत्र हिताव्यलीका:॥

देतोऽन्यो यस्य वर्त्म इतो वर्म ध्यानस्तेषु विशेषा। शुक्लं विद्याणां शुक्लवर्णत्वात्। प्रवते ध्यायद्भिरुपमिव्रति। एए र्थं तिन्नीवाद्यह
त्तिं वर्तनं। तेदेन शत्रुणा भेदितास्तद्व धनेनाप पार्थस्यार्जुनस्य तेन दस्यूनामुत्सादनात् धनुर्गुणी नेमुपलक्षणे। तृतीया।

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा। ते चेद्दोषं न नियच्छंति मंदा: कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणां। क
च्चिद्राजा धृतराष्ट्र: सपुत्रो बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे। कच्चिन्न भेदेन जिजीविषंति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात्। कच्चिन्न
पापं कथयंति नातं पांडवानां कुरव: सर्व एव। द्रोण: सपुत्रश्च कृपश्च वीरो नास्मासु पापानि वदंति कच्चित्। कच्चिद् डु
दृष्ट्वा धृतराष्ट्र: सपुत्रो समेत्याहु: कुरव: सर्व एव। कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेतान् स्मरंति पार्थस्य युधां प्रणेतु:। मौर्वी भुजाग्र
प्रहितान्स्म तात दोधूयमानेन धनुर्गुणेन। गांडीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषान्नजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरंति। न ह्यपश्यं
कच्चिदहं पृथिव्यां योधं समं वाधिकमर्जुनेन। यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधारा: सुवाससः संमतो हस्तवाप:। गदापाणि
र्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेरयन्शत्रुसंघाननीके। नाग: प्रभिन्न इव नड्वलेषु चंक्रम्यते कच्चिदेनं स्मरंति। माद्रीपुत्र: सहदे
व: कलिंगान्समागतानजयद्दंतकूरे। वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरंति। पुराजेतुं नकुल:

सुवाससः सुपक्षा:॥ यस्य हस्तवापो हस्तेनोप्यते एकदा क्षिप्यंते शरा: एक वचनादेककालत्वरूपैकत्वलाभ: तेनैव
तोवंत: शरा: एको यस्य हस्तक्षेप:॥ एकदेव विसर्गादित्यर्थ: नड्वला: तृणलगुरु भूमिषु।

साधूना कर्मणा सेनात्तेनेनावारणं के एकेन केवलेन नूनं त्वा कंटकं कनीयं कार्यं न त्तवति न सत्तवति । यत्तर्वात्मनासर्वेश
उद्योग कारेण परिणेतुमात्मनाऽनेनेऽ न शक्रमः ॥ ॥इति युधिष्ठिरप्रश्नः॥ ॥युष्माकं युष्मासु धर्म्यं धर्मेषु कं यथा स्यात् ।

ऐरितो धिष्ठितोऽयं शिबिस्त्रिगर्तांकंजयप्रयान्तस्तो । दिवं कश्तीचीवशमानयन्मे माद्रीसुतः कच्चिदेनं स्मरंति । यः राजवो देवतवने य
श्रामीद्यमं तिने षो महाज्ञागतानां । यत्र मंदान् ध्यानुव शं श्यानानमो च यडीमसेनो जयद्य । अहं पश्चादर्जुनमध्य रकं
माद्रीसुतौ भीमसेनोऽग्रतो कृत । गांडीवदृढं च सुसंघाय तद्रूपयुयस्याग मं कच्चिदेनं स्मरंति । न कर्मणा साधुनै केन नूनं क
र्तुं शक्यं विन्नवतीह संजय । सर्वात्मना परिणेतुं वयं चित्र शक्ता मो धृतराष्ट्रस्य पुत्रं ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥
संजय उवाच ॥ ॥यथाऽभमे पांडव तत्तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि । अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठाः
पृच्छसि यान् पार्थ यांस्त्वं । संत्येव वृद्धास्साधवो धार्तराष्ट्रे संत्येव पापाः पांडवत्तस्य विद्धि । दद्यादियेभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो
दायान् लोपयेद् ब्राह्मणानां । यद्युष्माकं वर्तितासोऽनधर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु । मित्रध्रुक्स्याद् धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मा
न् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः । न चानुजानाति भृशं च तप्यते शोचत्यसौ स्थविरो जातशक्रो । शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्र
द्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् । स्मरंति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे दुंदुभिशंखशब्दे गदापाणिं २८
भीमसेनं स्मरंति ॥

समीक्ष्याः पुनः कलहस्य विषयस्य प्रत्यांता । शंकल्याणमाप्नुवंति । इत्यत्र तत्र यस्य विवरणं सुन्नसादिना कारणान । क्रियं नि

मादाश्रितो चापि रणाजिरस्थ सर्वादिशः संपतंतो स्मरंति ॥ समं वर्षं तोशारवर्षै रजस्रं महारथो समरे दंडपाकंपो । न त्वद्व
मानसुरूपस्य राजन्नना गतं ज्ञायते यद्भविष्यं । त्वं त्वेव तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पांडव कृच्छ्ररूपं । त्वमेवैतत्सर्वमतं
श्वानुयः समीक्ष्याः प्रज्ञया जानत्वानु ॥ न कामार्थं मन्यसे सुद्धिर्धर्मपांडा सुताः सर्वं एव दकल्याः ॥ त्वमेवैतत्सत्वयाज्ञात
शमयत समीक्ष्याऽप्यनशर्मासुदुस्तरा । समागताः पांडवाः संजयाश्च प्राप्य त्वा प्यन्ने समस्ति कृष्णानरेंद्रा ॥ यन्मा ब्रवीद् धृतराष्ट्रो निशाय
मज्जातशत्रोवचं पितातत । सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥समागताः पांडवाः संजयाश्च जनार्दनो युयुधानो विराटः । यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गे
णे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ ॥संजय उवाच ॥ अजातशत्रुं च वृकोदरं च धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ॥ आमंत्रये वासुदेवं च
शौरिं युयुधानं चेकितानं विराटं । पंचालानामधिपं चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिं । सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां व
क्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणां ॥ शममेराजा धृतराष्ट्रोऽभिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे । सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पां
२ डवानां शमोऽस्तु । सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः संस्थानेन मार्दवेनार्जवेन । कुले जाता नृशंसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्मणां
निश्चयज्ञाः
संस्थानेन प्रकृष्टेन स्थान
पृथंत इति ह्रीनिषेधाः इति पाठे ह्रियानिषेधो येषां अकार्यादिति बोध्यं ॥ ॥

दीनं दैन्यनिमित्तं। भीमसेनाः भीष्मसेन्याः। अभावो नाशः। संस्तौति तु अस्मभ्यम्। पराजयार्जये यदि ज्ञानिरूढ्येणोदर्कदोषा
आम्नाय। न यकुरु इमा को सितं निदितं। जेजीविषं इत्यन्ये युक्ते धन्या इत्यन्वयः। ततो ज्ञातिकार्याकरणाद्वः सत्वा ते युद्धे च
म

उद्योग न युज्यते कर्म युष्माकं स्वदीनं सत्त्वं हि वस्त्रादर्शं भीमसेनाः। अङ्गामन्ते हं जनार्दिवं तत्र बुद्धेवस्त्रेय इत्येत्किल्विषं वः सर्व
ऋषयो हृष्यते य अवकस्त्रः याधोदयो निरयो मा वमंस्थाः। कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रज्ञों पराजयो यत्र समो जयश्च। त
विधन्याये। इतं ज्ञातिकार्यं ते विमुक्ताः सुकृदो बांधवाश्च। उपकुष्टं जीवितं संत्यजेयुस्ततः कुरूणां नियतो विनच
ःस्यात्। तेचेत्कुरून् अनुशाश्य पार्थो निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य। समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिव
धेन साधु। को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान्। ससात्यकीन् विषहेत प्रजेतुं लब्ध्वापि दे त
न वान् सचिवान् सहेन्द्रान्। को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च। रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेय
गुप्तान् सह भूमिपालैः। महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हंतुमक्षीयमाणः। सोहं जये चैव पराजये च निः
श्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित्॥ ३७

तार्ष्टदिककुरून्धार्तराष्ट्रानन्तरा स्वदंडेनाभिव्यूय स्वस्व वथाजीविष्यतेति यावत्। तान् द्विषतो निनीयतितांतं नीत्वाहत्वेति यावत्। तथा निग्रहस्य वधात् हत्वा ज्ञातिवधेन साधुसाध्यक जीवध्वं तन्मृत्युना समं वः स्यात्। राजये चेति निःश्रेयसं वधात्॥

नीतानीचिरितागताः। प्राणानांदौ अष्टमतोयाच्यमानो पि मद्यनेकुर्यादित्यन्वयः। विहत्य देहं युधिष्ठिर एतत्कथं स्वस्ति
स्यादिति साधनार्थं कार्यस्य ब्रवीमि॥ ॥इति संजयवाक्यं॥ ॥युद्धादन्यदपि प्रथमाध्यायसप्तमी। बकुस्त्वं ना यद्युतान्यद

वा कथं हि नीतिः इव वदो कुलेया निर्दर्मार्थं कर्म कुर्युश्च यार्थाः। सोहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पंचालानामधिपं चैव वृद्धं। कृ
तांजलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृंजयानां। न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनंजयो जातु किंचित्र कुर्यात्
। प्राणानादौ याच्यमानः कुतो न्यदेतद्विद्वान् साधनार्थं ब्रवीमि। एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्या
त्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥कां नु वाचं संजय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत। अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमि
च्छेत्। न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः। कुतो युद्धं जातु नरोवगच्छेत् को दैवशप्तो हि वृणीत युद्धं। सु सक्रो
खैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्मादहीनं यद्लोकस्य पथ्यं। धर्मोदयं सुखमाशासमानाः कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःख।

पि कर्मतदपि न कुर्यात्। दैवशप्तो दैवेन विपरीतेन युद्धे आसंजितः। कर्मेन्धनं तस्मात् कर्मणा तदर्थं यस्य तत्कर्मो
दयं तच सुखं कृच्छ्रोपायं दुःखसाध्योपायं तत्र हेतुः॥ अतिकर्मणा अतिशयितेन कर्मणा। दुःखमायातनोदुःखकर
त्वात्॥

उद्योग

स्व. एकेशीलत्वं कार्याधृत. राष्ट्रस्याथीतरस्यामममाहात्म्यं वै शक्नुरिति श्रीति। सुरुवंतद्दृश्यानां तस्मान्नानुबोधानां कामाभिध्याका
माभिध्यानेन। अन्येभ्योपीति विचित्। आतो धातोरित्याकारलोपः। इंद्रियाणां तत्कृतकत्वात्संबंधित्वात्षष्ठी। तथा कामा
भिध्याप्रयुक्तायुक्तः अनुकरोत्यनुसततं करोति। कथं दुःखांतमंतानंकरोतीत्यत्र निर्दिशीनां यद्येथ्यमानस्य हि वलं वर्द्धि
तो अनुन्मूलनीयं भवति। ततः किं न हितदेव दुःखमित्यत आहनश्यत इति। अदृष्टीरयथा बुद्धिः सार्थीव्यवहित
नाविद्भुः खाव्यभिचारिणीत्याशयः। दृष्टांते शदृश्यं शकुनेयो जयतीसंप्रश्नेयेति। सहात्मातिरस्मान यिसंयत्क्रयाअस्म
स्वयं प्रेक्षविजिह्यामत्रदुःखं यद्दृढिंद्रियाणां प्रीतिवशानुगामी। कामाभिध्यात्वशारीरं दूनोतियथाशत्रुकामुक
रोति दृष्ट्वा। याथध्यमानस्य ममभिदृतेन सोन्यो वलं वर्द्धने यावकस्याकामार्थेन्मेनेनतथैव तन्योनश्यत मर्थि
षवाग्निरिहः। संप्रश्ने यं तंगच्छ यमहांतं सहात्माभिद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः। नाशयसामीश्वरो विग्रहाणां नाशयात्वेगीत
ज्ञाः स्वस्मीति। नाशयात्वोसर्वतेमाल्पगंधान्नचाप्यश्रयान्नकुलेभ्यनानि॥ ॥

दृष्टिकृयातोगच्छयं महांतं तोगेगे धृतराष्ट्रस्य प्रश्नयेत्यर्थः। एवं च तोगे न दृष्ट्वा दृष्टोकथम दृष्ट्वामाम्नाज्यस्वरस्य धृत
राष्ट्रस्य हानीमस्मात्त्वचिन्तनागहानं मंस्यवत्यतः। चार्थ्यमस्मात्त्वतस्याभिधानमयनाशप्रकृतामवेतिदर्शयतिनाश ३१
यसामिति पदयोः आश्रयान्नश्रेष्टः। नाशयसामनेश्वयमांश्रयसामितियावत्। ताद्दृशं विग्रहाणां देहानां स्त्रीषे यदि
संवंधिनाश्रयानीश्वरोभवति॥

नाश्रयातिति रुर्वोविरण्दयो रुचं च कामकमन्यत्स्यहं ततः कथं कुरुन्यः सराजायो द्वमं प्रगुदेन्निस्मार यता। अस्मदाज्यं दृष्ट्वा वा
दिश्रेयानन्तमग्मोज्ञाः ततत्रासो जातदुःखः कथमस्माकमस्मदायं राज्यं वा अयोक्ताता वदि। कयान्तकारात्थ्यवलयः। धु
येंप्य गश्च दृस्त। ताः स्वारावधुम्यः न श्रेष्ठः तस्मादत्वेव राराकृस्मिन्नवराराः रयदेयाद्वा गायत्न भवति तत्रैव कामः प्रायः स्या
त्। हृदयं तमतः सङ्गाति तस्य जन्मांतरस्वाक्षितस्ता पापनो गपत्याद्। प्रकृत त्याजयति। स्वयं राजा विषमस्थः अस्मा नाना

नाश्रया। खेषावाराः स्नाति वा स्तकथं तस्मा अंप्रगुदेकुरुन्यः। अत्रैव च स्याद्बुधस्यैषकामः प्रायः शारीरं हृदयं दुनाति
सन स्वयं स्वराजाविषमस्थः परस्तु साम स्थम विज्ञाति तन्नसाधु। यथा उतः पश्यति दृष्टामवं तथा परयामपि। साम्यं पिता। आसन्न
वार्ते मत्रिं वानिशाधकालगं तारकं स्तेग च्छनविसृजत्। यथाह दंवा हृदयायनशा विवत्। क्रममुत्सुदुः। चाशिरव्यपायशापिस्थयो
इतराच्छ्रिथिरा ताला लप्यानसंज्ञयकस्माद्दृताः॥

गशहणात्। वैषम्यमावलंब्यावस्थितः। परस्यस्मात्स्वस्मात्कं साम स्थं समस्थताइति तत्र साधुनहृद्धं। स्वयमपि समास्थानेव परं समस्थं वक
रणास्य प्रस्तुकवाता। अन्यथा वस्माकमपि विषमस्थास्य वधुकवात्तत्वाहय्यात्मन इति एवमीदृशं नयाय मितिवान्सुपंवकुज्ञानातः। शो
चिन्न इदलंदद्यात्किंकारामात्वत्तशोचत्। तयां कुरुमसुत्सुकुह्यात्तु मित्रः। निदशोपिकदाचिच्छिरः। पितत्वताकारसंभवात् शिशि
रव्यवधायदस्तकं तथास्मात्सुद्धस्वमासत्यसुस्वमामिन्द्यर्थः किमर्थलालप्यात इदं सांप्रतपत्सम्बुद्धः सोपहासमायत्यर्थः॥

मेरुस्पर्धाय्यं सुयोधनो राजा च। चाताव मन्यत्र धर्ममिं विरिशात्। मानं हत्वा मन्येपादं। तानि मानघ्नः। तस्य भावनस्य चिंतयतः स
र्वथा पदृडो दुर्विनाव धनमस्य त्वया। अग्रेयस ःश्राम रहितल्प। अस्य बुद्धिरिति शेषः। कीदृशी स्यात्॥ नो चेत्र किं करुणा

उद्योग यदुदय्य उदुद्विमनाः कर्वे रतं पुत्रं मे दः शत्रुदमं मंत्रिणं तु। अनार्यवाद्यतम स्य वाचः सुयोधनो विदुरस्या वमन्यां सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः पि
त्रिषी संबुध्यमानो विशातः धर्ममेवा मध्याविंतह्य धं कामं कुरु श्रुतं वा म्यिनं शालवेतं। सूतं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो न सम्मा र
विदुरं पुत्रकाम्यात्। मानघ्नस्या मोमानका मुस्याव घ्योः संरंभिणः श्राप्यधिम्या तिगस्य। दुर्योधिणा मस्तु वशानुगस्य कामात्म
नो दोहीदनावनस्य। अनयस्याश्रयमो दार्थमात्यामित्रदुहः संजयपापबुद्धिः। सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषीः प्रपद्यमा
नाः प्राजद्वाद्यम्यंकामो। तादेवमसंजयदीव्यातां त्वन्मतिः कुरूणामागतस्यादभावः। काव्यो वाचं विदुरोगरनापमाणोन विद
ति धृतराष्ट्रान्यासं। दुःसुर्यदानाप्रवर्ततेबुद्धिरुच्चैः कुरुकुरुन्तत दाम्पात्रगाम। यावत्सज्जामव वर्तते तस्य भावत्तेषां राष्ट्रे दृढि
= र्बिद्धवं। तद्यं तु बृहस्पतिर्बोधमिद्यापमंत्रिणो धृतराष्ट्रस्य स्मृतः। दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च गावल्गणो प्रश्रपसं मा दम
स्य। साहं तपच्यामि परीक्षमाणः कथयश्चित्तिरस्या कुरुसंजयानां। अत्यंतिश्च य्योर्दितराष्ट्रः। पारं तस्यः। घो ब्राजातविदुरदाघ
दृष्टो। श्रावांमत धृतराष्ट्र सुतो मा द्यारा ज्यममप त्रं पृथिव्यां॥ ३२

भागतानाथावानाग्नापिगतएवेत्यर्थः॥ तस्य विदुरस्य॥ ॥

तस्मिन् धृतराष्ट्रे केवले एकस्मिन्नेव हेतुभूते तत्क्षुरूणां हमोनो पत्नस्यो महद्भय। तयाधृतराष्ट्रो संगतं मद्रीयमेव सर्वमर्थं
स्वं कं मन्यते। यदपि कर्णार्जुने पारणाये शंकां जितं मन्यते। अन्नासवनामाप्त्र विता नार्जुनेन बहूदृढीकृतपांडवानामर्थप

तस्मिन्नासनः प्रकवलेनापलन्य सर्वं स्वकं केवलं मन्यते धीयं तत्क्षुको मन्यते पारणीयं श्रूयमदृष्टदाताश्च धर्ममर्जुनं तौवे। आसं
श्रुत्वाति पुरामदानिकथं कर्णो नाम वहेपरेषां। कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहश्च। अन्ये च ये कु
रवस्तत्र संति यथार्जुनात्रास्त्यपरो धनुर्धरः। जानंतत्र कुरवः सर्व एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः। दुर्योधने राज्यमिहाप्र
वध्यामि त्रिंदमफाल्गुनविद्यमाने। तेनार्थबंधं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं कर्तुं पांडवानां समत्वं। किरीटिना तालमात्रायुधेन
ताद्विनासम्युगं तत्र गत्वा। गांडीवविस्फारितशब्दमाजावस्य एवानो धार्तराष्ट्राधुं ये। तत्कुर्वन्न चरीद्धात्रीमाससंस्तुयाद्ध
न्मा मन्यते सिद्धमर्थं। इंद्रोप्यैतस्मात्सहदेवतानं दहेत्सुमिश्र्य्य नो जीवति मामसता धनंजयस्य नकालचिवसूतत थावा। रसद्ददेव
मद्विलो। मावदत्तां प्रतिनिद्येत बुद्धिर्दह्यो राजा मदपुत्रणाम्तु। एवरणा पांडवा कोपदृष्टमेनन्तस्ये स्त्रीः संजय धार्तराष्ट्राः॥

एसमधं वाश्वं स्पृष्टुमिस्यताता लो हस्त्रचतुस्त्रयं॥ तान्हदिता धनुर्विदा। धनंजयेनामौ दोजावतात्पनुपंगः॥ सवेदेनामितिा ए
तां बुद्धिं प्राहस्य यात्रापनुपशमार्थ॥ ॥

न्वा सृंजय त्वेतद्वचनं मिथ्यारूपं कुमेध्या न किंचित्त्वाशिष्यं वदामि । यत्त्वस्माकं कौरवैर्वर्त्तितं पूर्वं तूरणशान्तौ । तदास्मद्गग
मनमभये याहक्त्रिकीर्वं नेनो धार्त्तराष्ट्रश्चासीत् ॥ ॥महास्रावं महाप्रस्रवणं । अनुपुनरावृत्तिकं धातुर्गत्यर्थः ॥ मानीनशः मान

ज्ञानासि त्वं केचाम स्माप्नुहृत्तं त्वां सृंजय नृसंजयाद्रुकुमेध्या यत्वास्माकं कौरवैर्वर्तितं पूर्वं यानो हत्रिर्वीर्त्तराष्ट्रे तदासीत् । अ
पि नवनाथिवर्वर्तां ज्ञानिगमिष्यामिय थात्वमो बाइड पुरुष नवद्भमामिव राज्यं सुयोधनो यच्छतु नारनाप्यः ॥ ॥इत्युद्योग
पर्वणि संजययाने ॥ ॥संजय उवाच ॥ ॥धर्मे नित्या पांडव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ । महास्रावं जीवितं चाप्य
नित्यं संपश्य त्वं पांडव मा व्यनीनशः । न चेद्भागं कुरवोन्यत्र युद्धात्प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो । भैक्षचर्यामंधकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यं । अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्रावं नित्यदुःखं चलं च । भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं तस्मात्पा
पं पांडव मा कृथास्त्वं । कामा मनुष्यं प्रसजंत एव धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेंद्र । पूर्वं नरस्तान्मतिमान्प्रणिघ्नन्लोके प्रशंसां ल
भतेनवद्यां । निबंधनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामेषतो बाध्यते धर्म एव । धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे गृद्धो हीयतेर्थानुरोधा
त् । धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महाप्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्मेण महीमपीमां लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥
ति

ध्या ॥ अधर्मसंबंधात्रावमस्रवो नानुरूपं । नवपरिणतवयस्कत्वात् । अनिवृत्ता दोषत्ता वरनया अनिवृत्ता । स बुद्धः विद्वान् । का २३
मेषु मध्ये मुख्यं प्रधानं धर्मं धर्महेतुकर्म ॥

परं स्थानं परलोकं । मन्यमानेन ज्ञानता तत्र त्वया सुखेभ्य आत्मा दत्तस्त्याजितः शेषः । योगाभ्यासे तेविमित्रयः करोति धर्मे निवर्त्ती
के । कर्तुः पूर्वं मार्गेण पापं कर्म गच्छति कर्ता पश्चादनुयाति । एतावता हरोकर्म तेन कर्तारं पुरतः पश्चाद्वा वष्ट धिया यात्ता स्वर्कं

वेदोधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तं । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः । सुखप्रिये से
वमानोतिवेलं योगाभ्यासे यो न करोति कर्म । वित्तक्षये हीनसुखोतिवेलं दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः । एवं पुनरर्थ
चर्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मं । अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो हित्वा देहं तप्यति प्रेत्य मंदः । न कर्मणां वि
प्रणाशोस्त्यमुत्र पुण्यानां वाप्यथवा पापकानां । पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं पश्चात्त्वेतमनुयात्येव कर्ता । न्यायोपेतं ब्राह्म
णेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं गंधरसोपपन्नं । अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु तथारूपं कर्म विख्यायते ते । इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ
कार्यं न वै किंचिद्विद्यते प्रेत्य कार्यं । कृतं त्वया पारलौक्यं च कार्यं पुण्यं महत्सद्भिरतिप्रशस्तं । जहाति मृत्युं च जरां भयं च न क्षु
त्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि । न कर्तव्यं विद्यते तत्र किंचिदन्यत्र वा इंद्रियप्रीणनाद्धि । एवंरूपं कर्मफलं नरेंद्र मात्रावता हृदयस्य
प्रियेण । स क्रोधजं पांडव हर्षजं च लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥

नवति । अन्वाहार्यं मासिकश्राद्धं । तथारूपं परमसुखरूपार्थसाधनत्वात् ॥ इह क्षेत्रे कर्मभूमौ फलदं तत्त्वात् अन्यत्र तत्र नं । जहाति
इष्टं मनित्यतां इंद्रियप्रीणनात् सुखभोगात् । एवंरूपं तथाप्युक्तरूपं कर्मणो धर्मस्य फलस्वर्गः स त्वं । क्रोधजात्क्रोधेनना
शहत्तीयात्धर्मलयात् । कामाधाउम्नतिलम्पात । मा नेतः स्वर्गप्रहासीः ॥

गिनजको धजकर्म्मविशेषणं। मात्रावतामात्रा इयत्ता तद्वता। अर्थः कालतावच्छिन्नाल्पकालतात्पर्येण स्पष्टः। रूढस्य मनस्म अ
पातितः श्रियणा कर्म्मणः सकर्मणाच्छन्नं समीपं गवा। तयायाप अंशा कीर्त्तिस्तास्य अर्थाद्या। बलस्पष्टः। एवं यस्यत्वं तपोदम इत्यादीन
रुद्धा सर्व्वं वस्तु ष्टंगः। एवं गवामा पुनः कर्म्मणः पावस्या तेममीपंगा पुनरपि निगतिक्रियात्मा हत्रिमात्मत्रणं। नाहरेवं सर्वमिव रू
यणस्तोतीनां पापं करिष्यधं कृतवन्तः। इत्यंतं हिवरा रूपणा नदा नावतां स्वदेश स्थितेवेन बलवत्वमप्यासीदित्याशयः। नदावानष्ठ

क्वंतंगवा कर्म्मणा याश्रंसासत्यं दम आर्जवमाहुरांस्प। अथ मध्ये राजहाष्टेत्यः यायस्यां नं कर्म्मणो माउनगाः। नद्येदेव देश
रूपेणपापः करिष्यधं कर्मपापं चिराय। निवसध्वं वर्षं पुगान्नास्त उदस्वंवा संपाउवाधर्म एवा अथ उजनास्म दिव्याप्रस्थादात्माधी
नयरुलंप्रस्तदास्मात्। नित्यं वस्ययामाम चिवास्रवेम जनार्द्दनो युयुधानवीरः। मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सहवैरे
विराटः। राज्ञानाश्याय विजिता पुरस्ता त्वामवर्तसं अयुद्धःसमस्ताः। महासहायः प्रपतबलस्थः पुरस्कृतावासुदेवार्जुनाभ्यां
। वराहदतिप्यन्यूहिषन्तारंगमधोवातप्यथायान्तराद्ध्यस्यदर्प्यो। नान्तकस्मा द्वंद्व्यिवा परस्य निजानुका

उद्वंवासत्ताधस्पृष्ठा। नम्नवत्तावने वासान्विषमत्। एवं तुक्रियमाणपांडवश्चाधर्म निवतीत्यत्ता वनाते म्नवनेस्याशयः॥
एनाद्वस्तु रयति। अप्रव्रजन्निति। प्रव्रजतं वनगमनं यद्यदाप्या धानं तदाबलमासात्तताम हामहायात्वा व्यपान ३४
प्यायाद्य मित्यन्वयः। नित्यंवस्या इत्यानन बलस्यात्मा धान नताप्पूर्वितान॥

अप्राज्ञो वेति। अप्राज्ञो वा अधर्मी वा प्रज्ञो वा तु वाधर्मं विध्यमानो वा। संरंभाद्वा युध्यमानो वृत्तिमुपेते। ततो वृत्तेरुपैतीति
प्रज्ञादिकं युध्यमानस्य व्यर्थ-फलं तदिविति युध्यनिदा। अद्या सत्या। अव्याधिजमिति सत्तायां व्याख्याता। तेनोगं। स्व

मातुकरी यित्वा महायात्रा निरुध्यकस्मा द्वर्थ्यपूगानुनेषु युयुत्सुसे पांडवहीनकालं। अप्राज्ञो वा पांडव युध्यमानो ध
र्मज्ञो वा वृत्तिमथो न्नुपैति। प्रज्ञा वा त्वा युध्यमानोपि धर्मं संरंभाद्वा सोपि वृत्तिरुपैते। नाधर्मीत धी यत्नेयार्थ बुद्धिर्न्नमिरं
तात्कर्म्मवक्तर्थपायं। आत्र किं तत्कारणं प्रस्पृहेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदं। अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि य
शोमुषं पापफलोदयं वा। सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य। पापानुबंधकोनुतं कामये तक्षमेव
तिज्यायसीनोतनो गाः यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्याद्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः [illegible] कृपः शल्यः सोमदत्तिर्विकर्णो विविं
शतिः कर्णदुर्योधनौ च। एतान् हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्यात्तद्ब्रूहि दृष्ट्वा त्वदनु भूमिपार्थ। लब्ध्वापि मां पृथिवीं सागरांतां जरा
मृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः। प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वन्नैव युद्धं कुरुष्व [illegible] मात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं यु
क्तं कर्म्म चिकीर्षसि त्वं। अपक्रमेः स्वप्रदाय वित्तेषां मा गास्त्वं विदेवयानात्[illegible] ॥ इत्युद्योगे संजययाने संजयवा
क्यं॥
धनं। यदिदानीमस्ति। नहत्वा। अपक्रामेः। अपक्रामा वनं गछादेवयानात् पथः स्वर्गमार्गात्॥ ॥ संजयोदितं॥ ॥

उद्योग

यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामीति विशेषः। धर्मं धर्मं वा चरामीति ज्ञात्वा निश्चित्य गर्हयेः स्तुवीथा वेत्यर्थात्। यत्राधर्म इति यत्र वस्तु
तोऽधर्म एव धर्मरूपाणि धर्मसामान्यं बिभर्ति। यथा मत्वा निधानेन चौरस्य परहिंसा। इह हि रथर्म्मो धर्मसामान्यं विभर्ति इत्ति च सत्य
त्वेन बिभर्ति। एवमत्रास्माकं क्षत्रियाणां राज्यत्यागः एवं एवं रूपः सन्नपि अधर्मोऽधर्मरूपो धर्मसमो दृश्यते। यथाम
धुपर्कदानेन गोमारणादिकं धर्मं यवाहिंसात्वेनाधर्मः। एवमस्माकं कुलक्षयहीनां तेन ज्ञातिमारणं विरुद्धधर्मश्च तन्नाता तथा
धर्मो वस्तुतोऽधर्मरूपं धत्ते धर्मस्ति यो विज्ञायते। यथाग्निहोत्राद्यनुष्ठानानि। एतद्वद्वैदिकं तामसैर्युक्तं तत्तदिदं सो धर्ममधर्मं वा।
धर्मं ) धर्मः कृष्णो दृश्यते ?)

युधिष्ठिर उवाच॥ ॥असंशयं संजय सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ। ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हय त्वं यदि धर्मं
यद्यधर्मं चरामि। यत्राधर्मो रूपाणि धत्ते धर्मरूपः। विकृत्स्नो धर्म्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या। एवं तथै
वापदि लिंगमेतद्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेतां॥ १

अन्यथा प्रकाशमानं बुध्या पश्यंति। अधर्मोऽधर्मी भवति। अतो मया येन हि दृष्टायुक्तं धर्मत्वेन निश्चितमित्यर्थः॥ ॥
तथापि किं ज्ञातिवधेनाधर्मिणो स्याद। एवमिति। एवमेतौ धर्माधर्मौ विविनित्यौ नित्यवृत्ती नित्यं प्राणिषु वर्तेते तहि लिंगमा ३५
त्मानं तस्य प्रकृतिरूपं लिंगसंबंधात् व्यापारणादिति भजेतां। आपदशायां यथा हिंसादिना धर्मस्तथा वर्णस्योऽप्यकुं
त्वादियोगेण न धर्मं स्याप्युत्पत्तिरित्यर्थः॥

नद्धर्माधर्मस्तत्त्वो किं प्रमाणमित्यत आह। आद्यमिति। धर्मप्रमाणवाद एव लिंगं लक्षणं। यदाह जैमिनिः। लिंगदर्शनाच्चेति चाद्योऽनित्य
इति। आद्यमधर्म्मवर्त्ते हिंसादर्शनात्तस्योभयसिद्धत्वात्। तत्प्रतिपादकं लिंगं वादप्राप्तः। तस्य द्वे प्रमाणं तस्यापद्धर्मं। आप
द्धर्मापदर्शकं अपि लिंगं प्रमाणमित्युक्तिः बाधमेवं तिच। अप्यकार्यं श्रेते कुर्वेति मंत्रस्याद्यति। एतदेवस्पष्टयति। नु
नायां तु प्रकृतावितिनु मायां तु प्रकृतौ स्वाभ्यस्थः प्रकृतिस्थ इति पर्यायात्। आपन्नो मता मितियावत्। यत्न कर्मणा

ऽऽज्यं लिंगं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्ममिमं जयतन्निबोध। नुमायां तु प्रकृतौ यत्नकर्मनिष्पादयन्त्र परीप्सेहिंदानः। प्रकृ
तिस्थस्त्वापद्यवर्तमान आपद्गतो निवर्तते संजयेति। अविलापमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं यद्विहितं विधत्ता। आ
पद्यथा कर्मसु वर्तमानान् विकर्मस्थान् संजय गर्हयेस्त्वं॥

॥मार्यस्तीर पाठः॥

कर्मपार लौकिकं यत्नधानं संपादयन्न स्वरूपपरीप्सतः। अन्यथा नित्यकर्मणो व्यापारः। नाकवलमापदि वर्तमान एवासक्त
र्मकारितया वाच्यो भवति किंतु प्रकृतिस्थोऽपीति। न हि संपदस्तोऽल्पतावता तस्य नाधर्मादत्तकर्मसंबंधो भवति। आपदितु कृतम
पुनर्मल्पोऽनरूपयितुं शक्यमिल्यः। कथं तस्याधर्मस्य नाशः स्यात्। अविलापमिति। धर्मविलापमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रवर्त
मानानां त्रिवर्षिकाणां यत्प्रायश्चित्तं समस्यादिति। आपद्यधर्मं धर्मस्तेनानापत्तेऽकृतपापेनत्वयो स्वि। आपदि कृतं तु प्रायश्चित्ते
नतद्यतोऽप्रत्यर्थः। कर्मसुमकर्मसु विमार्गस्थान् पापकारिणो विगर्हयस्त्वमक्रियाकारिणोऽप्रमादाद्यात्यर्थः॥

न च दुर्योधनादीनामसत्तां वधे दोषोप्यस्तीत्याह ॥ मनीषिणामिति । मनीषिणां विदुषां हृत्सिः वृहत्तिः ॥ अमस्तुपाप्युत्तमवृत्ति व
दनाय सत्त्वशरीरं तन्नाशाय एकस्य सतां वधाय नियावत् । विधीयते तत्तु निमित्तात्स्युत्यादो । अब्राह्मणाः ब्रह्मावद्यस्य दुष्कर्मामाति ग
तिनः । वैद्या विद्यावंतोपि तेषां सर्वोच्छेदं देवादिसर्वेनाशोंतस्य तेषां मा धुसम्यग्ज्ञान्यतामवाहराः अस्माकं वायघन्योप्यर्थो
न वर्तते दातनापि दृष्टिः । संतापमतानावृत्तमित्यादि । न दर्पानिइति । तत्कुरुदेशराज्यमवाप्यापि एषां तत्तदर्थोस्तन्यः परत्र पि

मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव । अब्राह्मणाः संति तु ये न वैद्याः सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥
 तदर्थीनः पितरो ये च पूर्वे पितामहा ये च तेभ्यः परे ये । प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रुर्नास्त्यंततो नास्ति नास्तीति मन्ये ।
यत्किंचिदेतद्वित्तमस्यां पृथिव्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजय कामयेय ॥

नाम्नाः यत्तु प्रज्ञैषिणः स्वर्ग ज्ञामात्मा धर्ममन्विष्यंतः कर्मकर्वीतित नास्त भवस्त्री तिरु दिरस्ति । आस्तः । कि निरूपं तेन वि
षयशाद्ध एव विषयिणो निधनं [illegible] दुर्वा नास्तिः तस्मात्तावेनास्त्यं नास्तिकं । ततास्तापि न भवति । अदं उपि तु पितामहो पा
द्वं वित्तं चापदर्मगावदोकेन [illegible] ञामि । आतामयिनास्तिनास्तिक्यं बोदमाववतहितविनस्यो ह्यापात् नास्तीति मन्ये ज्ञा 
नामि । देवानां वित्तमात्वं त्रिदशानां परं चयद्वित्तं इत्यपोवरुकं । प्राजापत्यं प्रजापतविंत्रं ॥

धार्मिस्याराधर्मी नियतः कुरुः । विसृजन्नू राज्ये त्यजन् । अनयोरस्माकं पारयंचार्थकामः । कुशलः प्रशस्ताः । कुशलेन प्रशाय्यं नेशिष्यं तदिति

धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञां विजानन्नुवशास्ति क
स्मात् ॥ यदि ह्ययं हं विसृजन्स्यामुपायं गर्ह्यां युध्यमानो नायादि ज्ञया स्वधर्मी महायशाः । कथावन्त इवान्तवासुदेवस्तु नयार्थका
मः । शोनपायं यदस्यांधकास्तु वार्ष्णेय भोजाः कुकुराः सृंजयाश्च । उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं निगृह्य शत्रून्सुहृदो नं
दयंति । वृष्ण्यंधका ह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेंद्रकल्पाः । मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबला यादवा भो
गवंतः । काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारं । यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्र
जाभ्यः । ईदृशोयं केशवस्तात भूयो विद्धि ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञं । प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥
इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ अविनाशं संजय पांडवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च । त
था राज्ञो धृतरा । ष्ट्रस्य सूत समाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिं । कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यते
ति । राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि मन्ये । तद्धि पांडवानां समर्थं । सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन ॥

विधेयं उदाहरणमन्यत । यस्मिन्वचने ब्रूयाच्छ्रेयः ॥ युधिष्ठिरवाक्यं ॥ ॥ नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेत्येतावचनात् । राज्ञो युधिष्ठि
रस्य । पांडवानां तदन्येषां समर्थं संबंधं ऐक्यं वदिति यावत् ॥

इदस्तु तु योपवित ग्रहुइति। कृवित्वावः पृष्टेदुवचामत्। इंमत्रो मअकाशात्। युधिष्ठिरा तु धर्मा स्तुत्यनंजाना मिञ्यपोञ्च यथ। पार।
उद्योग यित्तुःपात मिञ्यय यार्व्यातंयथा विहितयथास्यात् तथाञ्चावसतःउत्तरःकुटंवं कलत्रादिवुराकल्यात्। सर्वं कल्पस्थिता
स्मात्। साधुसम्पृक्कि लापं विनाशं नेग मिंतिया वेत। आत्त उक्तवानसि। न उक्त विदुर्धर्मं चैनापि परिगणपततायेवकिंन
तेइववतासाशांकांनिराच।ष्टाञ्च स्मि छि ध्येयापदिहिंसायाना धर्म इति वर्तमानस्थितमस्मि तु यथावद्धात्रे कानाकं। अन्य
थाऽन्यस्यापी वच्छन्यच विषायउक्ताव। बाविभिन्नरूपा मतया ब्राह्मणानां रूपाणां न वस्मिन्नर्थे पिकस्मिंस्तु नःतायुत्पादः। क

५.२६:पाव: यस्मिन्नष्टे धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्माद्देषां कलहो नात्र स्त्वेत्। नत्वं धर्मं विच स्मसंजय रमतेस्म ज्ञाना। मि युधिष्ठिराद्धात्वयोक
स्मात्संजय पांडवस्यपुत्रमाहितःपार यितुःस्वकर्म। यथाख्यातमावस्यतःकुटंवपुराकल्यामातुविलापमाचन्नास्मिविधेव
र्तमानयथावकुवावचामतया ब्राह्मणानां। कर्मणाकुः सिद्धिमके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमके। नात्तज्ञानान्न द्यते
जृस्यहत्पापहितानन पाढविदितं ब्राह्मणानां॥

मीमाकृरिति। कर्म्म सहित ज्ञानेन एको योगमार्ग प्रणेतारः। विद्ययात ज्ञानेन
सिद्धिमेके सांख्याः। नतु यदिकर्म्महानेनापि परत्र परत्र परलोकस्मिद्धिर्भवतिनक्किमितियुधिष्ठिरापिकर्महित्वावनंनयातीत्यत्रापि
कर्म ज्ञानेनापि परत्र परत्र स्मसिद्धिरितिपक्षायुक्तं इतिदर्शयति। नन्ति ध्यमनुतिःसोहित्वाप्याऽनःपृष्ठं तापपत्रिः। विज्ञानात्मतत्वज्ञो ३७
पपत्तुजातानन्नपश्यतीति विद्यामात्र साधनंवादिनां ब्राह्मणानां रूपाणां यदिदितं त्रानात्माजनात्र्यमपप्यवसपकर्म कार्य्यमिति। सर्वपाकर्म
त्यागाऽशक्यः नरश्यतिगीतासुतल्लिकश्चित्सणमपीति॥ ॥

स्वमतिस्फुटयति। याविविद्याप्यात्मतत्वज्ञानानि कर्म्म साधयंतिकर्म्मसिद्धिंनष्टनीतंधेति। छतिंवंधकत्वात्किमतामां
फलंमोस्करूपतेनराणांकर्मविरोधिनीनां तत्वज्ञानमात्रसाधनवादायेक्षया कर्म्मसाधनवादेदृष्टानुरोधं दर्शयति।
तत्रैवइहलोकेदृष्टफलं न ज्ञानमात्रेणतःपीत्वोकंदिशामप्यतितुर्खीनवतितृप्तायातेः। उपसंहरति। योयंविधीयतइति

यावेविद्याःसाधयंतिहकर्म्मतासांफलंविद्यतेनेनराणां। नत्रेदृष्टविदृष्टफलंतुकर्म्मफीत्वोदकंरूपामतितृप्तयादाः। योयं
विधिर्विहितःकर्म्मणोवतह्नीतमंजयतत्रकर्म्म। तत्रयोन्यत्कर्म्मणःसाधुमन्येमोघंतस्यलपितंदुर्बलस्य। कर्मणामीनांनि
देवाःपरत्र कर्म्मणावद्दन्तवतेमातरिश्वा। अहोरात्रे विदधत्कर्म्मणावज्ञं तंद्रितःशास्तुद्देतिसूर्यः। मासासर्द्धमासानथ
नक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाप्युपेति। अतंद्रितोदहते जातवेदाः समिध्यमानःकर्मकुर्वन्प्रजाभ्यः। अतंद्रितानां
रमिमंमहांतंबिभर्तिदेवीपृथिवीबलेन। अतंद्रिताःशीघ्रमापोवहंतिसंतर्पयंत्यःसर्वभूतानिनद्यः। अतंद्रितोवर्ष
तिन्तरितेजाः मरुद्भिरंतरिक्षं दिवंच। अतंद्रितो ब्रह्मचर्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानां। हित्वा सुखंमनस
श्चप्रियाणि देवःशक्रःकर्मणा ज्यैष्ठ्यमाप। सत्यंधर्मं पालयन्नप्रमत्तोदमंतितिक्षांसमतांप्रियंच। एतानिसर्वाण्यु
पसेवमानःसदेवराज्यंमघवान्प्राप मुख्यं॥

विधिः। देवकोर्थः सकर्म्मणोवसराहर्षेर्दैवीयाकर्मसहितएवविहि
नःतत्तस्मात्तनेविधौकर्मापिवर्तते। कर्तव्यत्वेनासिःअस्यकर्म्मणःकर्मणोन्यदेवदुर्बलस्यकर्मरुपवलहीनस्य

स्थानां द्रविणस्य गोरक्षं कृषिं समगमत् ।त्यायस्वासत एवमीमवमि ।कोरवाणां वक्तुं आम्नायं स्तुवेदात्स्या मत्तुमं स्या ।गत द्यो
ग एतेनाहं धर्मो द्रोणादर्शितः ।संवृत्तस्तस्यादिना ।शस्त्रास्यास ।।तादृशमर्मिकनयानहिंसायां कारोति ।क्षत्रियत्वात्तत्र्यात्र नहं

उद्योग

बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचारसमाहितः संशितात्मा यथावत् ।हित्वा सुखं प्रतिरुध्येंद्रियाणि तेन देवानामगमद्गौरवं सः ।तथा न
क्षत्राणि कर्मणा मुत्र भांति रुद्रादित्या वसवोथापि विश्वे ।यमो राजा वैश्रवणः कुवेरो गंधर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।ब्रह्मविद्या
मं ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा ऋषयोमुत्र भांति ।जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।।स कस्माच्च
जानतां ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ।आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।संयु
ज्यते धनुषा वर्मणा च हस्त्यश्वरथैः शस्त्रैश्च भूयः ।।ते चेदिमां कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।धर्मत्राणं पु
ण्यमेषां कृतं स्यादार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ।।ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युं ।यथाशक्त्या पूर
यन्तः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तं ।।उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव राज्ञां युद्धं वर्तते धर्मतन्त्रं ।अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं ।त
थैव ते वाचमिमां शृणोमि ।।

त्यावतिस्त्रविधि ।कोरवाणां अवधेन तत्पर्थाः ।उपायात् जीवनस्य साधनानीति यावत् ।ह्नामस्र ३८
वं तत्कारणं प्रवृत्तं निवृत्तं निगृह्य स्थापयित्वा आर्ये वृत्ते अहिंसायां ।।तपायाः पित्र्ये पित्राचरिते युद्धे ।तथा तत्वा च भूषणेनमि
तलापि तिष्ठित्यद्धा मास्यर्थः ।।

स्वमसाधारणं कर्म ब्राह्मणानां ब्राह्मणादिवर्णानां ।प्रतिषिद्धोस्य यज्ञेनयज्ञाद्भूयादित्यर्थः ।।आत्यां तस्मात् युधिष्ठिरात् इति कश्चिद्धि हि
ग्यता अनिन्द्या ता अनिन्द्याः ।स्यापि तं वित् स्थ्येत् परधनमभिलाषेत् ।।न च तस्मिन्नहमस्मि नार्हः साधु पापमस्तीति शापः ।।स एवतंत्र

चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभागमवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।निशम्याथो पांडवानां स्वकर्म प्रशंस वा निंद्य या या मतिस्ते ।अधी
यीत ब्राह्मणोथो यजेत दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।अध्यापयेद्याजयेद्वापि याज्यान् प्रतिग्रहं वा विहितं प्रतीच्छेत् ।तथा
राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां कुर्याद्धर्मेणाप्रमादोथ दद्यात् ।यजेत् विद्यां सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ।वैश्यो
धीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तं चिन्वन् पालयन्नप्रमत्तः ।प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ।।परि
चर्यां वंदनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोस्य यज्ञः ।।नित्योत्थितो भूतयेतंद्रितः स्यादेष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ।।एतान्राजा
पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन्सर्ववर्णान् स्वधर्मे ।अकामात्मा समवृत्तिः प्रजानां नाधार्मिकाननुरुध्येत कामात् ।।श्रेयांस्तस्मा
द्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।।स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजानन्न वै गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ।।यदा गृध्येत्पर
२ विधि भूमौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।।ततो राज्ञां भविता युद्धमेतत्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।।

धिष्ठिरं इहुमं च धर्ममन्तः शिष्यात् शिक्षयेत् प्रजानां मध्ये ।यदा गृध्येत् दुर्योधन तातः तस्य दशां साधयदास्य धनं गृध्येत् स्वस्य ।वि
लपेत ।विधिः ईश्वरः तस्य कोपात् विप्रख्यातं बलं सामर्थ्यं अल्पावित्ता ना अजानन् अस्मिन् बलवन्मारापेत्यर्थः ।अनवद्यं हं सुव
र्णं ।।अस्य उपमत्र धर्मशास्त्रं मम वधत्वं जीत ।न च धर्म इत्युः ।।

उद्योग

परेण नितरां वेन – येणाधनं तु गृहस्थैवकार्यत्वात्। दस्युवधाय चोरवधाय एतत्कर्म युक्तं अत एव इंद्रेणापि कृतं त्वाहं धर्ममावे
तन्। दुर्योधनस्तु चोर एवेत्यर्थः। तदेव दर्शयति। स्तेन इति। उभौ गर्ह्यौ निंद्यौ। स तु प्रसह्य परोक्षे हरतीति न चोर इत्यर्थः। किं पृथक्
। को भेदो दृष्टचौराददृष्टचोर एव स इत्यर्थः। धर्ममिच्छति दुर्योधनः। पांडवानां भागहरणरूपं। अस्मिन्पदे राज्ये पदे लक्षणेन तु पश्

स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः। उभौ गर्ह्यौ भवतः संजयैतौ किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे। सोऽयं
लोभान्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी। भागः पुनः पांडवानां निविष्टस्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै। अ
स्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टं। एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणानाचक्षीथाः संजय राजमध्ये
ये ते मंदा मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः। इदं पुनः कर्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणां। प्रियां
भार्यां द्रौपदीं पांडवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नां। यदुपेक्षंत कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां रुदंतीं। तां चे
त्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन्कुरवः समेताः। मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत्। दुःशासन
ः प्रातिलोम्यान्निनाय सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णां॥

राज्यं लक्षीकृत्य पतदुक्तं पित्र्यं राज्यं परराज्याद्विशिष्टं परराज्यादाने परस्परद्रोहात्। ये समानीतास्ते धार्तराष्ट्रं मध्ये इति ३७
समानीतास्तराजमध्ये एकदेशेन तत्र। कामानुगेन कामिना दुःशासनेनोपरुद्धां धृतां। पुत्राणां च कृतं कार्यं प्रातिलोम्या
त्प्रातिकूल्यात्बलादिति यावत्॥ श्वशुराणां मध्य इति संबंधः॥

कार्पण्यादेव तत्र लोभात्। प्रत्युवाचेत्यात्कारूयामाह। धर्ममेतं मयोक्तं अनुक्त्वा त्वं दुर्योधनं पांडवस्योपदेष्टुमिच्छसि वा
नूनार्थं हारितवानिति। बीभत्सोरिति स्थितो हृदये फाल्गुनस्य वाक्शरः प्रतिष्ठित आसीत्। तमब्रवीत्सूतपुत्र इति पूर्वेणान्वय

सात्र नीता करुणान्यवेक्षमाणा नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप किंचित्। कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभा
यां। एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्म्यं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिं। अनुक्त्वा त्वं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पांडवस्योपदेष्टुं।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य। येन कृच्छ्रात्पांडवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात्। यत्राब्र
वीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे। न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि प्रपद्येदासी धार्तराष्ट्रस्य वेश्म। पराजितास्ते
पतयो न संति पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व। यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसीदस्थिच्छिन्मर्मघाती सुघोरः। कर्णाच्छरो वाङ्म
यस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य। कृष्णाजिनानि परिधित्समानान्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत। एते सर्वे
षंढतिला विनष्टाः क्षयं गता नरकं दीर्घकालं। गांधारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान्। पराजितो नकुलः
म
ः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या। जानासि त्वं संजय सर्वमेतद्द्यूते वाक्यं गर्ह्यमेवं यथोक्तं। स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र
गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नं। अहापयित्वा यदि पांडवार्थं शमं कुरूणामपि चेच्चरेयं। पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं मु

ः। कच्चिदीमक्षाविनिपातः। तत्र फाल्गुनस्य नियोगिका विनाशयर्थायान्येमरुतं।

कार्व्यास्तुकनीत्यनुगतो। एशमिकान्परान्हित्वान्द्रौशत्तनयदाः कुक्रुः कर्कशाः। अत्सवेदाः। माव्याख्यानीनस्तुर्व्यघ्रीयथा

उद्योग चेरंश्ने कुरवोमृत्युयाशान्त। अपिमेवाचंनाममाणस्य काव्यांधर्मारामामर्थवतीमहिस्त्रां। अवेक्षस्व धार्तराष्ट्राः समंत्रं मा
चश्रासंकुरवः प्रज्ञयेयुः। अतोन्यथारथिनाफाल्गुनेन भीमेनचैवाहवदंशितेन। एशमिकान्धार्तराष्ट्रां श्चविहिश्वहस्य
मानान्कर्मणाश्चेनयायान्। एशजितान्पाडवेयाश्च वावेरीशरुक्रानामते धार्तराष्ट्राः गदाहस्तोभीमसेनोयमनोड
योधंतस्मारथिनाहिकाले। दुर्योधनोमन्युमयोमहाद्रुमः स्कंधः कर्णःशकुनिस्तस्यशाखा। दुःशासनः पुष्पफलेसमृ
द्धेमूलंराजाधृतराष्ट्रोऽमनीषी। युधिष्ठिरोधर्ममयोमहाद्रुमः स्कंधोर्जुनोभीमसेनोस्यशाखा। माद्रीपुत्रौपुष्पफलेसमृ
द्धेमूलंत्वहंब्रह्मचब्राह्मणाश्च। वनंराजाधृतराष्ट्रः सपुत्रोव्याघ्रास्तेविसंजयपांडुपुत्राः। मावनंछिंधिसव्याघ्रंमाव्याघ्रा
नीनशन्वनात्। निर्वनोवध्यतेव्याघ्रोनिर्व्याघ्रंछेद्यतेवनं। तस्माद्व्याघ्रोवनंरक्षेद्वनंव्याघ्रंचपालयेत्। लताधर्माधार्तरा
ष्ट्राः शालाः संजयपांडवाः। नलताचर्धतेजातुमहाद्रुममनाश्रिता। स्थिताः शुश्रूषितुंपार्थाः स्थितायोद्धुमरिंदमाः। य
त्कृत्यंधृतराष्ट्रस्यतत्करोतुनराधिपः। स्थिताः शमेमहात्मानः पांडवाधर्मचारिणः। योधाः समर्थास्तद्विद्वनाचरेथायथा
तथं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणिसंजययानेवासुदेववाक्यं॥ ॥संजयउवाच॥ ॥आमंत्रयेत्वांनरदेवदेवगच्छाम्यहंपांड ५८
वस्वस्तितेस्तु॥

नहानतनवंतितथाकुर्विन्त्यर्थः॥ ॥इतिवासुदेववाक्यं॥

---

छिस्तुतिःस्वान्ति। अच्छिषंगात्। रागात्। वाक्यंशुद्धात्मानंसर्वथाउदयस्थं। उपश्रुतिंकटुकांश्रुतिमात्रकटुकां। सततानामह्रस्वांतिनिंदावि

कच्चिन्नवाचावृजिनंहिकिंचिदुच्चारितंममनसोभिषंगात्। जनार्दनंभीमसेनार्जुनौचमाद्रीसुतौसात्यकिंचेकितानं। आमं
त्र्यगच्छामिशिवंसुखंवः सौम्येनमांपश्यतचक्षुषानृपाः॥ युधिष्ठिरउवाच॥ अनुज्ञातः संजयस्वस्तिगच्छनोकार्षीरप्रियं
जातुविद्वन्। विद्मश्चत्वांतेचवयंचसर्वेशुद्धात्मानंमध्यगतंसभास्थं। आप्तोदूतः संजयसुप्रियोसिकल्याणवाक्शीलवान्दृ
ष्टिमांश्च। नमुह्येस्त्वंसंजयजातुमत्यानचक्रुध्येरुच्यमानोपितथ्यं। नमर्मगांजातुवक्तासिरूक्षांनोपश्रुतिंकटुकांनोतशु
क्तां। धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतांवाचंतवजानामिसूत। त्वमेवनःप्रियतमोसिदूतइहागच्छेद्विदुरोवाद्वितीयः। अभीक्ष्णदृष्टो
सिपुराहिनस्त्वंधनंजयस्यात्मसमःसखासि। इतोगत्वासंजयक्षिप्रमेवउपातिष्ठेथाब्राह्मणानामतदर्हाः। विशुद्धवीर्यांश्चरणोप
पन्नान्कुलेजातान्सर्वधर्मोपपन्नान्। स्वाध्यायिनोब्राह्मणाभिक्षवश्चतपस्विनोयेचनित्यावनेषु। अभिवाद्यावैमद्वचनेनवृ
द्धास्तथेतरेषांकुशलंवदेथाः। पुरोहितंधृतराष्ट्रस्यराज्ञस्तथाचार्याऋत्विजोयेचतस्य। तैश्चत्वंतातसहितैर्यथार्हंसंग
च्छेथाःकुशलेनैवसूत। अश्रोत्रियायेचवसंतिवृद्धामनस्विनःशीलबलोपपन्नाः। आशंसंतोस्माकमनुस्मरंतोयथाशक्ति
धर्ममात्रांचरंतः। श्लाघमानान्कुशलिनंस्मतात्पास्यनामय

नित्यावत्। शुक्तां। अश्लीलां। अश्रोत्रियाः कुब्राह्मणाः। इत्यादयः धनादिना। धर्ममात्रांमत्प्यांधर्म॥

नयपन्यासक्रियाविशेषणंचेन्नत्। यव्यवहारेणावाप्रियेःअःयेपालयंनायामाधर्म्मस्मानपिउघत्यंगच्छेरित्यर्थः। मंत्रउपवा

उ॰ योग नातःस्वैकंधन्योयेनावेतिव्यवहारेणराज्ञेयेपालयंतानिवसंनिराहे॥ आचार्यइष्टोनपगाविधेयोवेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं
चचार। योस्त्रंचतुष्पात्पुनरेवचक्रेद्रोणःप्रसन्नोभिवाद्यस्तथासौ॥ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नोयोस्त्रंचतुष्पात्पुनरेवच
क्रे। गंधर्वपुत्रप्रतिमंतरस्विनंतमश्वत्थामानंकुशलंस्मपृच्छेः॥ शारद्वतस्यावसथंस्मगत्वामहारथस्यात्मविदांवरस्य। त्वं
मामभीक्ष्णंपरिकीर्त्तयन्वैकृपस्यपादौसंजयपाणिनास्पृशेः॥ यस्मिन्शौर्यमानृशंस्यंतपश्चप्रज्ञाशीलंश्रुतिसत्वेधृति
श्च। पादौगृहीत्वाकुरुसत्तमस्यभीष्मस्यमांतत्रनिवेदयेथाः॥ प्रज्ञाचक्षुर्यःप्रणेताकुरूणांबहुश्रुतोवृद्धसेवीमनीषी। त
स्मैराज्ञेस्थविरायाभिवाद्यआचक्षीथाःसंजयमामरोगं। ज्येष्ठःपुत्रोधृतराष्ट्रस्यमंदोमूर्खःशठःसंजयपापशीलः॥ प्रशास्ता
वैपृथिवीयेनसर्वासुयोधनंकुशलंतातपृच्छेः॥ भ्राताकनीयानपितस्यमंदस्तथाशीलःसंजयसोपिशश्वत्। महेष्वासःशू
रतमःकुरूणांदुःशासनंकुशलंतातवाच्यः॥ हेदारकंकविमर्थेष्विष्टंमहाप्राज्ञंसर्वधर्मोपपन्नं। नतस्ययुद्धंरोचतेवैकदा
चित्वैश्यापुत्रंकुशलंतातपृच्छेः॥ निकर्त्तनादेवनयोद्वितीयश्छन्नोपधःसाधुदेवीमताक्षः॥

रामात्संप्रदारःरूपेणादयोवापादाश्चचतुष्पाद्स्त्रमाययादिवुनर्वेदाध्ययनानंतरं। गंधर्वपुत्रोपवितंगातद्धांहंदार ४१
कंश्येश्च। आर्घुबुकायमेषु। निकर्त्तनेशाध्येछेदोपधोयमतुना॥

कामोनीष्टः। स्नेहाद्धर्त्तराष्ट्रेषुअमर्षमस्मकेच्छाजनितं। अर्थेषुनियुक्तान्नियुक्तान्भांडारिकान्॥

योदुर्ज्ञेयोदेवितत्वेनसंख्येसविभ्रमेनसंख्येःकुशलंतातवाच्यः॥ यस्यकामोवर्त्ततेनित्यमेवनान्यःशमाद्भारतानामिति
स्म। सबाह्लिकानामृषभोमनीषीत्वयाभिवाद्यःसंजयसाधुशीलः॥ गुणैरनेकैःप्रवरैश्चयुक्तोविज्ञानवान्नैवचनिष्ठुरो
यः। स्नेहादमर्षंसहतेसदैवसःसोमदत्तःपूजनीयोमतोमे॥ अर्हत्तमःकुरुषुसौमदत्तिःसनोभ्रातासंजयमत्सखाचम
हेष्वासोरथिनामुत्तमार्हःसहामात्यःकुशलंतस्यपृच्छेः॥ येचैवान्येकुरुमुख्यायुवानःपुत्राःपौत्राभ्रातरश्चैवयेनः। यंय
मेषाममन्यमेयेनयोग्यंतेनस्तोच्यानामयंमत्तनवाच्याः॥ येराजानःपांडवायोधनायसमानीताधार्त्तराष्ट्रेणकेचित्। वसा
तयःशाल्वकाःकेकयाश्चतथांबष्ठायेत्रिगर्त्ताश्चमुख्याः॥ प्राच्योदीच्यादाक्षिणात्याश्चशूरास्तथाप्रतीच्याःपार्वतीया
श्चसर्वे। अनृशंसाःशीलवृत्तोपपन्नास्तेषांसर्वेषांकुशलंस्मपृच्छेः॥ हस्त्यारोहारथिनःसादिनश्चपदातयश्चार्यसंघा
महांतः। आख्यायमांकुशलिनंस्मनित्यमनामयंपरिपृच्छेःसमग्रान्॥ तथाराज्ञोह्यर्थयुक्तानमात्यान्दौवारिकान्येचसेना
नयंति। आयव्ययंयेगणयंतिनित्यमर्थांश्चयेमहतश्चिंतयंति॥ गांधारराजःशकुनिःपार्वतीयोनिकर्त्तनेयोद्वितीयो
क्षदेवी। मानंकुर्वन्धार्त्तराष्ट्रस्यसूतमिथ्याबुद्धेःकुशलंतातपृच्छेः॥ यःपांडवानेकरथेनवीरःसमुत्सहत्यप्रधृष्यान्वि
जेतुं। योमुह्यतांमोहयिताद्वितीयोवैकर्त्तनंकुशलंतस्यपृच्छेः॥ सएवनकःसगुरुःसमनर्त्तासावपितासचमातासुहृच्चाग

यानोनाय्यीः न इति माधिं चेन ज्ञातीनामात्मसाम्यमभिप्रेत्य तु संगुप्ताऽस्त्यादि कुशलप्रश्नप्रकारकथनं स्नुषाः स्वार्थपूर्वता



५ बहुचिद्विदुरो दीर्घदर्शी मनोमंत्री कुशलं तस्य पृच्छेः । ह रंगां यां रीमसुपेत्य संजय कृत्वाद्वितीयामतिवाद्य पूर्वैः । हरः स्त्रियो
याश्चगुणोपपन्ना ज्ञायंते नः संजय मातरस्ताः । ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ कच्चित्पुत्रा
जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाः । इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ या नो भार्याः
संजय वेत्थ तत्र तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः । सुसंगुप्ताः सुरभयो नवद्याः कच्चिद्गृहानावसथ भद्राः ॥ कल्याणीर्वचो धर्म्य
शं सरूपाः ॥ यथा च वः स्वशुरेषु वर्तध्वं तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणो
पपन्नाः ॥ प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च युधिष्ठिरोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय अनामयं मद्वचनेन पृ
ष्ट्वा ॥ कल्याणा वः संतु पतयोऽनुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगंधा अबीभत्साः सुखिता भोग
वत्यः ॥ लघु यासां दर्शनं वाक्च लघ्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां तदाश्रया बहवः कुब्जखं
जाः ॥ आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं । कच्चिद्वृत्तिं वर्तते वै पुराणीं कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति
॥ अंगहीनाः कृपणा वामना वा यानानृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ अंधाश्च सर्वान्स्थविरांस्तथैव हस्ताजीवा बहवो ये च संति ॥ 

र्यीः ॥ प्रजावत्यो भाद्रजायाः । लघु निर्देषं । हस्ताजीवा हस्तेन भारमार्थ्य याचमानाः कुब्जादयः ॥

जघन्यमंते । हृत्स्विदुपचारपद्धतिः । शत्रून्धार्तराष्ट्रान्नरिष्यपोऽस्मि । इति ब्रूयाऽइति शेषः । ब्राह्मणेभ्योऽग्रे कृतानि वृत्तिवस्त्रदे
यानि निश्चितानि तानि दानावर्तयं तेन वर्त्तितममास विधानात् । तानि मा वीनि आवयथा ब्राह्मणाः हतानि राज्ये लब्धा दास्यामि इ
ति वदन्त्यसौ त्वर्थः । ये पर्वं बुद्धिविषयीकृताः तान्वदानाय पुरुकृत्पारं गौरवं न पश्यामि तेनाम वसिद्धिं निश्चयं मम पुरुषं तरा
इत्थावायथा । एतत्कृत्वायदिकर्यचित्तमापादानानितद्दयंतम्या दद्यादितितात्पर्यं । आत्मान्यवसिमिनिश्चयतेत आत्मपोषण

आख्याय मां कुशलिनं च तेषां अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं । मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं परलोकेषु पापं निहद्य श
त्रून्सुहृदानुगृह्य वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये । संत्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो बत वर्तयंति पश्यामि
दयुक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तं ॥ ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतंते च मूढाः । तांश्चा
पि त्वं कृपणान्सर्वथैव अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ॥
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वान्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च । एवं सर्वानागतानागतांश्च राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान्
। पृष्ट्वा सर्वं कुशलं तांश्च सूत पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ न हीदृशाः संति परे पृथिव्यां ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः । धर्म
स्तु नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणाय । एवं ह्यूर्ध्वं वचनं धार्तराष्ट्रं सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ॥

मात्रार्थप्रवचनैः । अध्ययमनपचयं । आगतानत वेदागरपस्थितान् अभ्यागतानां गतागतान् पिंगमिश्रतः । नहीदृशा इति ईदृशा भा
नाम्ना ना हशा योधा इह पृथिव्यामन्ये संति यान्ताना ना । मम तु धर्म एव शत्रुनिबर्हणाय महाबलः बलवान्सहायः कथम किनातन
नावतशत्रुमारणमनेककधर्मस्तु नित्यो विना फलदानं अनाशाया धर्मस्तु अकृत्वापि फलं न वृत्ये त्यावत्पर्थः ॥ मदीयं

उद्योग

त्वच्छरीरस्थितं हृदयं मनस्तेनात्मानं लक्षयति तं जानाति सम्पत्रचात् । मानतनालक्षबात । एकं कारणं । शोकपरस्येडपश्य ॥ ॥इति युधि
ष्ठिरसंदेशः ॥ ॥तस्मात्सर्वं दिशि स्तुक सिवातं दितिः सुकमिति कश्चिद्भावः । न च सम्यक्त्वेन गोत्रात्तस्मादेवेनोवा चितश्चादि
त्युक्तानि । उङ्घरन्तु रुङ्घ्रय याने निश्चिरा यशास्त्रयायां न तु दुःखं विदित्वा तस्मात्सुकस्य दितिश्च तान्यथा देवा बाधस्य देवा वा

य त्वच्छरीर हृदयं डालाति कामः कुरून् सम्यक् शिष्यां । न विद्धो नेयुक्तिरन्तस्य कश्चिन्नेवं विधाः स्याम यथा प्रियं न । इदमस्य
वाक्यं कडरं ममेवं तु धर्मस्य वा नारतस्तु रक्ष्यवाः ॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत संसद सम्यं तेन चवनालेख्या
रेव संजय । उताबलं बलीयांसं धर्मात्मा कुरुते वशे । उत बालाय पाण्डित्यं पण्डिता यान्न बालता । ददाति सर्वं मा शानवः । तुस्मात्सुक
सुदुरं । बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथाः यथातथं । अथ मंत्रं मंत्रयित्वा याथातथ्येन धृष्टवत् । गावल्गणे कुरून् गत्वा धृतराष्ट्रं म
हाबलं । अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयं । ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितं । तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवंति पांडवाः
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम । राज्ये तान् स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षस्व विनश्यतः । सर्वमप्येतत्सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय
कस्यचित्

धविज्ञं निततेन पितांकालात कुरुषु समवर्द्धयानवेनादयन्त्यतिकालः प्रवनिवृत्ता निइ निश्च तात लेनमाजयाशांड
ये धन कुरुवलि तापिकाले न वशीकरणादिति तात्पर्यं । निष्ठायाजनं विज्ञापनं शावाक्यैः । आत्मनाय यथानयं कुन्त्या मावद्दा
घा । यदुक्तं निसुरमपि अतोन्येन मंत्रयित्वा विडराविति । सदृश्यदनि ध्रुवत् अग्नि सुखं धर्म वरं वितायनानि हितमिति ४३
यावत् । तदप्याचक्षीथा इत्यन्वयः ॥

तात धृतराष्ट्र । मध्येऽन्यसंबंधेनेपि संजयनिपदं ब्रूया इत्यनेनान्वितं बोद्धव्यं । द्विषतां कामक्रोधवादानां ॥

म तात संहृत्य जीवामो द्विषतां मा वशं गमः । तथा भीष्मं शांतनवं भरतानां पितामहं । शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नामप्रकीर्त्य
यन् । अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः । भवता शांतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः । मंत्र कुरुत घा तानस्त्व मतेन पितामह
ह । यथा जीवंति ते पौत्राः प्रीतिमंतः परस्परं । तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मंत्रधारिणं । अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामा
युधिष्ठिरे ॥ अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणं । मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः । अपापां यदुपेक्षेत कृष्णा सम
नामनागतां । तदुःखमतितिक्षाम मा वधिष्म कुरूनिति । एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षंत पांडवाः । बलीयांसोपि संतो
यत्तत्सर्वं कौरवो विदुः । यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् । तत्तितिक्षाम दुःखं च मावधिष्म कुरूनिति । यत्तः
कुंतीमतिक्रम्य कृष्णा केशेष्वधर्षयत् । दुःशासनस्ते तद्वास्माभिरुपेक्षितं । यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परं
तप । निवर्तय परद्रव्याद्बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ । शांतिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परं । राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममि
च्छतां । कुशस्थलं वृकस्थलं माकंदी वारणावतं । अवसानं च वै देव चकं चिदेकं च पंचमं । भ्रातृणां देहि पंचानां पंच ग्रामान्सु
योधन । शांतिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय । भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यतां । स्मयमानाः समायांतु प
चालाः कुरुभिः सह । अक्षतान्कुरुपांचालान्पश्येम इति कामये । सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥

इति युधिष्ठिरसंवादः ॥ ॥कल्पं सजं त्रकाल्पोऽत्र समकः ॥ स्वार्थेन सक्तो निवारितः ॥

७ द्योग अलामवशामार्यस्मित थापूर्वायसंजय । धर्मार्थयो बलंवादं सुदृढं वेदारुणायच ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥अनुज्ञातः पांडवेन ययौ संजयस्तदा । शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः । संप्रा
प्य हास्तिनपुरं शीघ्रं प्रविवेश च । अंतःपुरमुपस्थाय द्वास्स्थं वचनमब्रवीत् । आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वामां समुपाग ६.
तं । सकाशात्पांडुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः । जगतीव दनिवादस्तु द्वि दास्स्थ प्रविशेयं । विदितोऽस्मि नृपस्य । निवे
द्यमवाप्य यि क्त द्विमस्ति दास्थो यस्तु वाः स्वपतिं जगाद ॥ ॥द्वास्स्थ उवाच ॥ ॥संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिद
त.स्था क्षया द्वारमुपागतस्ते । प्राप्तो दूतः पांडवानां सकाशात् प्रशाधि राजन् किमयं करोतु ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आचक्ष्व मां कुश
लिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय । न चाहमेतस्य न वाभ्यकाल्यः स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत सक्तः ॥ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रविश्यानुमते तु वेश्म महद्धि प्राज्ञः शूरार्यगुप्तं । सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्र
वीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ॥ ॥संजय उवाच ॥ संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पांडवान् । अभि
वाद्य त्वां पांडुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् । स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ॥ त ४४
था सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवंति तैश्च ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

अजातशत्रुमभ्येत्याभिनंद्याहं वांवदामि । यत्त्वं शमेतत्तवशास्य सर्वं मनोव्हृतं कुरुषु पाणेनेषानुमिच्छति । धर्मादिपिपरमधि
कमाढ्यं शास्त्रं ऋद्धिमा धर्ममपि त्यक्त्वा अर्थकामस्य मित्रतां प्रयः । वित्तचर्या हि नार्थ्य कर्माचरणात् धर्मार्थ परास्य मतं न धर्म्म
हानेकिं त्वधर्म एवानानुरुध्यात । नावतः स्वमावनः । अन्यो हि पुरुषः पारणादे विनश्यु सुक्तः प्रहितः । विचिंत्य तन्धर्ममनुरुध्य

अतिनंद्य त्वां तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थं । कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौ
रवाणां ॥ ॥संजय उवाच ॥ ॥सहामात्यः कुशली पांडुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् । निर्णिक्तधर्मार्थ
करोमनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमांश्शीलवांश्च । परं धर्मात्पांडवस्याऽनृशंस्यं धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य । सुखप्रिय
॥विक्षिपाद्यः धर्मर्हीने न पापानुरुध्यात नावतस्यास्य बुद्धिः । परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा । इमं दृष्ट्वा
नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् । इमं दृष्ट्वा नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्मा दैवं मनुष्यात् । इमं च दृष्ट्वा तव
कर्मदोषं पापोदर्कं घोरमवर्णरूपं यावत्परः कामयतेऽतिकालं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसां । अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां
त्वचं सर्प इवासमर्थां । विरोचतेऽहार्यवृत्तेन धीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥

य

न्त । नियमं प्राश्यकं । दैवं कर्मप्राप्नवायं क
र्मसंदृष्ट्वा । एतज्जन्मस्वरूपकारात् । एवंशास्त्रंनयो रक्षालनेदा दिप्रयः । कर्मदोषं दोषवक मर्थ्यवर्ण रूपं अवर्णनाय रूपं अ
वाच्यं नकामयत्तनमलिनयतिश्रुतिकालं सर्वदा कर्मेत्युवद्वत्तिः । तथा युधिष्ठिरस्त्वयि पापमकार्षीत् विसृज्यं स्वानकदा विश्रा

उद्योग०

उपकारं निंदां प्रस्तुत परलोके नो वा न किं पापं प्रसज्येदं धात॥ अपि तु प्रसक्तो दैवस्पर्थः। अधर्मे ज्ञाशोकार्त्तिः प्रसममेव युक्तं॥
एवं धर्माणि नाहं ज्ञा धर्मान्निवर्त्तितुं सर्वनापदः संतितीर्षतः संतारस्तस्याच्छिकस्त्वं समःमर। कुलेजातः स्यादि विशापणावानचेसम
कथामवेदशंसं कर्म्म वेकुर्तं कर्यादित्येवम। यदि तामं वलितो विनर्ति। न च धर्म्म एव अनाय म्यंत्र तन्याधीनं। कुलंदयाय

दंता स्मन्नकर्म्मीति बोधराजत्वधर्मार्थ युक्तादार्य्यहत्तादपेतं। उपकोत्रां व्रहगता सिरानहन्नयःपापं प्रसजेद्युत्त। मत्रम
र्थं संज्ञायितं विनातेरा शंमतत्तवरत्रात्त गोह्याः। अधर्म शङ्कां महारदृष्टियां। निदं कर्म्म चेत्रमनेनारतायां। दानप्रजोरिरक्षुल्ल
याइज्ञां मादीघोवेरात्त्व विद्यास्वधीरः। एवं धर्मानापदः संश्रयपुर्दी नावीर्य्यमस्त्र नवेदशिष्टः। कुलेजाताधनवान्याय
शस्वी बहुश्रुतः सुखजीवी जितात्मा। धर्माधर्माय विस्तो यावितनि सद्यस्यदिष्टस्य वशाद्रपैति। कथं हि मंत्राय्य धाराम
नीषी धर्मार्थ योरापदि संप्रणेता। एवं युक्तः सर्वधार्म्मैरदीनो नरो नृशंसं कर्म्म कथ्यादिरत्त। न वह्यमामं चविदः सामत्यसमा
॥निरयंच पापिपाव: सः तेकर्म्म खनित्य युक्ताः। तथामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुत्ताया निवम्मनो दैपादि। अकालिकं कुरवो नानविप्यर पापेन च
त्यापमजातशत्रु॥ इत्युक्ता उत्तरपिपापं विसृज्य निंदा वयेतवला। कः न विप्यत्त॥

नप्नि मित्तं निरयः क्लेशः पांडवानांव्यपा
दिविशापोत्पादित। अकालिकमामवकालिकं न चकुशा त कुरवो नाम विप्यत्र पापे नापकारणा। वसापं अपकारकर्तृत्वेपि पा ४५
र्थेशव्रत। तदाचतस्व विपापं विसृज्य निधाया पकारं कुर्वा तवाप्ययं निंदा मात्रस्पैवान विप्यदित्यवयः॥

किमत्र विषयाऽभाव रादैश्वराणां देवानामयमर्थो देवगाचरण। यत्रपार्थः परलोकं दृष्टुमत्यतिक्रमेत। अतिक्रांत
वारगत इत्यर्थः। तथाऽऽदृदानां संमतः वस्ययावियषयो स्तुदानादोस्यात् अवृत्त। तस्मात् न मंशायोयस्यादाव प्रुमत्रुष्य
कारः पुरुषकारो नास्ति न तदिच्छया तेषां कल्याणं किंतु देवगाचरणो वा तेषां कल्याणमित्यर्थः। एतादृशमिदृतमात्रत्य
तव्यपदेशश्च सिहारुधियादि च गणाऽज्ञतत्र कर्म्म कृतावृद्धः नावाना वो वर्त्तमानावनित्यौ मावान्हृतिः पुरुषकाराधीनं दहि

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं ददर्श। अत्यक्रामस्त तथा सम्मतः स्यात्र मंशायो नास्ति मनुष्यकारः। एतादृशणाट
कर्म्मगुणानवेदश्च नावा मावोवर्त्तमानावनित्यौ। बलिर्हि राजा पारमविंदमानो नान्यकालात्कारणं तत्र मेन। चेतः मावनामि
का व्रकतिका जानस्येतान्यायतनानि जंतोः। तानिषीतान्यवहसादयां ततानयव्यथोऽस्यदानः प्रणुद्यात्। न ह्येवमान्यपुरु
षस्य कर्म्म संवर्त्ततस्तुखवद्वक्षंयघावत्॥

पुरुषस्य नावा वावानित्यः स्यात्। नापि तत्त्वतोरतावस्यानित्यत्वं स्यात्। पारंकारणांतरनिष्ठयत्तद्रूपं। कालादीश्वरात्। कर्म्मात्तु
रूपफलदायिनः। आयतनानि साधनानि तदिते पामायत्तमिति। तानि ङः स्यानि ङः स्वसाधनत्वात्। न प्रीत्याऽप्रमाकृतनतुः
स्वसाधनानसदृसंयाजायते। अपि तु प्रणुद्यात्। अपनयेदविषयस्यः। अव्यथो विषयजः स्वरहितः। पुरुषकार
नो वपि देवाकावनमिद्धिरादात्। न ह्येवमन्यइति। कर्म्मयथावत्फलानुरूपं न संवर्त्तेतेनप्रवर्त्तेत। किंतु दैवमेव॥

उद्योग नयादि। अनिषक्तेनोनवजातामात्यपितृकर्मणास्वचेष्टाव्यतिरेकातिरेके पितोऽजेनेनत्वारपानेन संरक्षितविविधवद्धिधिष्ठव।
तद्रूपेण। प्रियाप्रियइति सुखोऽयमितिहृष्टाधीतिप्रशंसः। दुःखव्ययमितिदृष्टाः प्रियंतिदे। नमज्ञातत्व विदोधाति। पर
स्तुअतश्वविदित्वेऽपराधेद्रुरूपकारद्दानागदंयात तेचसाधु द्दतेप्रशंसात मादंचां देवप्रवर्तितमपिगर्हितारत्नानविरो
धदंतोनविते त्यतावन्माचरण। वस्तुनस्तुदैवबशज्ञानतवारगर्हइत्यर्थः। यदिदैवमवकारणं तदातमत्यपि किंमा

मात्रः पितृः कर्माणिविद्यस्तसंवर्धितविविधवञ्चोजानना। प्रियाप्रियसुखदुःखचराजन्निंदाप्रशंसाचन जंतवेणरस्त्र
नंगर्दयेतेपराधेप्रशंसातसाधुव्रत्ते तामवप्रवागदिनारतानाविराधदंतादृतं नविनायप्रजानां नाचेदिदंनवकर्मपराधस्त्र
कृतद्वाहकृत्स्नं। नविकल्पाद्यमावको जातु पुत्रस्यराजसर्वंगंतासर्वलोकेनरिडकामात्मनात्माघनाद्दतकालतागाःश्रा
मेपल्लपविपाकमस्य। अनामानांघयद्दावेनरंइतथामानां। निघ्नपदाबदराजन्यः। भूमिस्पर्शो नाडुर्बलत्वादनंतामगावकृस्त्रर
स्त्रितोकोरवेया॥
गर्द्दयसीत्याह। नोचेन्न। यदिदंकर्मपांडवनिस्सारणरूपंतदापराधस्त्वप्रमादान्मावत्। मदाकृत्स्नंदाहितकथ
मिति शाषः। संमावितत्विचारणामपिकर्मप्रमादोऽनुपदमाणो देवस्यसत्कारिणाविनतवानपराधतीति। उरूपकारमद्दायापेक्षिलेदस्य
तदनावः प्रहतिरित्याशयः। अजातश्चत्रुश्चजातस्य श्चत्रुवशमध्यनवं। गंतागमनशीलः। कामात्मनोऽत्रपाणानान्यत।। श्रा ४६
माङपत्तामादस्य विपाकफलं प्रवप।।

थ्निप्रवेश्यगमामि। गृहय्यागव॥ ॥श्रीनारायणसर्वज्ञव्याख्यानविशारदा कृता॥ संतमसंजयवाक्यानां सुगमाः पदपंक्तयः॥ य

श्चवज्ञातारथवेगावधूतश्चांतो निपद्योशयनं त्रसिंहः। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः॥ धृतरा
ष्ट्रउवाच॥ अनुज्ञातोऽस्म्यावसथं परेहि प्रपद्यशयनं सूतपुत्रं। प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं
समेताः॥ ॥इत्युद्योगेपर्वणि संजययाने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः॥
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरं। प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत्। ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति
॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं। अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय॥ द्वाःस्थ उवाच॥ विदुरोऽयमनुप्राप्तो रा
जेंद्र तव शासनात्। द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि मां॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं। अ
हं हि विदुरस्यास्य नाकल्यो जातु दर्शने॥ द्वाःस्थ उवाच॥ प्रविशांतःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः। नहि ते दर्शनेऽकल्यो जा द्वतिरा
ब्रवीति मां॥ वैशंपायन उवाच॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं। अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं चिंतयानं नराधिपं॥ वि
दुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात्। यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि मां॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ संजयो विदुर प्राप्तो ग
र्हयित्वा च मां गतः। अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति। तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया। तन्मे दहति गात्रा
णि तदकार्षीत्प्रजागरं। जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि।

दर्पः परावज्ञानं। अमात्यत्वं तन्निमानं विषमानिता निमानो मंमा रिणी प्रमारिणा कामा कामापि स्त्रासाधारणं चेत्त्। तनध

उद्योग णेन दक्षार्थी लाक्षागारे। जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि। यतः पापसत्त्वं जयः पां
डवेभ्यो न मे यथा स्वमनः प्रशान्तिः। सर्वेन्द्रियाणि प्रकृतिं गतानि किंवक्ष्यतीत्येव हि मे प्रचिंता॥ विदुर उवाच॥ अभियु
क्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनं। हृतस्वं कामिनं चोरमाविशंति प्रजागराः। कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोसि नराधिप। क
च्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन् परितप्यसे॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः। अस्मिन् राजर्षिवं
शे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः॥ विदुर उवाच॥ ॥निषेवते प्रशस्तानि निंदितानि न सेवते। अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पंडि
तलक्षणं। क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तंभो मान्यमानिता। यमर्थान्नापकर्षंति स वै पंडित उच्यते। यस्य कृत्यं न जानंति मं
त्रं वा मंत्रितं परे। कृतमेवास्य जानंति स वै पंडित उच्यते। यस्य कृत्यं न विघ्नंति शीतमुष्णं भयं रतिः। समृद्धिरस
मृद्धिर्वा स वै पंडित उच्यते। यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते। कामादर्थं वृणीते यः स वै पंडित उच्यते। यथा
शक्ति चिकीर्षंति यथाशक्ति च कुर्वते। न किंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः। क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय
चार्थं भजते न कामात्॥ ४७
स्वल्पमप्यल्पमपि। चिरं शृणोति। शंका निरासावधि। अर्थं फलं। न कामात् इच्छामात्रात्॥

असंपृष्टो यथा वदन्तः। उपयुंक्ते वाक्यमभावान्न परार्थे विषमे। प्रज्ञानं चिन्हं। निश्चित्य उपायं ज्ञात्वा प्रक्रारिणां तर्वसति कर्मणः।
आरभ्य न विरमति। अवंध्यकालः सर्वदा प्रयोजनवत्। कर्मकारित्वात्। भूतानां पृथिव्यादीनां तत्त्वं विनाशित्वादि। योगो युक्ति
रौचित्यं मनुष्याणां मनुष्यकर्तव्योपायज्ञः। प्रवृत्तवागकुंठवचनः। चित्रकथोऽद्भुतकथाभिज्ञः। ऊहस्तर्कः प्रतिभानं प्रतिभा

नासंपृष्टो ह्युपयुंक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य। नाप्राप्यमभिवांछंति नष्टं नेच्छंति शोचितुं। आपत्सु च न मुह्यंति नराः
पंडितबुद्धयः। निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसति कर्मणः। अवंध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते। आर्यकर्मणि र
ज्यंते भूतिकर्माणि कुर्वते। हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ। न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते। गांगो ह्रद इवा
क्षोभ्यो यः स पंडित उच्यते। तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणां। उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते। प्रवृत्त
वाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान्। आशु ग्रंथस्य वक्ता च यः स पंडित उच्यते। श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रु
तानुगा। असंभिन्नार्यमर्यादः पंडिताख्यां लभेत सः। अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः। अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ
इत्युच्यते बुधैः। स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति। मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते। अकामान् कामयति यः
कामयानान् परित्यजेत्। बलवंतं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसं। अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च। कर्म चार

नकालस्फूर्तिः। श्रुतमित्यन्योन्यानुरूपश्रुतप्रज्ञ इत्यर्थः। समुन्नद्धः प्रगल्भः। महामना दानप्रवृत्त इत्यर्थः। स्वकर्मणादेवमात्रे
णास्वकं मत्वा ममपित्यक्त्वा परार्थपदार्थमित्याचरति मिथ्या निधानं न मित्रं प्रतारयति॥



संसारयति लोके प्रसारयति। क्षिप्रार्थे क्षिप्रसाध्ये। अल्पं धर्मार्थवर्जितं॥ सचलं। नैष्कर्म्यात्। पुरुषकारं विना। शून्यं निरुत्पत्ति-
स्थानं। कदर्यं कृपणं। एकः पापानीत्यादि तस्मात् भृत्यार्थं पापं कुर्वन्नपि दण्ड्यस्त्वया न तु भृत्या इत्यर्थः॥ एकया बुद्ध्या। हि कार्या का-

न ते ऽश्नतमाकृष्टचेतसं। संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते। चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ॥ श्राद्धं पितृभ्यो
न ददाति दैवतानि नार्चति। सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसं। अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते। अविश्वस्ते
विश्वसिति मूढचेता नराधमः॥ परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा। यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः॥ आत्मनो बलम-
ज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितः। अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते॥ अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते। कदर्यं
भजते यस्तु तमाहुर्मूढचेतसं। अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा। विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते। एकः संपन्न-
मश्नाति वस्ते वासश्च शोभनं। यो ऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः। एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः। भोक्तारो
विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते। एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता। बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं। ए-
कया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु। पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव॥

र्थ्यौ विनिश्चित्य त्रीन् शत्रुमित्रोदासीनान् चतुर्भिः सामादिभिः पञ्च इन्द्रियाणि षट् संधिविग्रहादीनि। सप्त व्यसनानि स्त्रियो द्यूतं ४८
मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमं। महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव चेति॥

मन्त्रविस्रवो मन्त्रस्य प्रसरणं। न भुञ्जीत। नार्थान्न चिन्तयेत्। एको न गच्छेदध्वानं। प्रत्यवायभयात्। नैको जागृयात्। रात्रौ चेत्ता दि-
दर्शीत नत्वायत्ती कारा संभवात्। सत्यं धर्मं एतद्बोधयिष्यति। एतदेवापदर्शयिष्यति। एको धर्मः परं श्रेय इति। स्वर्गस्य सुखस्य पारा

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते। सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः। एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत्। एको न ग-
च्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात्। एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे। सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव। एकः क्षमा-
वतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते। यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः। सो ऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलं। अक्षमावान्
परान्दोषैरात्मानं चैव योजयेत्। एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा। विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा। द्वाविमौ
ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव। राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं। द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते। अब्रु-
वन्परुषं किंचिदसतो नार्थयंस्तथा। द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ। स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः। द्वा-
विमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ। यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः। द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योप-
रि तिष्ठतः। प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान्॥

चगमनस्य। ग्रसमानानि तिपरमारणं। हिंसकस्य हिंसा दोषः। परस्य द्रष्टुरिति दोषः। अपरयोः। विरोधात्तद्योतनात्। परस्याच्छ-
या। प्रत्ययः संप्रत्ययः। स्वेन कर्माणि कुर्वीत इति। शरीरं शरीरं तत्परिशोषिणौ॥ ॥

अतिक्रमात्‌ अध्यापनतस्य हानिः॥ त्रयोन्यायाम् आरित्रं॥ कनीयान्‌ स्यः श्रेष्ठो ऽतिशयितः॥ नराः॥ इति हृत्‌ न विदुः इति॥ नकं भोगं च मन्त
मानं तत्कालात वास्मीतिवादिनं॥ न द्रुह्यन्‌ तः शरणं स्वस्थानं॥ दीर्घसूत्रे चिरकालिनि॥ रन्तसि हर्षेतरलिप्सायां द्रष्टा दिनामेव ने

उद्योग

न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ॥ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनं॥ त्रयोन्यायाम् अनुष्याणां शूर्यंतमरतर्ष
भ॥ कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति विद्वि विदो विदुः॥ त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः॥ नियोजयेद्यथान्यायं त्रिविधेष्वेव
कर्म्मसु॥ त्रय एवाधना राजन्‌ भार्या दासस्तथा सुतः॥ यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धनं॥ हरणं च परस्वानां परदारा
भिमर्शनं॥ सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः॥ कामः क्रोधस्तथा लोभ
स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्‌॥ त्रिकं च भक्तमानं च तवास्मीति च वादिनं॥ त्रीनेतान्‌ शरणं प्राप्तान्‌ विषमेपि न संत्यजेत्‌॥ वरप्रदानं
राज्यं च पुत्रजन्म च भारत॥ शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्‌ त्रीणि चैकं च तत्समं॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पंडि
वारणे अपद तस्तानि विद्यात्‌॥ अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च॥ चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु श्रियाभिजुष्ट
स्य गृहस्थधर्म्मे॥ वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या॥

दक्षसंगात्‌ चारणैः परस्तुतिमात्रजीविभिः॥ तेषां स्तुत्यर्थं मिथ्याभिधायित्वात्‌ नैरंतर्येण रिति कवित्वावः॥ वृद्धो ज्ञातिः वृद्धः शि ४८
थिलकुलधर्म्मोपदेशकत्वात्‌ अवसन्नः क्षीणः॥ कुलीनः अतिथित्वेन॥ सखा दरिद्रः साहाय्य॥ एवं भगिन्यामपि॥ ॥

सद्यस्कानि सद्यःफलानि॥ संकल्पो मिलापः अनुभावः प्रभावः॥ विनाशं विनाशनं॥ विनाशयितुं सद्यःफलं मनुष्याणां शीघ्र॥ विद्यम
संहृतं अप्रत्यानं तेऽहरति तुष्टिपिश्चा प्रकृष्टज्ञानं॥ हुतस्य मध्य॥ जलपात्रस्य पारामानात्‌॥ तद्‌ज्ञात्वा तापि मनसः॥ प्रमानता
मयोत्सवा विदवृद्धिः॥ आलस्य ग्रहणं विर्वैमुख्यं॥ दीर्घसूत्रता अप्रतिबंध प्रतिबंधबुध्या विरेका॥ रिचो॥ अन्वयबकारं रंदस्यस्य

च वार्या महाराज सद्यस्कानि हृद्रस्य निः॥ छेन्नतिश्चशैं आयतनानामानितिबोधमि॥ देवतानां च संकल्पमनुभावं च धी
मतां॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्म्मणां॥ पंचाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः॥ पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च
भरतर्षभ॥ पंचैव पूजयंल्लोके यशः प्राप्नोति केवलं॥ देवान्‌ पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान्‌॥ पंच त्वानुगमिष्यंति य
त्र यत्र गमिष्यसि॥ मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः॥ पंचेंद्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिंद्रियं॥ ततोस्य स्र
वति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं॥ षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता॥ निद्रा तंद्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥ षडिमा
न्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥ अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं॥ ग्रा
॥ मकामं च गोपालं वनकामं च ना पितं॥

अनधीयानं॥ अध्ययनस्य मुख्यत्वात्‌॥ ग्रामकामं ग्रामवासकामं॥ वने ग्रामसंज्ञावनगो
रक्षास्य वनवाससाध्यत्वात्‌॥ एवं वनकामं नत्र वासंगं॥ तत्कार्यस्य ग्राम एव संभवात्‌॥ ॥७॥

यस्मात् स्त्रियो गौः स्त्रैवं वशीवश्यात्मनिग्राहीरक्षिता नानित्यंसतां किंचित्कापि विश्वास्यायात्। सम्पुद्वायापएस्यानि

उद्यो०

षड्चतुगुणाः सुंसानदानवाः कथं वनासत्यं दानमनालस्यमनस्यासमाप्तिः अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च। वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन्॥ वश्यात्मनि नित्यानामे स्त्रुंस्यो धिगच्छति॥ नसपापः कृतानर्थैः युज्यते क्वचित्। षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते॥ चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः। प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः। राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः। षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात्। गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंहतिः। षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम्। आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम्। नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम्। नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम्। आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः। स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतिवासः षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन्। ईर्ष्युर्घृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः। परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः। सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः। प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः। स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम्। महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च। अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः॥

स्वयं। पापैः कल्मषैः। कृतानर्थैः कृतनडः खेः स्वप्रत्यया स्वनिष्ठ यद्विंकाश्च निर्गतात्रगतिकाया। अर्थदूषणमर्थस्य हापातादनं नाशनमिति यावत्॥

दीपे

कृतानर्थैः नर्थैः।

५०

द्वेष्टि होषयात्रं करोति। विरुद्धानिवाक्यानि करोति। कृत्येषु अनुदयः कृत्येषु। अस्मत् यति सम इमे वदृष्यति। हर्षस्थानानि वर्तमानानि। इदानीमपि सुखसुखानि सुखोदर्कानि सम येह र्षादिमयो। प्रियस्य प्रशंसा हि रूपस्यालापः। मनुचंति

ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते। ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति। रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति। नैनान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति। एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत्। अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत। वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि। समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः। पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने। समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः। अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि। अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च। पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च। एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति। नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम्। क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः। दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान्। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश। तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः॥ अत्रैवो

उक्तमिति। अक्षिणी श्रवणे नासिके आस्यं पायूपस्थानि। नवद्वाराणि वेश्मान्तः प्रवेशोऽत्रयः सत्त्वादयो गुणास्त एव स्थूणाः धारणदेतुत्वात्। भूमिः स्थूलीभावं च निर्मीतरस्य निर्मितानि पञ्चसाक्षिकं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं तत्त्वाधीनं यो वेद समनः सुरया। प्रमत्तो विषयैः। स्तगमस्र

पुत्रार्थेऽत्रत्सुद्दिश्य।अन्यैवधर्मज्ञानविषयएवामात्यो।आश्रयस्थयत्नो।युक्तःउपकारेयुक्तः।प्रधानगुणोनाम।अश्रमवतःकार्य्यां
न्तरामकः।धुरंधरःकार्य्यधुराणामत्यागी।संरंभेणपरसंरंभदर्शनेनक्रोधमात्रे।आकारितःआहूतः।अमात्र्योमात्रार्थेअल्पा

दाहरंतीममितिहासंपुरातनं।पुत्रार्थमसुरेंद्रेणगीतंचैवसुधन्वना॥यःकाममन्यूप्रजहातिराजापात्रेप्रतिष्ठापय
तिधनंच।विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारीतंसर्वलोकःकुरुतेप्रमाणं।जानातिविश्वासयितुंमनुष्यान्विज्ञातदोषेषुदधाति
दंडं।जानातिमात्रांचतथाक्षमांचतंतादृशंश्रीर्जुषतेसमग्रा॥सुदुर्बलंनावजानातिकिंचिद्युक्तोरिपुंसेवतेबुद्धिपू
र्वं।नविग्रहंरोचयतेबलस्थैःकालेनयोविक्रमतेसधीरः॥प्राप्यापदंनव्यथतेकदाचिदुद्योगमन्विच्छतिचाप्रमत्तः।दुःखंच
कालेसहतेमहात्माधुरंधरस्तस्यजिताःसपत्नाः॥अनर्थकंविप्रवासंगृहेभ्यःपापैःसंधिंपरदाराभिमर्षं।दंभंस्तैन्यंपैशु
न्यंमद्यपानंनसेवतेयःससुखीसदैव॥नसंरंभेणारभतेत्रिवर्गमाकारितःशंसतितत्त्वमेव।नमित्रार्थेरोचयतेविवादं
नापूजितःकुप्यतिचाप्यमूढः॥नयोभ्यसूयत्यनुकंपतेचनदुर्बलःप्रातिभाव्यंकरोति।नात्याहकिंचित्क्षमतेविवा
दंसर्वत्रतादृग्लभतेप्रशंसां॥योनोद्धतंकुरुतेजातुवेषंनपौरुषेणापिविकत्थतेन्यान्॥

ष्ठी।नाभ्यसूयतिगुणिनं।अथवानुकंपतेदीनं।दुर्बलोदरिद्रः।नात्याहकंचिदतिक्रम्यनाहानयोपतीतियावत्।क्षमते
विवादं।निरुद्धवादंपरस्य।अन्यानुल्लंघीकृत्य॥

भा॰टी॰अ॰ ३३

५४

मूर्छितःतंद्विनोवहानात्समेतिनात्मानंगोपायति।करोतिमन्युंशोकं।समयान्पूर्वशतिज्ञाननियमान्।बुभूषतेकर्तु
मिच्छति।परावरज्ञःउत्तमाधमविवेकवान्।दंभंपरवंचनायैवधर्मानुष्ठानं।मोहमनात्मन्यात्मबुद्धिं।

नमूर्छितःकटुकान्याहकिंचित्प्रियंसदातंकुरुतेजनोहि॥नवैरमुद्दीपयतिप्रशांतंनदर्पमारोहतिनास्तमेति।नदुर्गतो
स्मीतिकरोत्यकार्यंतमार्यशीलंपरमाहुरार्याः॥नस्वेसुखेवैकुरुतेप्रहर्षंनान्यस्यदुःखेभवतिप्रहृष्टः।दत्त्वानप
श्चात्कुरुतेनुतापंसकथ्यतेसत्पुरुषार्यशीलः॥देशाचारान्समयान्जातिधर्मान्बुभूषतेयःसपरावरज्ञः।सयत्रत
त्राभिगतःसदैवमहाजनस्याधिपत्यंकरोति॥दंभंमोहंमत्सरंपापकृत्यंराजद्विष्टंपैशुनंपूगवैरं।मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चा
पिवादंयःप्रज्ञावान्वर्जयेत्सप्रधानः॥दानंहोमंदैवतंमंगलानिप्रायश्चित्तान्विविधान्लोकवादान्।एतानियःकुरुते
नित्यकानितस्योत्थानंदेवताराधयंति॥समैर्विवाहंकुरुतेनहीनैःसमैःसख्यंव्यवहारंकथांच।गुणैर्विशिष्टांश्चपुरोद
धातिविपश्चितस्तस्यनयाःसुनीताः॥मितंभुंक्तेसंविभज्याश्रितेभ्योमितंस्वपित्यमितंकर्मकृत्वा।ददात्यमित्रेष्वपियाचितः
संस्तमात्मवंतंप्रजहत्यनर्थाः॥चिकीर्षितंविप्रकृतंचयस्यनान्येजनाःकर्मजानंतिकिंचित्।मंत्रेगुप्तेसम्यगनुष्ठितेचना
ल्पोप्यस्यच्यवतेकश्चिदर्थः॥यःसर्वभूतप्रशमेनिविष्टःसत्योमृदुर्दानकृच्छुद्धभावः॥

मत्सरंद्वेषं।पापकृत्यंपापक्रियां।
पूगवैरंसबहुवैरं।दैवतंदेवतार्चकर्म।लोकवादान्लोकव्यवहारसिद्धान्धर्मान्।उत्थानंबुद्धिं।राधयंतिसाधयंति।व्यवहारं

[illegible]

संज्ञायते सम्यक् साधते। आत्मना पचयते। आत्मनानुक्तेपि सर्वलौकिकं स्वयं ज्ञात्वा लक्षते॥ ॥ अजातशत्रोः पथ्यं श्रेयस्क
रं कुरुत। पापशंकी पापमात्मनो दुःखं नेपश्यन्। तान्यवस्तुनि। मिथ्योपेतानि मिथ्यावचनानि। अभिचाराणि। अनुपायम

अतीव संज्ञातेस्तानि मध्ये महामणिः काच इव पश्यन्तः॥ य आत्मना पत्रपते भृशं नरः सर्वलोकस्य गुरुर्भवित्युत। अनंततेजाः
सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभासते॥ वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पंच पंचेन्द्रकल्पाः। त्वयैव
बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयंत्याम्बिकेय। प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः। न दे
वानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेंद्र॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि विदुरप्रजागरे ३३॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥
जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि। तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि। त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञा
पूर्वं सर्वमजातशत्रोः। यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणां। पापाशंकी पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि
त्वां व्याकुलेनात्मनाहं। कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥शुभं वा यदि
वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं। अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवं। तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिष्टं कुरूणां
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे। मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्ध्येयुर्यानि भारत। अनुपाययुक्तानि मा स्म तेषु म५२
नः कृथाः। तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न
विरोधिनो पायाः तैः प्रयुक्तानि। विनाशांतानि दुःखोदर्काणीति यावत्। योगो युक्तिस्तद्विहितं।\ सिध्यति

उपायो दृष्टोपायस्तस्याद्दृष्टप्रतिबंधेनाशक्यत्वात् तत्र मनो न ग्लपयेत्। अनुबंधान् प्रतिबंधान्। विपाकान् फलानि।
उत्थानं उद्यमं योग्यता। प्रमाणं कारणं। कोषादिषु त्रिषु स्थानादयस्त्रयः प्रत्येकं। दंडो। तत्र स्वधने। युक्त उद्युक्तः। रूपानि

उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः। अनुबंधानपेक्षेत सानुबंधेषु कर्मसु। संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत्।
अनुबंधं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणां। उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा। यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ त
था क्षये। कोषे जनपदे दंडे न स राज्येवतिष्ठति। यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति। युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स
राज्यमधिगच्छति। न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतं। श्रियं ह्यविनयो हंति जरा रूपमिवोत्तमं। भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं
मत्स्यो बडिशमायसं। लोभाभिपाती ग्रसते नानुबंधमपेक्षते। यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्। हितं च परिणामे
यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता। वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः। स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति। यस्तु प
क्वमुपादत्ते काले परिणतं फलं। फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः। यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः। त
द्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया। पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवारामे न यथांगारकार
कः॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः। इति कर्माणि संचिंत्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा॥

पातित्वकृदशानिरूपमात्रेणापचनात्। अनुबंधं पश्चाद्बंधनं। प्रमाणं न जानातीत्यस्यैव निर्वचनं। कुर्याद्वा पुरुषो न वेति न
घाज्ञात्वा पुनर्विशेषः। दोषाणां रूहत्वादित्यर्थः॥

निःस्वं त्यागगताः अगता अपापाः केनचित्स्वर्णयातनादयः। कस्यचित्को धार्तिर्थिकः। अनुपिबन्नात्मनोऽन्तः कुर्वन्निवाच

उद्योग न चार्थस्याप्रवंल्पर्थाः केचित्त्यागेन यथागताः। कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः। न तं भर्तारमिच्छंति षंढं पतिमिव स्त्रियः कं। छिद्रदर्शी नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान्। क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान्। ऋजुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव। आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः। सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः। आमः पक्वसंकाशो न च शीर्येत कर्हिचित्। चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं। प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति। यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव। सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते। पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा। वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनयस्थितः। धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः। वसुधा वसुसंपूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धनी। अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः। प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा। य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने। स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने। धर्मेण राज्यं विंदेत धर्मेण परिपालयेत्। धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते। अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः। सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव कांचनं॥ ५३

तु विविधमिति क्रियाविशेषणं। अनयस्थितो अनीत्या स्थितः। उक्तिनः। अतिसंवेष्टते संकोचयति। य एवि ति योग्यावात्मनत्वाच्छपरीमर्ष्यतः सर्वतोधावतोऽस्थिरस्य॥ परिमपि यितदनिवापाव॥

संचिन्वन्नात्मनि समुच्चयीकुर्वन् शिलाहारी कणिशाहारः शिलाकणिशं। कचित्तालवादिपावः। शिलश्चास्य तालवादेश्य दर्शनात्। तद्यामिति। यतेन सुशीलः स्यादित्युक्तं। इदं इति अबलायेक्ष्यावलीयानो बद्धः अनन्तनष्टा तिर्निलापवायमिंत मंडलं स्त्रातं बंधवास्ते तपः कर्तव्यत्वात्। योगेनाभ्यासेन। मृजया उद्वर्तनेन। मानेन प्रस्थादिना। अमितस्याचारेनपि

सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः। संचिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा। गंधेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः। भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा। अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदंत्यपि। यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि। यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि। एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे। इंद्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे। पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मंत्रिबांधवाः। पतयो बांधवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबांधवाः। सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते। मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते। धान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः। सुयत्नैर्रक्षते
अभीक्ष्णदर्शनं गावः। स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः। न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः। अंत्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते। य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये। सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनंतकः। अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात्। अकाले मंत्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत्। विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः। मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः। असंतोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किंचित्कार्यं कदाचन। मन्यंते संतमात्मानमसंतमपि विश्रुतं॥

न संतवात। अनुक्रमणं माक्रमणं नीराजनादि। अभीक्ष्णदर्शनं गाः। मध्ये ग्रामा धूलानेना असंसवाव। कुचेलता। नदाहवहिर्निगवति। प्रमाणं कारणं धर्मस्य विशिष्यते धर्महेतुत्वेन। ईर्ष्युरसहनः। अकार्यकरणादिद्वयं स्वयमर्थं॥

येनमह्येनमाह्येतत्तन्नाधिवेत्। अकाले फलनिष्पत्तेः आकाङ्क्षमनं चिन्तुंसंमे। क्षेत्रयावत्स्यात्। आत्मवतां चेतनमात्राणां। संपन्नतरं स्वादुतरं। अहृत्तिर्निर्वृत्तिः लाभः। ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो निंदितनमोऽये मोमदेत्यः। शोहेशादित्यादिति॥ आक्रमणमात्रेनाघनं॥ पंचव

उद्योग

गतिरात्मवतां संतः संत एव सतां गतिः॥ असतां च गतिः संतो न त्वसंतः सतां गतिः॥ जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता। अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितं। शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति। न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बंधुभिः॥ आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरं। तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ। संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुंजते सदा। क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते। जीर्यंत्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते॥ अवृत्तिर्भयमंत्यानां मध्यानां मरणाद्भयं। उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयं॥ ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः॥ तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव॥ यो जितः पंचवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना। आपदस्तस्य वर्धंते शुक्लपक्ष इवोडुराट्। अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते। अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते॥ ५४

र्गेणावाह्यविषयेः। सहजेन शरीरसहोत्पन्नेन। आत्मानमविजित्य इंद्रियनियममकृत्वा अजितामात्यो अमात्यान्विजि त्वा मित्रजये परिहीयते॥

स्यात्रूपेण देशोऽदेहस्तद्रूपेण कर्मणा। एवं कृत्वा। अमात्यान्यद्विजिगायते। नतन्मोघं। विकारिणां विरुद्धकारिणां शत्रूणां। अर्थतो अर्थं सुखं दुःखं तन्मध्ये अर्थं विजानतीयावत्। एवमनर्थं तत्स्वत्र। पश्यता तन्मत्ता॥ अचिन्निखिदुः। दुःखाद्दिण अले

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत्। ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते। वश्येंद्रियं जितात्मानं धृतदंडं विकारिषु। परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यंतं श्रीर्निषेवते॥ रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मा नियंतेंद्रियाण्यस्य चाश्वाः। तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दांतैः सुखं याति रथीव धीरः। एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलं। अविधेया इवादांता हयाः पथि कुसारथिं॥ अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः। इंद्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखं॥ धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिंद्रियवशानुगः॥ श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते॥ अर्थानामीश्वरो यः स्यादिंद्रियाणामनीश्वरः। इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः। आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धींद्रियैर्यतैः। आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः। स एव नियतो बंधुः स एव नियतो रिपुः॥ क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ। कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुंपतः॥ समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति। स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते। यः पंचाभ्यंतरान्शत्रूनविजित्य मतान्नरान्। जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवंति तं। दृश्यंते हि दुरात्मानो ॥मतः क्षयात्र पादः॥ ॥मद्दा॥

निवंद्रियेः। एतेनाउपलक्षणं स्वक्रं। उक्तं सर्वतो। संभारान् साधनानि। मतः क्षयात् मनसः आश्रयात्॥

उद्योग

वत्सलता। उत्पत्त्यनंतरं पंचज्ञानेंद्रियाणि। पंचकर्मेंद्रियाणि। पंचविषयास्तान्पंचभूतानि। प्रियाजनानियच्छति॥ अनायास
आयाससहिष्णुता वाकष्टसहिष्णुता अवाप्य संबंधी तु। परिमितत्वमनात्यन्तत्वं वा। दानं च शुभमित्यत्र उपयोगः। आक्रोशाच्छमाज्ञा।

नीवध्यमानाः स्वकर्मभिः। इंद्रियाणामतोज्ञा आज्ञाज्ञा नारायणविन्नमो। असंस्पृष्टात्मकृतामयापात्रसुल्योर्दंडः स्पृशति मिथुना
वात्। दुष्केणाऽदृश्यते मिथुनावात्तस्मात्त्याऽपिप्पलदेव संधिं न कुर्यात्। विज्ञातत्वं तनं ज्ञानेंद्रियं पंच पंचपयो जनान्यया मौनान्निरुक्ति
नितमा पक्वसातन राज्ञस्त्यार्जवं शौचं संतानः प्रियवादिता॥ दमः सत्यमतायासान संवंति दुरात्मनां। आत्मज्ञानमनायासस्ति
तिक्षा धर्मनित्यता। वाक् चैव गुप्तारोनं चानिता न्यंत्य श्रमारता। आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्यबुधा बुधान्। वक्ता पापमुपादत्ते
क्षममाणो विमुच्यते। हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्बलं। शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलं। वाक्संयमो हि नृप
सुदुष्करतमा मतः। अर्थवद्‌बहुपदितं च नशाक्यं बहुभाषितुं। अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता। सैव दुर्भाषि
ता राजन्ननर्थायोपपद्यते। संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतं। वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं। कर्णिनालीक
नाराचान्निर्हरंति शरीरतः। वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः॥

सनं। परीवारोगविता सिध्यमनं। राज्ञां यमाच्छ
उदंधादिनियतं वचनं विचित्रं विस्मयकरणं वा तत्संनिहितं नवनीतयातानमं रात्निवाक्क्षतं। कर्णिकर्णाकृति फलको ५५
वाणः। नालीकानलिकांतरनिस्सारिणः। निर्हरंति निर्गच्छंति। नाराचाइति प्रथमान्तपाठः॥

अपार्थानानि विपर्यस्तानि। शमिता। न्येषां निशिद्धोस्तु तव दुराशयनिकम्पतदेवस्यापप्रधानतर इति भारत। नागदेयेन।

वा कायकावद्‌ना निष्पतंति यैराहतः शोचति राज्यहानि। परस्य नामर्मसु ते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेभ्यः॥ य
स्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवं। बुद्धिं तस्यापकर्षंति सोऽवाचीनानि पश्यति। बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समुपस्थि
ते। अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति॥ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत। पांडवानां विरोधेन न चैनान्‌ वै मन्यसे॥
राजलक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत्। शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः। अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधे
यपुरस्कृतः॥ तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित्। अनुक्रोशादानृशंस्याद्यो सौ धर्मभृतांवरः। गौरवात्तव राजेंद्र ब
हून्क्लेशांस्तितिक्षति॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं व
चः। शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे॥ विदुर उवाच॥ सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवं। उभे त्वे
ते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते। आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो। इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि। या
वत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते। तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। वि
रोचनस्य संवादं केशिन्यार्थे सुधन्वना॥ ॥केशिन्युवाच॥ किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन॥ ॥नामवंबुध्य सपाहः

उरस्कृतः पुजितः सन्। अनुक्रोशात्। कृपालुतया। आनृशंस्याद्‌द्रोहाभावात्॥ विदुरवाक्ये॥ आर्जवममिथ्याप्रवृत्तिः। आर्जे
वामिथ्याप्रवृत्तिविषये। किंस्विदिति संबंधः॥

पर्यंके पार्थिवासनं। सुधन्वा ब्राह्मणः॥ प्रतीक्षावः सुधन्वानं। उपस्थाने सुधन्वोपस्थितस्त्वा। नाहं बालाननस्य ज्ञानेनस्य ज्ञानि॥

उद्योग

अथ केन स्म पर्यंकं सुधन्वा नाधिरोहति॥ विरोचन उवाच॥ प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः॥ अ
स्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः॥ ॥केशिन्युवाच॥ ॥इहैवास्वहे तावदुपस्थाने विरोचन। सुध
न्वा प्रातरागंता पश्येयं वां समागतौ॥ ॥विरोचन उवाच॥ यथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे। सुधन्वानं च मां चैव प्रा
तर्द्रष्टासि संगतौ॥ ॥विदुर उवाच॥ अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमंडले। सुधन्वा नं समागच्छद्यत्रास्ते दितिः के
शिनी तथा। प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यार्घ्यं प्रददौ सती॥ सुधन्वोवाच। अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादे त्वदहमासनं। एकत्वमुप
संपन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह॥ ॥विरोचन उवाच॥ ॥तवार्हतं तु फलकं कूर्चं वाप्यथवा वृषी। सुधन्वन्न त्वमर्होसि मया सह
समासनं॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः। बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे॥ ॥
विरोचन उवाच॥ ॥हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः। सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाम ये विदुः॥ ॥सुधन्वोवा
च॥ ॥हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन। प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः॥ ॥विरोचन उवाच॥ ॥
आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते। न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित्॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥पितरं ते

आमनं तु परिज्ञाय। एकत्वं समासनं। नोपवेशे न साम्येन। फलकं काष्ठासनं। कूर्चं कुशविष्टरः। वृषी व्रतिनां दर्भमयी। आसना
प्रत्यर्थं उपस्थाता॥

तेवरामने पाठः

५६

न चरितं सह। नितकवल्मी निगतं देयात्। पीवरी पुष्टा कृता मधुपर्कार्थं मुपकल्पिता। पथ एव पथ्येवार्पितमनर्पितम
पि। नौ आवयोः। अधिविन्ना कृतसापत्निका स्त्री। परपुरुषे पिहितनचिन्ना। दृहीनां वधनञ्जयेन वा। पुरोधीयत इति

गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते। पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत्॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥एवं कृतपणौ
क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुः। विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥इमौ तौ संप्रदृश्येते या
भ्यां न चरितं सह। आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गौ विहागतौ। किं वै सहैव चरथो न पुरा चरथः सह। विरोचनैतत्पृ
च्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना॥ ॥विरोचन उवाच॥ ॥न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे। प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छा
मि मा प्रश्नमनृतं वदीः॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥उदकं मधुपर्कं चाप्यानयंतु सुधन्वने। ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोसि श्वेता गौः पीव
रीकृता॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम। प्रह्लाद त्वं तु नौ तथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतोः। किं ब्राह्म
णाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिहास्थितः। तयोर्विवदतो
ः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत्॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनं। द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वा
च्यं तु मतिमंस्त्वया॥ ॥प्रह्लाद उवाच॥ ॥अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतं। एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म
किं वसेत्॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः। यां च भाराभितप्तांगो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत्।

पुरोधाः पूज्यः न था ततोऽन्यो पूज्यो मम विरोचनः पुत्रत्वात्॥

मु

यंच

नयानयं वमाश्रेयमाहिसं बंधिकमनिमित्तं स्थितउपस्थितः। तुवस्यापि ऋषिर्येवका। मत्स्यपश्चात्तु वपरितोषः कार्यमिति
नात्पर्ययो दुर्विवक्ताः सम्यग्वादी। यं बंधस्थं हंति निरयं यातनानां। अंगिराः सुधन्वपिता। त्वतः त्वन्मातातः त्वेवेत्तिचोष



न गवेश्वनिवहन्नं बहिर्वा रबुत्तुहिताः। अमित्रान्भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। यं बंधस्थं ततेहंति निरशाहंति गवानृते हि
जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्। सर्वं भूम्यनृते हंति मा स्म भूम्यनृतं वदीः॥ ॥प्रह्राद उवाच॥ ॥मत्तः श्रेयानंगि
रा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन। मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः॥ विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव। सुधन्व
न्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनं॥ ॥सुधन्वोवाच॥ ॥यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः। पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मा
त्प्रह्राद दुर्लभं। एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः। पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः सन्निधौ मम॥ ॥विदुर उवा
च॥ ॥तस्माद्राजेंद्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि। मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन्। न देवा दंडमादाय रक्षंति प
शुपालवत्। यं तु रक्षितुमिच्छंति बुद्ध्या संविभजंति तं। यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः। तथा तथास्य सर्वार्थाः
सिध्यंते नात्र संशयः। नैनं छंदांसि वृजिनात्तारयंति मायाविनं मायया वर्तमानं। नीडं शकुंता इव जातपक्षाश्छंदांस्येनं
विकलंथ वः प्रजहत्यंतकाले। मत्तापानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरंतरं ज्ञातिभेदं। राजद्विष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पं ५३

छंदांसि वेदाः। न मायया वृत्तिं मायासंबंधिनं तारयंति। तायिनेन वर्तमानं व्यवहरंतमित्यर्थः। मत्तापानं मद्यमत्तानां पानगोष्ठी।
विकले कलहरहितः। आकुशलं तस्याभाव एव विकलं न कलहलोपात्। अंतरं विभेदनं विरकरणं। एवं ज्ञातिभेदेऽपि॥

मधुविवाणिज्यं यस्य स माक्षिकः। मासुक्कादीनां अर्थमात्रपरत्वया धर्मादिविषयाज्ञानाद्दर्शाहत्यं। चोरा एव पूगः समूह
यो यस्य पुंसः तं चोरपूगं। शलाकः पाशकः। तेन धूर्तं कितवमित्यर्थः। कुशीलवं नटनर्तनं। मित्रमारः स्वस्यैव राजत्वरका
लं तद्वचनस्य समाज्ञामग्रहणेनाविषयत्वात्। मानोन्निमानः। परापेक्षयाऽकर्षप्रत्ययस्तदर्थमग्निहोत्रं मानाग्निहोत्रं मौनं
मौनादिनयः एतान्यग्निहोत्रादीनि चत्वारि वस्तुतोऽभयंकराण्यपि अयथाविधिकृतानि मानार्थं त्वनकृतानि भयं प्रयच्छं

माक्षिकं वाणिजं चोरपूगं शालाकधूर्तं च चिकित्सकं च। अरिं च मित्रं च कुशीलवं च नैतान्साक्ष्ये त्वधिकुर्वीत सप्त।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः। एतानि चत्वार्यभयंकराणि भयं प्रयच्छंत्ययथाकृतानि। अगारदा
ही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी। पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः। भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्वि
जः। अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिंदकः। स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्स
र्वे ब्रह्महणैः समाः। तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं युगेन भद्रो व्यवहारेण साधुः॥

कलयं प्रयच्छंति। कुंडाशी बकमोजी। पर्वकारः पर्वविदेकोऽध्यातिषिकः। सूची सूचकः। अतितीक्ष्णो हिंस्रः। काकसी
र्यकः काकस्तीर्थप्रतिग्रहजीवी। स्रुवग्रहणः ग्रामयाजनार्थं स्रुवस्य हि विवसदा वर्तमानः। अर्थवानपि कीनाशः कदर्य
कः। तृणोल्का ज्वलितं तृणं। युगे लांगलवहनकाष्ठे नद्रोहयः। व्यवहारे संव्यवहारे॥

अर्थक्लेशे सुप्रयाजनसंदेहे पुण्यकारणकारणानां। सुकृतो रयस्य। दाहंश्त्री पुकीर्त्वा। संयमात् व्यसनेभ्यः। आत्मनि प्रसादं व्यसेनार्थे नियमाचाय्रतिसंहतिः स्वयं वर्त्तमानश्च नानृघसद्या मनोपि बलादानयती त्यर्थः॥ एषगुणो राजसत्कारः॥ अन्यबेल

अरोन येवर्थक्लेशे सुधीरः कृत्या स्वाप्रसु सुरवस्थास्यस्य। जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया। क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः॥ श्रीर्मंगलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्द्धते। दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात् प्रतिष्ठते। अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च। पराक्रमश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च। एतान्गुणांस्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसह्य। राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति। अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि। चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भिश्चत्वार्येषामन्ववयंति संतः॥ यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः॥ दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं चत्वार्येतान्यन्ववयंति संतः॥ इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा घृणा। अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदंति धर्मं। नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यच्छलेनाभ्युपेतं। सत्यं रूपं श्रुतं ५८

निनित्यसंबद्धानि। अन्ववयंति प्रयत्नेनेति सदृध्यंते। अत्यपि सत्यादीदं नार्थयज्ञादि दैमं तत्वातो रूपं अमलिनाकार ता॥ सुतं शास्त्रे

विद्यावेद॥ शौर्यं पराक्रमो तीतस्य पराक्रमः॥ चित्रभाष्यं विस्मयहेतुवाक्यभाषित्वं संसर्गस्य संबंधस्य योनयः कारणानि। एतद्युक्तैः संसृज्यते सर्वैः इतिशेषः॥ पापी कीर्त्तिर्लोके प्रकाशा यस्य सः पापकीर्त्तिः॥ दंदशूको रुतुदः। निष्ठुरोऽप्रि

विद्या कौल्यं शीलं बलं धनं। शौर्यं च चित्रभाष्यं च दशेमे स्वर्गयोनयः॥ पापं कुर्वन्पापकीर्त्तिः पापमेवाश्नुते फलं। पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्त्तिः पुण्यमत्यंतमश्नुते। तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः। पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः॥ नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः। पुण्यं प्रज्ञां वर्द्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः। वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः॥ पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्त्तिः पुण्यस्थानं समश्नुते। तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः। असूयको दंदशूको निष्ठुरो वैरकृच्छठः॥ स कृच्छ्रं महदाप्नोति न चिरात्पापमाचरन्। अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा। न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते। प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पंडितः॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुं। दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत्। अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत्॥ पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत्। यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत्। जीर्णमन्नं प्रशंसंति भार्यां च गतयौवनां। शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनं॥

विगतपारः मन

रवाक्। न कृच्छ्रं सुखं। विगतो निर्गतः॥ संग्रामो स्मादिति यः संग्रामं जित्वा निवर्त्तते इत्यर्थः॥ तं मनस्विनं तत्वज्ञानिनं गतपारं अतिक्रांतसंसारपारं अन्यथांतरायो गविघ्नं तत्वात्॥

भित्त्रमधर्म्मेणमपिधीयते ज्ञानादिना निवारणात्। अवदीर्यते विशीर्यतेंतरं भवति। आत्मवतां आत्मनिष्ठानार्थं संबधा
नां। प्रजवत्स्यति:। नाधिगंतव्यो। नाधिगंतव्यः। सुवर्णपुष्पां सुवर्णमिव तेभ्यो यो पुष्प्यति तां। बुद्धिव्यापारमात्रेण

उद्योग धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते। असंवृतं तद्भवति ततोन्यदवदीर्यते। गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा
दुरात्मनां। अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः। ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनां। प्रभवो नाधिगंतव्यः स्त्री
णां दुश्चरितस्य च। द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी। क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीं। सुवर्णपुष्पां
पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः। शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं। बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत
तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च। दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा। कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भू
५ वह्वये तिमिच्छसि। सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पांडवा भरतर्षभ। पितृवद्वर्तिनते तेषु वर्तस्व पुत्रवत्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि प्रजागार
विदुरवाक्ये॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः
श्रुतं। चरंतं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतं। साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छंत वै पुरा। साध्या देवा वयं स्म महर्षे दृष्ट्वा मास्मो
भवंतं न शक्नुमोनुमातुं। श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदारां॥ ॥हंस उवाच॥ ॥एतत्कार्यममराः ५१

स्त
कर्मश्रेष्ठं ऐश्वर्यस्थितं तथा। एवं वाक्यानि। प्रत्यवरमतिजघन्यं प्रजागरकनेदस्तु पुरेण। आस्मोनवामः। हंसोऽकार
लोपाश्छवः। काव्यां कविविहितानृतनक्षणानिधायिनी॥

ग्रंथिः संदेहः। आत्मादिषु नाक्रोशेत्सुदशयेत्। अपितु क्षमेत। मन्युः शोक एव तितिक्षतो भवति। यद्वा नाक्रोशेत्। इतदाक्रो
ष्टारं दहति। अवमानी मानः प्रज्ञापरविषयद्यानामनुनयति न करोति। रुषतीं रोषकारिणीं परस्य। धर्मारामो धर्मरति
ः। निर्ऋतिमलक्ष्मीं। परश्चेदेनमतिवादबाणैः रणाधातुर्वचनार्थो युक्तं नः। विविध्यमानो हीनः। क्रियमाणः। अतरिक्तमा

संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः। ग्रंथिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत। आक्रुश्यमानो नाक्रो
शेन्मन्युरेव तितिक्षतः। आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विंदति। नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचो
पसेवी। न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत। मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासून्रूक्षा वाचो निर्दहंतीह पुं
सां। तस्माद्वाचमुषतीं रूक्षरूपां धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत। अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं वाक्कंटकैर्वितुदंतं मनुष्या
न्। विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे निबद्धां निरृतिं वहंतं। परश्चेदेनमतिविध्येत बाणैर्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्क
दीप्तैः। स विध्यमानोप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति। यदि संतं सेवते यद्यसंतं तपस्विनं यदि वा स्तेन
मेव। वासो यथा रंगवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति। अतिवादं न प्रवदेन्न वादयेद्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घात
येत्। हंतुं च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयंत्यागताय॥

नोऽरिति को महान् क्रियमाणः पूज्यमान इत्यर्थः। दधाति पुष्णाति। रंगवशानीत्यादि रागवसंतं तु पापानुकारित्वात्। न प्रति
स्वयं न प्रतिघातयेत् परेण॥

व्याहृतात्कुचारितसत्यान्मौनाद्वा । व्याहृतं सत्यं तद्द्वितीयं श्रेयः ॥ संतिविशन्ते संवसति । यतो विषयान्निवर्त्ततेन तत्र तत्रज
तविदुःख्यनेवाल्पमप्याख्यानानाचविदुःखमेवयिति । नजीयते कामादिभिः । अनाम्न्यासिनः । सोत्वयति शिष्यं वदति नानृर्थ
उद्योग कंन मिथ्या राधमा राधनं अपराधमपराधः मन्येः । क्रोधस्य चरवात् । ब्रयताया: नावर्त्तीतन निवर्त्तीतमन्युवशा एवत्तच

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयं । प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्मं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थं ॥ याहृत्रो
३८: ॥ शान्निविशते यादृक्स्थाप्शेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते । निव
र्त्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ न जीयते नोत जिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च । निंदाप्रशंसासु समस्वभा
वो न शोचते हृष्यति नैव चायं तावमिछति सर्वस्य नाभावेककुरुते मनः ॥ सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ नानर्थकं
सांत्वयति प्रतिज्ञाय ददाति चारादापरहेजानाति यः स उत्तमपूरुषः ॥ दुःशासनस्तूपहतोभिशस्तो नावर्त्तते मन्युवशात्
कृतघ्नः । न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशंकितः । निराक
रोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् । अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ प्रा ६०

ति । अथो अपि दुरात्मैव न भवति । एताः दुःशासनस्य अधमस्य कलाचिह्नानि कथिताः इति विषय इति यावत् । कल्याणं शुभं पर
रेभ्यः परेषां आत्मनोऽसहृत्वदर्शनेन तेषु शंकितः ॥ प्राप्ते काले । अयोग्ये काले आपदि इत्यर्थः ॥

असद्वृत्तेन असत्तां द्यूतादिवृत्तेन । पूजया । अर्थार्थमात्रपरतया वितानाः यज्ञाः सम्यक् हृताः पुरुषाः ॥ तानि महाकुलानीत्यर्थः
। अत एवाग्रे यियेत्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि । न व्यथते । न चलति । प्रदाक्षेना विलत्वं । मनासंबंधः इति यावत् । नेन चरंति

प्नोति विविक्तमसद्वृत्तेन नित्यो बानात्प्रज्ञया यो रूपेण । नत्विव मम यस्तनते प्रशंसा न हि विमाप्नोति महाकुलानां ॥ ॥धृत
राष्ट्र उवाच ॥ ॥महाकुलानां स्पृहयंति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च । पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं भवंति वै कानि
महाकुलानि ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ ॥तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानं । येष्वेवैते सप्त गु
णा वसंति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि । येषां न वृत्तं व्यथते न योनिर्वृत्तप्रसादेन चरंति धर्मं । ये कीर्तिमिच्छंति कुले
विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि । अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलतां यांति धर्मस्याति
क्रमणेन च । देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण च । ब्राह्मणानां परिभवात्परि
वादाच्च भारत । कुलान्यकुलतां यांति न्यासापहरणेन च । कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः । कुलसंख्यां न गच्छं
ति यानि हीनानि वृत्ततः । वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनानि च । कुलसंख्यां च गच्छंति कर्षंति च महद्यशः ॥ वृत्तं य
त्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च । अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ॥

प्राप्नुवंति धर्मं । अविवाहैः कुविवाहैः परिभवाद्भावनात् परिवादान्निंदातः ॥ पुरुषतः पुरुषात् पूर्वमश्रेष्ठैरितीन
च ॥

समिं तिंमेलकं। निर्वापयेन्नक्रियेत। कर्षिं कस्यार्थं वीजानि। धर्मेणांपश्च न्ना तिपश्च सयः॥ अनिष्ट्यादीनि घ्नति। यस्या अद्या
उपेतानितथा परां मकृति मुपनीतानि उपगातानि परमस न्का रमदितानि तन्वति। युक्ता उद्युक्ताः॥ मगतानि संबंधमात्राणि

उद्योग कुलानितपस्तो हंतियानि हीना निष्टवतः। मानः॥ कुलेविरक्त कश्चिद्स्पुरजामान्यामायस्थायहारी। मित्रद्रोहीनिकृति
कोनृतीयाम्पर्वाशीवापिद्दवेवार्थितिसिन्यः॥ यथ्यनो ब्रालंगांहन्याद्यथनो ब्राह्मणान्द्विषेत्। ननःसममितिगवेद्यथनो निर्व
पेत्क्रषिं। तृणानि भूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृता। सतामेता निगेहेषुनो छिद्यंते कदाचन। श्रद्धयापरयाराजन्नुपनीता
निसत्कृतिं। प्रवृत्तानि महाप्राज्ञधर्मिणांपुण्यकर्मणां। सूक्ष्मोपिभारं नृपते स्यंदनो वैशक्तो वोढुं नतथान्येमहीजाः। एवं
युक्तामारसहा भवंति महाकुलीनानतथान्ये मनुष्याः॥ नतन्मित्रं यस्यकोपाद्बिभेति यद्वामित्रं शंकितेनोपचर्यं। यस्मि
न्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वैमित्रं संगतानीतराणि। यः कश्चिदप्यसंबंधो मित्रभावेन वर्तते। सएवबंधुस्तन्मित्रं सागतिस्त
त्परायणं। चलचित्तस्य वैपुंसो वृद्धाननुपसेवतः। पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः॥ चलचित्तमनात्मानमिंद्रिया
णां वशानुगं। अर्थाः समतिवर्तंते हंसाः शुष्कं सरो यथा॥ अकस्मादेव कुप्यंति प्रसीदंत्यनिमित्ततः॥ शीलमेतदसा
धूनामभ्रं पारिप्लवं यथा। सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवंति ये। तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते। अर्थ ६१

पारिप्लवमतेश्चलबुद्धेः मित्रेण संग्रहः। संभवः॥ अनात्मानमवशीकृतात्मानं। अर्थं मेधः॥ पारिप्लवं वातेनचाल्यमानं। तस्यच
प्रकोपप्रसादो गर्जितागर्जिते कृतार्थः प्रयोजनं येषां ते कृतार्थाः॥

मतापः शोकः। नष्टप्रियेदेवतस्याः। शोकेनाप्रियनष्टं तदनवाप्यमवाप्यमेवेत्यर्थः। तेषां मध्ये यदृर्द्दते यच्चयच्च। तच्चस्वरतेदीना
नुद्विंनंवृति। नत्तुः कृशोदाद्यो पवासादिनाधर्म परत्वात्। शिखीपतिमन्नापश्च्चिरवामिथ्याविमता। उद्विग्नंमातं। द्वे

चये द्वेवमित्राणि मम। नैवाम तिवास्रविद्याधने। नातथार्थयन्सजानानि मित्राणां सारफल्गुतां। संतापाद्भ्रश्यते रू
पंसंतापाद्भ्रश्यते बलं। संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति। अनवाप्यच शोकेन शरीरं चोपतप्यते। अ
मित्राश्च प्रहृष्यंति मास्म शोके मनः कृथाः। पुनर्नरो म्रियते जायतेच पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च। पुनर्नरो याच
तेयाच्यतेच पुनर्नरः शोचति शोच्यतेवा। सुखंच दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितंच। पर्यायशः सर्व
मेतस्पृशंति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्नशोचेत्। चलानिहीमानि षडिंद्रियाणि तेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र। ततस्ततः स्रव
ते बुद्धिरस्य छिद्रोदकुंभादिवनित्यमंभः॥ धृतराष्ट्रउवाच॥ तनुरुच्छः शिखीराजा मिथ्योपचरितो मया। मंदा
नांममपुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति। नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः। यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महा
मते॥ विदुरउवाच॥ ॥नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात्। नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छांतिं पश्यामि ते
नघ। बुध्यानयंप्रणुदति तपसा विंदते महत्। गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शांतिं योगेन विंदति। अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपु
ण्यमनाश्रिताः।

ममसत्वमात्मा॥ विद्याशब्देनात्मज्ञानं। लघुशीघ्रं। बुध्यात्मबुध्या। भयंदुःखं प्रणुदति संधानजं। महत्तत्पदं
वात्मज्ञानं। गुरुशुश्रूषया तत्त्यागेन विषयानां। शांतेदोषशांति। वेदपुण्यं ज्ञानादिवदौक्तिकमजंपुरायं॥

अधातादीनां फलं सुखं तस्य रागद्वेषमात्सर्यां तत्र नंता। मित्राज्ञा तिमत्रदर्वंतः॥ विद्यहितज्ञानिनयानि डलं मंसं इति
ऋत्वा। पिनिद्रानंगादिकं ज्ञातिनत्वमित्यर्थः। ७ ज्ञानं काधर्मनावासदाकुच्चनवं तीत्यर्थः॥ योगो ऽलब्धलाभो लब्धपरि
उद्योग रक्षणं क्षेमं। उक्तेमे योगक्षेमं तत्कल्पं तेनोपपद्यते। एतादृशं तत्र दर्शयति। संभाव्यमिति। संपन्नं संपत्तिः द्वी

रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरंतीह मोहिताः॥ स्वमीतस्य सुखस्य सुकृतस्य च कर्मणः॥ न एस्य फलं नरस्य तस्यां तेसु
स्वमेधतां आस्तीर्णानि शयनानि उपन्नानि विभिन्नाज्ञाः विशालनेत्रां नस्त्री सु राजन्नतिमा सुखेन नमागधैः स्तूयमाना
श्री नेस्वृतेः॥ न विभिन्नाजातु चरंति धर्मं न विसुखं प्राप्नुवंतीह भिन्नाः॥ न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति न वै भिन्नाः प्रशमं रोच
यंते॥ न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषां॥ भिन्नानां वै मनुजेंद्र परायणं न विद्यते किंचिदन्य॥
द्विनाशात्॥ संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः॥ संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयं॥ तंतवो ऽप्याय
ता नित्यं तंतवो बहुलाः समाः॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमा सतां॥ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि
च॥ धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ॥ ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च॥ वृंतादिव फलं पक्वं धृत
राष्ट्र पतंति ते॥ महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः॥

रादे। तनवः कृशाः। आयता दीर्घाः॥ तेतां दैर्घ्यं शायुक्ते दारुत्व मित्याशयः॥ बहुलाः समाः बहुत्वसंमिता उपमा। संतप्तये ६२
प्रमावबहर्त्वात्यर्थः। स्त्री। धित्यसमर्थोपलक्षणं॥ ततनासमर्थोपि तया हनी यो ज्ञातिरित्यर्थः॥

प्रसह्यः सत्यः धनवतामप्यातुरत्वादन्योन्यगुणाः न इति ज्ञाति कल्याणं ज्ञानेन संबोधनं। गौरवान्। यद्यथा राजसंबोधने जलं विज्ञाय
येत्यादि। कटुकं कटु। कर्म्मकार्यं परुषधर्मा विलंती क्ष्णं वेदकं। उष्णं साहकं। विषयेषु रूपादिषु तत्त्वं स्वरूपं। मिथ्याज्ञानानि
तवात्त। तद्देवं तत्रायिजागरादिना शोकेन रोगोत्पत्तिष्यति ततः संशाम्य। येन शोको नस्यादिति रोगनिदानान्यर्थः। मृदुना सहिष्णु

प्रसह्य एव वातेन सस्कंधो मर्दितुं क्षणात्। अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः॥ ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहंते ऽन्योन्य
संश्रयात्॥ एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितं॥ शक्यं द्विषंतो मन्यंते वायुर्द्रुममिवैककं॥ अन्योन्यसमुपष्टंभादन्योन्यापा
श्रयेण च॥ ज्ञातयः संप्रवर्धंते सरसीवोत्पलान्युत॥ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः॥ येषां चान्नानि भुंजीत
ये च स्युः शरणं गताः॥ न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते॥ अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः॥ अव्याधि
जं कटुकं शीर्षरोगि पापानुबंधं परुषं तीक्ष्णमुष्णं॥ सतां पेयं यन्न पिबंत्यसंतो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य॥ रोगा
र्दिता न फलान्याद्रियंते न वै लभंते विषयेषु तत्त्वं॥ दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यंते धनभोगान्न सौख्यं॥ पुरा ह्युक्तं
नाकरोस्त्वं वचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन्॥ दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पंडिता वर्जयंति॥ न तद्
बलं यन्मृदुना विरुध्यते मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः॥

नासहृद्ध हि रुद्धा ते नत्र बलं कित्तु यन्न क्रोधनेन हृद्दवाः पांडवास्तद्बलं न रवलेन त्वया प्राप्तमित्यर्थः॥ मिश्रो धर्म मिश्रो ऽध
र्मः सेवितव्यो नाधर्ममात्रं॥

क्रोहिंसामात्ररुचिः।मृदुश्चेदात्मृदुःस्वकीयोदातीक्ष्णः।मेधीस्तूनः।आधारविरहात्॥ ॥प्रजागरे॥ ॥दंदशूकंरोहितं मरी
चीतघान्मूर्खः तस्यपादान्त्ररश्मीन्।एतेनासकविषयंयत्नवतावर्जितः।अशिष्यंशिष्यलक्षणहीनं।कुप्येदतिवेलंस्वार्थसिद्ध



प्रधंसिनीक्रूरसमाहिताश्रीमृदुप्रौढागछतिपुत्रपुत्रान्।धार्तराष्ट्राःपांडवान्पालयंतुपांडोःपुत्राःतवपुत्रांश्चपातु।एकामि
त्राकुरवोह्येककार्याजीवंतुराजन्सुखिनःसमृद्धाः॥मेधीस्तंभःकौरवाणांत्वमद्यत्वय्याधीनंकुरुकुलमाजमीढायार्थान्बाला
न्वनवासप्रतप्तान्पालयस्वयशस्त्वंरक्षतातरक्षन्।संधत्स्वत्वंकौरवपांडुपुत्रैर्मातेंतरंरिपवःप्रार्थयंतु।सत्येस्थितास्तेनर
देवसर्वेदुर्योधनंस्थापयत्वंनरेंद्र॥ ॥इत्युद्योगपर्वणिप्रजागरे॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥सप्तदशेमान्राजेंद्रमनुःस्वायंभु
वोब्रवीत्।वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशंमुष्टिभिर्घ्नतः।तानेवेंद्रस्यहिधनुरनाम्यंनमतोब्रवीत्।अथोमरीचिनःपादान
ग्राह्यान्गृह्णतस्तथा॥यश्चाशिष्यंशास्तिवैयश्चतुष्येद्यश्चातिवेलंभजतेद्विषंतं।स्त्रियश्चयोरक्षतिभद्रमस्तुतेयश्चाया
च्यंयाचतेकत्थतेच॥यश्चाभिजातःप्रकरोत्यकार्यंयश्चाबलोबलिनानित्यवैरी।अश्रद्दधानायचयोब्रवीतियश्चाका
म्यान्कामयतेनरेंद्र॥वध्वाहासंश्वशुरोमन्यतेयोवध्वावसन्नुतयोमानकामः॥परक्षेत्रेनिर्वपतीयश्चबीजंस्त्रियंचयःपरिवद



मितिशेषः॥स्वार्थेपिकोपिनाशकः॥एवमन्यत्रापि।द्विषंतंभजतेनेकधतो।अकाम्यंकिंकरोतीत्याहकाम्यार्थसिद्धर्थमितिपूर
णीयं।स्वरूपमात्रस्यैषामशक्यत्वान्नाकार्।आयाचं्यायाचितुमनर्हं।अकामानतिवृत्त॥कश्चिदकाम्यमितिपाठेस्ततस्त्रि
यमितिशेषः।वध्वासहहासंसन्मस्मन्यतेअशुभमन्यते।तथापिमानकामप्रत्याशायः॥वध्वासहवसन्नपिरतिंकुर्वन्नपिमानकामः॥
समानकाम॥

यस्मिन्यस्मिन्।यःपरस्तस्मिन्।अतिवादःसर्वानतिक्रम्यानिष्ठुरवादोवचनं।एवंसर्वानतिक्रम्यमानोनिदेशकर्षप्रत्ययानि
मानः।अत्यागोदानसमयेप्यदानमतिरध्यादिन्यः।अत्यागइतिपाठेबद्धाशित्वा।अन्तुविधिसात्यकत्वेषुत्रयकारवा

तोवृत्तिवेलं।यश्चापिलब्धान्नस्मरामीतिवादीदत्वाचयःकत्थतियाचमानं।यश्चासतःसांत्वमुपाशयीतएतान्नयंतिनिरयं
तेप्रवृत्तिवेलं।यस्मिन्यथावर्ततेयोमनुष्यस्तस्मिंस्तथावर्तितव्यंसधर्मः॥मायाचारोमायायावर्तितव्यःसाध्वाचारःसाधुना
प्रत्युपेयः॥जरारूपंहरतिधैर्यमाशामृत्युःप्राणान्धर्मचर्यामसूया।कामोह्रियंवृत्तमनार्यसेवाक्रोधःश्रियं
सर्वमेवातिमानं॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥शतायुरुक्तःपुरुषःसर्ववेदेषुवैयदा।नाप्नोत्यथचतत्सर्वमायुःकेनेहहे
तुना॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥अतिमानोतिवादश्चतथात्यागोनराधिप।क्रोधश्चात्मविवित्साचमित्रद्रोहश्चतानिषट्॥ 
तएवासयस्तीक्ष्णाःकृंतंत्यायूंषिदेहिनां।एतानिमानवान्घ्नंतिनमृत्युर्भद्रमस्तुते।विश्वस्तस्यैतियोदारान्यश्चापिगुरुत
ल्पगः।वृषलीपतिर्द्विजोयश्चपानपश्चैवभारत।आदेशकृद्वृत्तिहंताद्विजानांप्रेषकश्चयः॥शरणागतहाचैवसर्वेब्रह्मह
णःसमाः।एतैःसमेत्यकर्तव्यंप्रायश्चित्तमितिश्रुतिः।गृहीतवाक्योनयविद्वदान्यःशेषान्नभोक्ताह्यविहिंसकश्च।नानर्थक 
त्याकुलिनःकृतज्ञःसत्योमृदुःस्वर्गमुपैतिविद्वान्॥

तस्यचराष्ट्रेनशय्यावादिनोनात्योपिलभ्यते।यरित्वाकर्मसुदिष्टा।आदे
शकृतमान्यानामपिआदेशकृता।हविःक्रीवन्नोपायः॥समेत्यसंसृज्य।अनयविद्वान्यो।नात्रिमवाकरः॥

नेदंयुक्तंहुतमितिवचनात्तत्कर्ममेवोकुर्वन्ति॥तवितेन्यायोदयेऽवरुद्धाउचितावरुद्धाः॥चिरंस्यायनियम्यआयव्ययौ

उद्योग सुलभाःपुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः।अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः॥योहिधर्मंसमाश्रित्यहित्वाभ
र्तुःप्रियाप्रिये।अप्रियाण्याहपथ्यानितेनराजासहायवान्॥त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत्।ग्रामंजनप
दस्यार्थेआत्मार्थेपृथिवींत्यजेत्॥आपदर्थेधनंरक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि।आत्मानंसततंरक्षेद्दारैरपिधनैरपि॥द्युतमेत
त्पुराकल्पेदृष्टंवैरकरंनृणां।तस्माद्द्यूतंनसेवेतहास्यार्थमपिबुद्धिमान्॥उक्तंमयाद्यूतकालेपिराजन्नेदंयुक्तंवचनंप्रा
तिपीय।तदौषधंपथ्यमिवातुरस्यनरोचतेतववैचित्रवीर्य।काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरान्पराजयेथाःपांडवान्धा
र्तराष्ट्र।हित्वासिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानःप्राप्तेकालेशोचितात्वंनरेंद्र॥यस्तातनक्रुध्यतिसर्वकालंभृत्यस्यभक्तस्य
हितेरतस्य।तस्मिन्भृत्याभर्तरिविश्वसंतिनचैनमापत्सुपरित्यजंति।नभृत्यानांवृत्तिरोधनेनराज्यंधनंसंजिघृक्षेदपू
र्वं।त्यजंतिह्येनंवंचिताह्यावरुद्धाःस्निग्धाह्यमात्याःपरिहीणभोगाः॥कृत्यानिपूर्वंपरिसंख्यायसर्वाण्यायव्ययौचानुरूपांच
वृत्तिं।संगृह्णीयादनुरूपान्सहायान्सहायसाध्यानिहिदुष्कराणि।अभिप्रायंयोविदित्वातुभर्तुःसर्वाणिकार्याणिकरोत्यतंद्री ६४
ःवक्ताहितानामनुरक्तआर्यःशक्तिज्ञआत्मेवहिसोनुकंप्यः॥वाक्यंचयोनाद्रियतेऽनुशिष्टःप्रत्याहयश्चापिनियुज्यमानः

आगमायाथावेनावितिनिश्चित्य।हविवेतनं।शक्तिज्ञातापतावन्महंदातुंशक्नोतितिजानन्नत्प्रत्याहयतिक्रियते॥

दोषादिदर्शनेनप्रतिकूलवादीअप्रियवचाः॥अनहंकृतं॥अहार्यमतेर्यं।अरोगजातीयमरोगजन्मानं।जातिर्जन्मतेनजन्माव
धिरोगरहितमित्यर्थः।उदारंमहत्।महत्त्वंचवाकेमहार्थतया।नस्यपरस्यगेहमिति।विकाले।सायंकालेपरस्यगेहंनगच्छेदि
त्यर्थः।राजकाम्यांयोषितंयोषित्त्वेननप्रार्थयीत।भकामयेत।अस्येतिशेषः।निकृष्टैरेव।सत्रगतस्यसत्रसंगतस्य।संस्पृष्ट
मंत्रस्य।शत्रुप्रस्यमंत्राःसंस्पृष्टाःसंबधितोयेन।अनयवसंगतस्यव्यपदेशंव्याजं।नस्यमंत्रात्वावसन्निधानार्थंमत्कारणमन

प्रज्ञाभिमानीप्रतिकूलवादीत्याज्यःसतादृक्त्वरयैवभृत्यः॥अनहंकृतमक्लीबमदीर्घसूत्रंसानुक्रोशंश्लक्ष्णमहार्य
मन्यैः।अरोगजातीयमुदारवाक्यंदूतंवदंत्यष्टगुणोपपन्नं॥नविश्वासाज्जातुपरस्यगेहेगच्छेन्नरश्चेतयानोविकाले।नच
त्वरेनिशितिष्ठेन्निगूढोनराजकाम्यांयोषितंप्रार्थयीत॥ननिकृष्टैःसत्रगतस्यगच्छेत्संस्पृष्टमंत्रस्यकुसंगतस्य।नचब्रूया
न्नाश्वसामित्वयीतिसकारणंव्यपदेशंतुकुर्यात्॥घृणीराजापुंश्चलीराजभृत्यःपुत्रोभ्राताविधवाबालपुत्रा।सेनाजीवी
नकुरवपा ७ः चोद्धृतभूतिर्व्यवहारेवर्जनीयाःस्युरेते॥अष्टौगुणाःपुरुषंदीपयंतिप्रज्ञाचकौल्यंचश्रुतंदमश्च।पराक्रमश्चाबहुभा
षिताचदानंयथाशक्तिकृतज्ञताच॥

कुतेवागस्त्वयमिति।घृणीकृपावान्।तेनकरुणादानादिर्नकार्यः।सहिकृपयाविनीतप्रसर्वधनत्वात्तिंघः।राज्ञोराजभृत्यस्या
सेनाजीवितंचादानेनदंडासंभवात्।पुंश्चल्यासहव्यवहारसंतानदुपगमायवादेशंकायते।पुत्रादित्रयस्यउद्धृतभक्त
स्यधनार्थपीडनेऽकीर्तिसंभवात्सकंवतनष्टुतमाकृष्टयस्यसउद्धृतभक्तः॥

उद्याग

रूपमवयवसंस्थानभेदः स्परसगंधादिवर्णाकारादिः तद्भजनयवस्तुविः स्पृष्टना। स्पर्शगंधगुणपदसामानाधिकरण्यात् उक्तमो पवरमा प्यापितः गममस्य गुणत्वात् गुणाश्चेति मितंनकः। तो ज्ञेनयम्भुमितनेनकः। अनाविलमपत्स्यमन्यथा। वक्रुचेन नात्मा दोषमेनावेनाविलत्वपसंगात्। आवाह्यनावकाशो।। क्लिपंस्याल्लिपिति। अस्युतं शास्त्रा आविर्णा। वराकसंन्नतं वराक

एतान्गुणांस्तात्मृहात्पुनावानेकोगुणाः संश्रयानभूसस्यामाज्ञाग्रदासकुरुते मनुष्यं सवान्गुणानेषगुणोविनर्धि।। गुणादवस्थानशीलनं तेवतं रूपस्परवत्सर्शमिलि रस्पशंसागंधस्यविशुद्धतावत्स्रीः सोऽकुमार्थ्यप्रवरात्मनाप्यः। गु णास्मूपरमितनकन्जनतंत्र आरोग्यमायुस्सुवलंसुरवंच। अनाविलंवास्पनवत्सपसंनचिनमाहुनंद्वविहिर्यति। अकर्मशीलंचमहाशनंचलोकद्विष्टंबकुमायंशशंसं। अादेशकालज्ञमनिष्टाविगपत्ताकृष्टाङ्गमपतिवासरात्। कदर्य्यमाक्षाशकमसुतंचवलोकमध्वर्त्रमेमान्यमानिनं। निष्ठुरिणांहृदवैरकृतघ्नमेतान्भृत्यान्नात्तोपितत्रनु याचेत्। मश्लिष्टकर्माणिमतिप्रवादविन्सो हतवाहंतमक्किंचः। निकृष्टरागंपङमानितंचाप्यतात्ससेवेततराधमान्नष्टः। सहायबंधनान्याथात्सहायान्यान्यबंधनाः। अन्योन्यबंधनावेतेविनान्योन्यनसिध्यतः। नत्याद्युत्रानहरणंसुरूचाहनिचतस्योः नुविधनयकोचित। स्थानकुमा

: सुहृतातजातमान्यानामानितमहाजकः।।

निष्ठुरीनिष्ठुरः दीर्घवं इतिस्वस्यार्थवादनं। संश्लिष्टकर्माणामविविच्चिनकारिणं। अनिष्ठावादवक्रमाविणं। निकृष्टरागमारूढानुरागनतेरक्तकारेमित्यर्थः। बधनंस्थिराकरणं।।

वराकसंनु
तापा ग:
वारव्यात।।

६५

ईश्वरान्यथाकर्तुंसमर्थोपिदिशोयोगार्थ। एतत्परहिताचरणहृलंकारणं। बुद्धिःशास्त्रादिः प्रभावः शक्तिःतेजः। प

रीःप्रतियात्वहासर्वाभरणप्रसंसो यस्तुनिर्बुद्धसेवतः दिनेयसर्वज्ञातानामात्मनस्सुखावहं। तत्कुर्यादीश्वरंहोतन्म लंसर्वार्थसिध्ये। बुद्धिः प्रभावस्तेजश्चसत्त्वमुत्थानमेवच। व्यवसायश्चयस्यस्यात्तस्याहितिनयकुतः। परेपादा षात्पांडवैर्विग्रहंत्वयत्र्यायाःसुरपिदवाः सराजकाः। तुत्तैर्वैरनित्यमुद्धिग्नवासोयशः। धर्मा। शाद्विषतांच्यहर्ष ःनाष्मस्यकोपस्तवष्यावंडकल्पद्रोणस्यराजस्त्युधिष्टिरस्य। नृसाहयंविद्वांकमिमस्त्रहंग। अज्ञातग्रहस्तिंयं गिवायतन्नारवोत्तव। पुत्रशतेत्वकर्मः एवंपांडवाः। पृथिवीमत्रमासमुद्ररवितांसागरांवराः। धर्मराजावनं राजन्याद्याःपांडुसुतामताः। मानिनविधिसव्याघ्रमाप्याघ्रा जीनशात्रतात्। नस्याद्वनंहतव्याघ्रात्र्व्याघ्रान्तस्तु ऋतेवनं। वनंहिरक्ष्यतव्याघ्रैर्व्याघ्रात्रक्षतिकाननं। नतद्धत्र्वेतिकल्याणप्रपरथा। बद्धिर्तगुणात्। प्रपेक्षा ज्ञातुमिच्छतितिसर्वपापचेतसः। अर्थसिद्धिपरामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत्। नहिधर्माद्पेत्यर्थःस्वर्गलोका दिवाह्रतं। यस्यात्माविरतःपापात्कल्याणेचनिविशितः। तेनसर्वमिदंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतस्थया। योधर्म मर्थकामंचयथाकालंनिषेवते। धर्मार्थकाममयोगसोमुत्रेहचविंदति। मनिमवतियावगमुचितंको धदर्पयोः। सत्रियोराजनराजन्यस्यापसुनसुह्यति। बलंपंचविधंराजन्सत्वमेषाणांनिबोधनं।। त

रिरसह्यत्वं। सत्त्वंबलं। उत्थानमुद्यमः। व्यवसायोनिश्चयः। नीषस्यकोपस्त्वचविकेतुः। नानरोनाशय। वेगमारंनो।।

उद्योग चक्षितिउत्तरोत्तरं बलं स्मृतं। अभिजातबलं कुलबलं। कुलीनतया हि प्रजानुरागः। सर्वाणि वस्तूनि संगृहीतानि। अपधिस
यन्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते। अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते। तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः।
यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलं। अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतं। येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत
। यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते। महते योपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः॥ तेन वैरं समासज्य दूरस्थोस्मीति नाश्व
सेत्। स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु। भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति। प्रज्ञाशरेणाभिहत
स्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि। न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः। सर्पश्चाग्निश्च
सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत। नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः। अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु
। न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः। स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते। तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु
तेजसा। एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः। क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते। लताधर्मा त्वं सपुत्रः
शालाः पाण्डुसुता मताः। न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता। वनं राजंस्त्वत्पुत्रा अम्बिकेय सिंहान्वने पाण्डवांस्ता
हि न्विद्धि। सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन॥ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे॥

न्योषधिविकारः। अथर्वाणः। आथर्वणमन्त्रजपाद्याः। अगदाः स्नाताः अन्यानि भेषजानि। कुलपुत्रो जातिः। उद्दीप्य ६६
ते वर्षणादिना निर्मथ्यते। शालाः वृक्षशाखाः॥ ॥विदुरवाक्यं॥ ॥

आयत्यागच्छति। परिनिर्णिज्य प्रक्षाल्य। आत्मसंस्थां आत्मानुगतं धनं सर्वं प्रतिवेद्य निवेद्य। न प्रतिगृह्णाति लेन दीयमानं दीयमानं म
पि वा। अर्थने हेतुः लोभाद्दत्ता हि निन्दीयमाना प्रतिग्रहे हेतुर्भयात्रायाय नयाद्वा। शल्यकर्त्ता कांडकृत्। अवकीर्णी क्षतव्रतः॥ अवि

विदुर उवाच॥ ॥ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते। पीठं दत्त्वा साधवेभ्या
गताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ। सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः। यस्योदकं मधुपर्कं वा गां च न म
न्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे। लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः। चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रू
रो मद्यपो भ्रूणहा च। सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोप्यतिथिर्नोदकार्हः। अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं
घृतं च। तिला मांसं मूलफलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च। अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः प्रहीणशोको गतसंधिविग्र
हः। निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः। नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः स्वयंयतात्माग्निकार्येष्वचो
द्यः। वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः। अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोस्मीति नाश्वसेत्। दीर्घौ बुद्धिमतो बा
हू याभ्यां हिंसति हिंसितः। न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति॥

केयमित्याहस्तद्धि कश्चिद्गोणनतोऽप्यमिति नात्पर्यं गतसंधिविग्रहो मैत्रीवैररहितः। प्रियाप्रिये। उदासीनवत् रागद्वे
षरहितः। अग्निकार्येषु चोदनेन प्रवर्त्तः। अतः परवत्त्वात्। दीर्घौ बाहू कृत्यादीर्घीकृतौ॥

ईर्ष्यास्वस्त्रीदर्शनजपरद्वेष॥ अतएव तदनुत्पत्त्येगुप्तदारःस्यात्॥ अक्रोधकृत्॥ निराकारानिर्विकारः॥ चोरतरत्यनुबंधत्वेनकरणात्॥ नि

उद्योग

र्मलीर्ष्युर्युप्तदारश्चसंविभागीप्रियंवदः॥ अक्रोधोमधुरवाक्स्त्रीणांनवासांवशगोभवेत्॥ पूजनीयामहाभागाःपुण्याश्चगृहदी
प्तयः॥ स्त्रियःश्रियोगृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्याविशेषतः॥ पितुरंतःपुरंदद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं॥ गोषुचात्मसमंदद्यात्स्वय
मेवकृषिंव्रजेत्॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारंचपुत्रैःसेवेतवद्विजान्॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं॥ तेषांसर्वत्रगं
तेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति॥ नित्यंसंतःकुलेजाताःपावकोपममतेजसः॥ क्षमावंतोनिराकाराःकाष्ठेग्निरिवशेरतोय
स्यमंत्रंनजानंतिबाह्याश्चाभ्यंतराश्चये॥ सराजासर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते॥ करिष्यन्नप्रभाषेतकृतान्येवचदर्शये
त्॥ सर्वकामार्थकार्याणितथामंत्रोनविद्यतेगिरिपृष्ठमुपारुह्यप्रासादंवारहोगतः॥ अरण्येनिःशलाकेवातत्रमंत्रोवि
धीयते॥ नासुहृत्परमंमंत्रंभारतार्हतिवेदितुं॥ अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान्॥ नापरीक्ष्यमहीपा
लःकुर्यात्सचिवमात्मनः॥ अमात्येह्यर्थलिप्सापाश्चमंत्ररक्षणमेवच॥ कृतानिसर्वकार्याणियस्यपारिषदाविदुः॥
धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः॥ गूढमंत्रस्यनृपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयं॥ अप्रशस्तानिकार्याणियोमोहादनु
तिष्ठति॥ सतेषांविपर्यासाद्राज्यंशास्यतेजीवितादपि॥

शलाकेरहा॥ अनात्मवानात्मसंबंधः॥ अप्रशस्तानियापकर्माणिविपरिस्रंत्वाद्धिरोहेनत्रंशात्॥

६१

अनुष्ठानमपश्यावदनुष्ठानं॥ षाड्गुण्यंसंध्यादिषड्गुणसंधुः॥ अनवज्ञानमनवगीतं॥ आत्मप्रत्ययआत्मनाप्रतीतः
कोषायस्य॥ नाममात्रेणराजेत्यनेनअरंजवेकीत्तिलमंते॥ नचानर्थेषुनयुज्यतेनसंबध्यते॥ नवेदनंता॥ मायबुधि

कल्मीणांतुप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहं॥ तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमहत्॥ अनधीत्ययथावेदानविरूप्या
हमर्हति॥ एवमश्रुतषाड्गुण्योनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्यषाड्गुण्यविदितात्मनः॥ अनवज्ञातशीलस्यस्वा
धीनापृथिवीनृप॥ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृत्यान्ववेक्षिणः॥ आत्मप्रत्ययकोषस्यवसुदैववसुंधरा॥ नाममात्रेणतु
ष्येत्तत्रस्यमहीपतिः॥ भृत्यैस्तोविसृजेद्भूर्म्नैकःसर्वहरोनवेत्॥ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदभर्त्तावेदस्त्रियंतथा॥ अ
मात्यंनृपतिर्वेदराजाराजानमेवच॥ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः॥ अहंतावदितस्तस्मात्कोपतेनचिरादि
व॥ दृढंवैषुवधयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच॥ नित्यंतथामहाक्रोधोहदबालान्तरेषुच॥ निरर्थकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मू
ढसेवितं॥ कीर्तिंचलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते॥ प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः॥ नतंभर्त्तारमिच्छंति
षंढंपतिमिवस्त्रियः॥ नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः॥ विद्याशीलवयोवृ
द्धानबुद्धिवृद्धांश्चभारत॥ धनाभिजनवृद्धांश्चनित्यंमूढोवमन्यते॥ अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकं॥ अनर्थाःक्षिप्रमायां

प्राप्यतइत्याह॥ लोकपर्यायइतिलोकयोरिहलोकपरलोकयोःपर्यायेणक्रमेणागमनेसति॥ वृत्तांतोवार्त्ता॥ एतद
र्शनपुण्येनपापेनवाइहलोकेदेववोधेनलोकपर्यायवृत्तांतदर्शिविषयरतयायथाकथंचि॥

२

त्कुलस्य ख्याख्यातम् स्वदारस्तीत्यादि द्विविधा धनलाभस्तद्धा दैवज्ञानेन। कथं किं। न हि दैवमज्ञातं न फलतीति। अति
जनकुलं। अविसंवादनमवंचनं। समयस्य मर्यादायाः स्वपरकृतायाः आवर्जयति नियमेन स्वामीयान् कुर्वन्ति। ज्ञाति
शालिनः॥ सम्यक् प्रहृष्टा प्रीतिं हिताः प्रयुक्ताः। परिवारणं परिवारान् हत्वा वीतान्। शमः क्रोधाभावः। दमः इंद्रियनिग्रहः। अस

तिवाग्दुष्टं क्रोधनं तथा। अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः॥ आवर्जयति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक्। अ
विसंवादकोऽवंचकः। स्वतंत्रो मतिमान्दक्षः। अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणं। धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वाग
निष्ठुरा। मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः। असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः। तादृग्नराधमो लोके
वर्जनीयो नराधिप। न स रात्रौ सुखं शेते सर्पवत्वेश्मनि। यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यंतरं जनं। येषु दुष्टेषु दोष
ः स्याद्योगक्षेमस्य भारत। सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत्। येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रमत्तपतितेषु च। ये चा
नार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता। मज्जंति ते वशा राजन्नद्यामश्म
प्लवा इव। प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत। तानहं पंडितान्मन्ये विशेषा हि प्रसंगिणः। यं प्रशंसंति कितवा यं प्र
शंसंति चारणाः। यं प्रशंसंति बंधक्यो न स जीवति मानवः॥

विभागी अन्येभ्यो दत्वा स्वयं भुंजानः॥ येषु दुष्टेषु कोपेन दूषितेषु॥
समासक्ताः आयत्तीकृताः॥ प्रयोजनेषु प्रयोजने प्रयोगिषु। विशेषेषु अनुपयोजकनव्यातिरेकेषु। यथा पुरुषमात्रसा
ध्ये ऐरुपवत्ता पुरुषाद्वेषणं। प्रसंगिणः अनवस्थादेतवस्तेषामनवधित्वात्। यन्नप्रयोजनमात्रमनवतिनते षां विशेषे



इति प्रजागरे॥ ॥हिरण्यादि हिरण्यधृतः उच्छलः ... ज्ञानमवज्ञानमवज्ञा बुद्धित्वं। मंत्रोत्कं फलादि मूलमोषधादिं तद्वे
लेनतत्स्वभावेन। यस्तु स्वभावाद्ध्रुव प्रियः। स एव प्रियः। एवकारोऽनिक्रमः। द्वेष्योऽन्न साधुः साधुरपि प्रियेत्वद्रूमान्यपि सर्वाणि

हित्वा तान्परमेष्वासान् पांडवानमितौजसः। आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने न वै। तं द्रक्ष्यसे परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं न विरा
द्विवायश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥अनीश्वरोऽयं पुरुषो भ
वाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा। धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहं॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥अप्रा
प्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन्। लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत। प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः। मंत्रमूल
बलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः। द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पंडितः। प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव हि। उक्तं
मया जातमात्रेऽपि राजन् दुर्योधनं त्यज। पुत्रं त्वमेकं तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धिरस्य त्यागात्पुत्रशतस्य नाशः। न वृद्धिर्ब
हुमंतव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत्। क्षयोऽपि बहुमंतव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत्। न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत्।
क्षयः स त्विह मंतव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत्। समृद्धा गुणतः केचिद्भवंति धनतोऽपरे। धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र
विवर्जयेत्॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतं। न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो ज

शुभानि द्वेष्ये अशुभानि पापानि अतोऽप्रियहितवादित्वात्। माद्विषन्मं त्वमेष विश्वासमिति त्वमित्यर्थः। आ–यतिरुत्तरकालस्त
त्र युक्तमुचितं। यतो धर्मस्ततो जयो धार्मिकाः पांडवा अतस्ते प्रसह्य मिनोऽस्मद् इत्यर्थः॥

स्वभावगुणाः करुणादयः। विनयः शास्त्राभ्यासकृता बुद्धिः। उपमर्दं नाशं। परदुःखोदये सुनदुःखोदयनिमित्तं येयतं ते ऽनिवर्त्त्य

यः॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः। सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते। परापवादनिरताः प
रदुःखोदयेषु च। परस्परविरोधे च यतंते सततोत्थिताः। सदोषदर्शनं येषां संवासेषु महद्भयं। अर्थादाने महान्दोषः प्र
दाने च महद्भयं। ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः। ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः। युक्तांश्चान्ये
र्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत्। निवर्त्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति। या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखं। य
तते चापवादाय यत्नमारभते क्षयं। अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शांतिमधिगच्छति। तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः। नि
शाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत्। यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरं। स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानंत्यमश्नु
ते। ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छंत्यात्मनः शुभं। कुलवृद्धिं च राजेंद्र तस्मात्साधु समाचर। श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञा
तिसत्क्रियां। विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ। किं पुनर्गुणवंतस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः। प्रसादं कुरु वीराणां पांड
वानां विशांपते। दीयंतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर। एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप। वृद्धेन हि त्वया कार्यं
पुत्राणां तात रक्षणं। मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणं। ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना। सुखानि
सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ। संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परं। ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचनः

हितस्थैः॥ या फलनिर्वृत्तिस्तदुपकारादिना सौहृदे सौहार्दे चैव यत्सुखं यस्यानुलताश्चितानि बोधं तत्सर्वं सौहार्दे नष्टे विवर्त्त
मानेन स्वतीत्यद्वयः॥ निशाम्य विचार्य दीनं कृपया विषयं॥

दिग्धहस्तं विषाक्तशरं हस्ते यस्मात् मृग इव योऽज्ञातिः श्रीमंतमासाद्यावसीदति सश्रीमान् तस्माद्वंसं धत्ते नो विरमति॥ ख
ड्गं समारूढः खड्गमिव कार्यमधिरूढः। न कश्चित्त्यागी वा तस्य कार्यं दन्यवान्यो नापनयते श्रीतीतं न करोतीति। न सम
वत्सनीतिज्ञास्तत्परत्वात्। नापनयते। तर्हि किमस्मादृशां नीतिशिक्षयेत्यत आह। शोचेति। शोचस्यतत्काले

ज्ञातयस्तारयंतीह ज्ञातयो मज्जयंति च। सुवृत्तास्तारयंतीह दुर्वृत्ता मज्जयंति च। सुवृत्तो भव राजेंद्र पांडवा
न्प्रति मानद। अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि। श्रीमंतं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति। दिग्धहस्तं
मृग इव स एनस्तस्य विंदति। पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति। तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिंतय।
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा। आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति। न कश्चिन्नापनयते पुमान
न्यत्र भार्गवात्। शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठति। दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुराकृतं। त्वया तत्कुलवृद्धे
न प्रत्यानेयं नरेश्वर। तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः। भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणां। सु
व्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिंत्य यः। अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति।

चिंतस्य ज्वरप्रतीकारवत्तस्य पुनरस्य संप्रतिपत्तिर्ज्ञानं सा बुद्धिमत्स्वेव करोति। अतो बृहस्पतिना वापिनीतेदोषसं
प्रतिपत्तिर्वृद्धराज्यादिदानेनास्मान्निर्बुध्यानिरूपयितेत्यर्थः। तदेतदेवाह। दुर्योधनेनेत्यादिप्रत्यानेयं प्रतिकर्त्तव्यं
फलतः फलवत्तया॥

उद्योग

आत्मा धीरिति देहस्य करणं मत्त्रितिर्दु नियिकारिनेयिस्त्वयं प्रतिकर्तुं युज्यत इत्याह। असम्यगुपयुक्तं हीति। असम्य
क्त्वा ज्ञानमनुपयुक्तं जनितं सुकुशलैरात्मनिन्निन्दिमाहिर्यशीलफलमेवेदितं साधनमनात्मा विदितं। स्वयमुपलभ्य ज्ञा
त्वा यि विविदितमसम्यक्तया प्रत्यावन्नुष्ठितं कृतं महिदितमसम्यक्त्यात्वायो दृष्टफलं यस्य तादृशं। तथा फलवर्जी
नात्। निश्चित्य योनाचरति पुनर्नकरोति सर्वदैतो। यस्तु पूर्वकृतमेकदा कृतं यापं पापो दुष्टत्वात्। कर्मनाहक फल न

असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि। उपलभ्याविदितं विदितं चाननुष्ठितं। पापोदयफलं विद्वान् योनारमति
वर्तते। यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते। अगाधपंके दुर्मेधा विषमे विनियातितो। मंत्रेतेदस्य प्रदूषाणोहार
णी मानिलक्षयेत्। अर्थसंततिकामसूरक्केहेतानि नित्यसः। मदं अप्रमविज्ञानमाकारं चात्मसंतवोदृशमान्ये
पुविश्रुतं पुनाद्याक्कशलादपि। हारायेत्तानि यो ज्ञात्वा संहरेणो नियदात्पृप। त्रिवर्गचरणे युक्तः सशाचूनधितिष्ठति
।नवेश्रुतमविज्ञाय दृशान्नुपसेवत्वाधर्मार्थों विदितुं शक्तो बृहस्पतिसमैरपि। नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्य
मश्रृण्वति। अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकं॥ ७०

यात्र विश्वस्य श्रिवर्द्वति। तत्र गोगाधकं - यं के अनुत्तरणीयपायो। अर्थसंततिरर्थनिवृत्तिः। मदं स्वयंमतेत्तस्य समेवं
मंत्राभिधानसंभवात्। एवं स्वप्रोवज्ञानं। ध कि मेतरंताम् कीर्त्तननन विद्यतिति। आकारं तुरवविकारादिस्तवकं।
अधितिष्ठत्यनि नवति। श्रूयत इति श्रुतं वाक्यं। अनात्मा बुद्धिरनात्मन्यबुद्धौ॥

जात्वा परीक्ष्य मंत्रिणामप्रमसक्तानोत्तवतिनवेत्तिमन्येतियाद्वेमनःनमनुमानेनयाकार्यंपरीक्ष्यतत्रस्यविचारकु
यं परीक्ष्य कृपत्त्वा ता बुध्या धन्यक्केशफलापु फलं तेन संपाद्यउपयाद्यउपन्नेतेन त्रमिष्यो त्रिनिश्चित्य। एवमर्थमित्य
त्रो यमाननुक्त्वा आप्तवाक्येनापिनिश्चयं दर्शयति। श्रुत्वा प्रेत्यातत्रापि फलादिकं चित्तदृशमवीदिनासधारावधारणा
तापश्चाहिज्ञायकार्यत्वेननिश्चित्य प्राज्ञो। समंमित्री मंत्रणमाचिवं॥ अवांतिर जीवनोपयुक्तार्थीनां च परिवेदः ज्ञानं वा

जात्वा परीक्ष्य मेधावी बुध्या संपाद्य चासकृत्। श्रुत्वा दृष्टाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत्। अवांतिं विनयो हंति
हंत्यनर्थं पराक्रमः। हंति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हंत्यलक्षणं। परिबर्हेण क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया। परीक्षेत
कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च। राजोपसेविनं विद्याद्धार्मिकं प्रियदर्शनं। मित्रवंतं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालये
त्। दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लंघयेत्। धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान्स कुलीनशताद्वरः। ययोश्चित्तेन वा चित्तं
निभृतं निभृतेन वा। समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते। दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव। विवर्जयी
त मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति। अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च॥ तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाच

परिवर्ह्यपरितश्चरणमाचारः॥ पित्रादिदर्शितनाल्पतनिर्दननानिरन्मः॥ तादृशस्य किंचिज्जहीत्वा नेदकरणस्य
संभवात्। विद्धं विद्यावंतं। नित्वं तं मृताकारप्रदत्तिता। वित्तंज्ञानमात्रं। प्रज्ञा तु परीक्षाकारा बुद्धिः। समेति समतामेति
अकृतप्रज्ञं कृतघ्नं। रौद्रः शुकोपनेषु। साहसिके षु अविमृश्यकारिषु॥

इंद्रियाणामनुत्सर्गश्चित्तस्य विषयेभ्यो निवृत्तिः। अतो दुःखतरं शिष्यते। तो जीवितान्मरणाकः। अलं तत्सुसर्गोप्यवमाय  ६
उद्योग तीति क्रमेण निवर्तनं कार्यमित्यर्थः। क्वचिन्मृत्युनापि विशिष्यते। पंचम्यर्थे तृतीया। अपनीतमपनयेन नाशितं। आयत्या

रद्भुधः। कृतं ढंक्षमिकं मत्यमजंडुंटमक्कीकं। जितेंद्रियस्थितं स्थितयां मित्रमत्याग्रिचेष्यते। इंद्रियाणामनु
सर्गश्चित्तनापि विशिष्यते। अत्यर्थं तुनरुत्सर्गः मादयेद्दैवतान्यपि। मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः॥
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाभिमानिनां। अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते। मतिमास्थाय सुदृ
ढां तदकापुरुषव्रतं। आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः। अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीय
ते। कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते। तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत्। मंगलालंभनं
योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं। भूतिमेतानि कुर्वंति सतां चाभीक्ष्णदर्शनं। अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च
शुभस्य च। महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानंत्यमश्नुते। नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं मतं। प्रभविष्णो
र्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा। क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात्॥ मा गामिनि श्चखडुःखे वाक्षप्रती

कारज्ञः। प्रतीकारज्ञः। कार्यशेषः शेषमं प्रतिपत्तिरित्यवदर्शितः। भूतिर्जयति। योगः उद्योगः। उत्थानं प्राप्त  ७२
कार्यरतः। आर्जवं कौटिल्याभावः। अनिर्वेदः शोकाभावः। वारघस्य शीघ्रफलादर्शनेप्यत्यागो वा॥ ॥

अर्थानर्थौ साधनशक्तिः। अर्थासाधनतया अशक्तिरर्थः। तेन अमशक्तः अशक्तमध्यमस्यापि क्षमा हितेत्यर्थः
ः नष्टदृत्तमत्यंतं सुखपरिणामेन बहुलमितिहि विनिष्टदस्य व्रतं। मृदुत्वात्। कृपालुत्वात्। अत्याप्यमित्यं
ताकुटिलं। आर्यदात्वा हीनेन च रूपतयात्तवमति। अतिश्रण निवृतयोस्ति जामहितुत्वात्। प्रज्ञानिमा

अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं समाहिता। यः सुखं सव मानेपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते। कामं तदुपसेवेत न मूढव्र
तमाचरेत्। दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च। न श्रीर्वसत्यदांतेषु ये चोत्साहविवर्जिताः। आर्जवे
न नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपं। अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयंति कुबुद्धयः। अत्याढ्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं। प्र
ज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति। न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यंतं निर्गुणेषु। उन्मत्ता गौरिवांधा श्रीः क्वचिदेवा
वतिष्ठते। अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतं। रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनं। अधर्मोपार्जितैरर्थै
र्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकं। न स तस्य फलं प्रेत्य भुंक्तेऽर्थस्य दुरागमात्। कांतारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे। उद्यत
शस्त्रेषु नास्ति शिष्टवतां भयं। उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः। समीक्ष्य च समारंभो विद्धि मूलं भवस्य
तु। तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलं। हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलं॥

न द्वेषात्। दत्तमाचारं कांतारं शून्यवनं। कृच्छ्रास्वापत्सु। रागादौ। संभ्रमे डिंबादौ। शिष्टवतामायुः शेषवतां। संय
म इंद्रियाणां। न वस्यनूतेः। ब्रह्म वेदः॥

उद्योग

षडेतान्यव्रतघ्नानि उक्तानि । हविर्यज्ञशेषः । तथा औषधं । तच्च गुरोर्वचनमुच्यते इति गुरुवचनं । गुरुक्रमनमित्यर्थः । त
था ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणेच्छया । तदनुज्ञायेति यावत् । इष्टा मात्वदुयः काम्या । अत्र स्वल्पस्वल्पापसु सुमिति द्वितीया लोपः
तादवं ब्राह्मणगुर्वनुमति विशिष्टमौषधमेकमिति यत् । अष्टौ तानीति पाठे केनचिद् अमृतमप्यौषधेन इष्यते
इति तान्यप्यग्रेण औषधमात्रस्य तदा न्नाष्टत्वविरोध इति मंतव्यं । ब्राह्मणगुर्वादिस्तुष्टय इष्टवचनं तु तत्र सत्यं तदोषा

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं । न तत्परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं
यदात्मनः । संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते । अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् । जयेत्कदर्यं
दानेन जयेत्सत्येन चानृतं । स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चंडे पुरुषमानिनि । चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्ति
के । अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्धंते कीर्तिरायुर्यशो बलं । अतिक्लेशेन
ये अर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा । अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः । अविद्यः पुरुषः शोच्यः

मावः । औषधमात्रं तु दोषाल्पत्वे इति द्रष्टव्यं । संदध्यात् । संध्यायेत् । संग्रहेण संक्षेपेण । कामादिच्छायां सत्यां एतावदेव पश्य
इत्यर्थः । अक्रोधेन क्रोधं । अक्रोधं रं साधुना असाधुं । अनृतं । अनृतमेवत्वादिनं । स्त्रीवधूर्तकं स्त्रीधूर्तकं । अभ्यासस्तद्वचन ७१
विश्वासः । स्त्रीणां स्वभावात् धूर्तानां कपटलोभात् । अलसस्य नियोगाभावात् । भीरोर्नयमात्रात् । चंडपुरुषमानिनोः क्रोधमस्तु
तिपरत्वात् । चौरस्य लोभात् । कृतघ्ननास्तिकयोः स्वभावादेवेति वादिवात् ॥

वाक्शल्यं दुर्वचनं तेन मनसः शल्यत्वसंभवात् । अनाम्नायो अनभ्यासः । बाह्लीकाः कृषकाः बाह्लीकदेशोद्भवानां । विप्रवा
सः प्रतिदिनेन वासः । स्वप्नेनेति द्वाभ्यां । कामेन कामोपभोगेन । यदि न चपि इष्टत्वेन समतत्ता चावस्तु ते । स्तिदासममाव

शोच्यं मिथुनमप्रजं । निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकं । अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा । असंभोगो जरा
स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा । अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं । मलं पृथिव्या बाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं म
लं । कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः । सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु । ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि
मलं मलं । न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत्स्त्रियः । नेंधनेन जयेद्वह्निं न पानेन सुरां जयेत् । यस्य दानं जितं मित्रं शत्रवो
युधि निर्जिताः । अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितं । सहस्रिणोऽपि जीवंति जीवंति शतिनस्तथा । धृतराष्ट्र विमुंचे
च्छां न कथंचिन्न जीव्यते । यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति । राज
न्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु समतामाचर । समता यदि ते राजन्स्वेषु पांडुसुतेषु वा ॥ ॥ इति श्रीउद्योगपर्वणि प्रजागरे ॥ विदु
र उवाच ॥ ॥ योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा । क्षिप्रं यशस्तं समुपैति संतमलं प्रसन्ना हि इत्यत्र पाठः ।
सुखाय संतः । महांतमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः संत्यजत्यनुपाकृष्ट एव । सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इ
वावमुच्य ॥

रश्ववर्णस्वा । ॥ विदुरवाक्ये ॥ ॥ असज्जमानोऽविलंबमानः । शक्तिमहापयित्वा न हि कृपणाचरणेन शक्ति
मनतिक्रम्य यथाशक्तीति यावत् ॥

४४ ऽस्य मकस्या अनुपाकुहो। अनिदितो यः सतुल्कर्षेस्यदर्पि। तेन नकत्यो व्यवहारउच्यते। नत्रान्तं मारहस्येणाश्रे
सति अवृतनाप्रणमित्यर्थः। राजगामि राजगोचरावायेस्त्र न मस्तु मामात्रेणाप्रकारकरणं। गुरोरल्लीकेऽपि
उद्योग निर्बंधः करणेहम। अस्याचोरकदमेकंवस्तु स्तुरात्मनइतिशेषः। यदंलत्समापिवस्तुषितिकोयो। अतिवादेनि

अन्यत्र च सतुल्कर्षे राजगामि च पैशुनं। गुरोश्चालीक निर्बंधः समानि ब्रह्महत्यया। अस्त्यधिकयदंसूतुरति
वादः। श्रियोवधः। अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः। सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखं। सुखा वाक्य
द्विषां विषा र्थी वात्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखं। नाभित्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः। नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना। आशा
धृतिं हंति समृद्धिमंतकः क्रोधः श्रियं हंति यशः कदर्यता। अपालनं हंति पशूंश्च राजन्नेकः कुलीनो हंति। दो
ऽश्वमेधः। अजाश्वकोस्परजले च नित्यमधोकेशी शकुनिः त्रियरूपा। दधौ ज्ञातिरवसन्नः कुलीनो रत्नानि तेसंतुष्टदे
मदिवा। स्वजीवं दत्वा वीणाट्शोमिधुमर्यादी। विश्वमोदुंबरं शंखाः स्वर्णानामौष्धरोचना॥

१२ दा। अभ्यसुखापुकयासनामाव। त्वरा अल्पकालेन बहुज्ञाने ना। श्लाघा आत्मोत्कर्षकथनं यः। यथा नेत्रमेतावत्याविद्य
यास मेति। समृद्धि पुत्रकलत्रादेः। मधाकदर्षी शकुनिः। कोकिलो मधुपः कोकिलोधिवेतिवृत्तनाता। अजश्वत्ताव
अजोका। आशीविभूलोहः। तीक्ष्णोयलकरात्वानां अंकुवरं नाम्ना। स्वर्णनामोदक्षिणावर्तशंखः॥

धनानि मंगल्यानि दिव्यज्ञानानि प्राज्ञार्थं चैवं दद्यात्। अन्यानि मंगलार्थमात्रेणासर्वपरं। पुण्यं सर्वस्मात्पुण्यहेतोरु
तमं महाविशिष्टं पुत्रकामन्येष्यो। नित्यो धर्मः परलोकेऽपि स्थायी। यतः स्मात्पाअभोजीवरक्षा। अनित्यः। धातुः। धर्मे पुष्पाति सु
खिनास्नानमिति शरीरं तस्मादिनित्यत्वात् न जुन्म सुखदुःखे अध्यति तेनपरलोकस्थायिनी। अनित्यानसुखदुःखादीना नीत्ये

गृहे स्थापयित्वा निधनानि मनुरबवीत्। देवब्राह्मणप्राज्ञार्थं मतिधीनां च भारत। इदं वत्तं वक्ष्यमाणं श्रूयतामितिज्ञाप्य
दत्ता न महाविशिष्टं नजातुकामान्नभयान्नलोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवोनि
त्यो धातुरस्य त्वनित्यः। त्यक्त्वा अनित्यं इति निष्ठा नित्ये संतुष्य त्वं तो षपरा हि लाभः। महाबलान्पश्य महानुभावान्
प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां। राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान्नरेंद्रान्वशमंतकस्य। मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
धन उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरंति। तं मुक्तकेशाः करुणं रुदंतश्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपंति। अन्यो धनं प्रेतगत
स्य भुंक्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून्। द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः। उत्सृज्य विनिवर्तंत
ज्ञातयः सुहृदः सुताः। अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः। अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतं। तस्मात्तु
पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः। अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो महत्तमस्तिष्ठति ह्यंधकारं। तद्वै महामोहनमिंद्रिया
णां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन्। धर्मो मंतव्यः। अत्येषि पथ्योपि प्रत्ययं कुकालो यासंलोयापरउवमोयस्मात्लोकात्लोकप्राप्तिजन्यात् सुखात्। मलोक
निर्हरंति। मारयंति। कर्हमाकार्या। अमुष्याः परलोकस्याधः॥

उद्योग

यातालेमहत्ततमोनरकंअंधकारंअंधलाकरमिंद्रियाणां।महामोहनंदुःखेनविरवयानराग्रहणात्तदुध्यस्वज्ञात्वाधर्मंच
रानस्मात्वांप्रमदेनअमितवेनाशतिपंतुकर्तुंउएयधर्मस्तीर्थंयस्मात्तया।धृतिकूलाधृतिनटा।दयोर्मिः।तस्यांस्नातो
निस्नातःकुशलःपुण्योह्यात्माआत्मैवहिपुण्यःतांनदीं।कामक्रोधेंद्रियरूपां।जन्मदुर्गाणिसंतरं।मोक्षाययतस्वाम्

णांबुध्यस्वमात्वांप्रलभेतराजन्।हदंवचःशाक्यमिचेष्टयावत्रिशाम्यसर्वंप्रतिपद्यसेवा।एषाःपरंपाप्समि
जीवलोकेनयंनवाभुत्रनवेहतत्सिः।आत्मानदीभारतपुण्यतीर्थासत्योदकाधृतिकूलादयोर्मिः।तस्यांस्ना
तःपूयतेपुण्यकर्मापुण्योह्यात्मानित्यमलोभएव।कामक्रोधग्राहवतींपंचेंद्रियजलांनदीं।नावंधृतिमयीं
कृत्वाजन्मदुर्गाणिसंतर।प्रज्ञावृद्धंधर्मवृद्धंस्वबंधुंविद्यावृद्धंवयसाचापिवृद्धं।कार्याकार्येपूजयित्वाप्रसा
द्यःसंपृच्छेन्नसमुह्येत्कदाचित्।धृत्याशिश्नोदरंरक्षेत्पाणिपादंचचक्षुषा।चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचकर्म
णा।नित्योदकीनित्ययज्ञोपवीतीनित्यस्वाध्यायीपतितान्नवर्जी।सत्यंब्रुवन्गुरवेकर्मकुर्वन्नब्राह्मणश्च्य
वतेब्रह्मलोकात्।अधीत्यवेदान्परिसंस्तीर्य्यचाग्नीनिष्ट्वायज्ञैःपालयित्वाप्रजाश्च॥ १४

नोवाचं।कर्मणाकर्मविहितनाप्रयत्नेन।नित्योदकीसदोदकमनीपवामी।नित्ययज्ञोपवीतीसदादैवकर्मपर
त्वात्।परिसंस्तीर्यपरिस्तरणैरग्नीन्।एतेनाग्निहोत्रहोमसुपलक्षयति॥

गोब्राह्मणार्थेशस्त्रपूतःसंग्रामेहतइतिवा।विकल्पःत्रेतयाअग्नित्रयेण।पूतंधूममाघ्रायेतिअग्निहोत्रहोमसुप

गोब्राह्मणार्थेशस्त्रपूतांतरात्माहतःसंग्रामेक्षत्रियःस्वर्गमेति।वैश्योधीत्यब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चधनैःकालेसं
विभज्याश्रितांश्च।त्रेतापूतंधूममाघ्रायपुण्यंप्रेत्यस्वर्गेदिव्यसुखानिभुंक्ते।ब्रह्मक्षत्रंवैश्यवर्णंचशूद्रःक्रमेणैतान्न्याय
तःपूजयानः।तुष्टेष्वेतेष्वव्यथोदग्धपापस्त्यक्त्वादेहंस्वर्गसुखानिभुंक्ते।चातुर्वर्ण्यस्यैषधर्मस्तवोक्तोहेतुंचात्रब्रुवतो
मेनिबोध।क्षात्राद्धर्माद्धीयतेपांडुपुत्रस्तंत्वंराजन्राजधर्मेनियुंक्ष्व॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥एवमेतद्यथामांत्वम
नुशाससिनित्यदा।ममापिचमतिःसौम्यभवत्येवंयथात्थमां।सातुबुद्धिःकृताप्येवंपांडवान्प्रतिमेसदा।दुर्योधनंस
मासाद्यपुनर्विपरिवर्तते।नदिष्टमभ्यतिक्रांतुंशक्यंमर्त्येनकेनचित्।दिष्टमेवकृतंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकं॥ ॥इत्यु
द्योगपर्वणिप्रजागरे॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥अनुक्तंयदितेकिंचिद्वाचाविदुरविद्यते।तन्मेशुश्रूषवेब्रूहिविचित्रा
णिहिभाषसे॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥धृतराष्ट्रकुमारोवैयःपुराणःसनातनः।सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारत।स
४२ तेगुह्यान्प्रकाशांश्चसर्वान्हृदयसंश्रयान्।प्रवक्ष्यतिमहाराजसर्वबुद्धिमतांवरः॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥किंत्वंनवेदतद्भू
योयन्मेब्रूयात्सनातनः।त्वमेवविदुरब्रूहिप्रज्ञाशेषोस्तिचेत्तव॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥शूद्रयोनावहंजातोनान्योवक्तु
तो

लक्षयति।क्षात्राद्धर्मात्तप्रजायापालनरूपात्॥



विषयेरक्तःदुःखजननेनानित्येषु॥ ॥इतिविदुरवाक्यव्याख्या॥ ॥क्वचिद्भीराः क्वचिदप्रमत्ताः क्वचिद्विवेका
न्तुकृतिं तं जतीः॥ सनत्सुजातस्य गिरिस्तनोतु विधायनेस्मान्निरमावुपायः॥ ॥अथसनत्सुजातीयेव्याकरणारंभलि
उद्योग ख्यते॥ ॥ॐनमःपुंसेपुराणाय पूर्णानंदाय विष्णवे। निरस्तनिखिलध्वांततेजसे विश्वहेतवे॥ नमश्चाचार्येभ्यो

स्तुस्नेहा। कुमारस्य तु या बुद्धिर्विदितं शाश्वतीमहं। ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत्। न तेन गर्ह्यो दे
वानां तस्मादेतद्ब्रवीमिते॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनं। कथमेतेन देहेन स्यादिहैव
समागमः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥चिंतयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतं। स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत
॥सचैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा। सुखोपविष्टं विश्रांतमथैनं विदुरो ब्रवीत्॥ भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य
मानसे॥ यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि। यच्छ्रुत्वायं मनुष्येंद्रः सर्वदुःखातिगो भवेत्। लाभालाभौ प्रि
यद्वेष्यौ यथैनं न जरांतकौ। विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ। अरतिश्चैव तंद्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ॥
इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे विदुरवाक्यानि॥ ॥
सविद्याः सनत्सुजातविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावब १५
बोधायारभते। स हि द्वात्रिंशदाद्विती यब्रह्मात्मस्वरूपो ध्यात्मासाध्ययात्मविद्यया स्वानुभवगम्यया सा नाविकचिच्च
दानं दाद्वितीयब्रह्मात्मनावास्थानुतः॥ अनात्मनिदेहादावात्मनाविमाथ्यत्वोपपन्नाशेषपुरुषार्थः॥ प्राप्तात्तरोवानर्थः॥

टीका

अविद्याकामपरिकल्पितसाधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिं वा कांक्षन्लौकिकवैदिकसाधनैरनवरतमिहितेरपि परम
पुरुषार्थमोक्षाख्यमलभमानो अकरादिभिरोगरागद्वेषादिभिरितश्चेतश्चाकृष्यमाणः॥ सुरनरतिर्यगा
दिविषमेष्वनिष्टसुखानानायोनिषु परिवर्तमानो दुःखमानः संसरन्कथं विमुच्येयमशाहदोदितनिष्ठरायं
कर्म्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलो नित्यादिदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रार्थभोगविरागो वेदांतेभ्यः संसरन्कथं विमुच्य
तीयमानब्रह्मात्मनावेदेदितशमदमादिसाधनसंपन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्याचार्यानुसारेण विदां
तश्रवणादिना दाब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्यतिहशाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मरूपोवतिष्ठतइति वेदां
तमर्यादा। एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयिष्यतिभगवान्सनत्सुजातः॥ धृतराष्ट्रस्तु शोकमोहाभिभूतः॥ तत्वस्य शोक
मात्मविदितिवेदांतमुपेत्यब्रह्मविद्यया विनाशो कापनयनमशक्यमवानोऽनुक्रम्य दितेकिंचिद्वाचाविदुरवि
द्यतेइतिविदुरायोक्तवान्। विदुरमकारुणिकः सर्वज्ञः सन्ब्राह्मविद्यां विशिष्टाधिकारविषयां मत्वा नःशूद्रयो
नावहंजातस्तद्वक्तुं नाहमुत्सहइति शूद्रयोनित्वादौपनिषदब्रह्मात्मतत्त्वज्ञाननाहमधिकृतइत्युक्त्वा कथमेनब्रह्मवि
द्यापरमोपायात्मतपरात्मनिपरमानंदस्वाराज्येस्थापयिष्यामीतिमचानंदेशेज्ञानमुपनिषत्त्वासिद्धमितिहासस
स्य चानात्मोहमनंतमनसः परमात्मानंदर्शयितुं शंतुयादितिमचात्तमेवनगवंतमनत्सुजातयोगबलेनाहूयःप्र
सुत्रा

१९

उद्योग

स्वात्मनि निर्गतं तत्पृष्टवान् इत्याह दृष्टने॥ भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मनसि विद्यते यो न शक्यो मयाप-
न तं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि। श्रुत्वा यं तु मनुष्येंद्रः सुखदुःखातिगो भवेत्। त्वमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तुमर्हसि तत्कृ-
पात्॥ इति॥ ॥मनीषां शास्त्रसंस्कृतमनीषावान् महात्मा महानागर्धे यः विशिष्टज्ञा गया नानृतात् दृष्टुमुपदेशानाम्ना
संभवात्। सनत् सदं नित्यं। सनत् ब्रह्म समिति वेदांतसिद्धं आदेशनात् सुजातः स्वधर्माविनिर्गतादरत्वादिति। रहिते ए-
कांते। एकत्र अग्रे वक्ष्यमाणं। परमां बुद्धिमात्मविषयां बुभूषन् प्राप्तुमिच्छतीति॥ टीकांतरं॥ ततएतवाक्या

वैशंपायन उवाच॥ ॥ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत्। सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ
बुद्धिं परमां बुभूषन्॥ ॥

नंतरं॥ वैशंपायन उवाच॥ ततो राजेति। विदुरेण सनत्सुजात एति स्तीरितं। उक्तं। तं संपूज्य संमान्य सनत्सुजातं समि-
तिसनातनं ब्रह्म उच्यते। तद्धिरण्यगर्भरूपं तस्मात् सनातनात् ब्रह्मणो मानसात् ज्ञानवैराग्यादिना सम्यग्जात इति। सन-
त्सुजात इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमारस्तं रहिते रहसि प्राकृतजनरहिते जनवर्जिते महात्मा बुद्धिः प्रष्टबुद्धिं परमां श्रेष्ठां नैरा- ७६
द्वितीयां विषयां। बुभूषन्। न विद्यते मिथ्या ब्रह्मविद्योपदेशमात्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः॥

अथ प्रकृतं। प्रवादं वैश्चिद्रवादं। देवासुरा अमृत्यवे ब्रह्मचर्यमचरन्निति मृत्युरस्तीति लक्ष्यते। असतो निवर्तनासंभ-
वात्। तव देवासुराणां च विप्रतिपत्तौ मृत्युसंदेहः ततः कतरत् सत्यमिति ब्रूहि। तु। जिज्ञासाविकारो। ब्रह्म वेदस्तत्र
नियतं तु चर्यमाचारो ब्रह्मचर्यं विद्याभ्यासादि। यदुक्तं स्मृत्युषा। अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्। आलस्यादन्न-
दोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति। अतो न्यथा न हंतीत्यर्थः। श्रुतिरपि। मृत्योः पुरस्तादन्नजन्नवंति ये ब्राह्मणा ब्रह्मच-
र्यं चरंतीति॥ ॥टीकांतरं। ते देवा धृतराष्ट्रः हे सनत्सुजात। यतो मृत्युर्नास्तीति शिष्येभ्यः प्रत्युपदिष्टमिति विदुरः

धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥सनत्सुजात यदिदं शृणोमि मृत्युर्नास्तीति तवोपदेशं। देवासुरा आचरन् ब्रह्मचर्यं अमृत्य- प्रवादं पाठः
वे तत्कतरन्नु सत्यं॥

आह। देवासुराः पुनरमृत्यवे मृत्योरभावाय अमृतप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरंतो गुरौ वासं कृतवंतः श्रूयते च बंदो विरुद्धे
। तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे इत्यारभ्य तौ ह द्वात्रिंशद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मचर्यमूषतुरिति। तेनेंद्रविरोचनयोः प्र-
जापतौ ब्रह्मचर्यं चरन्नेकशतं तं मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति। यदि मृत्युर्नास्तीति तव पक्षस्तदा देवासुरा
अमृत्यवे ब्रह्मचर्यं चेरुः। तदनयोर्मृत्युसद्भावपक्षयोः कतरन्नु सत्यं तत्कुमर्हसीत्यभिप्रायः॥

उद्योग

अथ प्रकृतं। अपरेः कर्मणा मृत्युर्नास्तीत्यपरं वदतोऽन्यत्र स्वरूपत एव मृत्युर्नास्तीति यन्मतं तद्यथा तथा शृणु मा विशंकि
थाः। विरुद्धमेतदिति शंकां मा कृथाः। उभे सत्ये अस्तित्वनास्तित्वे न स्पृशतो विविदि। क्वचिदेति कुत्र धर्मे मा च वेदितव्यं न
वेति संशयो युक्त इति दर्शयति। न विवचिरोध इत्याह। मोहादिति। मोहो मिथ्याज्ञानं। तद्वतस्तु मृत्युर्नाशस्य व स्वरूपमा
णत्वादपरोऽस्तीति मोहो हि विवादव्यवहारो मृत्युः। अतस्तद्विपरीतमेवामृतत्वममृतत्वं ब्रवीमि। न तु वेदान्यसादिमात्रा
मृत्युर्जीवत इत्यर्थः॥ ॥टीकांतरं॥ एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः। अमृत्युरिति। केचित्तपवनवविद्या मृढाः प
रमार्थतो मृत्युसद्भावं मन्यमानाः वेदोक्तेन कर्मणा मृत्युरमृतत्वं तदवनीति मत्वा अमृतत्वे वेदोक्तं कर्माचरंति। तथा

पा०अ०४२ सतस्यवि हिमोहात पा०

॥सनत्सुजात उवाच॥ ॥अमृत्युः कर्मणा यत्तं मृत्युर्नास्तीति चापरं। शृणु मे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा विशंकि
थाः। उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्ते मोहो मृत्युस्सद्भावं मन्यमानाः। वेदोक्तेन कर्मणा मृत्युरमृतत्वं न तु वीसंमतोयं क
वीनां प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि॥

त्वविषयविशंकाधाः। विषयः श्वीप्रया इति वा विषयत्व
तिरेकेण निर्विशेषं मोक्षं मन्यमानः कर्मणैव मृत्युममृतत्वं देवादिभावं वर्णयंति तन्निवर्त्यं गिरागीतं श्लोकमप्युदाहरंति।
अपि वेदावनेषु नेह गानत्वं सगचति। ननु निर्विशेषं मोक्षं कदाचिदपि गोतम इति। तथैव परमात्मव्यतिरेकेण द्वैती
यमस्वंतो ज्ञानकर्मभ्याममृतत्वं वर्णयंति। हराजन्यथैतन्मरूपयोरविरोधः संभवति तथा ब्रुवतो मम सकाशात् शृणु मा विशंकिं
थाः मयोक्तेर्थे शंकां मा कृथाः। कथं उभे इति। दृश्यते केमृत्योरस्तित्वनास्तित्वे देक्षत्रियाद्य। आद्ये शब्दे आदिसर्गपारम्य शब्दे

११

रूढयोरस्तित्वनास्तित्वयोः सत्यत्वमिति तत्राह। मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनामिति तत्वेदयं विरोधः। अस्तित्वनास्तित्वयोर्य
दि परमार्थरूपयोर्मृत्युः स्यात्तर्हि यो मोहो मिथ्याज्ञानमात्मनि। आत्माभिमानः स एव मृत्युः केषांचित्कवीनां मतः। अहं
तु न तथा मृत्युं ब्रवीमि। कथं तर्हि प्रमादं मृत्युं ब्रवीमि। प्रमादः प्रच्युतस्वाभाविकब्रह्मभावः स्मात्तं प्रमादं मिथ्याज्ञान
स्य कारणं आत्मनोऽज्ञानं मृत्युं जन्ममरणादिसर्वानर्थबीजमहं ब्रवीमि। तथा सदप्रमादं स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थानं॥
अनंतममृतत्वं ब्रवीमि। तथा च श्रुतिः। स्वरूपावस्थानं मोक्षं प्रदर्शयति। परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इति। तथानुगीतासु प्रमादात्पाकाप्रज्ञेनास्ति ततो हि नीचयो यो नष्टयत्नमहमथो ब्रवीमि। अतः स्वरूपावस्थानल

नवेपा०ः

प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताः सुराश्च। नैव मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जंतून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह॥

क्षणो मोक्षः अत एव तु विविधफलविलक्षणादेवान। कर्मणा ह्यमृतत्वं नापि समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामिति। ये
कर्मफलानुगास्तत्रानुयांति तन्नतरंति मृत्युं। ज्ञानेन विद्वांसस्तेजनम्ब अमेत्य नित्यं न विद्यतेऽन्यः पंथा अयनाय। कथमेत
दवगम्यते प्रमादो मृत्युरप्रमादोऽमृतत्वमिति॥ अथ प्रकृतं॥ पराभवन्मृताः ब्रह्मभूताः ब्रह्मप्राप्ताः एवं तर्हि तु कात्म
नस्तथैव मृत्युरिति। हि यस्मात् अतोऽशरीर एव प्रमादरूपो मृत्युरित्यर्थः॥ ॥टीकांतरं॥ तत्राह। प्रमादादिति। प्र
मादात् स्वाभाविकब्रह्मप्रच्यवनात् नाम्न तावत् असुराः पराभूताः अभवन्॥

स्वा

उद्योग

तथा च श्रुतिः अनुप्लवन्त्या नाम इत्यारभ्य देवाः असुरा वा ते याग्नवल्क्यं नीत्यते न अथ प्रमादात् स्वात्मविक्रियावि स
दानं द्वादितीयब्रह्मात्मज्ञानावस्थानात् बुद्ध्यन्ता असुरा इदं हृदयात् तथा च श्रुतिः तं देवा आत्मानमुपासते तस्मा
त्तेषां सर्वे च लोका आप्ताः सर्वे च कामा इत्यादिना अथ वा त्वेष्वपापोऽपि ब्रह्मसुरमते। अनात्मविदो विषयिकाः प्राणिनः असुर
त्वेस्वात्मिकतावमतिक्रम्यानात्मविदः अनात्मतावमायन्नाः परामृता नवंति। तिर्यगादित्वमापन्ना नवंतीत्यर्थः तथा च ब्रा
ह्मणोपनिषत्। तस्मात्प्रमादेन तानिजायादिति। तथा मन्यस्मिन्नात्मन्येव रमंत्येवात्मविदः सुराः तथा चोक्तं आत्मन्ये
व रतिर्येषां स्वस्मिन्ब्रह्मणि चाचलो ते सुरा इति विख्याताः स्वरूपस्थसुरा मता इति। अप्रमादं तेः स्वात्मविकवलावल
नात्। ब्रह्मभूता निर्दिष्टाः। मिथ्याज्ञानात्कार्यत्यागाद् ब्रह्मैव संपन्ना इत्यर्थः। ननु अन्य एव सर्वजंतूनामनवस्थानाद्रूपसं
हारको मृत्युः प्रसिद्धः। कथमेवमुच्यते। प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि। इति तत्राह। न वै मृत्यु रत्नि नावे न कृष्यति प्रा
णिनः। यद्यसौ नकृष्येत्यात्रुद्रवा नदास्वरूपमनुपलभ्यत्वानरोपलक्ष्येत। तस्मान्नास्त्येव मृत्युरिति। ननु तदुपलभ्य
ते। सावित्र्युपाख्याने। अथ सत्यवतः कायत्पाशादितिः कथमुच्यते नास्य रूपमनुपलभ्यत इति तत्राह। चित्तेतु १८
कुंडेवदनेनु कुंदः कश्चिंतु कुंदो हृदयेषु कुंदः। येषां सदा सर्वगतोऽनु कुंदस्ते मानवाः किंनु मुकुंद तुल्याः इति॥

अथ कृतं। नहि शारीरीयमो मृत्युरिति मिथ्यैव लोकप्रसिद्धिः। वेदेवद्देद्यान्यासमाद्याचारादित्तिर्मृत्युतरणोपदेश
इत्यत आह। यमं त्वेक इति। एके देवासुराः। अतः प्रमादादन्यं तन्मतेन मृत्युमाहुः। नात्मावसन्नमात्मावसाद
कमेव ब्रह्मचर्यं विद्योक्तत्वात्। कृतमत्यन्तत्वतोऽमृत्युरुपमाहुः। आत्मावसन्न एवेन नत्वतो मृत्युतां द
र्शयन्नमृतत्वात्मतत्त्वज्ञानं तेषां मिथ्येति दर्शयति। अवस्य दोषद्युः खसंततिस्तजनक वचनादवसन्नमित्यनेक
र्त्तरिक्तः। सप्रमः। कतचिवन्तु पलभ्यमानोपि कथं मृत्युत्वेन कल्प्यत इत्याह पितृलोक इति देवपितृणां इत्यस्य
एवासावित्यर्थः। शिवः सुखदः। शिवानां शुभकर्मकृतां। अशिवो दुःखदः। अशिवानां पापिनां॥ ॥अथ टीका॥

ऽवसन्नपावः यमं त्वेको मृत्युमतोन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यं। पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवो शिवानां॥

नरं। इत्यमिति। सप्युपलभ्यते नासो मृत्युः कस्तर्हि प्रमादाख्योऽज्ञानं स मृत्युः स एवसाक्षात् हिनाचाहेतुत्वा
तातथाऽज्ञानमस्य विनाशात् हेतुत्वं श्रुतौ श्रूयते। न वेदवेदीमहती विनष्टिरित्यारभ्य के। प्रमादाख्यमज्ञानमृत्युस्मा
त्कान्त्रस्तुत्वं दर्शयति। मृत्युर्वितमः। ज्योतिरमृतमिति। यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीज तस्मात्नप्रमाद्येत्। विद्वान्
द्वाद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनेव तिष्ठेदित्यर्थः। तथा चाज्ञानस्य बंधहेतुत्वं विज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं। नगवतो उक्तं
अज्ञाननावृतं ज्ञानमिति यस्मात्प्रमादो मृत्युरप्रमादोऽमृतत्वात्। अतएव न कर्मसाध्यमव्ययंत्वनानिकर्मप्राप्यं।
नित्यसिद्धत्वात्। अनित्यप्राप्तत्वाद्वा। तथा च श्रुतिः॥

एवं नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति॥ तमात्मानमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय। तमेव धीरो विज्ञा-
उद्योग येति। ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शितं। न ज्ञानं स्तुत्यर्थमुच्यत इति च। वक्ष्यति भगवान् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं। ए-
वेहत्त्वं जायमानं विदित्वेति च। तथा चोक्तं मोक्षधर्मे कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते। इति तस्मा-
त्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिन इति। ज्ञानं विशिष्टं न हि यज्ञा इति च। तथा ज्ञानस्यैवामोक्षसाधनत्वं मन्यमा-
नः सर्वकामपरित्यागेनाह। भगवान् वृद्धाचार्यो मनुः। यथोक्तान्यपि कर्माणि। तथाह भगवान् परमेश्वरः॥
ज्ञानं तत्केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदं। तस्मात्त्वं विद्धि विमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनं। ज्ञातव्यो हि मयमेनश्चोत-
व्यो दृश्य एव च। एकः सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चित्स्वरूपवान्। आनंदो निर्मलो नित्यः स्यादेतत्सांख्यदर्शनं। ए-
तदव्ययं ज्ञानमितं मोक्षश्च गीयते। एतत्कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः॥ आश्रित्य तत्परं मितत्वं तन्निष्ठा-
स्तत्परायणाः। गच्छंतिमां महात्मानं यतेतां विश्वमीश्वरं। एवं तर्हि कर्माणि वा त्याज्यानि किं तु ज्ञानिनानुष्ठेयानि। तथा
चाह भगवान् यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिति। तथा च ब्रह्मपुराणे काण्वेयः किमध्यनस्वाध्ययनेन कार्यमिति। तथा च पंच-
च ब्राह्मणोपनिषत्। किमर्थं वयमध्येष्यामहे। तथा बृहदारण्यके विद्वांसः सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति। एतस्मात्तेतरा- ७८
दिति। तथा च लिंगे। ज्ञानामृतेन तृप्तस्येति। तथा चाथर्वणी श्रुतिः। नैतद्विदा निति किं न तर्हि क्रतुवेयाति। अज्ञानिनामारुरु-
२ णा

रुवकर्माणि सदानुष्ठेयानि। तत्त्वानि ना। तथा चाह भगवान् लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठेति। आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमिति चा। त-
था चाह भगवान् सत्यवतीसुतः। द्वाविमावथ पंथानाविति। न चैवमारुरुक्षुणापि कर्माणि नानुष्ठेयानि। कर्मणां
बंधहेतुत्वात्। तथा चोक्तं कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यत इति। सत्यं तथापीश्वरार्थतया फलनिरपे-
क्षमनुष्ठीयमानानि बंधहेतूनि। तथा चोक्तं भगवता। यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रेति। किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानं। स-
त्त्वशुद्ध्यर्थमिति ब्रूमः। तथा चोक्तं भगवता। कायेन मनसा बुद्ध्या यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषि-
णामिति। गतसंगस्येति च। तथा कार्यायत्ते कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रव-
र्तते। ननु। ननु कर्मणामपि मोक्षहेतुत्वं श्रूयते। विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयमिति। तथा च समुच्चयो विद्यावि-
द्ययोरिति। नैतत्। पूर्वापरानुसंधानविधुरो न्येनः। तथा हि विद्याविद्ययोरत्यंतभिन्नविषयत्वेन न समुच्चयः। तथा च
॥ श्रुत्यैव दर्शितः। दमशममेवास्य श्रेष्ठमाह भगवान् मनुः। तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परमिति। तप-
सा कल्मषं हंति विद्ययामृतमश्नुते। इति तपसो नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणः अत एव च नियोगं दर्शितवान् त-
था शममेवास्य इदं सर्वमिति। स च स्यतावत्तन्मात्रत्वं न तावदहंतानिवर्तनार्थस्य साधनं परमपरव्यत्या-
त्यागेनैव तज्जितं व्यतिष्ठति। त्यागेनैवात्मपरिपालनं तु का अनहात्मवेदिनः। केन तर्हि आत्मापरिपालनमि-

उद्योग
सारं क्त्वक्रवीन्नवाहा कर्माणि यावद्वीचितं सम्यगेवं त्वथिनान्यथा नोस्ति न कर्मणां क्लिष्टत्वेन रोद्धयेत। एवं
वानत्वथिनरमात्मानि मानिन्यानविद्यानिमित्तो चरपूर्वं वयो रोधविनाशान वाता। कुर्वन्नेव महाजावज्जीवनि
जीविषेदित्यज्ञस्य नरमात्मानि मानिनः सुखं यावज्जीवं कर्म्माणि दर्शयति। अतः पितिरपिवाक्यैः कर्मणां सुवि
साधनत्वमवगम्यते। न तु पुनः केवलैः तितिर्नविना ज्ञायते जैसन्डेति चराशास्मगुच्यो वगम्यते। तदपि भुमि
हविनियोगानुसारेणायोद्यितव्यं। तथा चानुगीतासु भगवान् स्पष्टमाह। कर्मणां शुद्धिद्वारेण व मोक्षसा
धनत्वं। नित्यनिमित्तिकैरितिवक्ष्यति भगवान्सनत्सुजातः। तदुक्तं। तदयत्नदिति। ननु कथं सत्वशुद्धिद्वारे
णैव मोक्षसाधनत्वं। विनायी शुरज्ञानात्सत्वशुद्धिद्वारेण मोक्षमिहित्यसत्य। किं तु ज्ञानेनैव मोक्षः। न
नु तदेव ज्ञानं कारणां सत्वशुद्धिं विना तन्नोपपद्यते। तथा चोक्तं। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति
। तथाह याज्ञवल्क्यः। विरक्तकरणः विशुद्धसत्वस्यैवात्मज्ञानेन मोक्ष इति। नित्यानित्यवस्तुविवेकद्वारेण
मोक्षसाधनज्ञाननिष्पत्तिः। तस्मात्सत्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाश्रमः। कायक्लेशानि श्रेतस्मा ८५
न्नानि समाचरेत्। यस्तु विशुद्धसत्वो न वति। स इहामुत्र भोगविरागो योगारूढो भवति। तथा चाह भगवान्। आरुरु
क्षोर्मुनेर्योगं निति। सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत इति। तस्य लक्षणमुक्तं। यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति।।

।।टीका।।

यस्तु पुनरारब्धयज्ञादिनानि शुद्धमानस इहामुत्रभोगविरागो योगारूढो भवति तस्य शम एव कारणं। न कर्मेति। यथोक्तं। यो
गारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति। तस्याभिशमदमादि साधनमपेक्ष्यवणादिसमविता योगी युञ्जीत सततमा
त्मानं रहसि स्थित इति। कथं तर्हि योगानुष्ठानं। शृणु। शुचावो सामत् शोशर्कं सवक्रि जल्लाशय वर्जितमनोनुकूले प
विचित्रनास्तु ह्रितनातिनीचोच्चलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रोपविश्य। सामस्वस्तिकादिवद्धासमं काय
शिरोग्रीवं धारयन्नित्यादीक्तक्रमेण कायकरणविनिर्मुक्तिःरणात्मानि तम्सर्वमुपसंहृत्य हृत्सात्मसाक्षिवोध्या
यत। शुरिशय यदेवात्पुरुषहस्मानिवंतिरंजनं। अशब्दमपरमपरं ब्रह्मानंतिरनत्पादिलक्षणमाकर्णानाद्यसंस्थम
बुद्धिनानन्तमितज्ञानात्मनावस्थितं परमात्मानमिति। तथा चोक्तं ब्रह्मविदा। मात्मस्थायकुरुधयनमिति। एवं यु
जन्सदात्मानं परमात्मत्वेन यदा साक्षाद्विजानाति। तदा विरवस्थाज्ञानतत्कार्याविनाशाकःकृतकृत्यो भवति।।
तथा च बृहदारण्यके। आत्मानं चेद्विजानीयादृदात्मुक्ताभ विज्ञान इति तथा चेशावास्ये। यस्मिन्सर्वाणीति। तथा
च कंटके वल्लीषु। तं दुर्दर्शमिति। तथा च कावल्लीयगीतासु। आत्मज्ञः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चनेति। तथा
च मनुः। सर्वमानवतोत्तोपमात्मज्ञानं परमं तमिति। तथा चाह भगवान्। तद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यादिति। यस्मात्तद्विज्ञा
नादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मात्तमेव परमानंदात्मानमात्मत्वेन जानीयादहमस्मीति। न किंचिदन्यच्चिंतयेत।।

उद्योग

तथा च श्रुतिः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत। तथा चाह भगवान्। संकल्पप्रभवान्कामानिति। एवं च संगात्सर्वानर्थोत्पत्तिः। संक्षेपतो द
र्शितः॥ अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः। अस्मात्प्रमादरूपस्य अनिर्वचनीयत्वात्प्रमादं चाहं मृत्युं ब्रवीमि। तथा यमं य
मं तु प्रजाः केचिदेवं ब्रुवते मृत्युं यमं धाः। विद्याकृताः स्वात्मव्यतिरिक्तं किंचिल्लीयं प्रयंपतो मृत्युं मन्वते। अतो ममेदं
प्रमादो मृत्युः। तस्माद्दत्यं प्रत्यनंतरं देवस्वत मानुः। आत्मावासं आत्मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मावासस्तं। तथा च
ह मनुः। यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गंगां मा कुरून्गमः॥ अमृतं ममरध
र्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मण्यात्मन्यातचरणं ब्रह्मनिष्ठामानोतीत्यर्थः। उक्तं यतिकंटकं च ब्रीपुराणकत्वं प्रमादं तं
देवमन्योज्ञो नाहमर्हतीति। पितृलोके राज्यमनुशास्तीति। शिवः। शुभं प्रदः। शिवानां पुण्यकर्मणां॥ ॥

अस्याद्दे
यात्यावो
गोरु

आस्यादेष निस्सरते नराणां क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः। अहंगतेनैव चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कं
चित्॥
अशिवोऽशुभप्रदः। अशिवानां पापकर्मिणां॥ ॥ अथ प्रकृतं॥ तत्किं यमो मृत्युरित्याह। आस्यादेषा
निःसरतेति। प्रमादो हि मृत्युः तस्य सकारिणो वक्रोधमोहा तद्वितमर्वत वन्मात्रकृपेण तस्मात्के नात्र ८२
वानेति निस्सरते उत्पद्यते इति मृत्युफलकत्वान्मृत्युपदेनाभिधीयत इत्यर्थः। एतेषां तु मात्रात्रः स्वात्त्वो
मृत्युत्वं प्रत्यमित्याह। ते मोहिताः ऽमोहं प्राप्ताः॥ ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति॥ गोदुया
ते॥

तथा च कृत्वा चित्तं। कुवाः प्रमतात्। स्यपि प्रष्ठंवं। तद्वशे तेषां क्रोधादीनां वशे इतो लोकात्प्रेताः प्रकर्षेणात्यं तं देह
त्यागेन गताः तत्र स्वर्गे नरके वा पतंति। स्वर्गस्यापि पुनः पातादि दुःखस्य बलतया नरकतुल्यत्वं दर्शितं प
तीति सामान्यतोऽभिधानं वनंतु तदंत्येन दुःखिनः दुःखरहितानां त्विंद्रादीनां प्रलयेऽपि णो वा मृतत्वं त्वं तक
प्रमित्यत आह। ततस्तं देवा अनु विप्लवंते अनुगच्छंति। एमेनं नातोपि देवैश्वर्यमाप्नुयाति येन देवा
अपि तमनुगच्छंतीत्यर्थः। अतोऽमृत्युनिहलोके मृत्युत्वेन प्रसिद्धो देवो पिमरणाख्याम्नुपैति। मरणं हि दुः
खसंतानाविच्छेद एव। स च देवेष्वप्यस्ति। तेषामपि कर्मविरोधत्वेन ऐश्वर्याणामपि मानुषलोकानुगमाद्दुःखावि
ततस्तं देवा अनु विप्लवंते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति॥

छेदादित्यर्थः॥ टीकांतरं॥ एवं तावत्प्रमाद एव मृत्युरिति। मृत्योरुत्पत्तिर्दर्शितं। इदानीं तस्यैव कार्यान्तरो
त्पादनं दर्शयति॥ आस्यादिति। यः प्रमादाख्यो मृत्युः स प्रथमतमात्मनः परिणमते। आस्यो हि मानात्मकोहं
कारः॥ तथा चोक्तं। सर्वार्थः क्रोपसंयोगाद्यहुः स्वधातुममत्वितान्। अस्य यत्र ववेयोरोयकं हंकारागुणो मदा
दायव-महंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारेनिस्सरति। निर्गच्छति। कामात्मनं ततः कामः स्वविषये वर्द्धमानः प्रतिह
तस्ततः क्रोधस्ततः प्रमादो मोहरूपश्च भवति। ततोहंगतेनाहं स्वरूपेणाहंकाराद्यात्मनास्थितेनाज्ञानेन तदात्मना
व मायत्रोब्राह्मणोहं क्षत्रियोहं वैश्योहं स्थूलोहं कृशोहं मनुष्योसो मनुष्यायमित्येवमात्मको रागद्वेषममत्वितस्य

उद्योग

रविमार्गादिश्चो तस्माद्विपरीतामसमावरत्रवात्मनः। यदात्मनो नायं समाधिलक्षणमुपैति कश्चिदपि। अथवाऽ
विद्याकामकर्माणि संसारस्य प्रयोजकत्वात् निर्दिष्टानि मोहो मृत्युः संमत इति श्लोकेनाग्रहग्रहणात्मिका अविद्या द
र्शिता। उत्तरेत्तरश्लोकद्वय इति कर्म वक्ष्यति। अथेदानीं कामो निधीयते। अस्य तेन्द्रियेऽस्तेन संसारक्षयोन्व
ति। आस्य कामः आत्मवदृश्य संसर्गजन्यत्वात्। तथा चोक्तं भगवता। काम एष क्रोध एष इति। अथ एष मृत्युरात्मा
त्मनात्विपरिणमते। उक्तं च। कामक्रोधो निजायत इति। ततोऽहंगलेनाहंकारयत्नेनाहंकारफलकांक्षेन विद्वा
नासे न च रन्त्र विमार्गान्विचात्मनो योगमुपैति कश्चित्॥ इति॥ अथ प्रकृतं॥ नहि अस्तएवोमत्त ध्यएवलब्द देवे

कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुयांती तिन तरंति मृत्युं। सदर्थयोगानवगामात्समंतात्प्रवर्त्तते भोगयोगेन देही॥

अयोऽमृतो मृत्युनावतायि विहितकर्मणाममृत्युहेतुत्वसंभवादित्यत आह। कर्मोदयेमिति। तया लब्ध
विरूप्य फलानुरागाः कर्मफलं देवकर्मफलमनुगतात्त्वेतः स्वर्लोकगमनादेनोः कर्म्मणऽवद्ये काल विये
ऽस्लात्मरूपेऽत्मनि अत्र स्वर्लोके अनुयांति पश्चात्पुनरायांति। अतो नतेन वेदोक्तकर्माण्यमृत्युं तरंती
ति व्यवस्थितमित्यर्थः॥ टीकांतरं॥ एवमविद्याकामयोर्बंधहेतुत्वमभिहितं। अथेदानीं कर्मबंधहेतुत्वमाह। ८२
कर्मेति। कश्चिदिति कर्मणा मृतत्वं भवतीति यन्मतं तन्न रत्नयन्यस्तं तन्निराकरोति। न केवलं कर्मणा मृतत्वं भ
वति। अपितु कर्मोदये कर्मणाश्रुत्यन्ते कर्मफलानुरागाः संतस्तत्र तस्मिन्कर्मफले अनुयांति यस्मात्तन्निवा तुयांति

आत्मानं तरंतीत्यर्थः। पुनः पुनर्जन्ममरणात्मके संसारे परिवर्तंत इत्यर्थः॥ तस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफलानुरागस्तत्रैव परिवर्तंते॥
सदर्थयोगानवगमात्। सदर्थेन योगः सदर्थयोगः परमात्मना योगस्तस्य सदर्थयोगस्य एकार्थस्यानवगमात्। आत्मनश्चित्सदानं
दाद्वितीयब्रह्मात्मत्वानवानवगमादित्यर्थः। समंतात्समंततः प्रवर्त्तते। भोगयोगाभिविषयरसमनुध्याय देही। यद्यं ध्येति स्रोत तत्कं
दकादिषु परिभ्रमति। एवमसावपि विविकदीनः सर्वत्र विषयाकोऽहयापरिभ्रमति। किंच तद्धइ इति। यत्ता रागाभिहतस्य
इंद्रियाणां विषयेषु प्रवर्त्तनं तन्नाम महामोहनं भवति। यस्य विषयेष्वथवा स्वबुद्धिस्तस्पेंद्रियाणि न विषयेषु प्र

तद्धै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या। मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्समंतात्॥

वर्तंते। तस्य विषयेषु प्रवृत्तस्य नानाशरात्मन्येव प्रवृत्तिर्भवति। ततश्च मोहनिवृत्तिः किंच। यस्य विषयेष्ववास्तवबुद्धिमस्येंद्रि
याणामपि रागस्तेषु विषयेषु प्रवर्त्तमानत्वान्नासोऽहममहितीयं तत्स्वरूपं परमात्मानं आत्मत्वेनमासाक्षाज्जानाति। तथा चोक्तं
। स्त्री। पिंडमेप। बंधकतेषु विचेतसा विषयांध्ये ब्रह्म न जानंतीति। ततश्च महामोहनं तत्र विषयेषु प्रवृत्तिः। तथा चाद्रमतः। न
जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यत इति। ततश्च। मिथ्यार्थे रविद्याकल्पितैः शब्दादिविषयैर्योगो भवति। तस्मिन्मि
थ्यार्थयोगेम्प्यगतिर्हि नित्या संसारगतिर्नित्या नियता। प्रसिद्धमेतत्। स्वात्मानं तं परमात्मानमवमनवगम्य विषयेषु प्रक्रमा

उद्योग

नः॥ अपचास्मृतास्तिर्यग्योनिं च प्राप्नुवंतीति। यथा बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्सु याविता इमाः प्रजा इति। बहूपतिच। कामाब्रमारायुरु
षइति। कस्मात्त्वनमिथ्यार्थ स्वकस्प गतिर्हि नित्यानित्वात्‌। मिथ्यार्थयोगेनाभिद्दतां नरात्मानिद्दनस्वभावः स्वाभाविकब्रह्म
भावमस्मरन्‌ शब्दादीन्‌ विषयान्‌ उपासनपरमात्मानं समेतात्ममतनः। ततः किमितिचेन्न कुल। अभिध्येति। अभिध्या विषय
ध्यानं प्रथमं हंति विनाशं यातिस्वरूपात्प्रच्युतं करोति। ततोद्वितीयाध्यानाभिमिति विशेषः। एतेविषयरसेसंनिध्ये शीघ्रं पतिष्ट
ह्यकामस्य हंति॥ ततः कामानिहतमेनं पतितृष्ट्याक्रोधस्य हंतिवादेतेऽभिध्यानादय एतान्‌ अभिध्याकामक्रोधवशंगतान्‌ विव

अभिध्याप्रथमं हंति चैनं कामक्रोधौ गृह्य चैनं च पश्चात्‌। एते बालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्युं॥

किंतो मृत्युं मृत्यवे प्रापयंति। यद्विषं विश्रूयातकंटकवल्लीषु कामानिति धीरास्तु धैर्येणहि प्रयत्नाजित्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगम्यत
रंति मृत्युं श्रूयते चात्मनि चाप्य मृतं ते तु पश्यंत्यन्यथा इति। अथ प्रकृतं। नत्वयदिकर्मणा मृत्युर्न भवति नत्‌ कथं क्रोधादिनाशात्‌ प्र
मादरूपमृत्योस्तत्त्वाव इत्याह॥ सोभिध्यायन्निति। सोमुमुक्षुरभिध्यायन्‌ आत्मानं योगशास्त्रोक्तप्रकारेण अभिसर्वतोध्यायन्‌ उ
त्पतितोत्पन्नान्‌ क्रोधमदमोहादीन्‌ मृत्युन्निहन्यात्‌। तदभिध्यानस्य क्रोधमोहप्रमादविरोधित्वात्‌। नतेन्यसदावस्थानं संभवतीत्यर्थः। त ८३
दुक्तंप्रमादविरोधित्वं तस्य तत्त्वनियोगिकत्वात्‌। क्रोधमोहविरोधित्वं तु कथमित्याह। अनादरेणेति। अबुध्यमानो विषयान्तरं अ

त्मातिरिक्तवस्तुयादर्शिक्रोधमोहनयोः सत्त्वात्‌। क्रोधस्य स्वप्रतिपक्षप्रतिसंधानजन्यत्वात्‌। मोहस्याप्यनात्मन्यात्मरूपस्यानात्मध
र्मप्रतिसंधानाधीनत्वात्‌। धर्मिप्रतीत्यसत्त्वात्‌ आरोपानुपपत्तेः। यदात्वात्मनिष्ठतयान्यत्रास्यानादरः। तदानान्यबुद्ध्यभावतया च क्रोध
मोहोनोत्पद्येते इत्यर्थः। नतु तस्यापि कथममृतत्वं च मृत्युग्रासेनयमस्याद्। वैतं मृत्युरिति। एवमात्माभिध्यायिनं मृत्युर्यमो मृ
त्युरिव व्याघ्रोऽन्यानिव तिमृत्युर्विनधतं प्रत्यपि मृत्युर्बाल्यो न्‌ इव नात्त्विन नश्यति। ए एवमात्मानं विद्वान्‌ कामानकामः स्वर्गा
दिफलत्वात्तत्‌ क्लन्यतया कामान्‌ क्रोधप्रमादमोहादीन्‌ विनिहंति। तादृशं प्रत्यपि प्रमादमयमस्यापि क्रोधादिभिमरणाभावात्‌। मृत्युर्वै ते

सो उत्पतितान्‌ योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः। नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा एवं विद्वान्योभिहंतीह कामान्‌॥ निवंन

यमस्यमृत्युत्वाद्धारे व मृत्युजनकत्वात्‌। त एव मृत्यवो मृत्यवः। तज्जनकतया तु यमस्यापि मृत्युत्वमुपचरितमित्यतिसाधं॥ टी
कांतरं॥ कथं धीराः पुनः स्वाधैर्यात्‌ विषयान्‌ जित्वा मृत्युं तरंतीत्याह। य इति। योऽभिध्यायन्नित्यानन्दस्वीरूपः स्वात्मविद्वत्तया उत्पतिष्णू
न्‌ उत्पत्स्योत्पत्स्यमानां तानुत्पतिष्णून्‌ विषयांस्तान्‌ निहन्यात्परित्यजेत्‌। अनादरेणाप्रदर्शनेन वा अप्रतिबुध्यमानः पुनः पु
नरचिंतयन्‌ एवं विद्वद्रूपो मृत्योर्मृत्युरिव भूत्वा मृत्युमत्तीति। उक्तं च। विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः। मृत्युर्मृत्युरिति व्या
दः स विद्वानात्मवित्कविरिति॥ एवमित्यादि स्पष्टम्‌। विद्वान्‌ सन्‌ अनादरादिनाभिहंति कामान्‌॥

उद्योग

अथ प्रकृतं॥ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कामस्यैव मृत्युत्वमुपपाद्य तादृशमृत्युरिति दर्शयति। कामानुसारी पुरुष इति। का
मानुसारी इत्येव कामात्क्रोधप्रमादमोहात्मकं भवति। तदधीनः सन् प्रवर्तते यः स तानेव कामाननु तत्सहितः स्वयमपि विनश्यति म्रियते। स
किंचिद्रजोगुणः स्वं धुनुते परितः क्षिपति। अन्यच विनश्यतात्पर्य नाशमविषयव्यतिरेको रजःशब्दस्य गुणस्य पर्यायस्या निधनतः
गुणः स्वमेव स्वरूपं निरदिशति। अयं कामः तमः सम्बन्धात्मिथ्यात्मकत्वं। यत्ता भूतानां संबंधः प्रकाशविरोधी। नरको दुःखदेतुत्वा
त्। प्रदृश्यते धीरैः। तं च स्वनाशकं दुःखहेतुं गच्छंतः प्राप्नुवंतः सुखं दृष्ट्वा तादृक्कृतः विकरणात्मत्यागात् सुखादृत्वेन दृष्टं तदित्य

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः। तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृ तमो
श्यते। मुह्यन्त एव धावंति गच्छन्तः श्वभ्रमन्मुखाः॥

गछन्त श्व
भ्रमुखाः पा०
र्थः। धावंति सुखबुद्ध्या जनककर्मार्थं विशिष्टं प्रवर्तन्ते॥ टीकांतरं॥ यद्यनेन दारादिना नानिर्हंति स किं करोतीत्याह। यस्तु यत्र विषया
नि ध्यातेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति विषयेन नष्ट इति कामाननु कामैः सह विनश्यति। अतिसौक्यं कामयमानः प्र
दक्षिणा विनाशादिता। यः इह कामाविष्टो न भवति। यस्तु जनविषयदोषदर्शनेन तु कामान्परित्यजति स कामान्व्युदस्य परि ८४
त्यज्य विवेकबुद्ध्या धुनुते ध्वंसयति यत्किंचिद्दिदजन्म तिजन्मान्तरोपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म तत्सर्वं धुनोति कथं पुनर
स्य देहस्य कामानां हेयत्वमित्याह। देह इति। यो यं भूतानां देहो दृश्यते। स तमः प्रकाशात्तमः। अविद्याकार्यमात्रः। केवलं नरकः। तेषामस्थिमांसा

सृक्पित्तादिपरिदृश्यत्वात्। तथा चाह मनुः। अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपनं। चर्मावनद्धं दुर्गंधि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः। ज
राशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरं। रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्। इत्येवमति बीभत्सतस्मादिहदेहकर्मेनाय बुध्याद्य
ते। अनिकांत एव धावंति गच्छन्तः श्वभ्रमन्मुखाः। यथा श्वभ्रपाति केचिद्वक्रमशकाः कूपादिषु भ्रमन्मुखाः। तां तथा सुखानि पर
न्तु खाः पतंति। एवं स्त्र्याद्यनिकांतानि विषयाभिमुखाः पतंति नरके इत्यर्थः॥ अथ प्रकृतं। अभिध्याद्यात्मविज्ञानविषयेषु
परिणति। सुरसत्वेनाभिध्यानं। प्रथमं मादो मदकारिकनकामक्रोधाद्यष्टसप्तदशावापत्तदनंतरमाशु लोकान्हंतीत्याह

अभिध्याविप्रथमं हंति लोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशु पश्चात्। एते बालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण चरंति धर्मं

यतः किं प्रमादेन हन्यते वत तथा च कथं समोहस्तु। अत्याह। एतत्सर्वमालामयाभि हत्येवमात्मज्ञानादप्रमरूपाय प्राप्नुवं
ति। एतद्व्याधिनात्मज्ञानाभावयतात् देवासमर्थं हेतुत्वमतात् स्तुत्यमित्यर्थः। धीराः शास्त्रसंस्कृतमतयः धैर्येण धीरत्वेन
हेतुमात्रं धर्मनि। अयमसहत्तु धर्मसाधनत्वादात्मज्ञानं चरंति आचरंति। अमन्यमानोऽक्षत्रिय किंचिदन्यत्रात्मयानं बाल
इवाश्रमव्याप्त इति। अमन्यमानः आत्मनोऽन्यत्किंचिदन्यत्रो ज्ञानस्यात्मनात्मपदात् किंचिदन्यद्विषयजातं नाधीयीत
नधिगच्छेत्। न प्राप्नुयात्। यथा मालीन प्राप्नोति विश्रान्तवृत्तिनयात्। अश्रमव्याप्त इव अचेतनवादप्रपदेना

धिगच्छतीत्येवं। आत्मज्ञानस्वरूपस्य रत्नस्यैकोऽपि तस्करोऽप्यस्तीत्याह। क्रोधलोभमोहनयांतरात्मा सा वै मृत्युस्त्वच्छरीरे
उद्योग य एषः। यस्तु कामतादृक्तु दृष्टं। तार्ण इवास्य सर्प तमात्मानं स एव मृत्युः स्मृतो। यमोऽस्मादुक्तत्वात्तस्य यापविचारा र
क्षितः॥ टीकांतरं॥ एवं दृष्ट्वा तत एव धावतीति तमादृत्वा निरर्थकस्त्वाह। अमन्यमान इति। तत्र च स्त्र्यादिकं देहम
तिकारं तदुपधावति स्वविषयाविषयाः श्वः। तद्वदिति रिक्तं स्वात्मन्नृते परमात्मानं मन्यमानः प्रतिक्षुधमानाधीय
ते तद्विषयमध्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छति। तस्मात्स्य विषयविषयी धर्म्यषडंगावद्विद्रुषोऽपि दिह तृणमिति मि तिव्याघ्र अ
इव निरर्थको नवति। तथा वाह्यवमिष्टः च ज्ञात्वर्देवि वृः स्वरूपं ब्रह्म न विंदति। तदवारनेराकांतः सावद्यास्मिन्नग

अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यं नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः। क्रोधाल्लोभान्मोहमयांतरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे व्याल इवा
य एषः॥ इमन्याघ्रः
नेदः। न केवलं देहो निरर्थकः। य एवं कृतः स एव मृत्युरित्याह। क्रोधाल्लोभान्मोहमयांतरात्मा। क्रोधलोभा
भ्यां मोहमयस्तु चितः। अंतरात्मा क्रोधताराराय एव तत्पत्तांतु मा नास्मा मिहहृदयतनमस एषमृत्युः। अयं तु नरजितेंद्रियः या
क्रोधलोभादिसमन्वितो विषयेषु प्रवर्त्तते स एष मृत्युर्विनाशहेतुत्वात्। उक्तं च। आत्मवह्यात्मना बंधुरात्मैव रि
पुरात्मन इति। प्रकृतं लिख्यते। एवं मृत्युं जायमानमस्मादेतेभ्यो जायमानं विदित्वा तद्धेतुपतितं धर्ममवानवबिन ८५
ति। ज्ञाने ज्ञाननिमित्ते। तिष्ठन्नवतिष्ठन्। तस्य मृत्युरूपस्य गोचरतस्मिन्निति यावत्॥

मृत्युर्विनश्यत्यनेनप्रत्यग्रतिमृत्योर्विषयं प्राप्य यथा मर्त्यः॥ टीकांतरं॥ तर्हि केनोपायेन मृत्योर्विनाश इत्याह। एवमिति। एवं क्रोध
दिरूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमरणादिसर्वमनर्थबीजं उदितवान् क्रोधदात्मदेहीनात्हदापान्यरिज्ञायक्रोधद
रज्ञानतविस्मरानंदादिनाय ब्रह्मावतिष्ठन्न बिभेति मृत्योः। तथा च श्रुतिः। आनंदं ब्रह्मण इत्यादि। तस्मात्तु न ज्ञाने नतिष्ठन्न बि
भेति मृत्योरित्याह। विनश्यते तस्य ज्ञानिनो ज्ञानं। विषयागोचरपरमात्मन्यप्रमाणात्मज्ञानं नश्यति। यथा मृत्युविषयं संमा
रमागत्य मृत्युना भिद्धतनश्यमवति मर्त्यः। एवमात्मवेदिनो विषयागतज्ञानमृत्युर्नष्टो भवति। उक्तं च। ज्ञानसस्थानमज्ञावो ज्ञानाग्नि

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः। विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः॥

र्ज्ञानवज्ञ इत्यमृत्युर्दहतीति विख्यातासवीरा वस्त्रदिति। एवं नावकर्म्मोदय इत्यादिना कर्म्मणां बंधहेतुत्वमुक्त्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न वि
भेति मृत्योरिति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमुक्तं तन्नवादयति धृतराष्ट्रः। इति। अथ प्रकृतं। ये स्मिन्निति। अस्मिंल्लोके ये केचित्कवि
कर्मानाचरंति तथाऽधर्मानप्याचरंति। प्रायशो लोकस्याधर्ममाचरितत्वात्। केचित्के विद्धर्म्मचरणे कादाचित्कत्वोपदर्शनं। उभयं धर्म्म म
त्र तपायश्चित्ततया पंचधर्म्मेणापायश्चित्तेनाधर्मं प्रणुदति। तस्यवाधार्मिकस्य यानिमानाकः। अस्य धर्म्मस्य लौकिकस्य तपस्यादिजन्य
तयासंबंधिनो लोकान्वेगदेशात्र सनातनात्रविरस्थायिनो यानाकः। कथयः इमानिति सर्वप्रसिद्धनामाह।

न्तेषां लोकाः परिक्रमात्कथयत। परिक्रम्यते प्राप्यंते लोका एभिरिति परिक्रमाः साधनानि तच्छ्रद्धा तन्यानां तन्यानानि तद्धि इत्
नित्तत्कृतं तेचकर्म्म त्वयोक्तमात्मज्ञानानि वृत्तःखनाश इत्यतो नित्तत्र वेमसि। देविद्वानिवकृतं तेचकर्म्मोचनि फलमावात्।
तथाचानेकरतिष्ठधीयते॥ ॥टीकांतरं॥ यानिति। नन्तुकर्म्मणां बंधात्तत्त्वंयावत्। याने वाङ्करिज्याज्योतिष्टोमादि
ना साधुलोकान्साधुनिर्धर्मिकेरारूढान्सुत्तमान्प्रवित्रान्सनातनान्निसान्तेषां ब्राह्मलोकपर्य्यंतानां परमार्थं च परं
धृतराष्ट्र उवाच॥ येस्मिन्धर्म्मान्नाचरंतीहकेचित्तथाधर्म्मान्केचिदिहाचरंति। धर्म्मःपापेन प्रतिहन्यते स्म उताहो धर्म्मःप्रति
हंतिपापं॥ सनत्सुजात उवाच॥ उभयमेव तत्रोपभुंक्ते फलं धर्म्मस्यैवेतरस्य च। धर्म्मेणाधर्म्मं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मा बली
यानितितस्यविद्धि॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ यानाहुरिज्यया साधुलोकान्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान्। तेषां
परमार्थं कथयं तिविद्वान्नहिविद्वन्निति कथयत्तुकर्म्म॥ ॥

मपुरुषार्थं त्वंकथयतार। अस्मिन्संसारमंडले वेदोक्तलोकानां परमपुरुषार्थं त्वं विद्वान्कथयना तु साधनं तानि रागच्छतिनानु
तिष्ठतीत्यर्थः॥ अर्थचेत्सुत्तलोकपर्य्यंतानां साधनभूतं कर्म विद्वत्सवितकथंनेतिनानुतिष्ठति। एवं प्रश्नः प्राप्तस्तत्र वाह। एवमिति
। सत्यमेव ब्रह्मलोकादि साध्यं हि सुखं परमार्थमित्यमानो विपर्यांधो हविद्वानुपयाति तस्मिन्नेव ब्रह्मलोकादि साधनं भूते कर्म ८९
णि। न विद्या दोषदर्शी। तथा च बृहदारण्यके। अमृणया गौडपादैरपि। श्रीशंकरव्याख्याने एतौ श्लोकाववेध्यतिष्ठत॥ ॥

नामा ते लोका अंधेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये केचात्मह्नो जनाः॥ आत्मह्नोः विद्वांसः तथार्थजातं वपयाजनज्ञा
नं च तस्मै वा विद्वांसा वदंति विदः। यस्माद्विद्वांस एवं वदंति तद्विद्वांस्तस्मात्तिदम विद्वान् ब्रह्मलोकाद्यति तत्सुखं तत्साध
नकर्मणा पाया तिष्ठवर्त्तयति। किंतर्हि ऊर्ध्वं परमात्मानमात्मविनावगम्य परमात्मामत्परं प्रयाति। मार्गेणाति हंति अमार्गा
न्देहे तत्त्वानात्मानमात्मविनावगम्य परमात्मामत्परं प्रयाति। मार्गेणानि हंति अमार्गान्देहे तत्त्वानात्मने। विवृत्तमार्गा
धर्माधर्मोपासनारूपान्। अथवा। एवं हि विद्वानुपयाति तत्रेति यावान्समूर्णब्रह्मविद्वान्तत्र ब्रह्मलोकाद्युपासनफलमुप
याति प्राप्नोति। तत्रार्थजातं चास्य वदंति विदः कीदृशं वदंति। सनेत्राययाति सविद्वानिदास्मिंल्लोके कर्म्मायावेस्यमानोयांतिन
सनत्सुजात उवाच॥ एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च परं प्रयाति। नास्यैवा विद्वांसावदंति विदः सनेत्राययाति मार्गेणानि हंत्यमार्गान्
जायते किं तद्वस्योपासनायाः मार्गाविरुद्धमार्गान्निहंति। एवं तत्र्वेद्वा त्वेत्रसंसारमार्गात्परमात्मा ब्रह्मात्मोपास
नकालेनपरंब्रह्मयातीत्यर्थः। एवं तावत्स्मादारभ्य ज्ञानस्य हेतुत्वमेव प्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्य हेतुत्वं प्रमादे हेतुमदब
वीमासा दिता दर्शयिचात्रस्मादपनारायणादिस्यादिनाम विद्यस्तमवहृतिशरीरस्य एष इत्युच्यातानत्तस्यैव कार्यात्मिना परिणत
स्य सर्वानर्थबीजं दर्शयति। कथमस्य हेतोर्विनाश इत्याशंक्य एवं हेतुज्ञायमानेविद्विद्याज्ञानतिहेतुत्वविनतिहेत्योरित्यात्मज्ञा
नेन हेतुनाशं दर्शयिचायानवाङ्करित्यायल्लादिना ब्रह्मलोकादेः पुरुषार्थमाशंक्य एवं ह्यविद्वानित्यादिना तेषामविषयत्वे

नद्रूपार्थमुक्त्वा परं परमात्मानं प्रयाति मार्गेणेति ज्ञानमार्गेणेत्युपदिष्टः न तु परं परमात्मानं प्रयातीति जीवपरयोर
कत्वमुक्तं तदसहमानः पृच्छति धृतराष्ट्रः कोसाविति। न च यदि स एव मत्यादिलक्षणः परमात्मा क्रमेण आकाशादिधरि
त्र्यंतं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पानमयाद्यात्मना स्थितः संसरतीति चेत्कोसौ तं मत्यादिलक्षणं अजं संसारयितुं प्रेरयति। कि
मान्यतः स्वयमेव वा। किं चास्य नानायोनिप्रवर्तमानस्य कार्य्यं प्रयोजनं। अथ च नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य स्वरूपाद्धृतस्य
स्वदेहादिविविस्थितस्य संसारप्रवेशः सुखमनर्थजातं किंवा भगवन् विद्वन् सर्वं यावत्। एतत्त एव सर्वं स्पष्टं उक्त्वा न
धृतराष्ट्र उवाच॥ कोसौ नियुंक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण। किं वास्य कार्य्यमथवा सुखं च तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्वं
यथावत्। यस्माद्धर्मानाचरंतीह लोके केचित्पापाधर्मकेचिदिहाचरंति। धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वोताहो स्वित् धर्मः प्रतिहंति पापं
स्यैवं जीवात्मत्वमुपगम्य यद्येवं सकथं ब्रह्मत्वापत्त्या निर्मुक्तो जायते। ईश्वरस्य कथं भावो रति विशिष्टः प्रसज्यते इति।
कोसौ नियुंक्ते इत्यनेन भगवतोक्तमवद्यमजीवपादपकैवाचकचोद्यस्य परमवास्य कष्टं उक्तं वा स्यादिति। यस्माद्धर्मान
न्निष्टेमादीनाचरंतीह लो। केचित्पापाधर्मानिहाचरंति। तपाधर्मपापाभ्यां न प्रतिहन्यात्। उताहो स्वित् धर्मः प्रतिहंति पापं। अ
थ वा तुल्यबाला ततरार तरस्य विनाश इति। अविदुषो पीरनुत्तरवएव। नान्यतरेनान्यतरस्य इति विदुषः प्रतरतयारपि
ज्ञानाग्निना विनाश इत्यादा॥ ॥

एवं पृष्टः सनत्सुजात उवाच। यस्मिन्निति। यस्मिन् पुरापापुण्यात्मिके कर्मणि स्थितोपि कुर्वन्नपि तन्नयं पुण्यापापुण्यलक्षणाकर्मनित्य नियत
मितद्विद्वान् ज्ञानेन प्रतिहंति विनाशयति। कथमेतदवगम्यते। ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहंतीति तन्नाद्। सिद्धं प्रसिद्धं यस्मात् श्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणेषु। तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादि तथा मुक्तपलाशा इति। यथैषीकातूलमितिचेत्याद्या धम्मिम
मिध्दोग्निरिति चान्यथा ज्ञानेद्धा नास्तीति। पापस्यापि नित्यफलं नाप्येतेनोक्तं। कथमेतदवगम्यत इति चेत्तत्राह। एतदपि श्रुतिस्मृती
ति द्वासपुराणादिषु प्रसिद्धं तथा च श्रुतिः इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे सुकृतेनुभूत्वे
सनत्सुजात उवाच॥ यस्मिन्स्थितो वा पुण्यमयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहंति सिद्धं। तथा पुण्यं पापं च पुण्यपापमेव ज्ञानेन
पतिसिद्धं॥ गच्छेन्नयं कर्मणा नाश्नुते स्थिरं अस्य पापस्य सचापि कर्मणो धर्मेण पापं प्रणुदंतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तत्
॥ स्पविद्धि॥
त्रं चेमं लोकं पुनरवा विशंति। अस्य ख्यानामत्तलोकात्वं क्षीणतमसाहृताः त्रैविद्यामामिति। किमपि विदुषो
पुण्यपापे एव। अनयोरुत्तरानतरेणान्यतरस्य विनाश इति तत्राह। गच्छेति गच्छा परलोकं प्राप्य पुनर्भव पुण्यापुण्यसाध्यफलं पु
ण्यापुण्यलक्षणेन कर्मणा पुण्यं। अस्थिरं भूयात् स्वद्वारा एक। यो वा एतदक्षरमिति। अथ यत्प्रयाति विन्दति। स वापि
सोपि विद्वान्धर्मेण कर्मणा पापं प्रणुदति विनाशयति। इह लोके विद्वानुक्तलक्षणो न परीक्षार्थं कर्मानुष्ठेतीति। तथा च व
स्यति। तदर्थमुक्तं तप एतद्धि न्यास्तान्यामसो पुण्यमपि विज्ञात। पापेन पापं विनिर्दत्य पश्चात्संजायते ज्ञानविदीपिता
त्मा इति। ज्ञानेन चात्मा नमु पैति विद्वान्पापयथा पश्चफलादकोदे। अस्मिन् इरूतं तत्परिहासं सर्वमप्युक्तं पुनर्नैति मार्गमि

उद्योग

ति॥ अथ प्रकृतं॥ येषां बलेन विस्पर्द्धी बलिनं बलवता मिव। येषां ब्राह्मणानां बलेन तपोबलेन विस्पर्द्धी यथा बलवतां क्षत्रियाणां शस्त्रतापनि अन्योन्यस्पर्द्धया धिकारि फललाभार्थं प्रवर्त्तकं धर्म्मोऽज्ञनं कंतपश्चरणमिस्रकं भवति। नि वर्त्तकधर्मस्य सर्वाशिष्य लिमोक्षरूपफलमात्मस्य तस्य स्पर्द्धया अभावात् तस्य स्पर्द्धा पि दैन्नतत्रि वर्त्तते। इतालोकात् ति सकलालोकस्य पा मता। अतइच्छा त्यक्तुं चाहं ज्ञांकर्म्मापरशितं। कामादि भिरनिभवेदुः यिराण पिस्वर्गे विरकालस्थायित्वमात्त्वगामनातनतत्त्वबुद्ध्यो। इत्यावतः प्रय्यस्य स्पष्टं नप्रति तत्साधनापदेशाकश्चिद्दोषः पाप्रवृत्तस्तु पादशेरोइत्यत्वोपादशेरोषाश्रवणादित्यर्थः॥ अथ घटीकांतरं॥ ॥

धर्मेषु पाठः

येषां बालेषु विस्पर्द्धी बलं बलवतामपि। ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गं यांति प्रकाशतां॥ येषां धर्म्मेन च स्पर्द्धी तेषां तद्ज्ञान साधनं। ते ब्राह्मणा इति युक्ताः स्वर्गं यांति त्रिविष्टपं॥

येषां धर्म्मेण च स्पर्द्धी तेषां तत् ज्ञान साधनमित्यादि। येषां विषयपराणां स्वर्गादावुद्वेश्यं भोगश्रवणात् साधनं च तो ज्योतिष्टोमादि ऽधर्मेषु विस्पर्द्धी संदेहं विवर्त्तेत। अस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्म्मं कृत्वा अस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्म्मं कृत्वा अस्मात्सुखी भूयासमिति बलं बलवतामिव यथा बलवान्राजा बलवत्तारा जो बलवतरा जानं दृष्ट्वा अहमस्मादपि बलवत्त्वं संपाद्य एनं जित्वा सुखी स्यामिति मदं पविर्त्तते। तदृदिति फलं स्यात्। ते हिता वदब्राह्मणा यज्ञादिकरणादितः प्रेत्य केधूमादिमा <br>येषां बलेन विस्पर्द्धी बलं बलवतामिव। ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकपकाशकाः इति गौडपाठः॥ ॥ ८८

मार्गेण गत्वा स्वर्गनि स्वरादिसुखेऽरण्यां निवसंति। प्रकाशतां श्रूयते च। अथ यः शमनमादेशात् स्वर्गमिति। येषां विषयानां कृष्टचेतसां अनित्यफलज्योतिष्टोमादौ धर्म्मेन च स्पर्द्धी निवर्त्तकं विद्यातनवर्त्तीति तेषां फलनिरपेक्षां परार्थं कर्मानुतिष्ठतां तत्वज्ञानादिकं कर्मशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनं भवतीति च भगवान्स्वयमेव। शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वं तपएनपापं विनिहत्य पश्चाज्जायते ज्ञान विदापिता त्मनि। ययशादि निर्दिशुद्धसत्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगत्वेति ब्राह्मणा इति उत्पत्त्यधिकारण लक्षणा। लोकात्प्रेत्य मुक्ताः स्वयं ब्रह्मानंद ब्रह्मयांति। इतः स्वर्गादिस्य विलक्षणमपरं। त्रिविष्टपं तास्माका यकारण लक्षणा।

शुभं पाठः

तस्य सम्यक्समाचारमाज्ञार्दरविद्रोजना॥ निनमन्येत त्र्यविष्टं वाह्यमाम्यंतरं जनं। यत्र मन्येत न्तृविष्टं प्राह पावकृणो दृके। अत्र पानं ब्राह्मणास्तत्रो ध्वनेवानुमज्जरत्॥

मितिवि निराध्यात्मिका शिरस्त्रापेन्सवादि छाव्रमादिर्वाचा उक्तं त्रिविष्टपमिति। अथ एवं तेविशिष्टमधिकं यानीति त्रिविष्टपा अथ प्रकृतं। एवं प्रसंगात्कृते पश्चात्तर मुक्ता तद्वक्ता नताविकं प्रस्तुतरणोपायं कथयति। यत्र मन्येत पिति। यत्र देशे अन्नपानं तृविष्टं कृतं मन्येत प्राह विषयारणोलपं। अलपवाछितं तरेदणत स्थानं जीवत्यल्पीयसा पातिजीवनेन। उस त्वारत्। अउत्पत्तदला। सदुःसवेनेव कुर्यादि ति लोकेत्सरमाः साध्य खाना कः। अथ घटीकांतरं। इदानीं विदुषः तस्मै ति। तस्य विदुषः सम्यक्समाचारं वदविदो जना। आकुमेनयो गिनमन्यत चिंतयेत। तृविष्टं कृ। बाह्यमाभ्यंतरजनं। अत्र कत्ताद्यन्नंतरजनं तरं

बाधं। तथाचन्मित्रादयो या न कश्यस्मृतिः। तथामगोचर एवमुक्तं तदव्यथीः। कोट्टरोदरामृगचौरादिपीडार्दिते। अन्नपानादिरूपि
ष्टवकालवर्नीतः। इतिमन्यो न। ब्राह्मणीवहतणोरदकं तु कालेनमवर्नितद्वत्। तृणोदकमिति किंचित्। तृणानिउपड इतिविख्या। तानिनोज्या

ना। दिष्टनिवदंति। दुर्वाविपौरोमितिकिंचित्। तत्र स्त्रियांतदन्नपानादिकमुपदिशेनानुसंचारत। तसंतसोचवेत। अन्यथा
अन्नपानादिरहिते। देवोकथं नामेदृदयात्रामितिहिरितिमंवसो भवति। ततश्चनयोगमिहिः। अथयकृतं। नयादपिमत्यादिसेन
त्या। उप इति स्त्रयितियत्रदहामांवादिकं नपञ्चपत्यौरा[illegible]कथ्यमानस्यतावित्कस्पहिंसारुचिवाद्शिवं वयच्छेतिमारणे कू
र्दती तियावत्। तत्रापि दहनिसृहतया नयमतिरिक्तमकर्दन्मत्र्येयाः। तत्र हिंसन्त्रामममिथ्याकथने मिथ्या। दोषो अन्यथा। हिंसादो

यत्राकथ्यमानस्यवध्यत्वन्तशिवंभयं अतिरिक्तमिवाकर्वन्नेयस्मिनेतराडन्तः॥

षइति। नडन्तरः। संस्वमी एतत्तुसुलोविशिष्यइतिपादितं॥ टीकांतरं॥ तत्राप्येवंविधजनसमायेवासइत्यादि। यत्रेति। यत्रयस्मि
न्देशेअकथमानस्यदस्मीन्द्रतस्यस्वमासात्म्यंव्रतादयलायत्। केनचिदाचन्नस्यायतकेनचिदाशितस्ययत्रकचनशायिनः अत्रा
त्मानामवलोकपश्यन्ताजडवल्लोकमेवाचरताप्रवृत्यशिवंनयजडइतिमवाअशिवमदमानादिकंपयवतितथाअतिरिक्तमिवक्त
वाणियथाकश्चित्स्थितपञ्जलन्दगोज्ञाब्रह्मविदितिज्ञात्वाप्रणिपातादिसर्वकमासुरबुध्यासंहरजयतितद्दज्ञातपातिरिक्तंब्रा
ह्मणाज्ञानिमात्रप्रस्तुकस्वज्ञातिरिक्तंपुज्ञांतरंब्रह्मविदत्तरूपमकर्दनवमानादिकमवयोजनःसमेमस्पविडषः। अर्थांतरःयाप्रणिपातादि
ने ८७

एवंकमीप्सुरबुध्याश्रयतितथाहमनुसम्मानाब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत। तथाहपराशरः सम्मानात्परमोहानि मितिप्रकृतं। यदाय
त्येयोविनामे। कथ्यंतद्दर्शयति। योवाकथ्यमानस्पति। कथ्यमानस्यवाथ्यंयमानस्यशाक्यंवस्तुअवलदीकस्यनसंज्वारत। दांवं
डःस्वोनमवेत। वाशाद्दुत्तरपश्चाएसायामसुद्दायत। तस्त्रेनस्यात्रे। संमंतेमोत्यतया। टीकांतरं॥ कोहशस्यतत्र्ये नानाज्यमिसा
द्दायोचेति। योवाकथ्यमानस्यदस्मीन्द्रतस्यसावीपद्वारंकन्वाहस्मीनिमनास्थितस्यआत्मानंनानुसंचरत। ननापयतं। ब्रह्मस्वं
नापदन्यादा। ब्रह्मनिष्ठासाधनन्दतावलाजिनत्रुस्रुकादिकंनापदन्यादा। तथाचोक्तं। रत्नहेमादिकंनास्य त्यागिनः संग्रहो न।

यो वाकथ्यमानसाह्यात्मानंनानुसंचरत। ब्रह्मस्वंनापहन्याद्वातदनेसमन्तं सता। नित्यमज्ञात्वाचर्यायाइतिमन्येतब्राह्म
णः ज्ञातीनांतुवसन्मध्येनैवविद्येतकिंचन॥

कथावल्कलवेलान्यब्रह्मस्वायाजिनोविड। अन्यदपिब्राह्मस्वंनापहन्याद। तदनेतस्यानेमोज्यत्वनसंमतं। उनरपितस्येवस
मत्वास्माद। नित्यमिति। विषमेनचज्ञातचर्यायाममकर्तव्यमितिमन्येदब्राह्मणोब्रह्मवित। ज्ञातीनांपुत्रादिप्रवृत्तीनांमध्येस
निश्चवेवसन्नवविद्येत। प्रतिपद्येत। किंच। नकिंचिदपिकिंचिदितितर्कायत्त। योगाचैवविद्येत। उत्तरकंत्रादिकंपरित्य
ज्यस्वात्मनिशेषदवच्यायवमावदिसर्य। तथावस्तुति। कद्रुंववन्तरारंचविदांगातिचमर्वशाः। यज्ञंयज्ञोपवीतंचसत्का
ग्रहस्थस्तुनि। तथाचाहवसिष्ठः। जडवल्लोकमाचरदिति॥

उ॰याग

अथवा नित्यमज्ञातचर्य्यस्याद्यथाज्ञानेन बहुजनविषयस्तेतेलौचामगोचरश्चेदितानस्मामितज्ञानात्मनावस्थितोऽज्ञा
नाद्यसंस्पृष्टेन स्वात्मस्वरूपेणासवतिरस्त्येतत्तद्ब्रह्मणश्चर्य्या निष्ठासमाधिलक्षणा ममममकर्त्तव्यापरास्ते देहं
डियभस्त्रमित्रकलत्रादौ स्थूलोहं कृशो ब्राह्मणोहं स्त्रियोरमिति। एवमात्मिकानकर्त्तव्येति मान्यतन्ब्रह्मविद्बा
ह्मणः। तथा च स्मृतिः। अस्थूलमानंवद्धमानः वदन्नीति। यस्मादेकं तस्मादज्ञातपद्ब्रह्मनिष्टाकर्त्तव्येति। तस्मात्क्रोधमानाद
यस्तोनित्या विषयाश्चेंडियाणांवा यतएवममाख्यानापि तिनस्त्वदर्शिनः। इंडियादीनां ज्ञातिशाष्टेनोक्तत्वात्॥
ज्ञातीनामिंड्रियाणां मध्ये वसन्नप्यात्मानं देहप्रपञ्चपन्नस्यापवृत्तस्य प्रत्यगात्मनि इति प्रमितिमन्यमानो विजानन्नपि नेवमात्मा।
दिरूपेणाविद्येन्यप्रपश्येत्। तस्मात्स्विवादात्मनः। तथा च स्मृतिः। अश्यायावदज्ञिप्रन्नितिमश्चात्मिति देहद्य
तद्धर्म्मेनानावृत्तनष्टस्त्रायो दित्यर्थः। अथप्रकृतानुमचर्य्यादर्शयति। अज्ञातचर्य्येणाज्ञातचरणेन। इत्येवं
प्रकारंमन्येतज्ञानीयात्तु ब्राह्मणं ब्रह्मानंदं। ज्ञातीनां बंधूनां मध्ये वसन्नेवमतममपिहितोपाधिर्विप्रघामा। क
श्चिदेव ब्राह्मणो वदई हशोगुणः स्यात्ययेनज्ञातयोपि वजानो प्रुरित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्यातिश्रवणासाध्यत्वमाह।
कोद्यनंतरमात्मानं ब्राह्मणोगंतुमर्हति। तस्माद्धि किंचित्कृत्यपवद्दस्ताव्यपन्निपपति। अंतरविशेषो व्यावर्त्तकोधर्मः।
ज्ञाराशात्। स्मकाशादात्मनस्तप्रदर्शितत्रज्ञातत्वेनानावोपचारात्। ब्रह्मवेदब्रह्मैवेदिति ब्राह्मणोसोपितंगंतुं ज्ञातुं कादितोइति
। तस्मात्। ९०

किंचित्किंचिदित्यर्थः। देहाद्दत्रिप्रब्रूत्स्वआत्मानं स्वावसतिस्वात्रेतज्ञानार्थ उप्यन्त्वविषयीकरोति। तत्रापिकश्चिदे
तन्मयपति। यथा गीतासु। एतत्तामयिमिहन्नामिति॥ अथटीकांतरं॥ कोहीति। कोहिनिर्लिंगं सूक्ष्ममचलं क्रियाक
त्रीदिशन्यसूक्ष्ममविद्यादिदोषरहितं सर्वद्वंद्वविवर्जितं। अशनपिपासादिधर्मविवर्जितं अंतरात्मानं साक्षिणं प्र
माणानां अनात्मविषयत्वात्। एवं भुक्तप्रकाररादेहद्वयतद्धर्म्मतयाः स्थूलोहं सूक्ष्मोहं करोहं गच्छामि नय
श्यामि मूको बधिरः काणः सुखं दुःखमित्यमितिब्राह्मणाः समत्वं मंतुमर्हति। तथा च ब्राह्मणमेव दीयत इत्यर्थः॥
व्यपितिच। यएवसत्यात्मापितिसाक्ष्यादात्मणस्त्विति॥ यस्त्वेवं मन्तुते समयोधीयानित्याह। योन्यथेति। योन्यथा ज्ञा
कोहेवमंतरात्मानं ब्राह्मणोमंतुमर्हति। निर्लिंगमचलं सूक्ष्मं सर्वद्वंद्वविवर्जितं। योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्र
तिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा॥ नात्। निर्लिंगमचलं सूक्ष्मं सर्वद्वंद्वविवर्जितं चिसदानंदब्रह्मात्मा
नं संतं स्वात्मानं अन्यथादेहद्वयतद्धर्मत्वत्तया। कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलोऽहं कृष्णः शुचोऽशुचिर्न ब्राह्मणोस्म
णोहमिति। एवमात्मनाप्रतिपद्यते किं तेन न कृतं तेनात्मा विदा आत्मचोरेणात्मापहारिणा न कृतं पापं महापात
कादि सर्वं कृतं तेनेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। असूर्याइत्यादि। ब्राह्मणः प्राप्येति तत्तत् इतिस्मृतिः। तस्माद्धिपप्रवृत्तदेहें
द्रियादिबाह्यत्वावपरित्यज्याज्ञातएवाचनवगाहमहिमन्यगावरस्परमात्मनि निनिष्टाकर्त्तव्येत्यर्थः॥

॥ तस्माद्धि किंचित्कृत्यं उयाप्सनि॥ गौडपादः॥

उद्योग

अथ प्रकृतं। अश्रांतः श्रमं न कुर्यात्। योगादिना ध्यानविघ्नापत्तेः। अश्रांतत्वे हेतुरनादानात्। आदानं संग्रहः तदभावा
त्। अन्यसंग्रहादेव श्रमः। सततेन कार्य इत्यर्थः। संमतोऽहेयः। उपकारं समीयात्। समीपस्थत्वमाह। तत्र हितः कस्य
चित्संनिधौ न स्थितः। शिष्टेषु लक्षणानि शिष्टः। अशिष्टवत्स्यात्। न हिंस्रः स्यादित्यर्थः। स ब्राह्मणः कविः विद्वान्
ब्रह्मविद् इव वर्तते इति शेषः। एतेभ्यो वा कथमानसेतु कर्मलोहशास्त्रेणागिनमेषां दोषमाह। यथैति वातं स्वयमे
व ग्रामं अस्मान्तिष्ठन्नपैत्यस्मीनिमित्तं तथावेनाग्निनोजितोपि तु वातं कोपं दोषो येन वातं तुल्यं तेन तत्र कं स्ववी
र्यस्योपजीवनात्। नदत्तेनोगेन स्वस्य प्रदीप्तं धर्मं किंपसुपात्वं तस्मतेनान्नदानादुपजीवनात्। यहणात् वातवती

अश्रांतः स्यादनादानः संमतो निरुपद्रवः। शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः। यथा वा वातनमंति
यात्यानित्यमहतये। एवं ते वातनमंति सुवीर्यस्योपजीवनात्॥ ॥

र्थ्यस्यानिकरं तदित्यर्थः॥ अथ द्वीकांतरं। अन्यथा देहवयमिंछियादि निहन्मीनतुयादयत्नः किं भवतीत्यत आह। अ
श्रांत इति। येनात्मनतं देहेंद्रियतद्धर्मानात्मत्वेन नोयादत्ते। सद्गुरुषेश्रांतः स्यात्। संसारश्रमयुक्तो न भवेत्। अत्रा
नयिपासे देहेंद्रियादिधर्मत्वात्। तथा च श्रुतिः। अशनायापिपासे निवृत्तास्यति। देहधर्माध्यासे न तद्धर्माध्यासो भवति। य
एवमश्रांततया निरुपद्रव इव द्रष्टव्यः। क्रोधलोभहर्षादयो योगांतरायाः तदुपद्रवास्तैर्हीनो देहीविवद्धिः संमतो भवति। शि
ष्टत्वे संमतः शिष्टवत् यागानाचरेत्। जडवद्दुरद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः॥ इदानीमसूत्रचारिणः कुत्साहन्नाह। येयद्वेति तृ
ष्टाः स्युस्तादिति शेषः ९२

तानः स्वात्मासुहृत्वपि इति निदर्शनात्। यथा स्वात्मा स्वानो वा स्वदावांतकुशीलमस्मंति। एवं ये विशिष्टा ब्रह्मविदः स्वं महा
त्मं स्व्यापयंतः सुदुराचारिणो वर्त्तंते ते वांतकुशीलमश्नंति। स्ववीर्यस्योपजीवनात्। यदि दृष्ट्वा नावानं तदत्तनयेभ्य
नर्थ्य। इत्येवंत्यर्थः। तस्मात्गूढः सन् शिष्टवदाचरेदिति॥ ॥अथ प्रकृतं। अन्यदपि गुह्यकानां रूपमाह। अनाढ्या इति।
मानुषे द्रव्ये वित्ते विशेषासंपन्नाः। दिवसु द्रव्येषु वेदमार्गानिषु आढ्याः संपन्नाः। अद्वैतः सेविषांसः। एव
विशेन संपन्नाय ज्ञाता स्मे मानुषवित्तेषु हिरण्यादिषु नाढ्या भवंति। दुर्धर्षा अनभिभाव्याः। दोषैर्दुष्प्रकंप्यास्तत्व
ज्ञानादसंक्रामिणः। तान्ब्रह्मणस्तनुं स्वरूपविद्यात्। ब्रह्मस्वरूपास्ते इत्यर्थः॥ ॥अथ द्वीकांतरं॥ योगिनः प्रशंसाय

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः। ते दुर्धर्षा दुष्प्रकंप्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुं॥

मानुषेण अनाढ्या इति। अनाढ्या अक्रमताः अनासक्ता आत्मानो मानुषेषु वित्तेषु जायापुत्रवित्तादिषु। वेदे स्वाढ्याः।
वेदोक्तेषु कर्मसु अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यादिसाधनेषु संपन्नाः। जे द्विजास्ते दुर्धर्षा दुष्प्रकंप्याः। तान्ब्रह्म
णस्तनुं विद्यात्। ब्रह्मस्वरूपभूता इत्यर्थः। किंच ब्रह्मविदां महिमेषः॥

दैवेषु गोऽस्याव:॥ आद्यादेवेनयाकृतो॥ आद्यादेपवेषु जहत्यवहति वा गोऽस्याव:॥

उद्योग

अथ श्लक्ष्णं ते। सर्वान्स्विष्टकृतो देवान् अग्न्यादीन् कथं वेत्ति न कर्म्म विद्यात्। उक्तं कृष्णज्ञानी यातामोपि न ब्राह्मण
स्य ब्रह्मज्ञस्य सर्वतः समानः। यतो सौ तस्मिन् ब्रह्मणि स्वयं प्रयतते। नतु तदर्थी वेदादीन् यावत्ता यद्य स्वयं तस्मि
न् अस्मिन् प्रकरणमानः प्रणामयन्त्रिं यतते। एवं दर्शितस्तु ताहृशानि हि कप्ययन्नु तेन त्यर्थः॥ टीकांतरं॥ स
र्वानिति। सर्वान् अग्न्यादीन् स्विष्टकृतः। यज्ञकर्त्तुः स्विष्टं स्वकीयमिष्टं कुर्वन्ती स्विष्टकृतः। तथा च श्रुतिः। स्विष्टं कु
र्वन्नित्विष्टकृद्विति। देवान्नस्ते कर्तुर्द्वितीयस्यागार्थं विद्यात्। इहकश्चन सर्वदेवता ब्राह्मणस्य समानात्ब्राह्मणेन
ब्रह्मविद् समानत्त्वार्थः। निनदाश्वर्यं यस्मिन् देवता विशेषे यां देवतां च। रहितं स्यइहविः स्यागेन फलार्थं प्र

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन। न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयं॥

यतेति। स्वयं यजमान इदं मम यद् इदमिं द्रायमो पि न तद्विद्यात्। यो ग्निर्देवता विशेषेन समानो ब्रह्मविद्॥
किन्तु वक्तव्यं। देवता यश्च यजमानो न यते समाश्रिति। तथा च मोक्षधर्मे गो ब्राह्मणस्य सादृश्येन कश्चिद्
तो सो पि किं पुनरिज्यते। येन संबंधेन यजमानो द्विजोत्तम इति। तथा चाह मनुः। ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिद
पि विद्यते इति। तथा चोक्तं। ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति वर्णमाह पितामहः। तथा श्रीभागवते। न ब्राह्मणैस्तुलये भू
तमन्यत् इति। तथा चोक्तं। हरिर्नागीरथी विप्रा विप्रा भागीरथी हरिः। अतो हेतो ब्रह्मविद्भिः किंचिद् ब्राह्मणेः स्म
मानको यी इति॥ ९८२

अथ श्लक्ष्णं ते। यद् वेदविदेवाप्रयतमानं अप्रयतमानं यजनमाना इति तिरस्करोनयंति। सम्मानयंति। स ब्रह्मज्ञः स एव तः स
म्मानितः सर्वज्ञ इव मन्यमानानां मन्येत। तेनाभिमानेन कुर्यात्। नाभिसंज्वरेत् तनमनापकुर्यात्। अवयादविक्रतावले
म्मानितः सर्वे नाभिमानेनन्नवृति। तदाह। विद्वांसः स्वभावात्सर्वं सम्मानयति। नचात्मनः सगुणं कथं स्मा। तिति श्चिद्रशका मितिम
न्त्रिताः तु मन्येत चिन्तायतः॥ टीकांतरं॥ पुनरपि तस्यैव समाचारमाह। यमिति। य ब्रह्मविद् अप्रयतमानं एव ब्रा
ह्मणं तु मन्येत चिंतायतः। कस्मात् सर्वव्यवहारेण संहारं कृत्वा स्वमहिमनि स्थितः। व्यवहारे हृष्ट चारिणां मध्ये किंचिद्विदांसः स्थित इवं इत्
न्रतं सर्वव्यवहारोपसंहारं कृत्वा स्वमहिमनि स्थितः

यमप्रयतमानं तु मानयंति स मानितः। न मन्यमानो मन्येत नावमानं तु संज्वरेत्। लोकस्य नावहिर्हिनि मे
षोन्मेषवत्सरणं विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानितः॥

क्षणात्वभिज्ञाः उडइति मत्वा ऽवमानं कुर्वंतीति चिन्तस्मिन् अवमाने ऽवमानमिति तेना तु संज्वरेत् तातु कुप्येत्॥
किंतहिमानि तेनावमतेन तत्र मंतव्यमित्याह। टीकास्य प्लोदिना॥ श्लोकद्वयेन॥ यदिदं विद्वांसो ब्रह्मवि द
मानयंतीति तेषां निमिषोन्मेषवच्चलावहश्चिरितिः स्वाभाविकी इत्तिमन्येत। तथा। अधर्मविदा इति। अमानिता त
स्मिन् ज्ञा मिषि हानवं मत्येत। अधर्मविदुषा मूढा विवेक हीना लोकशास्त्र हीना मान्यमाना ईमान यिष्यंति
अमान्यानपि मानयिष्यंति। त्येतेनद्विदुषां च नावइति मन्येत। मानितः इजितो पूजितो विद्वान् मन्येत। इ

उद्योग

दानींमाननमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह।नैवेति।नैवमानंचमौनंचसहितावेकएवसमतः।तदायंहिपरलस्यादिगोचरोलो-
कःलोक्यतइतिप्रपंचोमानस्यविषयः।असौमौनद्वितः।तथाचाहभगवान्।हुतमदितिति।ईशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृत
इति।तस्माद्दिस्तुरवेतिसर्वमिति।साह्युत्पद्यतेति।तद्धएवाक्यंब्रह्ममौनस्यइत्यर्थः।तदुक्तंभवति।मानाश्रमा
श्रमाश्रिम्योनिनद्वास्यषाशिरिति।उक्तंचहिरण्यगर्भेनयानादिनोगमुनाव्यमानइतिस्मृत॥उप्लणिनक्कुरवश्चा
मिम्मौनइतिस्मृतः॥ अथप्रकृतं॥ अथेवमानत्वःखात्वत्वादाद्वेतावानांदर्शयति।अधर्मविदुषइति।अ

अधर्मविदुषोमूढालोकशास्त्रविवर्जिताः।नमान्यमानयिष्यंतिएवमन्येऽरमानितः।नैवमानंचमौनंचसहितौवसत
:सदा।अयंमानस्यविषयोह्यसौमौनस्यतद्विदः॥

मैनविद्वांसःलोकशास्त्रंलोकायतशास्त्रंतत्रविशारदाःमानयिष्यंति।अतिमानतत्त्वज्ञानयोर्विरोधमाह।नेति।मानो
निमानः।मौनंमुनेर्भावोमननं।तत्त्वज्ञानं।नसहितौवर्ततः।निकफलद्वेष्टभावःसममेकत्रदेशे।तदाह।अयंइति
।अयंलोकोऽभिमानस्यततात्रैवसुखोत्पत्तेः।असौमौनस्य।परलोकएवसुखोत्पत्तेः।मानसहकारिश्रीमौन
योरपिविरोधमाह।श्रीर्लक्ष्मीरिहसुखस्यऐहलौकिकसुखस्यसंवासःसाचापिपरिपंथिनीविरुद्धातत्त्वज्ञानस्य ९३
सातुब्राह्मीश्रीर्ब्रह्मज्ञानंश्रीज्ञानेच।साप्रज्ञाहीनेनवैराग्याद्युपस्कृतज्ञानदानवतस्तुदुर्लभःखतश्चरणायां।

वक्त्रविस्तरोधिवातदेहेन्द्रियद्वाराणिकारणानितस्याब्राह्म्याःश्रियोदुराचराणिदुःखेनाचरणीयानिषड्सत्यादीनि।तिचमान
स्याभिमानस्यप्रतिबाधनानिप्रतिकूलबोधकानि २ अथटीकांतरं॥ इदानींमाननसंसारस्यस्वर्गतांवंदर्शयति।श्रीर्हीनि
हेन्द्रियश्रीर्हिमानार्थसंसारात्मानविषयसंसारात्मानगावरेत्रपचेवर्त्तमानस्यस्वर्गमन्ताद्यादिसाधनत्वेतेकस्मात्इतिइ
तःश्रीरिहनवति।साचापिश्रीपरिपंथिनीअप्यामोक्षविराधिनी।तथाचमोक्षधर्मीनित्यंधिनारत्कुरत्याइति।यएवंश्रेयोनिम्न
त्तामूढत्वसद्विषयप्रवर्त्तते।तेनविद्याहीनेनब्राह्मीब्रह्मतत्त्वलक्षणाश्रीः।स्थिताहिहिरण्यगर्भे।यानिसा।चिन्तुणानंता

श्रीर्हिमानार्थसंसारात्साचापिपरिपंथिनी।ब्राह्मीसुदुर्लभाश्रीर्हिप्रज्ञाहीनेनक्षत्रिय।द्वाराणिसम्यक्वदंतिसंतावग
प्रकाराणिदुराचाराणि।सत्यार्जवेह्रीर्दमशौचविद्याःषण्मानमोहप्रतिबंधकानि॥ इत्युद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयेप्रथमो
\\ध्याय॥

सुराणांद्वपविवर्जिता।आनंदाख्यापराखुदाब्राह्मीश्रीरितिकथ्यते।साचदुर्लभा।एवंनापिसाह्याक्या।तथा-
चश्रुतिः।श्रवणायापिबहुभिर्योनलभ्यइति।इदानींब्रह्मलक्ष्मीद्वाराणिदर्शयति।द्वाराणीति।महात्मानस्तद्वेशद्वाराणिसंतःसम्यक्त्व
वदंतिदुराचाराणिदुःखाचरणीयानितानि।सत्यंयाथार्थ्यभाषणं।तद्धितंचेष्टाआर्जवंमनकौटिल्यं।ह्रीःकार्यकरणलज्जा।द
मोंतःकरणोपरतिः।बहिःकरणोपरतिस्तुकेचित्।शौचंद्विविधं।कल्मषप्रक्षालनं।विद्याब्रह्मविद्या।षडेतानिमानमोहप्रति
बंधकानि।इतिसनत्सुजातीयप्रथमाध्यायटीका॥ ॥

उद्योग

अतःपरं द्वितीयाध्यायस्य॥ अयमात्मा स्वप्रत्याद्विना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं। श्रुत्वा धृतराष्ट्रः। कस्येति। कस्य कीदृशस्य एषः पूर्वोक्तो
रागाद्युपरमलक्षणो मौनो भवति। कतरत् उभयोर्मध्ये वाग्यमनात्मस्वरूपयोर्मौनं। प्रब्रूहि मे विद्वन्निह मौनभावं मौनस्य भावं मौनेन न
इह मौनभावेन कदेविद्वन्नुतयाति मौनं ब्रूहि। आहोस्वित् देनकथं वाच्येन कथं मौनमिहाचरंति। एवं पृष्टः प्राह भगवानिति। यतइ
ति। यतो यस्माद्देहान्मनसा सहैनं परमात्मानं नानुप्रविशन्ति। तथा च श्रुतिः। यतो वाचो निवर्तन्ते इति। तस्मात्सर्वकारणात्। स
एव वाचामगोचरः। परमात्मा मौनं। यद्यप्येवं किललक्षणं तर्हि परमात्मा तत्र वेद्यः यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयात्तनयस्मि

धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥कस्यैष मौनः कतरच्चैव मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावं। मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरंति॥ स
नत्सुजात उवाच॥ यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोथ मौनं। यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन्॥

त्वर्थे निमित्तत्वेन स उच्छ्रितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः। अथवा यस्मिन्सर्वे दाख्येउच्छ्रितो वाचकत्वेन तत्र
युक्तो वेदशब्द इत्यर्थः। तथा वेदशास्त्रादेः सविद्रूपो यं परमात्मा यद्वा वाचामगोचरः परमात्मा यद्वाचामगोचरः परमात्मा
कथामतद्वगम्यते। सविद्रूपः परमात्मेति। स परमात्मा तन्मयस्तदनन्यो निर्मायत्वेन निवास्माकं विभातीति। राजन्नेवमेवास्मन्मतेन तव
स्तु विश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः। अथवा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभ्यो निर्मयत्वेन प्रतीयते। तथा च श्रुतिः। नादवाज्यतिरि
ति॥ ॥ ९४

अथ श्लोकं॥ यामानि दुःखफलानि प्रवर्तककर्माणि पापे तत्त्वेन कर्मणा लिप्यते दुःखं संततिमनुप्राप्य तेन चेति श्लोकं॥
उत्तरं तिवमिति॥ अतएव मात्मानं अविद्यासं पापात्त्रायंते मोचयंति॥ टीकांतरं॥ इदानीं वेदस्य तत्त्वाव प्रचितायप्राह धृत
राष्ट्रः॥ ऋच इति। यः पापानि कुर्वन्नृचो वेदादिमधीयते। नित्यं प्रतीषिद्धवर्णिकं वेदादयो वेदाः पापात्कर्मणस्त्रा
यंते न रक्षंतीति। न तेन मिथ्या ब्रवीम्यहं। एवमनन्तात्त्वविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः। नाच्छंदांसि मायाविनं मिथ्याचा
रिणं तं न रक्षंति न रक्षंतीति हि किं कुर्वंतीति चेत्तत्राह। यथा शकुंताः पक्षिणो जातपक्षाः नीडं साश्रयं जहति। एवं छं

धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः। पापानि कुर्वन्पापेन न लिप्यते॥ ॥सनत्सुजा
त उवाच॥ ॥नैनं सामान्यृचो वापि यजूंषि च विचक्षणः। त्रायंते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहं॥ न
छंदांसि वृजिनात्तारयंति मायाविनं मायया वर्तमानं। छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले नीडं शकुंता इव जातप
क्षाः॥

मायाप्रवर्तकयज्ञादिकर्म
दांसि तं काले मरणकाले एनं त्यक्त्वा अपयांति जहति त्यजंतीत्यर्थः॥ अथ श्लोकं॥ मायया ज्ञातादक्षकर्ममायया। यथा मृगबंते
द्विबुद्धिः तथा॥ छलं कुर्वंडे शुभमायाव पुरमभिरेच्यति प्रज्ञायाइति। तत्कन्यत्वाह्यातादक्षाकर्म
मायाविनाममिति अस्य मायया अस्य सोमस्य कर्मणा कर्मवंतो ममिरयंतां। परिक्लिनं कृतवंत इति तस्यार्थः। नाहक्ष्याकर्म
ज्ञो माया वा विसवात्मकतो नवतीति। अतएवं मायया वर्तमानमिति। अज्ञातं पूर्वीकृतकर्मणा तादृशा फलं प्रतिलंभ
इति। अतएवं मायाविनमिति। अंतकाले मरणसमये न हि कर्मण्यनुगच्छंति। येन तेन रक्षेत् पुरिपष्ठः। न देवतः एषका
शकु

ऋग्वेदे मंत्र॥ उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु। अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफला
मपुष्पां इति। अस्यार्थः। त्वइति। त्वइति तत्त्वज्ञानपर्यायः सख्ये तत्त्वज्ञानयोगिनां सख्ये समस्वाचरः सख्यानय
उद्योग जत इतिवत्केः। स्थिरपीतं स्थिरनिष्ठं तं पीतं यानं संतोषरूपमाहुस्तत्त्वज्ञाः अतं एवनं वाजिनेषु वाजिनं हविः हवि
र्भावे तत्त्वज्ञास्तत्त्वं वंतः। तेन यज्ञोयत्नज्ञ गंते येनं न हिन्वंति। यावद्धि तत्त्वज्ञत्वेन तस्य योगिनिः सहमित्रीन ज्ञात
तावदेव न तत्र प्रवर्तनीयः। एष त्वन्यः कर्मण्यः अधेन्वा अदोग्ध्रा प्रवर्त्तककर्मणा चरति वाचं वदवां वंदस्व इत्य
फलामपुष्पां वक्षुं श्रुतवान् श्रुतवान्वेन श्रुतापि वेदवाक् तं इत्यफलामपुष्पां। यतो मोक्षफलवर्जितहरणाधर्मयरः। य
धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥न चेद्वेदा विना धर्मेशाकान्त्राते विचक्षणः। अथ कस्मात्प्रलापोयं ब्राह्मणानां सनातनः॥ ॥सन
त्सुजात उवाच॥ ॥अस्मिंल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते। ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धेन तपसि मितिष्ठतां॥ ॥ ॥ मोदपाद्यो
दुक्तमुपनिषदि। तदेतत्पुष्पं फलं चावाचो यत्सत्यमिति। पुनः शंकते नवेति। धर्मं निवर्त्तकं प्रलापेवेदा चायं तश
ति। ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्भ्रमयि। सनातनो ऽनादिरिति। यात नित्यकालमधिती। पित्यर्थः। उत्तरं। अस्मिंल्लोके इति अ
स्मिंल्लोके कर्मत्प्रामोतपः प्रवर्त्तकं फलमन्यत्र स्वर्गादिं तरालोकांतरं प्राप्येव ब्राह्मणानां। ब्रह्मविद्यामिमे सर्वेका १५५
क्ष्विमऋद्धेन तपसि वर्द्धमानेन कविमतिनि इति लक्षणे संयतानियताः। न तु कश्चित्कर्मोलोकस्तदन्य एवफललो
कः फलभोगार्थमनवरत्योगावरस्मकत्त्वं। किं तु समस्त एवलोकः सर्वएव फललोकोपि अत स्तत्फलस्य सर्वलोक
भोग्यत्वात् पुनरावृत्तिलक्षणजन्मादुःखादि योग इत्यर्थः। तदेवं समएव वेदत्रयप्रतिपादकोपि उत

टीका

प्रवर्त्तकधर्मप्रदत्वात् इति नासौ वेदो मन्तुकयापनिस्तारहेतुः। निवर्त्तकधर्मप्रदत्वात् तु स एव वेदस्तज्ज्ञान
साधनत्वेन पूर्वमुपन्युक्तोपि यत्स्यात्रिष्फलइति तदेव पापायाचारयती स्तुकं भवति।। अदृष्टीकांतरं एव तु के
सतु प्राह। नचेदिति। कर्मोद्देशकृत्यादिना नित्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वमस्य दर्शितत्वा
त्। प्रतिषिद्धस्य कर्मणो हेतुत्वेनानर्थहेतुत्वमस्य वदर्शितत्वात् न वेदास्तत्रात्तु वाकाङ्क्षेदित्यर्थः। कस्माद्वेतोः प्र
लापे। नर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारस्तदनुष्ठानेन कर्तव्य इत्यर्थः। न वेदेषु। यद्वेष एवावदार्थःस्मा
ता। अन्य एव स्वर्गादिः परमपुरुषार्थो निष्कारव्यो वेदार्थः स्यात् इत नरस्य कर्मणाऋद्धत्वादिना वन्त्याद्धिसा
धनज्ञानसाधनं कर्मशुद्धिसाधनत्वेन यागं यथायथा पुरुषार्थत्वादेवा वद प्रतिपाद्यत्वात् नहाहितमेव
परमानंदं परमपुरुषार्थदर्शयंति वेदाः। अस्य योनामनं तेलोका अधेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति
ये के चात्महनो जनाः इति। आत्महनो विदुषः। विस्मृविस्मृत्या। स्वर्गादि लोका नाम पुरुषार्थत्वं। अनानंदात्मक
त्वमविद्याविषयत्वं न दर्शयित्वा। आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसं
ज्वरेदिति। आत्मविदः कृतार्थत्वं दर्शयित्वा इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः। य एतद्विदुरमृतास्ते
भवंति। अथेतरे दुःखमेवापियंति। इत्यात्मविदामृतत्वं प्राप्तिमनात्मविद आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं दर्शयित्वा। यादृशा
मनुष्यस्यात्मानमजमावेदशाशानं द्वितन्नव्यस्यानातविजुगुप्सत इत्यादिनिवाक्येतद्रूपदतदर्शन फलानि दर्श
यित्वा।

कथमेवंरागादिनिरस्तस्तनः अध्यमाणंविषयानिसर्कंमोहयित्वापरमानंदपदेपरमात्मनिशून्यानंदमोक्षात्वे
स्थापयिष्यामीतिमत्वातत्प्राप्तिसाधनविविदिषासाधनत्वेनयज्ञादिनाशनिदर्शयंतिवेदानुवचनेनब्राह्मणा
उद्योग विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसाकेचित्तस्मात्तदर्थत्वेनयज्ञदानाभ्यासमपिपुरुषार्थसाधनत्वेहतेमरु
नानामार्गैःपुरुषार्थत्वंदर्शयंति।संसारानर्थहेतुत्वादरागस्यैवचश्रुतिः॥प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशो श्री
क्तमवरंकर्मयेषु।एतच्छ्रेयोऽभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति॥यस्मादेवंमोक्षस्तस्माद्धनश्रुतियादक
त्वेनसंसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वंवेदानांतस्मादेवाद्विद्वान्शोकाएवतत्सर्वमनित्यत्वाहन्तगवान्तस्य
तस्यैवनामादिविशेषरूपैरिदंजगज्ञातिमहात्मनुभवानिर्दिष्टसम्यक्त्वावदंतिवेदान्तकिस्यावेरुष्यपुत्रह रेति
वेत्यादिनाश्लोकत्रयेण।तत्रप्रथमेपरमपुरुषार्थंपरमात्मानंदर्शयति।तस्यैवपरमात्मनोमायाक
ल्पितेनामादिविशेषरूपैरिदंजगज्ञाति।हेमाबुनावकधर्मेतद्वगम्यते।इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते
इति।मायारूपवकुरूपंनिर्दिश्यतस्यैवसम्यग्रूपंतदेवब्रह्मपूर्वमनंतमपरमनपरमित्यादिनाप्र
वदंति।विदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णमित्यादिनातस्यैववृत्तौभूतात्मिकंजगत्स्वरूपंनिर्दिश्यसम्यक्स्व १८६
रूपंनेतिनेत्यादिनाप्रवदंतिवेदाः।तथात्मनःश्लोकार्थंसंगृह्णन्द्विविधवादिप्ररित्यांतंतस्यैवकार्यंनि
र्दिश्यकोशोपन्यासमुखेनतस्यैवसम्यग्रूपंयतोवाचोनिवर्तंतेइत्यादिनाप्रवदंतिवेदाः।तथाश्लोका

अथाहिनगवन्नित्यादिनानामादिरूपाणांतेजगत्रिर्दिश्ययत्रनान्यत्पश्यतीत्यादिनातस्यैवसम्यक्स्वरूपंनमानं
तमनमःपरंस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितंप्रवदंतिवेदाः।नकेवलंवेदाअपितुमुनयोऽपिनहिसत्विश्वविरुध्यच्छ्रित्वरूपं
विपरीतस्वरूपमुदाहरंति।तथाचाहभगवान्गरुडः।इत्यस्तमितनिर्देश्यंसंतामात्रमगोचरं।साविद्योयेनव
चसांतज्ज्ञानंब्रह्मसंज्ञितमिति।तद्विष्णोःपरंरूपमरूपाख्यमनुत्तमंचेति।विश्वरूपविरूपलक्षणंपरमात्मे
ति।इदानीमीश्वरार्थमनुष्ठीयमानानांतत्प्राप्तिसाधनोयेचित्तशुद्धिद्वारापरंपरयापुरुषार्थत्वंअन्येषां
संसारहेतुत्वंनत्रपुरुषार्थत्वंदर्शयतिश्लोकद्वयेन।नदिति।यदिदंरूपंविपरीतरूपंब्रह्मतत्तदर्थमुक्तंवेदेन
तदर्थमुक्तंतपएतदिज्यानाम्याममैसौपुण्यमुपैतिविद्वान्।पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्संजायतेज्ञानविदी पितात्मा
किंतपःकृच्छ्रचांद्रायणादि।किंवेज्या।ज्योतिष्टोमादि।किंतनोनवतीतिचेत्तत्राह।ताभ्यामिज्यातपोभ्यां
पूर्वोक्तविनियोगात्ईश्वरार्थंकर्मानुष्ठानेनेतिसन्नपुण्यमुपैतिप्राप्नोति।पूर्वजन्मकर्मसंयुक्तोनवति।तेनपुण्येनपापं
विनिहत्यपश्चात्क्षालिताशेषकल्मषोजायतेज्ञानविदीपितात्माज्ञानप्रकाशेनसहितंदानंदाहितीयब्रह्मस्वरूपोनवति
॥ज्ञानेनेति।यथाज्ञानेनपरमात्मानमुपैतिप्राप्नोति।विद्वान्नविद्वान्।नरीश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनक्षपिताशेषकोशा
कल्मषोज्ञानीननवति।तदाऽपवर्गफलाकांक्षीइंद्रत्वफलाकांक्षीस्वर्गादिफलानुकांक्षी।अस्मिंल्लोकेकृतंयत्स
र्वंपरिगृह्यामुत्रपरलोकेतत्तत्फलमनुपभुंक्ते।ततःकर्मक्षयेपुनरावर्तिमार्गी।तथाचश्रुतिः॥तस्मिन्यावत्संपा

उद्योग

तमुषित्वात एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते॥ इदानीं विधिवदुपेक्षया कर्मणां फलविशेषमाह। अस्मिन्निति। अ
स्मिन् लोके तपस्तप्तं तत्तपसः फलमन्यत्र अनुष्ठितं लोके भुज्यते इति सर्वेषां समानं। ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यापुन
रयं विशिष्टं तपस्तपः अतीवसमृद्धं फलदं चिर्भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः॥ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिष
दा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति। अनेषामनात्मविद्यावेदाधिकारिणां नाद्येवतत्समृद्धं भवति यस्मात्कर्मणोप
फलं श्रुतं तावन्मात्रफलसाधनं न फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ पुनःप्रश्न। एवं प्रष्टो भगव
ज्ञानेन वा लाभ न्यायेति विद्वान् अथान्यथा वा गफलाकांक्षी। अस्मिन्नृद्धं तत्त्वपरिपूर्ह्य सर्वमनुबन्धं केउ
नशिति मार्गाः॥ अस्मिन् लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते। ब्राह्मणानामृद्धत्वमन्येषां नात्र देवतत्॥ ॥धृ
तराष्ट्र उवाच॥ ॥कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलं। सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्यामहे वयं॥ ॥सनत्सु
जात उवाच॥ ॥निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते। एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा॥॥

न पुनः प्राह। निष्कल्मषमिति। एतदेतत्त्रिः कल्मषं तपस्त्वं केवलं परिचक्षते केवलं बीजमित्युक्तं। सर्वस्या
स्य प्रपंचस्य बीजं निमित्तं यत्तत्केवलं किमित्युक्तं। तथा चाहो चानाः॥ प्रपंचस्यास्य बीजं तत्त्वं केवलमिति क
थ्यते। केवलादेतद्ब्रह्मजगत्सदसदात्मकमिति। तदेव केवलं तपः समृद्धमत्यृद्धं भवति नान्यथाय
था निष्कल्मषं भवति सकल्मषं स्यात्तदा समृद्धं मध्यृद्धं न भवति॥ ७७

३

अथ प्रकृतं॥ आर्षमिदं तपस्त्वमृद्धियुक्तं चेति कथं समृद्धमृद्धं। कथं समृद्धं तपो भवति। इत्यादि प्रश्नस्य प्रतिवचनेन लक्षणा। निधनं। अवृ
रतिवृद्धिव्यतिरेकस्तु रखानेन तप्त्वसमृद्धिविराधिनो पि धर्माद्या दयाद्यायतनसमृद्धेस्तु हिंसादि प्रतिबन्धनाधीनत्वात्। अतएवाग्रे
वृद्धिरेव विनयादयादाः दोषा अष्टादश। ये याद्वादश इति क्रमात् समृद्धिकृपान्गुणान् वक्ष्यतीति। अत्र क्रोधादय इति। यस्मात्तपसो
षादोषावनविराधितत्वेत्युसमृद्धं तत्तदा तेन भवतीति। इदं सा हिंसका सेस्य तपसस्तत्पनस्यापि नाशात्। यस्मात्तपसः त्रिदशानपोस्य
गुणपते च कुलवत्येतिरितिगुणाः। स्वधर्मादयो द्वादशापि पदसामुपादेशा कर्त्तव्याः परमगुरूणां। सत्तेन कुमारस्य पिताद्विजानां
चास्मिविदिता ज्ञापिता॥ एषां तत्रावात्। यतस्तपसो भवति तत्र यः समृद्धमृद्धमिति तात्पर्यः॥ टीकान्तरं॥ तद्वसमृद्धमति

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय। तपसा वेदविद्वांसः परमं त्वमृतं गताः॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं नि
कल्मषं तपः। सनत्सुजात येन इदं विद्यां गुह्यं सनातनं॥ सनत्सुजात उवाच॥ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि
च सप्त राजन्। मोह्यानादयो द्वादश आततायिनो नाम शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानां॥ नृशंसानि दशाव॥

तपइति समृद्धार्थः। श्रुत्वैवमाह राजा। कल्मषमिति। स्पष्टार्थः। निष्कल्मषं तपस्त्वेतत् केवलं परिचक्षते इति। श्रुतस्य कल्मषं ब्रूहि
हे सनत्सुजात। येन निष्कल्मषेन सनातनं ब्रह्माहं विद्यामिति। एवं पृष्टः प्राह भगवान्। क्रोधेति। क्रोधादयो यस्य तपसो दोषाः के
ल्मषात् तथा नृशंसानि च सप्त राजन्यस्य तपसो दोषास्तथा ज्ञानादयो द्वादश आततानि विस्तार्यमाणाः शास्त्रे वेदशास्त्रे ये वि
दिता गुणा द्विजातीनां तस्मात् गुणेभ्यो दोषाश्च वक्ष्यामि इत्यभिप्रायः। अथ प्रकृतं॥ धर्मादयो द्वादश व्रतानि रणामिति गौडपादः॥

श्रुतं तपः केवलं निष्कल्मषं सनत्सुजात
श्रीविद्यामहे वयं ॥

उद्योग

अथद्वादशदोषानाह।क्रोधइति।क्रोधःपरहिंसेच्छा।कामस्तृष्णा।लोभःप्राप्तधनापरित्यागेच्छयत्नः।मोहोऽनात्मन्यात्मधीः।विधित्साऽदृष्टात्म
ककर्मसंतानेच्छा।कृपाएवकृः।स्वदुःखनिवृत्त्याकृतत्वा।तस्यायोगविरोधित्वाद्दोषत्वं।स्वार्थकृपाकरुणारूपाऽस्ति।तेनाविहितासा।प
रदुःखप्रहाणेच्छामात्रमित्यविरोधः।असूयापरगुणेषुदोषारोपः।मानोऽभिमानस्वगुणाख्यकदर्पप्रयत्नः।शोकःइष्टसाध
नाशाभावे।स्पृहानिष्प्रयोजनमिंद्रियविषयस्पर्शादिविषयदर्शनंवा।ईर्ष्यापरस्यगुणोत्कर्षेद्वेषयत्नः।अज्ञातानामर्थोद्यासमा
नार्थत्वं।जुगुप्साबीभत्सदर्शनेनतत्परिहारेच्छासंततिः।मनुष्यस्यवाकृत्स्नेनसंबंधिना।दोषाःदोषसंज्ञाकरणफलमादव
र्ज्याइतिनिरणातयस्थूरता॥ टीकांतरे क्रोधइति।क्रोधोनामधर्माद्याताडत्यमानस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरंतःकरणविक्षोभो

क्रोधःकामोलोभमोहौविधित्सा।कृपासूयामानशोकौस्पृहाच।ईर्ष्याजुगुप्साचमहागुणेनसदावर्ज्याद्वादशैतेद्विजेन॥

गात्रस्वेदकंपनादिलिंगः।कामस्त्र्याद्यभिलाषः।लोभःपरद्रव्येच्छा।अर्जितस्यद्रव्यस्यस्वकीयतीर्थविनियोगासामर्थ्यंमो
हः।कृत्याकृत्यविवेकशून्यता।विधित्साविषयस्नानेतुमिच्छा।अकृपानिष्ठुरता।असूयापरगुणेषुदोषाविष्करणं।परगुणादिषुअक्ष
मा।अभिमाननात्मबहुमाननं।शोकोइष्टार्थवियोगजोंतःकरणविक्षोभः।रोदनादिलिंगोऽप्रतीकारविषयः।स्पृहाविषयतृष्णा।ग
त्या।ईर्ष्यापरश्रियामसहिष्णुता।जुगुप्सापरगुणानपह्नोतुमिच्छा।एतेक्रोधादयोद्वादशदोषास्तपसःकल्मषरूपाःसदावर्ज्याः।म
हागुणेनब्राह्मणेन।महागुणोब्रह्मप्राप्तिस्तेनब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन।एतेवर्जनीयाइत्यर्थः।एकैकंवामनवोदधो।मस्डुस्नहृतिषो ५८

क्रोधस्त्वात्मघातामपि।तस्मात्त्रिगुणसंयुक्तमहागुणोऽतिस्पृतः।ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः।शमादिः।तथाचोक्तंभगवा
ता।शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच।ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजं।तेषांसदावर्ज्यत्वेहेतुमाह।एके
कमिति।यथामृगाणामंतरंलिप्समानोवधप्रेप्सुर्व्याधोलुब्धकोमृगयुरेववर्तते।यथाचबिडालछिद्रांतितात्तथातेषाम
नुष्याणांवधप्रेप्सुरपरःपतिक्रोधादयएकैकंमनुष्यंपर्युपासते।अथवामनुष्यान्पर्युपासतइतिवापाठः।तस्मिन्नेकैकम
नुष्याःइत्थंकुपर्युपासते।इतियोजना।तथाबिडालघातार्द्दंति।तस्मादतीष्ठ्कापिदोषाविनाशकारणंयस्मादेवंतस्मा
त्सर्वदावर्ज्याइत्यर्थः।उक्तंचहरिराजगर्गेः।यथापांथस्यकांतारेसिंहव्याघ्रादयउपद्रवकरास्तथाक्रोधादयोऽरणिमिवाश्रयप्रकृतं।

एकैकमेतेराजेंद्रमनुष्यंपर्युपासते।लिप्समानोंतरंतेषांमृगाणामिवलुब्धकः॥विकत्थनःस्पृहयालुर्मनस्वी।बिभ्रत्कोपंचपलो
रक्षणश्च।एतेप्राप्ताःषण्नराःपापधर्मान्प्रकुर्वतेनात्रसंतःसुदुर्गे

वर्जनेहेतुमनिष्टसाधनत्वमाह।एकैकमिति।एभ्य
ःसमुदितेभ्योमध्यादेकैकःकोप्येकःपर्युपास्ते।ह्यविदितमन्तःकालतश्रायामःमनुष्यलोके।अंतरंछिद्रमसंज्ञानत्वपोद
ग्रासुरशंसघ्नवाच्येषतिरंशंसतयापृथममाह।विकत्थनइति।विकत्थनःपरगुणापह्नवाख्यगुणोत्कर्षाभिधानशीलः।स्पृहया
लुरिति।इदस्यादासप्रयोजनवस्तुप्रलंभसंतानेवयत्नशीलः।स्पृहयालुः।तथाचनिष्प्रयोजनस्पृहा।सर्वथानवज्ञानसहानव
स्थितचित्तदोषयुक्तः।स्पृहयालुताचेतेनव्ज्ञानकालेसमवस्थितज्ञानाकतयाहंशमकतलितकस्थिदिराधः।मनस्वी।पराव
मानदवडर्लवाहिदोषनाशवान्।बिभ्रत्कोपंपरिग्राहाच्छराच्छुपप्रकोपदेतुपरोपकारमावनंबिभ्रद्धारयन्।चपलोऽस्थिरः।अ

ष्टेदेवेनस्वीकृतार्थस्य। अतिमितं तस्यागीरक्षणाइह साधननाशदर्शनेन तद्रक्षणायत्नवान्। रूद्रगाइतिक्क विग्यावन्मात्र पक्षपा पीतर्थः। अथतत्सुक्तो। प्यनास्यैव पृकृस्याद्रवादसमायपरुषपारुष्यनाम्य वक्ष्यमाणत्वात्। एतेषद्दोषा मालस्थानरि। यापधर्मान्निवारात्सु ङगनिरुके धकर्वतेनत्र — नंकुर्वंति॥ नानसनोनस्। तापिकुर्वतेन हितत्राप्यर्थः। असनइव मातानरकंकुर्वंतिइति तत्पर्थः। तापवान्। संयोगसंवित्। योगोविषययोगस्तत्र संवित्। कार्यवत्वबुद्धिरवश्यकार्यतया व्यवस्थानं। द्विषंद्वेषंपरुषोनाव कित्। एधमानोवर्धयन् एषयंवा त। ततपराद्धृष्टापरापकारकारीत्यर्थः। तदेतत्स्मरणात्नमङः खवान्दत्तावुतापः कु

संयोगसंविद्विषमेधमानोदत्तानुतापीकृपणोबलीयान्। वर्गप्रशंसीवनितांचद्वेष्टाएतेपरसप्तनृशंसरूपाः॥

पणाः। दत्ताद्यनुगप्रतिबंधकधनवान्। बलीयान् बलात्कारमात्रन्यायेनव्यवहरन्। वर्गप्रशंसी परमनोपहरणार्थपरवर्गप्रशं साशालः। वनितासुद्वेष्टा विषयक्रोधवान्। सच कामयोगप्रयत्नवतां तदलाभेनवनीतिकामप्रयोगाप्रयत्नादलाभदुःखिन्नत्वेनो पलक्ष्येत। नृशंसरूपाधर्माः। अष्टटीकांतरं॥ इदानीं नृशंसत्र्यमाह। संयोगेति। संयोगविषयसंयोगसंवित्यस्यबुद्धिर्वर्तते स संयोगसंवित्। विषमिवपरेषांमर्माणिधमानो वगमानः। अथवा विषमधमानइतिपाठांतरं। विषांद्धर्म्मकर्मकृत्वा प्राणिनां तद्धारणएधमानइति। वर्गप्रशंसाइंद्रियवर्गपोषकः। अनातो। वनितांचद्वेष्टाअन्यनवारणार्थायेपोद्वेष्टि। एएतपरद्व वेक्तिक्तस्य। क्रोधदिप्य। सप्तनृशंसरूपाः॥ ८८

इदानीं ज्ञानादयो द्वादश उच्यंते। ज्ञानमिति। ज्ञानं तत्त्वार्थवेदनं। सत्यं यथार्थभाषणं। श्रुतादिनं दयाच। दमो मनसो दम नं। श्रुतमध्यात्मश्रवणं। अमात्सर्यमसर्वकृतमहतमानता। तदनावो मात्सर्य्यं ह्रीरकार्य्यकरणे लज्जा। तितिक्षा द्वंद्वसहि ष्णुता। अनसूया परदोषाविष्करणं। यज्ञो नित्यो मादिमहायज्ञा श्रद्धान्नसत्पात्रादिप्रयोधनादिपरित्यागः। धृतिर्विषयादीन्द्रि य निग्रहः। शमः मनःकरणोपरतिरिति कश्चित्। एतज्ज्ञानादयोमहाव्रताः परमपुरुषार्थसाधनत्वाद्ब्राह्मणस्य वर्णिता ॥ येज्ञानादयो द्वादश ब्रातताना इति हृदर्थस्तुतास्तं वर्णितः॥ अथ श्रुतं। गुणानाह। धर्मइति। धर्मानिवृत्तिःस्हितफ

धर्मश्चेतिगी। उपावः॥ ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया। यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च एते गुणा द्वादश ब्राह्मणस्य॥

लकर्मजन्यः। सत्यं यथार्थभाषणं। दमस्तपः क्लेशसहिष्णुता। तपो निर्विवेलद्दृणा धर्मजनकः कायक्लेशः। अमात्सर्यम क्रोधः। ह्रीर्लज्जा अकर्तव्यकरणात्विहितत्रिप्रयत्नः। तितिक्षा क्षमा। कथं चित्कृत्यमपि क्रोधेतत्संतानविनिवर्तनं। अनसूया परगुण नादोषाधासनाव। यज्ञः। निषिद्धवनादेवतास्योद्दिश्यागाः। दानमितरस्यः प्राणिभ्योदानं तदपि निस्पृहम्। धृतिर्दुःखादृ निपातेपि शारीरकर्मापरित्यागः। ज्ञानं श्रुतं गुरूपदेशपूर्वकवेदशास्त्रार्थबोधः। एतानि संमतानि गुणाव्रत ब्रा ह्मणस्य व्रतायेत्वः॥

॥ अत्रत्य द्वादशांतरं कृत्वा लिख्यते तच्छ्रीशंकराचार्यकृतं भाष्यं ज्ञातव्यं॥ ॥

उद्योग

यस्त्विति। एतेभ्योऽनुरागेभ्यो यत्नः एतद्गुणप्रकाश्यं यः शमेत्सर्वं कर्मत्यजेदिति यावत्। नत्यागचैतेषु मध्ये त्रिनिर्दिष्टयामेक
तो वा यतो यि एकत एकेन प्राप्नुयानिष्टेनेति यदि शमे तस्य च सर्वां पृथिवीं शक्यास्यापि नास्यस्यमस्तिना स्यधनं बंधनदे
तुरस्तीति तत्तो पिता वन्मात्रेपलक्षणो वदितव्यं। एते शमाधत्रितनिर्दिष्टा मेकत इति। यकथिनात्वान्द्दर्शयति। दम॥
त्याग इति। त्यागो दानं षड्विधः। पूर्वमः श्रमादं स्वपरिग्रहीतात्कर्मणो धर्मो धृतिषदेन। अत्रतमन्ष्टसं। मत्सर्वाणि
मत्स्य प्रधानानि। एवं त्रिकमेकं च दर्शितं। द्विकं शमादित्रयमध्यात्त्रियं बोद्धव्यं। इतिस्फुटतया न दर्शितं॥ अत्र प्रसंगा

यस्त्वेतेभ्यो न प्रच्यवेद्दृष्टेभ्यः सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विमुक्तः कैमाद्धि मुक्तो मो
न वृत्ता भवति॥ द्विमे त्यागे शमादं श्यतष्टतमाहितां तानि सत्य गुरुवान्याकुचृतसरणायेन मनी छिन्नाः॥ मदोऽष्टा
दशदोषः स्यात्स्त्रीतिकूल्यकृतो न वत्त। पैशून्यमद्वतं दृष्ट्वा प्रातिकूल्यतमो रतिः।

श्री

मदस्य विरोधिनं दोहः। दोषास्तु षट्कारिवोधिनः। प्रतिकूल्यातिकल्यकं। खंदे तुल्ये न ता वार्त्त॥ कृतानकृते पितपसि। कृ
तस्य कः स्वं प्रत्यक्षसिद्धं। न चुल्यप्राप्यकृते तुः स्वजावनोत्र॥ अप्रष्टसिरितिकृतयहरणं। अन्यस्तयापरस्मिन्द्रहोषारो
षः। कामार्थिकामः स्त्रीतेषाद्यभिलाषः। अर्थो धनं। तस्मिन्स्पृहनितद्दोगेबाध्याः। प्राडिकत्वेन नयः क्रोधामहेनार
अथ दीकांतरं। इदानीं गुणास्तुतिं करोति। एतेभ्यः सर्वेभ्यः प्रवमेवप्रवासं करोति। नातिरवसमन्वितो भवेत्। यति
स्य केन भवति। स सर्वां पृथिवीमिमां प्रशिष्यात् प्रशास्त॥

प्रातिकूल्यं कृताकृते। अव्रतं चान्यत्यापवकाप्राप्येवित्तथास्पृहे इति गौडपाठः॥

नात्यस्य म
स्तीतिमवे
दिनव्यया
गौडमस्या
गद्रतिगौड
पाठः

१४८

यिता। आत्मवशं करोति। यएतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकत एतएकस्माद्धि मुक्तः एतेषामन्यतमेषामन्यतमेनापि असमवित्ता
एतेक्रमेण विशिष्टा ज्ञानिनो द्रष्टा ऋज्ञास्वतां भवंति। इदानीं मदं दोषान्नाह। मदइत्यादिश्लोकत्रयेण। दमोऽष्टादशदोषः अष्टा
दशदोषसमन्वितो भवति। किमेतेषां दोषत्वमित्यपेक्षायां प्रातिकूल्यकृतान्नवृत्त। एषामन्यतम कृतं दमदस्यहति
कूलं कृतं न वत्। किं मस्त्रहत्तं अयथार्थवचनं। पैशून्यं परदूषणादानंदं स्लाविषया। प्रातिकूल्यं स्वविषयं प्रतिकू
लता तमः अज्ञानं। अरति यथालाभासंतुष्टिः। लोकद्वेषोभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनं। लोकद्वेषो लोकानामुद्वेगकार

लोकद्वेषोभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनं। परिवादोऽतिवादश्च परितापः क्षमाधृतिः। असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्ति
ता। एतैर्ह्यपि विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते॥

त्वं अभिमानं सर्वज्ञोऽहमिति भावः। विवादो जनकलहाचरणं। प्राणिपीडनं। मदहेन रागाया प्राणिहिंसा। परीवादः परदूषण
मिथ्यानं अतिवादो निरर्थकोतिप्रलापः। परितापोन्यस्यद्यादुश्चिंतनं। अक्षमा असहिष्णुता। अधृतिरिंद्रियाप्रिपूचपल
ता। असिद्धिरिति। असिद्धिर्धर्मज्ञानं निवाज्ञानां पापकृत्यं विषिद्धाचरणं। हिंसा अविहिता इति दम दोषाः प्रकीर्तिता
। एतैर्विमुक्तो अष्टादशभिर्हि पापविमुक्तो यो गुणः सदमउच्यते समद्भिरिति। अथ एवकृतं तत्र गोडपाठे॥ ॥
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशून्यमेव च। मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथा रतिः। अपस्मारस्मातिवादस्तथा संभावना
त्मनि। एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः सदान्तः सद्भिरुच्यते॥ ॥ ॥ अस्यार्थः॥ ॥

उद्योग

इष्टासुखसंतानाभिलाषः।लोभः कामसाधनाविच्छेदेच्छा।पैशून्यं वस्तुमत्परदोषप्रकाशनं।परितापोऽल्पकः स्वदेहे बंधेस्वप्रियात
प्यतिदुःखित्वं।अरतिः सत्क्रियानभिलाषः।अपस्मारः कर्तव्यविस्मरणं।अतिवादः परकोशः।तथा भाषा विलोधता च आत्मो
त्कर्षप्रत्ययइत्यष्टादशा टीकांतरं॥ इदानीं मददोषानाह।मद इति।एतत्रयो दशादिहिंसा।तत्र मददोषाष्टन स्थितास्तत्र
एतद्विपर्ययाः स्मृताः।सत्यादिरूपत्वेन स्मृताः।मददोषा मदनाचाकृतास्ततएव तेन।सत्याः पैशून्यास्त्वसूयाख्यानिहल्यास्तता।उरति
लोकद्वेषाभिमानाविवादाः प्राणिहिंसापरिवादाः परितापश्चरसमाधृतिनिद्धिमयाः कृत्य इत्य तदज्ञानाशाकरा मददोषा उदाहृ

मदोष्टादशादोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः।विपर्ययाः स्मृता ह्येते मददोषा उदाहृताः।श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयः परदुष्क
रः।तेन दुःखं तरंत्येव भिन्ने तस्मिन् जितं भवेत्॥ गौडपाठे।श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति॥ अप्रिये तु समुत्
पन्ने व्यथां जातु न कारयेत।इष्टान्पुत्रांश्च दारांश्च न याचेत कदाचन॥ ॥ ना:।त्यागो भवति षड्विध इत्युक्तं भवति।तत्राद्यः श्रेयानिति।
श्रेयोस्तुद्विधेषु तृतीयस्त्यागो दुःखसंपाद्यः।तृतीयेन तेनत्यागेन दुःखमाध्यात्मिकादि निरंतरं तरंत्येव तस्मिंस्त्यागे कृते तु सर्वं विजितं भ
वत्येव।अथ प्रकृते।एवं दमस्य गुणभेदेन प्रकारान्निरूप्य इदानीं दानरूपस्य त्यागस्य प्रकारान्दर्शयन् अदानरूपस्यापि संपदो दर्शयति
।श्रेयांस्त्विति।श्रेयांस्त्विति।श्रेयान्श्रेष्ठोऽयथोक्तस्त्यागः।प्रियमिष्टं साधु तथाप्यतन्न हृष्यतीति विषयरागत्यागः।अप्रिये चेत्यप्रियविषयव्य १०२
थापरागद्वेषत्याग इति त्यागद्वयमुक्तं।इष्टानिति।इष्टान्पुत्रादीन याच्यान्स्वलभीकृत्य प्रार्थनार्थं यत्नदेहेदाति तत्रया चित्तवर्चो हिंतं।देतु
पात॥

तदपि वचो याचमानाय प्यवाच्यमवचनीयं वदन् आकाशकायप्रदेयमिति तृतीयो गुणस्त्यागरूपं।उभयपत्रवचः।शाटेन त
दर्थमभिशेततित्याक्तिई बैयानिवर्ततीति चतुरः।अयाचितेनापि द्रव्याणि दद्यादिति।एवं योनवतिसापि गुणोऽइतिशेषः।नाप्युत्त
जिकदाचन तिउपभोगत्यागः।उपरिपतितानपि विषयान्स्वभवमंगतिकालेपि नापद्युक्त।षष्ठगुणमाह।नचेति।न चक
र्मयोगादिषु।तद्दीनस्त्यागहीनः। कर्मसु दक्षिणा तद्युमेधनस्यावृष्यस्त्यागइति षष्ठोगुणः।उपसंहरति।शिष्यबुद्धि
र्भतो यथा।सर्वैरपि गुणैर्युक्तोऽद्रव्यवानपि यो भवेत्।इति।एतैः सर्वैर्गुणैर्युक्तोऽद्रव्यवानदिद्रव्यवानपि यावत्रवेत्।सापि
यथा शिष्यबुद्धिरतदशमनीय बुद्धिः शिष्याय योग्यो नत्स्यादेवं शिष्ययोग्यः ब्रह्मज्ञानयोग्यः उक्तस्त्यागप्रचारस्तावदेवद्रव्यस्य ज्ञान

अस्तितैवापव एतन्मूलं गौड पाठे॥

अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचोभवेत्।अपत्यवाच्यं वदत्येतं सदृतीयो गुणः स्मृतः।त्यक्ते ईयै यानि वतिना पद्युक्तो कामतः।न
च कर्मसु मिद्धेष्टु दक्षतातननचरेपत।सर्वैरपि गुणैर्युक्तोऽद्रव्यवान पियानवेत्।मदोष्टादशादोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः।अग्रो
दोषः प्रमादस्य तानदोषाः परिवर्जयेत्॥ नचकर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्भतो यथा पादः॥
विराधित्वादित्यर्थः।एवं प्रपंचेन दमत्यागयोर्गुणानुक्त्वा त्यागगुणान्संक्षेपेणाह।मदोष्टादशादोष इति।दमस्य विराधी दमाना ना
न्दमशाद्दनार्कः।अधान्यचाप्यतमदाधानामेतएवमतोदमाइति।एवं मदद्दोषा विराधिनत्वादमस्यगुणाइनिश्चयात्।दमो
ष्टादशगुणः प्रत्यक्ष न वतीति बोध्यं त्यागस्यात्।त्याग इति।इदानीं मदादानस्य गुणानविधास्यन् प्रमाददोषान्निरूपतानेवन
डिराधिनः प्रमादस्यतन एव गुणा एवसिध्यंतीति तदाह।अप्रमादेनेवदर्शयति।अष्टादोषः प्रमाद इति।मायतितान्नति।अर्थविंत
नाभावः।तस्यचेत्युसूषा श्रवणाधरणोहापोहार्थविज्ञानानि चेतनबुद्धिगुणा एव दोषइत्यर्थः। ॥

दान्तरं॥ त्यागषट्कं दर्शयति। अर्हत इति। अर्हते दानयोग्याय याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददातीति यत्। तदेवं त्यागाद्यः इति। कचि त्यागादिकं प्रथमः इष्टापूर्तं द्वितीयः इष्टं श्रौतकर्म पूर्तं स्मार्तं कर्म। यद्वा। इष्टं दिवादिदत्तं पूर्तं पितृदत्तमिति। नित्यं वै राग्ययोगतः। विशुद्धसत्वस्य नित्यवाहिदारपुत्रादिसंकल्पाधनादिपरित्यागः काम इति। कामेति। कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः। किमर्थमित्यत आह। यो यत्त्यागी समन्वितः सोऽप्रमादी भवेत्। अप्रमादो दोषरहितः। अष्टाविंशतिगुणैः समन्वितो भवति। कांस्तान्दर्शयति। सत्यमिति। सत्यं यथार्थभाषणं। ध्यानं चेतसः कस्मिंश्चिदालम्बने मङ्गलरूपादौ तैलधारा

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत्। इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः॥ कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः। अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणः स्मृतः॥ सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च। अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथासङ्ग्रहमेव च॥

वत्संततिः। अविच्छेदेन ध्येयप्रवृत्तिः। समाधानं प्रलयेन विक्षेपाद्युपद्रवं त्यक्त्वा स्वात्मावस्थितसदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानं चोद्यं। का त्वं कस्य कुत आयात इत्यादि वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयवितृष्णता। अस्तेयमचौर्यं। मात्मानं इत्यस्य। आत्मनो यथोक्तं यथा त्वमात्मानमित्यादि। ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनत्यागः। तथा चोक्तं। दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणं। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति। असंग्रहः परिग्रहः पुत्रदारक्षेत्रादीनपरिपालयत्॥ ॥



पुत्रदारक्षेत्रादीनामेतत्परिपालनं दोषान्वर्जयेदित्याह। एवं दोषा इति। मदोऽष्टादशदोषः स्यादिति। ये दोषा उक्तास्तान्दोषान्वर्जयेदिति। कस्मादित्याह। दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्तेषु दोषेषु वर्तमानेषु प्रमादी न स्यात्। तत्र षट्। सोऽप्यप्रमादोऽष्टगुणो मतः। सत्यं ध्यानमित्यादिना पूर्वोक्तमवोचमहमित्यर्थः॥ इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते। तां स्विति। सत्यात्मको भव सत्यात्मा सत्ये कर्मणि भव हे राजेन्द्र सत्ये सत्यलोकाः प्रतिष्ठिताः। निवृत्तो निवर्तेति। निवृत्तेन निवृत्तो दोषेण क्रोधादय इत्यादिना पूर्वोक्तदोषरहितः स्त्वया व्रतमिहाचरेत्। एतदेवाद्य परमेश्वरेण कृतं सत्यमेव सतां परं व्रतं॥ इदानीं कथं

एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत्। दोषत्यागोऽप्रमादस्स चाप्यष्टगुणो मतः॥ तां स्तु सत्ये सुखानाङ्क्षं सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः॥ निवृत्तेनैव दोषेण तपो व्रतमिहाचरेत्। एतदेव कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतं। दोषैरेतैः समन्वितं एतत्समृद्धमत्यन्तं तपो भवति केवलं। यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते। एतत्पापहरं शुद्धं जरामृत्युजरापहं। इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत। अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत्॥ ॥

सत्यमित्यादिनोपक्रान्तप्रकरणार्थमुपसंहरति। दोषैरेतैरिति। उक्ताः क्रोधादयः इत्यादिना पूर्वोक्तैर्निर्मुक्तं तु गुणैरेतैः सत्यादिभिः समन्वितं यत्तदेतत्समृद्धमत्यन्तं तपो भवति केवलं। किं बहुना यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र इति। यन्मां पृच्छसि तत्संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते समासतः एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहं। तत्किं तदित्यपेक्षायामाह। इन्द्रियेभ्य इति। सविषयेभ्य इन्द्रियेभ्यो वर्तमानेभ्यो मनसश्चैव भारत। तथाऽतीतेभ्योऽनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत्। मुक्त एव वर्तेत इत्यर्थः॥

अथ यत्केनाहं इंद्रियेभ्य इति मनः श्रेष्ठेभ्य इंद्रियेभ्यस्तथातीतं स्वनामवमतिक्रम्यागतं तत्वं तं विषयजातमिति यावत्। अ
नागतमनुत्पन्नं। तेभ्य एवं क्रियादिभ्यो हेतुभूतेभ्यः सुखी न वेत्स्यथ एतद्दोषविमुक्ते गुणोऽस्यास्त्विन्नत्यर्थः॥ आख्यान
पंचमैरिति आख्यानं पुराणेतिहासादि। वेदैरधीतैर्भूयिष्ठं बहुयज्ञाः कथ्यते निधीयते ब्राह्मणत्वेन या जनो लोकः। यच
ब्राह्मणस्यैवानादिनैं किंचित्कार्यमिति स्वाभिमतं किंचिति। वेदाध्यायिनो ब्राह्मणत्वेनानेवः। कक्रश्चैन वेदमुपल
क्षयति। अवेदा एव ब्राह्मणा इति कतमः स स्यात्। यमहं वेद जानीयां ब्राह्मणमिति॥ टीकांतरं। एवमुक्ते श्राह्मदृ
तराष्ट्रः। आख्यानेति। धृ आख्यानं पुराणं। पंचमं वेदानां मुख्यात् श्रूयते। छंदसि वेदेषु चवसूर्ष इतिहासपुराणं पंच

धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः। तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे॥ द्विवे जन
अन्ये च सत थापरे गौड पाठः दाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे। एतेषामधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणं॥ ॥ मैस्मवेदैर्भूयिष्ठं सत्यं कथ्यते। स्त्रा

ध्यातव्वकृमस्य। सर्वस्मादधिकोऽयमिति। कथ्यत इति केचित्पठंति। आख्यानपंचमैर्वेदैः किंचिन्न इति हासपुराणं पंचमो वेदस्ते
एवतीत्यर्थः। तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्चापरे द्विवेदा इति। द्विवेदा एकवेदाश्च अनृचस्तथापरे। एषु मध्ये मुख्यः अधिकः। श्रे
ष्ठं ब्रूहि। यमहं ब्राह्मणं वेद विदं विद्यां। एवं स्वात्माविक इति। सदा नेदाहितायत्र स्वात्मनास्थितस्य एव ब्राह्मण इति दृश्य
यत्र। तच्चातिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति। एक एव वेदस्येति। एकस्यादिवस्य वेद्यमिदं रूपमतिरिच्येद एकस्याहितो १०२
यस्य सहितु रूपस्येत्यर्थः॥ ॥तेषां तु कतरः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणं गौडपाठः॥

तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणो ज्ञानवगमाद विज्ञानाद्यो वेदा बहवोऽभवन्। ऋगादयो वेदास्ते तत्र एतदर्थविचारं कुर्वंति। वेदाख्या
मवाप्तुः। अथवा सत्स्वरूपं साधयंतीति विदंता। नितस्य ब्रह्मणो वचनाद्वेदत्वेन इति वेदाः। अथवा ब्रह्माधीतमात्मानं लभं
त इति वेदाः। ब्राह्मणस्यात्मतया लाभन हेतुरिति। वेद वादविचारणे ज्ञाने वेदः। अथवा ब्रह्मविदंतीति वेदाः। अथवा ब्र
ह्मज्ञानंतीति वेदाः। अथवा ब्रह्म वदंतीति वेदाः। विद विचारणे। विद सत्तायां। विद ज्ञाने विद्ल लाभे। वदनाद्वरणे। एषां धा
तूनां विषयवर्तत्वं तस्माद्दतो वेदास्तु तत्रस्त्वेदेत किमिति। च सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः। तस्मात्सत्यस्य ब्रह्मणो नवगमात्
वेदा बहवा बहुनिर्वृत्तिनिव्याख्याता इत्यर्थः। वेदास्तु दर्शनहेतवः। ब्रूवन्तं कश्चिदात्मस्थितः इति द्वयोर्मध्ये सत्यादिति। स

सनत्सुजात उवाच॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन्। सत्यस्यैकस्य राजेंद्र सत्ये कश्चिदवस्थितः॥ सत्यात्प्रच्यवमाना
नां संकल्पो वितथो भवेत्। ततः कर्म प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात्॥ संकल्पाच्च तथा भवेत्। ततो यज्ञः प्रतायेत गौडपाठः॥

त्यादिज्ञानलक्षणो ब्राह्मणस्य तस्मात्प्रच्यवमानो ब्राह्मणस्तस्य संकल्पो वितथो भवंतीत्यर्थः निवंति। ज्ञानाभिकमत्वसंक
ल्पादयो न सिध्यंतीत्यर्थः। ततः कर्म प्रतानायत। विस्तृयेत। इत्यर्थः। तदेतत्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणो ऽनवधा
रणात्। अनवगमात्। आत्मज्ञाननिमित्तात्। संसारस्य यावत्परमात्मा तमात्मानं न साक्षात् जानाति तावदेव नाप च यानि
न्तो मकरादिनि रिवरागादिति। स सम्यक्प्रमाण इत्येतस्मात् आमनाः सत्यसंकल्पविकल्पकं स्वर्गादिपश्चान्नादि देयसाधनेषु व
र्तत इत्यर्थः॥ ॥ गौडपाठे इलश्लोकः॥ ॥एकं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति मन्यते। दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते।

श्च यथयकृतं ॥ एकस्येति । सत्यं ब्रह्म तद्वेदाः सर्ववेदाः । स एव ब्राह्मणः तदज्ञानिनां तु स्वर्गादिफललोभवृद्धानां वेदाश्च
उद्योग तुष्ट्यादिभिन्नाश्चिक्रमित्यर्थः । सत्ये तु वेदे कश्चिदेवावस्थितः एकं वेदं सत्यरूपं चानुत्साद्यानासाद्य उपसर्गेणा
मनेकार्थत्वात् । इतरो वेदैः प्राज्ञो विद्वानहमिति कुरुते बुद्धिमिति शेषः । तदुक्तं । यज्ञाय हि वेदाः प्रवृत्तास्ते च फल
लोभिकमूलाः सद्गुरुः स्वारकं इत्यादद्दानमित्यादिना न विवं ज्ञानिनः प्रति विदानि वर्त्तका एव स्तुः । यज्ञादिकं ते
षां न कार्यं स्यादित्याह । सत्यात्प्रच्यवमानानां सत्यवचनज्ञानविरहिणां संकल्पात् । कल्पाभिलाषोत्थात् यो दानादिक्रत

गौडपाठेऽर्धं मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पादधितिष्ठति ॥ अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमा
चरेत् । नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परं । ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥

यानिषिद्धो नावर्तते । ततः सत्याद्यज्ञादयः प्रवृत्ताः तत एव । सत्यास्येवेत्येवकारस्यानिबद्धक्रमत्वात् । सत्यस्य ब्रह्मणोऽवधारणार्थं तत्
अवधारणार्थं तु उद्दिष्टपदेन हेतुविवक्षया पञ्चमी । ततः संकल्पात् पूर्वकाययज्ञादयो निषिद्धा बंधहेतुत्वात् । तदर्थं वेदा अध्येतव्या
इत्यर्थमित्युक्तं । न तु ब्रह्मावधारणात्मिकेष्टया संकल्पितफलयज्ञादिप्रतिपत्त्यर्थमध्ययनमिति भावः । एतद्विविधो यज्ञः । तस्य ब्र
ह्मविद इत्याह । मनसान्यस्येति । अन्यस्य एकस्य । हृर्वं हृर्वं चाऽऽयुष्टं । तत्र प्रथमं कर्म यज्ञो हविरादिभिः ततोऽतिशयस्य वाचा
यज्ञो जपयज्ञरूपः ततो विपरीतस्य मानसो यज्ञो ध्यानरूप इत्यर्थः । ननु तर्हि संकल्पवत्कृतिविशेषवत्त इत्याह ॥ संकल्पसि
द्धः संकल्पसिद्धः साधकः । कर्मणा पुरुषः । संकल्पाद्दवादिभिः ॥



आरभते कर्माणि । तस्मात्स्य संकल्पस्यानिवृत्त्येन संवृतं तत्कर्मानवो मानसो यज्ञस्तस्य ज्ञानं निवृत्त्यन्तगोन्यदानवृत्त्यत
स्मादस्य मानसयज्ञसाध्यत्वाद्दविरदीक्षितमेव चावरेत् । दीक्षितस्य गृहीतसंकल्पस्य व्रतं दीक्षितव्रतं । तद्वा वा
कर्मणा वा मानस्य संकल्पासाधकत्वाद्वित्यावायः । ननु ज्ञानार्थिनि रापतद्वयमेव संकल्पपूर्वकं किमनुष्ठीयत इत्यत
आह ॥ नामैतदिति । अस्तिधातोर्निर्वृत्तं सत्यमिति सन्नामासत्तिनिवर्तनाम । सतामेतत्परमुद्देश्यमिति व्याख्याताहि
तोत्पत्तो सत्यमिहेनामनिरुक्ते एव समुद्देशाइदं तत्त्वं सत्यं गम्यते सत्यशब्दादित्यर्थमानस एव यज्ञः साक्षादिति के
नः संकल्पः कुतो वा यज्ञादिविधमिति भावः ॥ अत्र हेत्वंतरमाह ज्ञानं वै नामेति । नामशाकादिवत् प्रत्यक्षं ज्ञानं विनामनि

तस्मादिति गौडपाठे दृ श्लोकः विद्याद्बहुपठंतं तु बहुवागिति ब्राह्मणं । तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव वै द्विजं । य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्रा
ह्मणस्त्वया ॥

यज्ञानां नाम्नां दैवतं प्रत्यक्षं । तादृशं च मृत्योर्भावनारूपमानसजन्ययज्ञमेव तदुक्तपोवाचिकं कर्म
वा तत्परोक्षं जायते जनयति । एषर्षत्वाद् प्रत्यक्षज्ञानादितरदेव धर्मरूपं फलं जनयतीत्यतो न तत्त्वज्ञानस्य
साक्षाद्धेतुरित्यर्थः । एतादृक् जपयज्ञस्य कर्मयज्ञात्परस्यापि स्तोकत्वं दर्शयति । विद्यादिति । एवं तं यज्ञं
जपितेन जपयज्ञेन । ब्राह्मणं ब्रह्मज्ञानयोग्यं । सत्यान्नापैति सत्यान्मनसो नापनयति । मानसयज्ञरूपत्वात् ॥ अ
स्पष्टीकांतरं ॥ इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह । विद्यादिति । बहुपठंतं अरण्यानं एवं सं वेदाध्यायनं बहुवागिति वि
द्यात् । तस्मात्काक्षात्ब्राह्मणा इति कस्तर्हि ब्राह्मण इति चेत् य एव सत्याद्ब्रह्मणो नापैति । न क्षरति वै सदानंदाहितो

यद्ब्रह्मरूपेणावतिष्ठते। सएव ब्राह्मणस्तथाविधः॥ ते नराः॥ यः पुनः सत्याच्च्युतः सोकृतार्थः॥ न कर्मणि पुनः प्रवर्तते
। तथा च ब्रह्मविदित्येवं ब्राह्मणं दर्शयति मौनान्मौनं तु तं विद्यात् ब्राह्मणमिति। विपाप्मा विरजो मौनी निर्विचिकित्सो
ब्राह्मणो भवतीति श्रुतिः॥ न चाद्वैतदेवं यदि तदा ब्रह्मसिद्ध्येत न च मिथ्यात्वं परत्वात्॥ छंदांसीति। हि ह्यपदार्थस्त्व
ति ह्या छंदांसि वेदाः स्वछंदाः स्वछंदा तास्वाधीनता यथाकाममित्यर्थः॥ तानि च परमात्मनि न भवंति प्रमाणं भवंति।
श्रूयते च। सर्वे वेदा यत्पदमामनंति विदेहमुखं विरहामवबेद्य इति। पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्य तद्व्यति
रिक्तस्यानित्यास्तु चित्तुःखाद्विरुद्धत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात्स्वरूपतासाधकप्रतिपादकत्वेनावेदानां प्रमाण

छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वछंदयोगेन भवंति तत्र। छंदोविदस्तेन च तानधीत्य गता हि वेदस्य न वेद्यमार्यः॥

त्वमित्यर्थः॥ यस्माद्वेदाः स्वछंदयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवंति तेन हेतुना तान्वेदानधीत्याधिगम्य
वेदांतश्रवणादिकारणं कृत्वा गत्वाः प्राप्ताः वेदस्य तस्य चित्तुपस्य परमात्मस्वरूपं न वेद्यं प्रपंचं त्र्याय्याः पंडिता
ब्रह्मविदः॥ अथ प्रकृतं। छंदांसि नामेति। नाम वाक्यालंकारे। ऋषीणां मध्ये गौः ऋषीणां काश्यपादीनां। सर्गे क
त्रे विनाच्छेदं ह्या ध्यायति तु न तु रस्मात्तस्मै वं अथर्वा गिरा छंदांसि जगौ अधीतवान् ब्रह्मणा। तत्परंपराध्ययन
संप्रदायः॥ तं छंदोविदो विदोवद्रमात्रवेदिनो यत इति वाच्यो न इति प्रदृग्दृ संज्ञा। अधीत्य वेदान् वेदवेद्य
स्यावेदितौव्यस्य प्रतिपादकत्वेनाविदानुपनिषदोन विदुः॥ न तद्वं निश्चितवंत इत्यर्थः॥ २५५

---

तत्किं वेदास्तुष योजकाः एवेतिशंकां निरस्यति। न वेदानामिति। वेदानामुपनिषदां वदितावेदिता यो न कश्चिदस्ति
प्रायशानास्ति यदि न कश्चिदस्ति चेत् कथं तदा ज्ञानसालाप्। कश्चिद्वेतारं न बुध्यत इति प्रायिकाभाव न तथोक्तमित्यर्थः॥ न
च यदि वेदार्थं न जानंति कथं यज्ञादीन् कुर्वंतीत्यत आह। यो वेद वेदान् कर्मनागात्समत्य ब्रह्मणि ज्ञेयेस्मिन् तु द्यतः॥
प्राह्णदत्ता वा प्रह्यज्ञा॥ तो ह्यस्मान्न वेति स एव वेदस्य वेदान्तरूपाप्रवृत्तिजनकत्वमनिषद्गा। गावद्य्यावदंतात्सत्युरित्यर्थः॥ ८

गोडपावे छंदांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिसंघ एषः। छंदोविदस्ते य उताधीत्य वेदान्न वेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वं। न वेदानां वेदि
ता कश्चिदस्ति कश्चित्वेनान्बुध्यते वापि राजन्। यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यं। यो वेद वेदान्स च एतत्पर्यंतं ग्रंथो कठ्यं॥
वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः। तथापि वेदेन विदंति वेद्यं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवंति। धामांशभागस्य तथा हि वे
दा यथा हि शाखा च महीरुहस्य। संवेदने चैव तथामनंति तस्मिन्हि नित्ये परमात्मनोर्थः॥

कांतरं। एवं च हि वाद्य वेत्त्यपरे व तत्वद्वितात्यतात्यतो वा बोधिवर्तंत इति विरोधं प्रमत्त तत्स्याह न वेदानामिति। न वेदा
नां ऋचामादीनां मध्ये कश्चिदपि परमात्मानाम नागाचरस्य चित्पस्य वेदितास्ति कस्मात्। यस्मात्प्रधेन जडरूपेण वेदस्या
चित्पं च चित्तुर्न वेद्यं प्रपंचमापि वेदं न विदुः संविद्धी तत्त्वा सर्वमिति। यस्मान्न वेदधीनाम वेदसिद्धिः तस्माद्यो वेद विजा
नाति वेदसचिद्रूपपरमात्मानं स च वेद वेद्यमिदं सर्वमिति याच श्रुतिः॥ आत्मा वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मननेन विज्ञानेन इ

उयोग

दं सर्वं विदितमिति। यो वेद वेद्यमिदं रूपं न स वेद जानातीति सत्यं मत्पादिलक्षणं परमात्मानं। ननु एवं तर्हि वेदं न विदुर्न वेद्य
मिति वदतामनात्मविदः प्रपंचमिद्धि रिवेस्तु कं न वेत्तीत्याशंक्याह। यो वेदेति। यो वेद जानातीत्युक्त्वा मादौ वेदान्नमोप्य
नात्मविदववित्तेन मां वदनेन वेद्यं प्रपंचं वदन्। ननु एवं तर्हि वेद्यवस्तु परमात्मानं विजानीयादित्याशंक्याह। नतप
रमात्मानं वाचामगोचरं विदुर्वेदविदः नावदन् वदन्त्यपि न तं विदुः। न ते विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः। ननु एवं तर्हि किमो
पनिषदं ब्रह्म स्यात्। नेत्याह। तथापि विदेत विदंति वदं। यद्यप्यगमादिविषयं ब्रह्म। तथा वाचेत्युक्त्वा मादिना वि

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणं। परं विदितपरं ब्रह्मज्ञानात्त्वं च ब्राह्मणः॥

इति जानन्ति वदंस्म विश्वरूपं परमात्मानं कात्याय ब्राह्मणा वेदविदो न वदंति वेदान्तं वदप्रतिपादनप्रकारं जानंतीत्यर्थः। कथं तर्हि
अविषयमेव ब्रह्मविदः प्रतिपादयंतीत्याशंक्याह। धाम्नेति। धर्मा वाचो नागम्य। रात्र यामच्च इति श्रुतेः। चं डाशानागः। प्रतिपद्य
ऽकल्पाद्दर्शनयथामत्पुरुहस्पष्टरूप्यशाखा हस्तमेवति तथा शास्त्राण्येव परमात्मनः स्वरूपमेवेदंते नित्येऽविनाशिनि च अर्थे
परमकरूपार्थरूपे परमानंदस्वरूपे देत वेमवंति। न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयंतीत्येवमात्मनेति। एवं वेदान्तं वेदस्वरूपा
त्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे सोपि ब्राह्मण इत्याह॥ अभीति। ब्राह्मणमभिजानामि यस्त्वाल्पे पांडित्यादिभिः निर्विद्यावस्थि
तमनमेव ब्राह्मणो ब्रूते। अथ ब्राह्मण इति॥ ॥गौडपादैर्व्याख्यातारं विचक्षणं। यस्मिन्न विचिकित्सः स त्याचष्टे सर्वसंशयात् ॥ भा॰ उ॰ स॰ ॥ १०६

कथमुच्यते। अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणमिति चित्र आह। एवं वेदानां वदप्रतिपादनं। मत्याह्रत्या दिज्ञानानिप
रं क्षितम्। एवं ब्रह्मज्ञानात्स्वयं। पाहि पांडित्यं निर्विद्यास्थितः सद्भिर्बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः। यस्मात्तस्य निष्ठ
स्य ब्राह्मणस्य शमिद्धिस्तस्मात् विषयप्राननं नान्यदित्याह। नास्मेति। नास्यपायपर्गागाद्ध विषया ब्रह्मणः परानं नावहित्यर्थ
। अभिविचिवत् विषयं संवयमक्रुद्धः इमं पश्यंत्यात्मानं। वादहस्पृ पश्य सुतब्रमस्या दिवाक्प्रसुततः पश्चात्स्वरूपनि। नं पपुप
रमात्मानं आत्मा वेन जानातीत्यर्थः। अथवा नास्यात्मनः पापाप्पगोऽस्य पापगागावतद्। इत्यर्थिपप्रतिप रून्नतादद्रियादि

नास्य पापव्यपर्णागते स्वत्यर्थिपुक्तं पंचनो अविचिविवन्निमं वदेतेनः पश्यंति तं पश्चात् इत्साम्हतउपासीतानेवेकन्मनसात्पि
ऽत्मावर्त्तेन ब्राह्मणो स्मैबकु नंतरमाप्नुयात्॥ तस्य पर्यपर्णागते स्वाचीनं नोतरदक्षिणां। नैवाचीनं कुतस्तिर्यक् दिशांक्कदाचनागो
पा। देहेन्द्रियधर्म्मेवेनतदस्यायादित्यर्थः। अविचिच्छिन्नदेहेन्द्रियतद्धर्माना त्मावतत्स्मादक्षिणमात्मानमवतत्साक्षि ऽदृपादः॥
णमात्मानमवप्रतिपाद्यमानंच परार्थशोधनानंतरमिमप्रमात्रसाक्षिणं परमात्मानं परपश्यति। देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेनाप्रति
पाद्यमानत्वे परार्थत्वाधनानंतरं निमं प्रमातृसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति॥ देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेनाप्रतिपाद्यमानस्यास्य
स्याहित्वात्के परमात्मात्वेन पश्यतीत्यर्थः। अथ पूर्वरूतं अभिजानामीति। अदर्शमेवनत्वज्ञाततया तादृशं ब्राह्मणं जानामा
मि। न तत्र्यमित्यर्थः। यदा हश्रुतिः। यत्रासरवायःसरव्यानिज्ञानतइति। ब्रह्मणं ब्राह्मणं विदृश्य पानिषदर्थस्याख्यातारं वि
चक्षणं सुक्रवाचं विचिकित्सासंशयः। व्याचष्टे विशेषेणाचष्टे। सर्वसंशयात्॥ शिष्याणां संशय। विषयात् अप्रत्ययः

॥ अन्यावर्त्त स्वतद्धस्म ओतराल्मनि वेश्रितं॥ विनिश्रुतं पावः॥

कर्मणि। एवं मन्नाथ जपयोजनतः स्मृतः तद्बुद्ध्या तत्कर्ममात्॥ तस्येति। तस्य सत्यस्य सर्वेषां गणां मात्राक्षरणार्थमनुसंधानं ग
च्छेत् प्राप्नुयात्। प्रासाद्ध्येयात्तत। पर्येषिणं तु तस्य तुत्रो दिवि वत्र हिरिण्या दिप्राचीनामिति॥ नस्तु नयसंगतं। नप्राचीनं
उद्योग प्राच्यां। स्वस्त्यं तत्संयोगे द्वितीया। नप्राचीनमिति पश्चिमायां। अप्राचीना देवबंद मिदक्षिणा पश्चिमायां रन्तिधमनात्। कृत
इत्यादिरूप। तिर्यक् दक्षिणापेक्षया। तन्नानाराका नादिचं उक्तदिगन्यदिशु काणे बाधः स्थित्यर्थः। दृष्टीच्च तो
न उया दिमा। उपसमीपे। आसीत राज्ञा। ननसमीपो वितायदित्यर्थः। दृष्टीन्दूत्ता न उया दिमा। उपसमीपे। आसाते।
ज्ञा ननसमीपो वितायदित्यर्थः। मनन्दुष्टा विषया नरग्रहणं। अपि नाबाह्य इन्द्रियाणामप्येतन्निषेधति। कुर्वतु तत्व

मौनाहिप व: मौनधीः संतुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः। स्वरोक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते॥ स्वराक्षरं पाठः

ष्येमित्यत्यात्सर्वेष्वसर्वस्व नाप्नुहि। तद्धस्य क्षेत्तरात्मा। आत्मनः शरीरस्यान्तः विनिस्तुतं विशेषेण निश्चित्य स्तुतं। तदनन्तरमे
व ध्यानाधिकारात्। मौनादृत्तुमानात् तस्तु नत्तो वो मौनं। नारण्यवासादेकान्तवासात्। नवाहरः पादः यथा दृष्टासनेण। नवाप
केनाद्वरेणच्छरासिविदित्यं तिन वाचा न्यासमिति। मंत्रमुच्चरण वो पासनात् नामाद। स्वराक्षरं तु यो वेद। अकारादयः स्वराः॥
स्वार तत्पमक्षरमोंकारं। स्वरूपात्ताका राकारस्तको राणामर्थः। गीतो विष्णुशिवब्रह्मपरं परब्रह्मवाचकं॥ टीकां
तर॥ मुनिरित्येषपदे व्याद। मौनाद्वीति। मौनाः शुवाका स्तूष्णीनाभावाद्वचनन्निवर्तते। उत नन्यस्य वासमात्रान्न १०७
तु निर्न्नवति। तेषामपि तूष्णीन्दूतानां तु नरदृष्यरिमाणं परमात्मविदश्च यमदमस्मीतिसाक्षात्कारानानि। श्रेष्ठ उच्यते

ध्यानतव एवमेव विच्छिन्नवास्तुनिर्न्नवतीति। वैयाकरणोप्येतादृशो स्याहामाव इति। सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरणात् वैया
करणामप्त्वनः शास्त्रतः शाब्दिकदर्शाव्याकरणात्। वैयाकरणा नवति। नवं तु सर्वार्थव्याकरणाद्वैयाकरणश्चेतनः किमितिच
तन्नृह्यतो व्याकरवाणी। इत्यादि करणादि सर्वस्य नामरूपप्रपंचस्य व्याकरणं श्रूयते। अनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी
ति तस्मा ब्राह्मण एवमाद्य वैयाकरणं व्याकरातीति तथाविदास्त्रपि ब्रह्मना प्येव व्याकरातीति वैयाकरणः। सर्वज्ञोप
धस्यात् प्रतक्षेति। इत्यहद्दुष्टीलोकानां यः प्रत्यक्षेन स्वरादात्लोकान्पश्यति स सर्वदर्शनो नाव तो। स सर्वद्रूपं परमात्मानं

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरणः स उच्यते। तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा। प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भ
वेन्नरः। स तेविब्राह्मणाः शिष्टाः विश्वात्मवेदविद्भवत्॥

पश्यतीति। अत्रो सामसत्यसत्वादिलक्षणो ब्राह्मणोतिष्ठन्मनः समाद्धाति। द्विज्ञस्यतादिलक्षणं ब्रह्मविदात्मावेन जानन् सर्वं जानाति
त्यर्थः। तस्मादेव सर्वज्ञो नानात्मभावदर्शी। पत्स्वात्तस्य इत्यादिना उक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयति स्ववृपकथनेन दर्शनार्थः। अथ प्रकृतं॥
सर्वार्थानामिति। एतद्वाच्य दर्शानां सर्वार्थानां व्याकरणात् व्याकार ज्ञानात्। ननु पदसाधनमात्रेण। उक्तमवहि। न शब्दशास्त्रात् इतरतस्मु
मोहइति। क्रमेणान्तशाब्दप्रताया दिक्षु अर्थस्पर्शीधर्मप्रकाशनात् समोहविरोधइति तात्पर्यं। ध्यानफलमात्रमस्येति दर्शी॥ लोका
नां स्वर्गादीनां यत्स्वतत्त्वं वस्तुतः दर्शी। तत्रागमतेनसकलदर्शीन सिद्धः। अनुमानमतिराधिताप्यासमस्संदर्शी। सर्वेषामतः॥

उद्योग

डियाणां श्रवणानां च स्थानस्थ एव घटत्वेन गोपत इनः एवं निदिध्यासनस्यानात्मसाक्षात्कारः प्रथमं फलमिति दर्शितं । नचैतद्
तिरोधायन व्रतस्तस्याः स्वहृदि प्रपद्यमानया योगाभ्यासस्य तदनंतरमाविर्ब्रह्मसाक्षात्कारफलमाह । मन्येवैष ब्रह्मणास्ति ह इत्यत्र सात्त्वं चिंत
यन्नत उद्योगविधेरुप्लुक्रमात्र इमं प्रपश्यतीति साक्षात्करोति । नादत्तसर्वा विद्या देवा वाग्म्यत इति ना सो निष्फलत्वेनपुंसं द
दातिवादं शिति । आत्ममुखेन यथोक्तक्रमेण तत्सर्वं सुप्त निपत्तु बुध्या तत्त्वं करुणया ब्रवीमि स ऋषिः ॥ २ ॥ टीकांतरं ।
ज्ञानेति । ज्ञानादिभिस्त्वां नाचेषादिना । सर्वान्क्रमस्थितत्वा एवं यथासमत्वमिति शुद्धं ब्रह्म प्रपश्यति । वदानां चावगमस्तवैरण व

ज्ञानादिभिर्विलाप्य वंस्मृत्रिय प्रसमपश्यति । वदानां वाव इत्वैणानदिहव्रवीमीति ॥ ॥ इति महाभारते उद्योग
पर्वणि सनत्सुजातीय द्वितीयोध्यायः ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

दांतश्च वणादि न त्रयः । अथ वा गुणां तरविध्वनमतत् । ज्ञानादिभिर्नितोपि न केवलं तन्मात्रेण प्रपश्यति । अपि तु स एव म
वक्ष्यमाणाशंकारणा वदेश्रवणां सर्वकमेव पश्यति ब्रह्म । एतावद्वानां चावगमप्रकारं । देवि इत्यब्रवीमि । वक्ष्यामीत्यभि
प्रायः ॥ ॥ इति शंकरभाष्ये सनत्सुजातीयटीकायां द्वितीयोध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्नातीब्रह्मचर्यादिसा
धनप्रतिपादनानंतरं तस्याप्यं च ब्रह्मप्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थाविध्यायावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादिसाधनं तद्ब्रह्मा २०८
वगमात्कोवापाद धृतराष्ट्रः ॥

देसनत्सुजात इति । यद्यस्मादिमां परमार्थां सुदुर्लभां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबंधिनीं वाचं वदसि हि विश्वरूपां परमात्मतत्त्वमां परमार्थे
स्वरूपाकार्यं सुकार्यस्वरूपेणु प्रपंच सुदुर्लभां च वर्णयाप्यशक्यां कथां प्रब्रूहि मे । वाक्यमेवं त्वं तत्कुमार यस्मात्त्वं ब्रा
ह्मीं वाचं परमतत्त्वरूपार्थां प्रधानत्वेनां सुदुर्लभां वदसि तस्मात्त्वं कुमर्त्स्मात्प्रति प्रायः । एवं दृष्टः प्राह भगवान् । नैतदिति ॥
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यत्त्वं पृच्छसि । अभिषंगेणालं त्वं पृच्छ इत्यर्थसि । अभिषंगेन राजन्नक पं तदि
लभ्यमित्याह । अध्यवसायात्मिकायां बुद्धौ मनसि प्रलीयाने । चित्ता विद्या हि मा संकल्पविकल्पात्मके मनोविषाय

निमोपायः सनत्सुजात यदिमां परार्थां ब्राह्मीं वाचं वदसे हि विश्वरूपां । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमेवं कुमार ॥ स परां हि कामे सुपाठः।
नत्सुजात उवाच ॥ नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्यभिषंगेन राजन् । बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रलीना न विचिंत्या विद्या मा ब्रह्मच
र्येण लभ्या ॥
नः संकल्पविकल्पात्मकं मना विषाय न त्यजत्स्वात्मन्ये वर्तिं अत्यंतं न वर्तील यर्थः । येयं प्रलीने बुद्धौ मनसि चिंता
विद्या वक्ष्यमाणा न ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ अथ प्रकृतं ॥ सनत्सुजातेति । यामिमां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबंधिनीं वाचं विश्वरूपां अनेकविधां व
दसे । कामेषु इह सुखोदत्ताता सुदुर्लभां कथां चाहत्यानां सर्वथापि लाभात् । कथ्यात इति कथवाक्या यस्तां कथां अपेतकां तदर्थ
प्रतिपादकं मम हृदि । इदं प्रतं मां प्रते ऽधर्मसि । तत्त्वरमाणेन अधुनैव सर्वं ज्ञातुमिच्छसि विचारवता न लभ्यं । अयेतत्कथं ज्ञातमित्या
ह्नानाति त्वप्येन क्रोष्यत अव्यक्तमिति । सर्वमेवं बुध्ये । तथा ब्रह्मचर्यामिद्धां । अर्द्धतायत्वध्येत्रा नामि ॥
अव्यक्तविद्यां ॥ नाति त्वप्यस्यतां । अव्यक्तविद्याममिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धां ॥ गोडपादः ॥

उद्योग

अव्यक्तस्यात्मनो विद्यां तत्प्रतिपादकं शास्त्रमिति। एकाग्र्यं एवं प्रकारा एषा स्थितिरिति विशेषः। तत्रायं हेतुः। नातिरूप्येत।
क्षप्येत। अतिदृष्टो रागः। कोपो द्वेषो लोभ मनसः स्पृहा। गुरुमव्यक्तस्यार्थो रूमेः। किंच। तामात्मविद्यां तत्प्राप्त्युपायं ब्रह्मचर्यमि-
ति ब्रह्मचर्यं वा स्मर्तव्यमाणलक्षणं तद्वर्ण्णं सिद्धामहं ब्रुवे। तेन ब्रह्मचर्येण हेतुः। न च यदि रागद्वेषानावात् ब्रह्म-
चर्यं वासनार्थः। अव्यक्तविद्यामिति। तेन ब्रह्मचर्यं सिद्धं। यतस्माद्भवे। विक्षतः कथं ब्राह्मणं ब्रह्मसंबंधमृतत्वमश्नुवीरा दि-
ति। तत्र ब्रह्मचर्यादितसाधनं तद्वास्मवादेन संभवति। यतः अनारंभ्योयमतौ दार्यकाले। इदमस्मद्देशार्थं स्वामीनावपराति

गोडपावे प्रश्नं

धृतराष्ट्र उवाच॥ अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धां। अनारभ्यावसतीं कार्यकाले कथं ब्राह्मणाय
॥ मृतत्वं लभेत॥

ईशः स्वामिवत्समाय राज्यकाले यत्नुमक्तत्वात् मो ब्रह्मचर्यो रूपो नारभ्या कर्तुमशक्य॥ टीकांतरं॥
किंच। आद्यामिति॥ आद्यां सर्वादिभूतविषयादि विद्यां सत्यरूपां परमार्थस्वरूपां मह्यं त्रिधा इति वदसि। यदा। आद्यामवकार्येतद्-
नां असत्यप्रपंचविषयां विद्यां वदसि तत्स्वादत्तमा। तत्र ब्रह्मचर्यादिसाधनो यदि तेन तत्परमं कृतां तत्करणे नेवल्लभ्याद्भवत्यर्थः। यां प्राप्य १०७
त ब्रह्मचर्येण महद्भिः। यां प्राप्य नाम मर्त्यलोकं त्यजंति। या विद्या गुरुवृद्धेषु गुरुणा विद्याप्रदानादिना विवृद्धिं गत्वा शिष्ये-
षु तिष्ठति नित्या। एवं च मुक्तो ब्रह्मचर्याविज्ञानाय धृतराष्ट्रः प्राह॥

ब्रह्मचर्येणेति। यां विद्यां विद्या ब्रह्मचर्येण शक्यात् साधनं तद्ब्रह्मचर्यं स्यात् तत् ब्रह्मचर्यं वद विद्वन् ब्रवीहि मे एवं पृष्टः प्राह भ-
गवान्। आचार्ययोनिमिति। आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वा तत्र स्थित्वा गर्भवासनादिना शिष्यान्त्वा ब्रह्मचर्ये यु-
क्तास्तपः आदिकं कर्व तदृढं वा स्मिल्लोके शास्त्रकाराः शास्त्रकर्तारः प्रहिता भवंति। ततो वा प्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणान्त्वा वध-
कर्मकाय देहं विहाय परमंया। निमत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवंति। किंच। अस्मिन्निति। अस्मिँल्लोके तकामा ज्ञेयं

आद्यां विद्यां वदसि ह सत्यरूपाय प्राप्यते ब्रह्मचर्येणाय इद्भिः यां प्राप्य मर्त्यालोकं त्यजंति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नि-
त्या॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा। तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन् ब्रवीहि मे॥

योनिनि येस्मिपावः — गर्ते

सनत्सुजात उवाच॥ आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरंति। इहैव ते शास्त्रकारा भवंति विहा-
य देहं परमं यांति योगं॥ अस्मिँल्लोके विजयंतीह कामान् ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः। त आत्मानं निर्हरंतीह देहात् मुंजा-
॥ दिषीकामिव धीरैः सत्वात्

सत्वसंस्थात् पावः

ति। ये ब्राह्मीं स्थितिमनुतिष्ठमानाः ब्रह्मण्येव स्थितिमनुतिष्ठमानाः अनुदिनं क्षममाणा वितन्वा।
नं इह देहेंद्रियेभ्यो निष्कम्पत साक्षिणं चिन्मात्रं निर्द्वंद्वं निश्चितं स्थितं यंति। किमिव इति। मुंजादिषीकामिव। यथा मुंजादिषीकामंत-
स्था निर्वहेत्यवं कोशपंचकेभ्यो निष्कम्प सर्वात्मानं प्रतिपद्यंत इत्यर्थः। अयात कंटक वल्लात्। अंगुष्ठमात्रं जडलिंगं ज्ञादिषीकामिव
धारसात्वात्। धैर्येण तं विद्यात्। शुक्रममृतमित्याचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य इति। आचार्ययोनिं दर्शितं॥ अथ प्रकृतं। अत्र संप्रति
॥ योगं पावः॥ ॥ ईशंती पावः॥ ॥ तितिक्षतिति क्षमाणाः पावः॥

७ योग

प्रस्तुतरे। यस्मिंश्चा कविजयं ति कामाद्रागात्। ब्राह्मी ब्रह्मसंबंधिनी स्थितिर्वस्त्वा ब्रह्मचर्यादिरूपां च तु ति निरूप्यमाणाः कामविजया
द्धु सद्भ्मानाः। ततः श्रेयः संसारोधेन निरुन्ना स्तम ब्रह्मस्याः उत्कटसत्वादिहात्मा नेमिर्द रंति विसिक्का इष्टत्कं। तिउंजा तत्रा स्वल्पा त्र ईषी
का शस्कां ड इ व। इदानीं गुरुकुलवासप्रकारमभिधमान उच्चारास्रा वस्रावत्तिमवमाद। शरीरमिति। यच्च कमायसंवितं सदिवि
द्यातस्तं जनयति एके ष्टं जन्मचारी रमेवमाता पितरौ जनयत इति। एता वितिमावा क्षिनोः पसिद्धमाद। शरीरं ज्ञीयमाणं। आचार्य
जाता आचार्यजनिता या जा निर्जन्मविद्यायां मातरि ज्ञानरूपेण स्वदेन सा नित्या। कृत। यत्न त्याद्ध जरा जरामरणविरहिणी।
अजरामजनित्यपदप्रासिद्धेतुत्वात्। स्वस्तुपचारः। शरीरविधर्म्योपादशादर्शनार्थः। आचार्ययोनी। आचार्यसंबंधिन्यां स्यायोनो

शरीरमातोक्तु स्तः। पितामाता च मारतां। आचार्यनस्य यज्जन्म तत्सत्यं वियत्याष्टतं। आचार्यशास्ता या जातिः सा दिव्या साजरामरा॥

तत्र ज्ञानोत ब्रह्मज्ञानरूपदेहोत्पादस्था। न विद्यायामित्य। विद्याय गायत्र्यस्यां गर्भमध्ये भृत्वा ब्रह्मचर्यं चरंति। इहैव तन्नाद्भ्रत शास्त्रमुज्ज्वा
मनंतकारः शास्त्रकाराः प्रवाया द इत्परमं योगविषयं ब्रह्मयाति॥ ॥टीकांतरं॥ कथं दर्शितं मातापितृव्यतिरेकेणाचार्यस्य यो
निमित्याशंक्याह॥ स एव साद्याज्जनयतीत्याह। शरीरमेतावितिः। शरीरमेवास्येतौ मातापितरौ कुरुतः॥ नात्मानं। आत्मज्ञान
स्वरूपं जनयतः। यदिदं देहद्वयात्मकं जन्म तदसत्यं। आचार्यस्तु यदिदं चिरसदानंद। द्वितीयं ब्रह्मात्मज्ञानस्वरूपं जन्म तत्सत्यं परमा
र्थसत्यं यथावाष्टतं विनाशरहितं ज्ञेयं तस्मात्स एव जनयिता तस्य। श्रूयते प्रश्नोपनिषदि। त्वं हि नः पिता यो स्माकं अविद्यायाः १२७
॥ गौडपादे आचार्ययोनाविति श्लोको त्र प्रदर्शितः स्पष्टं च॥

परंपारं तारयसीति। तथा चाह। आपस्तंबः। गुरुर्हि विद्यया शरीरं जनयति। एतत्स्वश्रेष्ठं जन्म शरीरादेवाशरीरमव जनयतो योतास्मा म
पि। इति। यस्मादाचार्याधीनायुरमुत्र गुरुपाद्यांमि हिस्वस्मास्त आहरणो त्याहस्यति। अष्टतानंदं ब्रह्मात्मब्रह्मसंबंधमुत्र तस्मै। आचार्या
यनस्मुह्यद्वौ दंनाचरस्तु। तथा च श्रुतिः। यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः। त
था चाह आपस्तंबः। स हि विद्यातस्तं जीवयतीति। कृतमस्य जानन्। आस्य तिरस्तीया। ग्रंथस्वी। आत्मनात्मनः कृतमुपकारं जानन्
कथं तद्धि कर्तव्यमिस्याह। गुरुं शिष्यो नित्यमतिवादयतीति। दैवमिवाचार्यमुपासीत। तथा च श्रुतिः। ततः स्वाध्यायमिच्छेद्ब्रह्म च।

वारयातप
ः

यश्चाहरणोत्युष्टतं संवत्सरवितथेन कर्मणा स्वाहिंनंकुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्। तस्मिन्नन्येत पितरं मातरं च तस्मिन्न द्रुह्येत्कृतम
स्य जानन्। गुरुशिष्योनित्यमुन्निमन्येपानः स्वाध्यायमिच्छन्ब्रह्मसदाप्रमत्तः॥

णादिपरायणे ब्रह्मसदाप्रमत्तः अप्रमादा सत्। अयंपद्यकृतं। इदानीं ब्रह्मचर्यधर्मानाह। यश्चाहरणोतीति। आचरणमाहरणं।
अवितथ्य तसत्येन वचसा वेदध्वीनोत्। कृतं ब्रह्म नदद्भ्र कुर्वन्नमृतं गमादयंत् प्रयच्छेत्। न द्रुःखं जनायत्। अस्य कृतमुपकारं च
जानन्स्मरन्। तथा श्रुतिः। यश्चाहरणोत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छत्। तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मैन द्रुह्येत्
कृतमस्य जानन्। तथा चाविद्वांसं न तिनोपाद्यं। अभिमन्यमानः संमानयन् स्वाध्याय नुष्ठ प्रमत्तो भवेदिति॥

उद्योग

टीकांतरे॥ इदानीं ब्रह्मचर्य्यं श्लोकचतुष्टयेनाह। शिष्यवृत्तिक्रमेणेति। शिष्यवृत्तिक्रमेणाचार्य्योपासनादिना उक्तक्र
मेण स्थितिर्विद्यामाप्नोति। ब्रह्मचर्य्यस्य प्रथमं पादं लभ्यते इत्यर्थः। तथा चोक्तं। आचार्य्यवत्स्वहस्ते तत्र तत्त्व च
आचार्य्येणेति। आचार्य्येणात्मनः कृतमुपकारं विजानन् ज्ञानाचार्य्यं परमगुरुं पार्थ ज्ञात्वा वगम्यतां विना अस्मात् तत्त्व
न स्वाभाविकं विस्मरन् दाढितायब्रह्मात्मनायथावदुपादितात्मा तित दर्थं प्रतिरूपबुद्धिः स्वप्रयत्नात्मनः कृतार्थमन्यते

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः। ब्रह्मचर्य्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते॥ यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुप
त्न्यां तथाचरेत्। तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते। आचार्य्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वाचार्थं विनोस्मा
त्यनेनात्मन्यते न प्रतिरूपबुद्धिः सा वै तृतीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः॥ आचार्य्यायप्रियं कुर्य्यात्प्राणैरपि धनैरपि। कर्म्म
णा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते। कालेन पादं लभते तथार्थं तथैव पादं गुरुयोगतश्च। उत्साहयोगेन च पादमृच्छे
च्छास्त्रेण पादं च ततोभियाति। ज्ञानादयोस्य यद्द्वादश रूपमस्यान्यान्यानि चांगानि तथा बलं च। आचार्य्ययोगफलती
ति वा कुब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यं॥
स वै द्वितीयो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः। आचार्य्यायेतिस्पष्टार्थं इदानीं चतुष्पदां विद्यां
दर्शयति। कालेनेतिस्पष्टार्थः। ज्ञानादयो द्वादशानां सन्निधाने फलमाह। ज्ञानेति। ज्ञानादयोऽष्टौ नानव्रतादिनो द्वादशविक्रि
यो ब्रह्मगुणा यस्य पुरुषस्य स्वरूपी अत्यानि चांगानि षड्विधस्त्यागश्रद्धा समत्वध्यानमित्यादिकं न्यायेन चोक्तानि।
तथा बलं च परिपालनं सामर्थ्यं सर्वमाचार्य्ययोगएव फलतीति। आचार्य्ययोगं विना न फलतीति॥ १११

शृयात्वया चार्य्यादेव विद्या विदिताति। आचार्य्यवान्पुरुषो वेदेति च ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्य्यं यदिदं गुरुसन्नि
धौ सुरूपमाचवलंतं ब्रह्मचर्य्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलतीति। अथ प्रकृतं॥ मानमभिमानं न कुर्य्यात् तदधीतं धारयेत्। शान्तं गु
रु प्रति प्रथमः पादः। नागः॥ प्रथमरूपमारम्यकर्तव्यत्वात्। एवं द्वितीयादयस्तदनंतरकार्य्यत्वात्पादाः। यत्प्रियं
प्रियं यो कारीप्रिया। रूपवान् चार्य्यस्यानुपदस्यदक्षिणामदद्यादपवादं शिष्य विद्यायावचनं आचार्य्यं ब्रूते कुर्वीत

मानं कुर्य्यान्नाद्धीतावाथमेष प्रथमो ब्रह्मचर्य्यस्य पादः॥ आचार्य्यस्य प्रियं कुर्य्यात्प्राणैरपि धनैरपि। कर्म्मणा म
नसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते। समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत्। यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते
। नाचार्य्यस्यानुपकृत्य प्रवादं प्राज्ञः कुर्वीत नानतद्दक्ष करोमि। इतीव मन्यते न भाषयेत स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्य्य
स्य पादः। एवं वृत्तस्य पुत्रस्य विवर्धनमाचार्य्ये यदनु प्रयच्छेत्। सतां हि त्रिविक्रमणाम क्रम इति गुरोः श्रात्र
न्नवति इति विरथा। एवं चमनस्त्र वर्त्ततो वृद्धिं नहि विरुध्यस्त्वं लभते च प्रतिष्ठां। वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च वसंत्यस्मि
\ न्ब्रह्मचर्य्यं जनाश्च
न्निविधिः। अलानेनतदहं करोमीति मन्येत एवं निश्चितु यात्। यथा नान्यथास्य मनस्यात्तान चेद
क्षिणा भावयेत् गुरुणा वादयेत्। ननु प्राचस्य किं यावन्तदानीति प्राप्नसत्तु पराधनेन रिक्तस्यान निधनात्। निवं
धनदीनाकोपसंनावात्। नाव वं कियत्रस्मादयमिति कथं कथमतथाव॥ तमवमंतमिति। एवं वर्तमानेन यद्वत्तं
भाहार उपागवेत्। यथोक्तं श्रुतिप्रयतमानां। अमह्यस्य चेत ब्रवनानतरमचाकत्वात्। तदाचार्य्याय संप्रयच्छेत्। मता

शुभमस्तु

उद्योग

ब्रह्मचर्यलोकमनिबिणपादः॥

ष्विति माचारमित्याज्ञाति ष्ठाराः स्तत्रस्तिपादेनानेष्ठिकब्रह्मचारिणोऽहृिमाः। एवमुक्तकामेणावमेरुगुरोस्सर्वतः सार्वणध
नादिना वर्द्धनेत्र द्रव्यमद्वं विद्यादिना । उत्तार्ह्यति ष्ठांकोद्वि वर्षतिधनाति । पादिरा । विद्दिताः उनाश्चेत्यस्त्रमिन् ब्रह्मच
र्या घ्वि व मंता चार्य्यं तोलत्रत इत्यर्थः । अन्नर्का यघ्रातायततादति । आशायत । स्वचारी रणपाटायन । दिधनकयात । मर्वमा
बाला ग्रादा तपसा निमित्तेन तपोन्यासापतेन ब्रह्मचार्य्यणावाल्पं मास्या ल्पाज्ञानमात्यति । अतिक्रामेतिनन्तपो ।
मा ब्रणष्टे स्तुं यनेकणाछिमद्दतस्यासंवेधन्त । अंतकालस्तुक्तिकाल । वंधयं नातिपावे व्वधिः संसाधनार्थः । नद्वेवचाक
एतेन ब्रह्मचर्य्येणदेवादेवत्वमाप्नुवत्र । कृष्य अमहानागाब्रह्मचर्य्येणवानवत । एतेनिवसगंध र्वारूपमप्सरोजयत्र
एतेन ब्रह्मचार्य्येण सूर्य्यआकाशयतसदा । आकांदत्र ह्थेमाया गाऽमनेदार्थिनामिव । एवं ह्येतक्रमादायतादृस्या वंगताऽमम॥
यआशायस्पाट्ये व्वापिराजन्स वंशरांतपसातप्यमानः । एतेनवेवत्स्यमत्स्यनिविधानम्स्तुतया रुंधस्यंतकाल॥
रणमितिङ्ह्यव्यां अयथ टीकांतरं । स्वात्मा चिस्तानंदा द्वितीयः ब्राह्मिकत्वसंपादनद्वारेणफलतीत्यर्थः । आचार्य्यस्पस्तुतिंकरोति ।
एतेनिवेति चास्पापादेशाद्दः स्पष्टार्थः । अकोदासिमहृदः । अक्लायत्तउस्ताह्यतनायत । सूर्य्यः उक्तंचा । अक्रोदासि सूक्तमयतङ् ।
तिकथमकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकफलसाधनत्वमित्यतआह । आकांद्वतायघोवित । मेस्यादयोरमन्तदार्थिनामाकाद्ध
र्थस्यमेयोगात्तत्रदाकांक्षितमर्थंप्रयच्छतीतिज्ञात्वातत्फलार्थं ब्रह्मचर्य्यं चरित्वाताह्स्यावंगताऽमेदेवादयः । यस्मा
यस्याशायेति दितिश्लोकोगौड्यावे॥ \\ फणध्य \\

स्वर्योहि कायजाय तपादः॥

११२

चार्य्यमानिष्येनुष्ठितब्रह्मचर्य्याप्यरमगुरुपार्थ आप्तिस्तस्माद्दाचार्य्ये योनिश्चविशागनेत्र ... ब्रह्मचर्य्यं चरेदित्यर्थः॥
नत्वेवंज्ञानेतिष्वताय द्विज्ञानस्यगुरुपार्थत्वं नवेदपित्रकर्म्मणाणवंन्याशंक्याह । अन्तवंत इति । देहक्रिया । अंतवंतो
लोकान्नयति । नानंतं स्वात्मतत्वं परमात्मलोकं यच्छंति । केनतर्हितलोकप्राप्तिरित्याशंक्याह । ज्ञानेनविद्वानस्ये
ति । नित्यमविनाश्यात्मतत्वमेवाप्येति न कर्म्मणा कस्मात्तस्तु नज्ञाननिवाप्येतिर्भ विद्यतेस्यज्ञानेन यच्छिद्वान्यथपतिब्रह्म
तत्किमामाति ॥ एवं दृष्टः शाद्दनगवानितिद्वाक्या । श्लोकान्या । निन्वतव्रतस्थूलकादिरुपात्वन प्रमासति । अरूपत्वाद्धु
अंतवंतः क्षत्रियतेजयंति लोकाञ्जनाः कर्म्मणानिर्म्मलेन । ज्ञानेन विद्वांस्तेजअभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य
पंथा॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमिवाथांजनकाद्रवर्चा नद्यु स्तणुः पद्म

इत्यंतेमस्य रूपंपादः

तियत्र विद्वाक्यथं रूपंतदक्षरं परमंद्रेतम्॥ ॥सनत्सुजात उवाच॥ ॥नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमाय
सांजनकाद्रवर्चा॥

योऽलक्ष्मायसम ह्वेवर्लं पादः

सणाः श्रयतेवा यद्गत्वरवत्दरूपमनामयमिति । अश्रा ह्समस्थरामिरूपमव्ययमिति च॥ अ
घ्यरूते । अन्तवंतः क्षुद्राः दमः । असर्वेनामस्त्रातेपि अस्तेमरणं । कर्म्मणानिर्म्मलेन निध्यानेनापिमरणवंतोलोका
नेवतत्कर्म्मकृतो यथंतिमाध्यति । ब्रह्मविद्वानेवातेनब्रह्मविदनेनाप्येति मृत्युनान्यः पंथा ब्रह्मज्ञानायअयनाय
तवगमनायविद्यते । अंजनमिवातिकृष्णं । तत्समावस्थाकाइवंकद्रुपिंगलं । तत्समवत । असौ ब्राह्मणस्तत्यथ
तिमध्यानममयेतद्भवंध्यायनकथं तरूपंदर्शयति । अदृतमविनाशि । अक्षरमपरिणामि । अतएवपरमुच्चमः उत्त
॥ अहैवविद्वांस्तेनाप्येति सुक्तः सर्व्वथंपाअयनायविद्यतेपावः गौडे \\

उद्योग

रमात्मनीति वक्ष्यत्यादौ महद्यशः परी ह्यारशनवर्णोतिकानि प्रेता। आयमसमयः सवर्त्लं अर्कवित्न्यवर्त्लः। अयमर्थः। नतस्य
किंचिद्रूपमस्ति येन तत्प्रकाशते। पश्यपि तद्यथा यथा नाच्यते तथा तथा प्रकाशते। न शावनापरीत्योकान्। स्वभावे वेद्यं तत्त्व
रूपमवनामनो। न हि ह्रीरस्तु हमाधुर्यमिति व्हवतायरं वनवाहेन प्रतिपादयितुं शक्यमिति। एवं रूपस्यात्माचः शुक्लेवर्षेऽच व
वेदोऽपि विरुत्वेन तस्यादेशना जावान्ना तौ स्तीत्याह। न पृथिव्यामिति॥ अंतरीक्षे पृथिवी नवलोकं। निवेदस्पते न दृश्य
ते। अपि त्वात्मनः श्रुयत एव। रथंतरा। वा हीत वापि राजन्महाभूतवत्सुक्ष्मसामान्यस्य विशेषतयोपदर्शनं दृहत्

न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति। न तारकासु च न विद्युदाश्रयं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपम
स्य। न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चंद्रे दृश्यते नोत सूर्ये। नैवर्क्षु नैतद्यजुःषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु साम
सु। रथंतरे बार्हद्रथे वापि राजन्महाव्रते नैव दृश्येत तद्वै॥

स्मृतेवस्त्रीहृतं स्वार्थिकस्तद्धितः॥ अपृष्टीकांतरं तथा च न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे। तथा च श्रुतिः। नात्यत्रावे
क्ष्यानं दर्शयति। सन्गवक्षित्यतिहि मभति। स्वमहिम्नीति कस्मात् पुनः कारणात् पृथिव्यादिषु नातिष्ठति ११३
ति तत्राह। नैतत्समुद्रे सलिलं पंचभूतात्मकं देहं बिभर्ति। सलिलशब्देनात्र पंचकोपलक्षणार्थः। यथाऽप
एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्। इत्यत्रापि सलिलशब्देन पंचकोपलक्षणार्थः। स्मृयते चायं बसामान्यात्
तान्याप्यः पुरुषवाचका भवंति। अपामेव पुरुषस्य भावात् एतदुक्तं भवति। यदिदं महत्तत्वं भसंसारनवेर्णितं वेद॥

कोऽव्ययानि

तदा संसारात्पुरुषविमुक्त्यावदशमीदृश्यावधित्वं। अन्यस्मिंश्चावस्थानं न वेत्ता। इदं तु पुनर्ज्ञानं च मत्वा चेत्तुपक्रम्य महा
भूतादृशाद्वालनामस्यति येषु गुणास्तेषु कस्यात्मनि दृश्यते तत्परं ब्रह्मन वटादिवद्यंतथा सिध्यति अपि त्वात्मन्येवा
त्मनया सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं तत्स्वरूपदर्शनफलं श्लोकद्वयेन दर्शयति। अणीयरूपमिति। यदिदं महाभूतस्या
त्मनि दृश्यते तदणीयोऽब्रह्म सर्वगतत्वात्। तमसोऽज्ञानात्परस्तात् ब्रह्म अनंतोऽन्येति। जगद्विनाशकाले प्रलयका
ले। अणीयरूपं च तथा पूर्णी यमांसद्रूपं त्वयि पर्वतिस्मृयते च। अणोरणीयान्महतोमहीयानिति। दृश्यते च

अपारणीयं तमसः परस्ताद्वत्वं नतोऽप्येति विनाशकाले। अणीयरूपं क्षुरधारया तदणीयमांसमद्रूपं त्वयि पर्वत अणीयरूपं क्षुरधारया तत्॥
ल्पः। तत्पतिष्ठा नदमृतं लोकास्तद्ब्रह्मतद्यशः। भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र च॥ नदेतदंतोऽस्मि विदितं तानि स
वें तदात्मविन्मस्यति ज्ञानयोगात्। तस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति॥ ॥इति महाभारते येवहिउ
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये तृतीयोऽध्यायः॥ ॥ गौडपाठे अनामयं तन्महदुद्यतं यशो वाचो विकारं कवयो वदंति लेहितीयपंक्तौ

येऽत्र महदाद्यो लोके तत्सर्वं दृश्यरूपं प्रतिष्ठितं तदात्मन्येवात्मनात्मना ज्ञाति। श्रूयते च। तस्य भासा सर्वमिदं विभाति व
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः। यदात्मविन्मस्यति ज्ञानयोगात्। कर्मयोगेन तस्मिन्नेव परमात्मनि जगत्सर्वं प्रतिष्ठ
तं। ये तद्विदुरमृतास्ते भवंति॥ ॥इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयटीकायां तृतीयः॥ ॥ अपारणी
यं॥ अपारणीयं अपारं वितुं त्वात्। तमसो मोहात्परत्वात् नतोऽहारकं अंतको मृत्युरपि तदेति। तत्र विलीयते। विना
शकाले मरणसमये अनेन नित्यत्वं अंतकाभावेन शांकं तत्रनावात्। अणीयरूपमिति श्लोकद्वयः सकारणः॥

उद्योग

॥ क्रूरधारयायं चास्यार्थे हितीया तत्तुल्यप्रतिष्ठानं। सर्वेषां न त्वनित्यादरादयः॥ तत्तुल्ययशः कीर्तिस्तिस्वदेत्तुत्वा तानुच्य
तो मृतिः सहाचेष्टायां कां परिहरंति मृतानीति न तत्र तस्मिन्नाद तु मति। एतेन मृतिर्द्यंति सप्त तत्राचाकतया तत्त्वाद
कात्वतत्त्वपत्ता विकल्पमित्युक्तं। अनामयं। अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपषड्रोगरहितं वाचो वच
नस्य विकारः विक्रियते संज्ञो धनेनान्यरूपा समवस्थित्वविशेषेवागिति। तथा च श्रुतिः॥ सकृत्विभाति तथ्यतत्ता
भुवनं नोपत्रधीरमनसा वाचमत्रक्तं अभुतमरूपातिते। येत्तद्ब्रह्माणि ति तत्तत्रावाल्मन्यासक्तं भुवनं तो नि स्तुति
वक्तुवर्तते सम्यगर्थप्रकाशानेन धीरमन्त्वत्ता अमत्यनिराममनेमामननेन वाचमतिद्धुः॥ यन्नत्रहृतं तु क्ति

एतदध्यायो गौडपादे श्रि
सनत्सुजातउवाच॥ ॥शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता। ईर्ष्या मानो विधित्सा च कृपासूया जुगु
प्सिता। द्वादशैता महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः॥ येरा विशेनरः पापं मृत्युबुद्धि र्व्यवस्यते॥

॥ ॥३॥ ॥ ॥इदानीं असंगास्फलानि संधया इष्टत्वस्यापितयसः कारणविरोधिनो दर्शयितुं सन्दर्भ
त्वा तत्त्वेदर्शयति शोक इत्यादिना। यत्र सन्दर्भमित्युपसंहारं तेन। तत्र शोक इत्यादिनोक्तदोषा एव चादे
नमत्तुष्यप्राणनाशनाः इति वदनाकतत्तरवज्ञानरादिकामसा इष्टविराधित्वमपि तदर्शयति। शोकः क्रोधस्यापि प्रति प्र ११७
विशादिनास्वस्पेवप्राणहानिः क्रियतालोभनउगदेशागमनादिनात्मेवं सर्वत्रद्रष्टव्यं। मोहाय धावधानावः। परा
सुतानि जापस्वा। स च मादृक्पादापगणानसमाय

मोहस्पदेतुसंग्रहः कृतः॥ ईर्ष्यास्नयपयोर्नित्यः शाउक्तः॥ स्पृहाबलो मविशेषत्वेनलोनयदेति वात्रसंगृहीतः॥ धायंपा
पहेतु कर्मणः व्यवस्पति आत्मनां सूढं मोहसमानाधिकरणा बुद्धिर्यस्य। एवं दृष्टविरोधित्वेन नृणां मानपष्टुव
दति। स्पृहया लुरिति। पूर्वस्य पदो क्तं। उग्र इति प्रागुक्तमनस्विराष्टस्यापीतुवादः पुरुष इति रूपशहू
स्यावदान्यो वक्तनाधीः। विकत्थनश्च हृस्य क्रोधविकीडितं शउक्तमेवा मनुमादि विकत्थीत्यनुषंगः। एतेन शो
शुक्तयपनशाश्चार्थः संगृहीतः विकत्थनं हि वचनस्य वक्तृविषयत्वमित्रापि वक्तृविषयमात्रापरोपकारिक

स्पृहयालुरुग्रपुरुषो वदान्यः क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी। नृशंसधर्मा षडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत स
भाजयंते। संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च। वर्गप्रशंसी वनिताहि द्विष्ट एते सप्त
वोक्ताः पापशीला नृशंसाः॥|
विकत्थयदेन मनः करणत्वार्थपदमाहित्वात्। श्रूयमाणेन च फलं नार्थो निधा
नसंनवाता। मनसा विप्र कर्षीति कचित्पाठः॥ ¯ ¯ नृशंसं स एव धर्मोऽयं यातेन्नृशंस धर्माज्जनाः प्राप्याप्यर्थं
नोतसदोपभुंजतेन सदानशोगं कुर्वंति। अन्तरात्मनोऽर्थस्य अनशनादित्यर्थः। संभोगसंविदा दयन्त्र यथा
स्वैर्गम वाष्टापिताः। विषम इति विषमे धर्मानवत्पस्यार्थकः अतिमानी। दत्त्वा विकत्थीति दत्तानुतापः
प्रकारकत्वेऽतो अतिमानो यस्त्वात्मनात्माभिमानः। तदा श्रावत्तानुतापः। विकत्थनं वानत्किमयाकृतमिति वचसा
पनशवर्तनं

धर्मादीन् दृष्टकारणत्वेनाह। धर्मश्चेति। अत्र धर्मो धर्ममात्रं। इज्यवरं। तितिक्षा उत्पन्नक्रोधनिवर्तनं। क्षमा तु क्रोधानुत्पादनमिति विवक्षया भेदेनाभिधानं। पूर्वे तितिक्षा शाह्येनाभ्यसंग्रहः। कृतः। तत्र दृष्टगुरुकस्य त्यसनस्य तयोद्दानजाह्यन्यासंग्रहत्वस्य तद्गुणया त्मकत्वाशमदावृत निश्चया। स्तुयास्तुत्तुमित्यादिना आहादेश। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजातीयस्य एते न्योहादस्यः प्रख्यावताः एते भ्यो द्वादशभ्यः एतदर्थं एतान् कर्तुं शः प्रच्यवते न प्रजायत इत्यर्थः। परलोकादिमे लोकं प्रच्यवेत। येन यस्मिन्तद्वादशविधगुणानि वध्यात्वं। यो वा त्रिभिः ह्याभ्यामेकतो वा। आप्यिता दर्श्य च तद्ध्यीर्थे द्वितीया। यदि वा सर्वा पृथिवी शिष्या त्वयायिनास्य स्वमस्ति

धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया। दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य। यो नैते भ्यः प्रच्यावद्वादशेभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स प्रशिष्यात्। त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो नास्य स्वमस्तीति वा वदितव्यं। दम स्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं हितं। एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणां॥ पृथिवीपरिग्रहे दोषो नास्तीति वेदि

तव्यमित्यर्थः। अत्र प्रधानत्रयं दर्शयति। अप्रमाद इति। अप्रमादो धर्माचरणे। अमृतं स्वर्गः। एतानि भवंतीति शेषः। ब्रा ह्मणानां जातितः। ब्रह्ममुख्यानां ब्रह्मवेदस्तन्मुख्यानां वेदोक्तकर्मपरायणानामित्यर्थः। ब्रह्मजात्यानीति पाठे ब्रह्मणा वेदेन जात्यानि श्रुतानि दृष्टार्थेनाभिधीयमानानमत्यस्य मुख्यत्वानभिधानं। कर्म प्रदत्तानां अत्यन्तमत्यस्याञ्चाव्यात्वं न अनृतमिथ्या स्यापितस्य वाक्यत्वमिदं दर्शयितुं। ग्रहाह श्रुतिः। सत्यवचने रिक्तानवत्वं अनृतवचने वयापिकाः कीर्तिविकृताः शाधनोपक्रम्यत २२५

१ जात्यानां वा पावः॥

॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ ॥

सदा सदापरीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते। नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते नराः॥८॥ मदोऽष्टादशदो षः स्यात् पुरा योऽप्रकीर्तितः॥ लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषा वचः॥९॥ कामक्रोधौ पारतंत्र्यं परिवा दोऽथ पैशुनं। अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणिपीडनं॥१०॥ ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता। त स्मात् प्राज्ञो न माद्येत सदा ह्येतद्विगर्हितं॥११॥ सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः प्रियेहृष्यंत्यप्रिये च व्यथंते॥ स्यादा त्मनः सुचिरं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात्॥१२॥ इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारान् अभ्यर्थितश्चा र्हति शुद्धभावः। त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामात् भुंक्ते कर्म स्वाशिषं बाधते च॥१३॥ द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः। पंच भूतानि पंचभ्यो निवर्तयति तादृशः॥१४॥ एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलं। स त्त्वात् प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितं॥१५॥ यतो यज्ञाः प्रवर्तंते सत्यस्यैवावबोधनात्। मनसा ह्यन्यस्य भव

॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥ ॥२९॥ ॥२०॥ ॥२१॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

तिवाचाऽन्यस्याथकर्मणा॥२६॥ संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोधितिष्ठति॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मेस्पृ
ण॥२७॥ अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकारान्कवयो वदंति॥ अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं येतद्विदुर
मृतास्ते भवंति॥२८॥ न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्सत्यं वदेज्जुहुयाद्वा जपेद्वा॥ नेतेन बालो मृत्युमभ्येति राजन्नास्य
तिं वासो न लभत्यंतकाले॥२९॥ तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न। तथा संस्तुतिनिंदाभ्यां प्रीतिरोषौ विव
र्जयेत्॥२०॥ अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रियोपि ब्रह्म विशति पश्यति। वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते॥२१॥ ॥
॥इत्युद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये॥ ॥सनत्सुजात उ०॥ ॥यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः
॥तद्वै देवा उपासंते तस्मात्सूर्यो विराजते॥१॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं॥ शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति २६
ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते॥२॥ तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनं॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं २७
॥३॥ २८

॥ ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥ ॥ ॥श्री॥

उ०सं०कनु१ उएक

---





विति। यस्त्वात्ममायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनंतरं कृत्वा अंतरानुप्रविश्य नियच्छति तं भगवंतं योगिन एव पश्यंति। अथ प्रकृतं।
योगिन इति पादो योगिन एव पश्यंति नान्य इति दर्शकः शुद्धात् शुक्रात् ब्रह्म प्रभवतीत्युक्तरूप पादद्वयेन तस्य महाभूतस्य
पि वेदेषि शुक्रादेव विश्वस्योत्पत्तिरिति दर्शयति। आप इति। अम्भोदवारिजलरूपाः ये अन्तरसम्भवस्य प्रभा तस्माद्ब्रह्म
याद्यो आपो ब्रह्मोऽप्लावनदेवत्वं इत्याहति। पंचभ्यो ब्रह्मस्यानिधनात्। ततः समस्तशक्तीनां जलप्लावनात्। तस्य
सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ शुक्रब्रह्माणौ। तस्मिन्नाश्रिया तेत्राश्रयाताः शरीरावेवेति एतत् तदा सलिलव्यतिरिक्तं शर्मतदा
नाबात्। यदाह श्रुतिः। तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदमिति अप्रकेतं अचेतनमित्यर्थः। तमस्तमसा दृढ
मितितमसो तिशयत्वं उक्तं। प्रलय स्वरूपमुक्त्वा सृष्टिस्वरूपमाह। अतन्द्रितो ज्ञानतिरोभावरहितः सएष शरीरनतो वस्त्र
स्पतद्ज्ञानाभाव इति ततथाव्यापारणानोवात। द्विधा विबुद्ध्य सर्वतो देवतादिशो वसान आकाशः प्रत्यापिवात। उत्ते
पृथिवीं दिवं च बिभर्तीति उभयाति परमाणुमाद्य इति तदुत्कर्षयतीति यावत् इत्युक्तं। अपश्यं गोपामनिपद्यमानमावपरावपथि
भिश्चरंतं। सस्वधीचीस विषूचीर्वसानआवरी वर्त्ति भुवनेष्वंतः। पश्यमपश्यमिति वामदेवमहर्षिणा योगदृष्टेनैव तत्कालं
न तत्कालं तथाप्राप्तं परमसुरं पश्यति तेनोक्तं। गोपां रक्षितारं निपद्यमानमितिरा यातस्य नाशमदृष्टमिति तत्ना तिपद्य
मानमनाशमनमतज्जितमित्यर्थः। कार्यस्य ह्युपस्थिद्वा तेन आदेन आत्मा निरवयवपरावरपथिभिरंतरिक्षेण वर्त्मभिश्चरंतेन ११७
चरंतं व्याप्नुवंतं ध्रियमाणं तदेव विदिग्भिः। सधश्चवतीति सध्रीची विदिशः विषूचश्च अंचतीति विषूचीर्दिशः। वसानेत्रा

ह्समादनवच्छिन्नात्हंसी ममवोच्यते॥ जीवस्य स्वस्वरूपेण यस्मात्तस्मादनयोः हंसत्वमित्यर्थः॥ हंसस्य तत्त्वात्मना स्थितस्य हंस
रूपमात्मनः पदार्थबोधनं कुर्वाणो धृतपदार्थः स निस्पृहः॥ हंसस्य विशिष्य तत्त्वात्मज्ञानवत्त्वमित्यर्थः॥ यः हंसस्वरूपः प
रमात्मा तं योगिन एव पश्यन्ति॥ इदानीं हंसोपासनविधिमन्त्रार्थं कथयति॥ आपइति॥ अस्मात्परमात्मन आपः उद्यं जाताः॥ त
थाचाहमनुः॥ अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजदिति॥ तत्पञ्चाकाशलक्षणाद्याप्यायाः॥ अनेन सत्त्वेन सृष्टिरनि
दिता॥ अथानन्तरम् सौ विशिष्टाप्यः सलिलं तत्पञ्चकात्मकं स्थूलदेहादिकं सृष्टं तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्ये

अथोयाप्ताः सलिलं तस्य मध्ये तस्मादेवौ शिश्रियाते तरिक्षे॥ आदधीचात्सविसृचार्दमाना भुजो विनिवृत्तिः पृथिवी दिवंच॥ योगि
नस्ते प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं॥

अंतरिक्षे हृदयाकाशे उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते तत्र देहे तौ केवलमंतरिक्षे शिश्रियाते॥ आदधीचीः
सविसृचार्दमानो आनिरुध्यो ध्रियमाणास्तु वस्थितौ वा॥ अवेतौ स्याद् अधीचो दिशः प्राच्याद्याः सध्रीवि इच्या उपदिशो विश्वकर्म
वीः तानि समुद्रवर्तत इति सविसृच्यः प्राच्याद्याः सर्वादिशो वसानौ॥ आवादयन्तो उभौ तयोरकः बिभर्ति पृथिवीं दिवं चैको
जीवात्मनः स्वात्मना विकचि स्वदानं द्वितीयब्रह्मात्मकं दृश्यमवगम्याना त्मनि॥ देहादावात्मनावमापन्नः पृथिवीं दर्शनो नित्यक
लक्षणां कर्मफलानुरूपं सुखदुःखात्मकं देहादिकं बिभर्ति॥ अपरादिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं बिभर्ति॥ श्रूयते च॥ द्वा सुपर्णा

खादयन्नत्तथा चोपनिषदि॥ समस्नीन्द्रियसोपविष्टश्च वीस्वस्वरूप इमा दिशाइति ता एव दिशो वरीवस्यो हरणीति जंगमस्वभावा रे
कस्यादि तेषु भुवनेषु अंतर्भवनेषु जनितसंततमध्ये॥ उभौ देवौ पृथिवीं दिवं च॥ द्यावापृथिव्यौ देवौ गति साधनत
या दिशो भुवनं जलं बिभर्ति॥ हरयति जंगमस्वभावेरेहिंशो दिश्यः सरितायाः स्रवंति ताश्चापि तस्मादेव विहिता स्थाम
दास समुद्राः॥ अधुना तस्य सर्व्यं तां दर्शयति॥ वक्रः स्थाणुस्यति॥ वक्रस्थाणुस्तिसंवस्त्ररूपं॥ एवं ध्रुवस्यानित्यस्य कदावि
दपि मदक्रुपा — भावामंनवात्॥ कालरूपस्याव्ययमनाशिकस्य॥ सततगामित्वेन गमनसंतानाविच्छेदात्॥ तस्यर

उभौ चदेवो पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं बिभर्ति॥ तस्माद्दिशः सरितः स्रवंति॥ तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः॥ योगिनस्तं
पश्यंति भगवंतं सनातनं हलगौडपाद॥ चक्रस्थस्य निष्ठेन ध्रुवस्याव्ययकर्मणः॥ केतुमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि
ष्ठं योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं॥

यस्य चाक्रसंवत्सरमयं तिष्ठंति तत्समीपनगमनात्॥ सदाध्रुवेतो यस्य ब्रह्माः स
तं केतुमंतं तत्क्रान इत्यस्मादुपत्य प्रज्ञानवंतं दिवि स्थितावदं तिदिव्यं दिवि स्थितं॥ अजरमविनाशितत्वकं शषिणा॥ सर्व
आत्मजगतस्तस्थुषश्चेति॥ अघटीकांतरे॥ इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मावस्थानं दर्शयति॥ ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्य
विश्वरात्मनावस्थितस्याव्ययस्याधारस्य॥ त्रिलोकान्तरात्मनास्थितस्याचक्रमणात्मकदेहे तिष्ठंतं केतुमंतं प्रज्ञावंतं एव
मपास्कृतजरामरणादिवर्जितं दिवि द्योतनात्मके॥ चतुर्दिनामिलमन् मितज्ञानात्मनावस्थितहंसं नरैर्वेश्वसणिवत्तं अ

एतदुक्तं भवति। यद्यपींद्रियाणि स्वनामानि विषये ह्येव वर्तंते। तथापि विज्ञानसारथिना समारूह्यमाणानि केवलमेतं स्वरूपं दि
दिदृक्षु ... इंद्रियाणि नपराग्विषयाणि। तदुक्तं कठवल्लीषु। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु इत्यादिना। यत्तत्परमात्मविष्णोः पदं ति
स्मादिदं तं योगिन एव प्रपश्यंति। नान्येन सदृशं किंचिदिह्यते इत्याह। न समाहृश्य मिति। अस्य परमात्मनो रूपं संदृशे तिष्ठति। ना
न्येन सादृश्येन वर्तते नान्येन सदृशं किंचिदिह्यते इत्यर्थः। श्रूयते चानन्तस्य प्रतिमा नास्ति यस्य नाम महद्यश इति। चक्षुषा
प्रमाणाद्यविषयत्वे तथा च चक्षुषा पश्यति कश्चिदप्येनं सर्वेति परमात्मानं कश्चन हि पश्यति मनीषया। हृदा मनीषा मनसाभिक
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्। मनीषया योमनसा हृदा चैनमेवं विदुरमृतास्ते भवंति। योगिनस्तं
प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं॥

या मनसा संकल्पविकल्पात्मकेन हृदा बुद्ध्या मनीषया च सम्यग्ध्यानेन साधनभूतेन इदं स्वरूपं विनानात्वत्प्रपर
मात्मनः उपलब्धिः संभवतीति मन्वाक् हृदा चित्तं कं। अथवा हृदा हृदा यायतन केवलं मनो बुद्धिमात्रेणापि हृदा च हृदयाकाशं प्र
शमस्थाराणां षट्टीता। सा ताय एतं परमात्मानं विदुरयमहमस्मीति अमृता अमरधर्माणो भवंति। अथवा हृदा हृदय
न परमात्मनाप्रतथा च हृत्स्थं परमात्मन हृदयम् आद्यं निर्दिष्टं। मवाप्येष आत्मा हृदि तस्यैवं निरुक्तं हृदयमिति। तस्मा
हृदयमहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेति इति याच श्रुतिः। तदधीनामात्मशुद्धिदर्शयति। यस्माद्देवप्राणाः क्रियंते
दावत थाहारे। तास्मिन् कथिता इत्यर्थः। एकाग्रतामहात्मन इति। यमेवं विदित्वा अमृता भवंति तं योगिन एवं योगि १२८

नएव प्रपश्यंति। किंच इदानीमिंद्रियाणां विषयेभ्य उपरतिः सर्वथा। यत्त्वाह॥ द्वादशेति। ये द्वादश पूगाः कर्मेंद्रियाणि पंचदशमनो षड्
धीबुद्धिः। स्वपाम न कदा रूपापहृत्य एके कस्यचिद्गवस्थ्यता। विषयभोगा बाह्यात्मरतिः मरणाचापिहारः। क्षिप्रा देवेन पर
मात्मना रक्षिताः मधु विषयं ईशानं नियमं नाविक्रामं कामा स्त्रस्य विषयमनुमंतव्यम्॥ यदेवमद्भुतं भवति दानदंतुविधा
यिता विषयपराः संचरंति घोरं संसारं तस्माद्विंद्रियाणि विषयेभ्य उपसंहृत्य स्वात्मनेव वशीनायदित्यर्थः। एतं देवयोगिन
एव प्रपश्यंति। अथ प्रकृतं। न समाहृश्य मिति। अस्य स्वरूपं स्वरूपं केनचित्संदृशं न शक्यं स्यापि। तदतितस्मस्त्वयं अनेन ताद्विकवादि इति

द्वादशपूगाः सरितां देवरक्षितां मधीशानतस्तु विधयितः संचरंति घोरां। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं। तदर्धमा
सं पिबति संचित्य स्वनमाता मधु ईशानः सर्वभूतं तदविदं तमकल्पयत्। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं॥

मनीषया बुध्या मनसा यमनेना उत्पादनेन क्रुत्यम्‌धायतेन। द्वादशपूगानिति। तदस्त्रपदा गायत्री चंदः प्रथमादेर्दि एकाक्षरमधि
कं। द्वादशानां पंचानां भूतानां प्राणामिंद्रियाणां जीवात्मनश्च समुदाया यत्र तामरितं सदामरणात् शरीररूपां। देवेनात नव्या
वतारक्षितां घोराङ्‌स्वादुः। मधु न ब्रह्मज्ञानपर्यायः श्रुतौ। ऋचो मधुधारा इत्यादिस्तत्र तद्‌दर्शनंत इत्यंतः। आर्षं तदा योगि
स्थायं संचरंति। शरीररथसो वियोगिनां तस्य तिष्ठत्पथ्य धर्म प्रयाराय। तदस्तं तरस्मात् योगिनोऽस्त्या तं पश्यंतीत्यर्थः। अन्तः स्यात्
तमतयास्तोति। तदर्धमासमिति। यतं ईशानं ईश्वरः सर्वभूतं तस्माध्येदविदं तं दविदं वित्त इप मकल्पयत। अकारान्तात् वदत्
प्रमध्येऽसूतं तस्य प्रकृतिविन्यतीकारः सोम त्वं मधु अमरामरणशीलत्वात्। सर्व्याहिमां संकल्प सं। अत्र त्वं तसंयाग। हि

ताया। पिबति तद्दीयाः कलाश्चाद्दनेन संचरति। अर्द्धमिति। अत्रापि संबध्यते। शुक्लपक्षेतनस्यस्य रश्मिभिः हरणात् स्वयमेव सं
उ॰गी॰ चयं करुते इत्यर्थः। तमाहरंतं सूर्यं योगिनः प्रपश्यन्तीत्यर्थः॥ अपरथा कान्तरं। किंच हस्तान्तदात्मिकयोरखण्डानिश्चनेन नरदेति य
था मधुकारा ईमासा पाक्षिके मधुत्रर्द्धमासं पिबति। एवमसावपि स्वमरणावालनात संसारात द्वियं मधुत्रर्द्धमा
सं पितमर्द्धमासं पिबति। एवं जन्मं वितं कर्माणि स्मिरजन्मनि तु कं इति। यावत्र 'नावरदाप्यादिकफलात्कर्मणः फलसि
द्धिः कर्मानंतरं नाविभाता। कथं त्वन स्तु प्य कफलात्कर्मणः फलसिद्धिः कर्मणो विना। शिवा दिसाङ्क्या दाई ज्ञानस्य

वर्णपाठ। हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षिकाः। एतत्पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथासुखं। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं॥

वेदेत्वदविन्दुतमकल्पयत्। इति। यदि केवलेकर्म्मणः फलसिद्धिः स्यात्तदा न वरदयादिषः। ईज्ञानः प्यामस्करस्तस्य य
स्मात् पुरुषः मनसः सर्वेषु प्राणिषु प्राणाग्निहोत्रस्यानरस्यच बहिर्द्वैतमन्त्रादिकमकल्पयत्। यस्तं योगिन एव प्रपश्यन्ति। किं
च किमात मध्याशिनाच्चाम्यमाणाय रिवर्त्तत एव सर्वदा। किं ज्ञानलब्धाउकामवर्तास्त आह। हिरण्येति। यदुपक्षि।
का ज्ञानपक्षरहितम ध्यागिनः परिवर्त्तेत हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य हितं चरमणीयं भवति हिरण्यं हितं चरमणीयं च पर्णं
यस्यामश्वत्थस्य। तथाचाह भगवान्वासुदेवः। छंदांसि यस्य पर्णानि। इति। हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यारुह्य वाव द संयोगिज्ञा १२५
नरणादिदृढं प्राप्यत्यर्थः। तत्रैव ब्राह्मणा हिरेदेपक्षिणो भूत्वा ज्ञानिनो भूत्वा। तथा चेद्ब्राह्मणाश्च विद्वांसः सपक्षिणः।

र्वेदविद्वांसः [illegible] इति प्रपतन्ति यथासुखं सुखकामं वेति। यं ज्ञात्वा प्रपतन्ति तं योगिन एव प्रपश्यन्ति। अथ प्रकृतं॥ तं च हिरण्य
पर्णं हिरण्यपर्णस्य [illegible] श्वत्थस्य स्थितं तदधीनगमनत्वात्। अपक्षाः पक्षरहिता अपि तिष्ठा। अश्वत्थमित्यत्र त
षां पक्षा तत्वात्पक्षिणः पक्षवंत एव भूत्वा प्रपतन्ति गच्छन्तीत्यर्थ। यादिशं यथाकमं दिशः। हिरण्यपर्णस्य वितारम्य
नादेवोयास्ति तु वनानि प्रपद्यन्तीति श्रुतेः। तामवंहंतं रथ्यवं तं योगिनः प्रपश्यन्तीति। इस्मात् हिरण्यात्। व्यापकादीक्ष
रात्त्व हूर्त्तहरकं विश्वस्योपादानवर्गः तु हरति तु ग्छति कार्यजनाय व्याप्रियते। ततस्तस्मादीश्वरात्तकार

गौडपाठे श्लोकः। हृत्यार्णांस्तु हरति हृत्यार्णाहरणानि च क्रियाः। हरति हृत्यार्णानि हरणमेवावशिष्यते। योगिनस्तं प्रप
श्यंति भगवंतं सनातनं। तस्माद्धि वायुरायतस्तस्मिंश्च प्रलयः स्मृतः। तस्माद्ग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आगतः। स
र्वं तत्र ततो विद्यात्तु वक्तुं न शक्नुमः। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं॥

णीन्हृतात्संयुक्तान्हन्हतानि च क्रियारूपाणि तदुपादानेभ्यानि च हरणानि तत्पदानि वा प्यालिहरणादीश्वरा
त्। कारणान्तरतादीश्वरेणकार्य्यमुपसंहृत्य हरणमीश्वर एवावशिष्यते एव कारः कार्य्यव्यवच्छिन्नत्ति। न तु ज्ञातृ
द्यो कार्यमाप्यातन्न यत्तोपादानव्यापारेणजगज्जन्मजगत्संहारकारि च तादृतिचाकवलस्यावस्थानं यस्य सूरयस्तं यो
गिन एव प्रपश्यन्ति। तस्मादीश्वराद्दाता नानाविकारिनः। तस्मिंश्च प्रलयः सदा प्रलीयते शिष्यते संसारो नेवतीति प्रल
यः। हृच्छिवारायस्मिकारणान निन वत्निश्चनिश्च जलसोधमत्तु। सोमश्चाप्योधनत्तु तस्माज्जायते। तथा ब्राह्मणाश्चाका

शायस्मिन्नातनो विस्तृतः स्थितः प्राणेति प्रकारेण नं त्यनेन तिष्ठाणा आकाशः आकाशानावनिरुद्धामस्यन्नी वा ना
वात एवंकृतानां पंचानां आश्रयस्तं योगिनः प्रदिन्दता अयं व्याख्यायमस्मादध्मरणादवन्नत्याः प्राणा ।
त्मनोऽपि तदाश्रयत्वमित्याह । यस्माद्धि प्राणात्मा तना विस्तृतस्तस्मिन्नाश्रये प्राणात्मायत्ता वि
स्तृतस्तिन्नाश्रयगुणात्मायत्ता विस्तृतस्तिष्ठति । स्थूलो हि प्राणग्राहवात्मतिष्ठ सिद्धः । नस्येतस्यात्मन
इत्युपसंहारमवाममवकार्यं तथा वि प्राज्ञानानजातं तथापि तत्स्वरूपमात्रेणावस्तुनश्रावत इति तामव
स्तं योगिनः पश्यंति । पुनरादित्यरूपेण तमाह । अपानमिति । गिरति आत्मन्येतन्नावयति प्रकारेण प्राणेन

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चंद्रमाः । आदित्यो गिरते चंद्रमादित्यं गिरते परः । योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं ॥

मिश्रीकृतस्यापानस्यैकवस्थायां प्राणेन सह निर्गमात् । प्राणं निःश्वसंतं आकाशरूपेण चंद्रमा गिरति । आकाश एवं हि चंद्रः ।
तथा च श्रुतिः । एषोमस्मात् दिशश्चंद्रमाः स्त्रीति । तथा च मनएव चंद्रमाः प्राणसहित आपो गिरति । वायुना क्षिप्तानां जलानां जनानां आ
काश एव विषयात् । तं चंद्रमादित्यो गिरति । दर्शनसमये यत्रात्तदवं समावेषामुपांशुवत्रादित्ये विलयस्तं योगिनः पश्यंतीति । टीका
तरं । इदानीं योगिगम्यं दर्शयति । अपानमिति । उपसंहारमनच्छंदमाश्रयिष्टेषु तेषु स्मात् । चंद्रश्चाहमनन उच्यते । तं चंद्रं मनआ
दित्यो बुद्धिर्गिरति । बुद्धेश्चापि देवतमादित्यः बुद्धिर्निरालतत्परं ग्रहणएतदुक्तं भवति ममाधिवल्लायां ऽपानं प्राणेन उपसंहृत्य प्रा १२२
णमनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मनि उपसंहृत्य परं साक्षि संचानं दृष्टि नाय ब्रह्मात्मनेवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥

मर्हं मन्ध्यहं सत्यमित्यात्मा । तदुभयरूपो जकारात । हंसः छिन्नि । अज्ञानतमोजगन्मोवास्थ्यर्थः सलिलादुच्चरन्सर्वमस्तु
शादुदय समयेज्वतएकं पादं नोत्क्षिपति पादोऽस्य विश्वा भूतानि इत्युक्तः एकपादनाद्यः । तमज्ञानकारणपादां चेवमोत्क्षिपतीत्यर्थ
। कुतो नोत्क्षिपतीति कर्दि कुतं स्वयं मतं तं सर्वदा कुविजरंतोयजं तं तदर्थं त्यागनयाति कुर्वं तमित्यर्थः । तत् चेदिति । तव चेदुःपा
दद्यात् । तस्य विज्ञनहेतु संसारलक्षणः नाहंतेमाह कारणाकार्यायांचारितः चार ऋणाछत्ता प्राप्नुयादित्यर्थः । ता हंसं
योगिनः पश्यंति । टीकांतरं । इदानीं जीवात्मनो ब्रह्मानं दर्शयति । एकमिति । हंसोऽविद्याकार्य देहः सः परमात्मा । हंसतेनी
तिकलहणात्संसारात् । सलिलादुच्चरन्संसाराद्बहिरवर्तमान एकं जीवाख्यं पादं अंशं नोत्क्षिपति नाहरति नापसं

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् । योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवं तं सनातनं

हरतीति रूपं । रूपं रूपेवा तिष्ठ इत्यर्थः । अप्यन्तः करकवत्तीर्षु । एकस्तथान्तरात्मेति । कस्मात्तु न स्वपादं नोत्क्षि
पति । इत्यत्राह जीवाख्यपादं सः ततः मृत्युजन्मततः मृत्युना तदहि जितं । यदुत्क्षिपेत्स्वमायया स्वमात्मानं प्राणावनं तद्देहेनदेशं
स्त्वा तु प्रविष्टेप जीवात्मना यदि नातितिष्ठेत् । गर्भजन्मन मरणादिलक्षणः संसार स्तान्तरितः संसारिणां जीवस्याभावात्
। न च पाहृतमहतां वामाहात्मनभावत । अनंतुब्रविष्टस्य दर्शनासंभवात् । तथा च तदर्थमेवात्मानं दर्शयति रूपं रूपमि
ति । तथा च श्रुतिः । एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् । सचेदुत्क्षिपेन्नरः मृत्युर्नामृतं भवेदिति । एवं रूपं च
कृष्णयः करोतीति वपुः पादरूपेण ब्रह्मजीवात्मना विभक्तानंदाकृति । यत्न ब्रह्मात्मना वस्थितं परमात्मानं तं योगि

नएवं प्रपश्यंतितर्हि केनोपाधिना परः परात्मनावतिष्ठत इत्याशंक्य परस्यैव लिंगोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति। अंगुष्ठमा

उद्योग

त्र इति। स एव चिन्मात्रं तेजो हृदि तिष्ठन् अंतरात्मा सन् हृतोंतरात्मा पुरुषः सूक्ष्मः परमात्मा लिंगयोगात् अंगुष्ठपरिमाणपरिच्छिन्नः सन् या

तिसंसरति नित्यं। कस्मात्पुनः कारणात् लिंगयोगेनांगुष्ठमात्रः संसरतीति। तत्राह। योगे लिंगस्य योगनांगुष्ठमात्रः संस

रति तमीशं सर्वस्येशितारं ईड्यं स्तुत्यं अणुरूपं प्रणमया सर्वमिदं विश्वमात्मना कल्पयंतीत्यनुकल्पं। आद्यमादौ भवं। वि

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मा लिंगस्य योगेन सयाति नित्यं। तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यंति मूढा न विराजमा

गौडपादे योगिनः प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं।।

नं गूढं देवो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन्। यो वित्तं पुरुषो वेदांतस्य हात्मा न रिष्यति। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवं

तं सनातनं।।

राजमानं दीप्यमानं यस्मान्मूढाः अविवेकिनो देहद्यात्माभिमानिनो ब्रह्मज्ञानावानवगमात् संसरंतीति

यमात्मानमपश्यंतः संसरंतितं योगिन एव पश्यंति। प्रकृतौ। एवं देवो द्योतनात्मा महात्मा जीवात्मन्यः परत्वात्पुरुष

:। दहति वैतन्यं स्यैव प्रविशायनात्। पावकं वह्निं गिरन् स्वयमेवाग्निते जसो दिवसे ग्रसनात् स्वयं पुरुषः शारीरः पर

मात्मा वृत्तस्यात्मा जीवः इहलोकेन रिष्यति। विषहिमावधिः। नमो मादितिङः खाक्रियत इत्यवधिः। तमीदृशं या १२२

गिनः। सहस्राणां सहस्रैर्लक्षैर्लक्षस्यान्मंतत्वयः संपतति। सममिति चेत्।।

यदि स्यात्मनो जवः मनस्तुल्यवेगः सोपि मध्यामं मध्यमाग्गच्छेत्। तं परमं पुरमप्राप्य मध्याद्विपि यन्मध्यं तत एवागच्छेन्न तु गच्छेत्।

तस्य ज्ञानमात्रेहरूपत्वेन गंतरप्रयोजकत्वात्। नहि तं यायोगिनः ज्ञानमाहरेण मोहरूपेमहरोषस्यैव मारतहित तस्य स्वाधिकत्वाना

स्य स्वरूपं तिष्ठति हि तः प्रेरितामनसा विषयेष्वसमनाथी विद्यानंतप्यति तप्यातदुःखानवति। यत्तु नत्र प्रत्यहु। ज्ञान

न विषयी कृत्वास्य प्रत्युतरपुता सन्मनं वंतितमेवंवितमेवं योगिनः पश्यंति स्थलं इति। यथा सप्यगिकराणि ज्ञानानि न्हरंति

घातयति। कुंजादि प्रवर्तते बिलकरणात्तथा यमस्ति कश्चित् स्व शिरस्य पुरुकृतपावन हानन। चेष्टया कृष्णकर्मस्या

गौडपादः

दः सहस्रं सहस्राणां पक्षानां तत्र संपतत। मध्यमममध्यमागच्छेदपि चेत्स्यात्मनो जवः। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं।

न दृश्यत्वं तत्पश्यति रूपमस्य पश्यंति चितं सुविशुद्धसत्त्वाः। हित्वा मनीषी मनसा न तप्यति प्रवृत्ते जंत्र प्रयत्नुरभूता स्तन्नवंति।

योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं। मूढंति सप्यंइद्रियगकरणानि स्यनावा। स्तनहीन तनम स्याशा। तत्व प्रसुप्तं तिजनावि

मूढास्ते हन्निनोगा स्मात्द्यं तितवाया। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं।।

रायाः सदंतिनष्टकरयंति।। तत्त्वमाह्य हत्वमन्न व वरसु वित्तं दाजनाः प्रसुप्तमनुम्मनाप्तनइति। यथा कश्चिद् दनया यास्त्पार्थम

ध्मनं वृत्तिमोदयइति। अधुनो गोपनादि तथायं णत्रा विविधावस्यदृताद्वेलास्वान्नि श्चत्वात्। नच मम मृत्युरस्ति सदा शारीरस्यतन

एवनाश्वतं च मरणं कुतं स्यात्। नहि मरणं ममास्ति किंचित् प्रमादादन्यदि त्युक्तवान्। सत्यं ता। चि कंव सुच्छरंतं मि

थ्या चतानं। ताहसत्यसमानवंधने सत्य ब्रह्म ब्रह्ममानं बंधनं स्थलेयथाः कुलानित्य स्याकाशादरसमता। नित्यस्यप्र

चार्ययोनिश्चानमेकएवतिएतावदेवोक्तं विशेषणत्रययोगिनस्तं।। अथटीकांतरं।। इदानीमिंद्रियाणांविषयाणांचानर्थ
उद्योग त्ववं दर्शयति। इहंतीति। यथासर्पागरुडस्योनिक्रम्यस्वेनदष्ट्रेनविषप्रदानेनमर्त्यान्दहंतीवागरुडरक्षुद्रहंतिस्वात्मा
नं प्रचारयंति। एवमिंद्रियसर्पाः श्रोत्रादिरूपायनादिभ्योनिर्गत्यस्वेनदष्टेनदहंतीवामर्त्याइंगरुडरक्षुद्रहंति। स्वात्मानं
प्रच्छादयंति। तं विरुद्धयंति विषवियविषाणिन्दूताविशेषणवृद्धयंतितदयतिरिक्तंकिंचिन्नजानंतीत्यर्थः। तथाचश्रुतिः। य
थाप्रिययासंपरिष्वक्तोस्ति विदितियेदिन्द्रविकारविषयाक्रमन्याशृहं। तच्चस्वतः स्वतमोहितान्नवंति। यदिदं विषये

नाद्यमिति गोडे नाहंसदासङ्कतस्यानस्मृत्वरप्यस्मृतंकृतःस्यात्। मत्पादृतमत्यसमानबंधानसनस्थायानिरसतस्थेकएव। योगि
नस्त्वेषपदरूपंतिनगवंतंमनातनं। असाधनावापिसमाधनतावासमानतमताहृदयगतमात्रयस्य। समानमेतदहंतास्यतस्य
युक्तोस्तत्रमधस्तस्यायस्य। योगिनस्त्वेषपदरूपंतिनगवंतंमनातनं।।

मौदंनतद्भवगनंजन्ममरणासंसारायनवति। यद्विषयविषयानिनवानईश्वरमनासाद्यविषयांश्चसृजंति। तमीश्वरंयो
गिनएवप्रपद्यंति। ज्ञानिनामारूरुक्षसमाह। असाधनावति। यत्र असाधनास्तिसमानात्मस्वरूपमाधारणं हृदयगतमात्रवे
त्तातथासमानमस्यतस्यमोहस्य इतरस्यचसतिचामतिवामध्येयेयुक्ताः शमदमादिसाधनास्तितस्मिंस्थितेपरमपदेमधु १२४
मधुनस्तस्संगमाद्युःक्षणेनिंदंतीब्रह्मप्राप्नुवंतीत्यर्थः। य[illegible]समानात्मानंदयुक्ताःप्राप्नुवंतितंयोगिनएवप्रपद्यंति। अथवाऽरूतं।

नसाधुनाकर्मणायज्ञादिनाअसाधुनावासामान्यमन्येनसाधरणमेतदहृदयगतमात्रवेषसमनुष्यमात्रेः विनक्तिव्यत्ययात्एतस्मा
धसाधुकर्मदर्शनात्प्रायतयाः स्तस्य ब्राह्मणाःसमानेतुल्येविद्यावतवप्रायुक्ताख्याः गाश्वक्ताः यथा। मधुनदात्मज्ञानेनपरी
मितप्राप्नुमिच्छेत्। यतोयोगिनएतरूपंतीति। अस्ययोगिनोहृदयमनाः तिवासाख्याक्ता। शातताप्रयुतिः तेषामतावात्। ताना
दितमकृताश्चनमग्निहोत्रंनापश्यति। नाप्यरतंकर्मतास्तिनामोक्षसाधनतया निश्चयात्। ब्राह्मीलघुताब्रह्मसंबंधेनलघुतात्युद
तोमानामनसिआदधीनतनास्यब्रह्मणः ज्ञानेनकृष्णज्ञानेनामवाक्यालंकारधाराधेर्यवंलालनंतत। यतोयोगिनस्तं। उपसंह

नास्या। तिवाहारुदयंतोप्यतिनानाहिनो। नाकृतमग्निहोत्रं। मनोब्राह्मीलघुतामादधीत। यज्ञेचास्मेनामधीरालनंतत्। योगिनस्तं
यपरूपंतिनगवंतंमनातनं। एवंयःसर्वत्रतुल्यस्वात्मानमनुपश्यति। अन्यत्रान्यत्रयुक्तस्तुकिंसशोचेत्ततः परं। यथोदपान
मद्गतिसर्वतःसंप्लुतोदकं। एवंसर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः।।

अन्तोलाकोविद्ययायाप्यतिनदाकृतंपापः।। मातेपापः इज्ञातस्यापापः।।

रति। एवमिति। अप्यन्यत्रयज्ञायपुक्तेषुशाखिषुमध्येयएवक्तुकामग्रात्मानंपूरुषदेशातपश्यति। ततः परं किमर्थं स शोचेत्।।
यथोदपानइति। यथाकृपयपकृतचित्तपिपासाशुंति। दाताक्लेशस्यलाभस्यस्वायज्ञादिप्रतिपादकत्वदस्मेनामगश्चपिब्राह्मणस्यवि
जानतोविशेषेणात्मज्ञानसाधननिवर्तकधर्मलाततस्यामवयज्ञादीनांअसंकल्पितफलानांतवज्ञानहेतुत्वादित्यर्थः।। अथ
टीकांतरं। किंच। अन्नालोकोइत्यपरा। विद्ययाब्रह्मात्म

उद्योग

तद्वैविषयं व्याप्य याति न तं हस्तानिरं ब्रह्म यस्मात् उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तस्मादनाहुतं चा। निहोत्रं ज्ञानया व्याप्य
यति तस्मादनाहुतं चापि हुतं ज्ञानेनात्मज्ञानेनाग्निहोत्रमनुष्ठितं भवति। सर्वमग्निहोत्रादिकं कर्मफलं चानेनैव संपादि
तं भवतीत्यर्थः। यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तस्मादनाहुतं चाग्निहोत्रमाहुतं तस्मात्तत्त्वं ब्राह्मी ब्रह्मविद्या। वि
द्यालब्धतामग्निनाव ब्रह्मात्मवस्थ दधीतनकारान्ति। अपि च श्रद्धां तेन समर्पयेत् परमात्मानमात्मत्वेन संपादयति। यदा ब्रह्म
विद्या तस्य परमात्मानमात्मत्वेनावस्थितः प्रतिज्ञानमिति नामास्य ब्राह्मीति नाम भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। तस्य ज्ञा

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन्। यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यति। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं
। सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः। सत्यानृते सत्यसमानुबन्धे। सतश्च योनिरसतश्चैक एव। योगिनस्तं प्रपश्यं
ति भगवन्तं सनातनं॥

नं ब्रह्म धाराधीमं त्यालनं ततं योगिन एव पश्यन्ति। एवमिति। य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसो ब्रह्मरू
प। सन्नात्मसद्यात्मा महात्मा महत्त्वं प्राप्तः ब्राह्म्यं प्रपद्यत इत्यर्थः। पावकमग्निः सर्वेषां संहर्तिरूपं कारणं सकारणाका
रणं कार्यं गिरन् स्वात्मन्युपसंहरन्। यो वै तं पुरुषं ज्ञानेक संपरिज्ञायं वेद हादेमस्य नित्मा ज्ञानाति। तस्य उ ज्ञान
रूपं परमात्मानमात्मत्वेनावगाहेत। इहास्मिन्नेव देहे आत्मा न रिष्यति न विनश्यति। विडप उक्ता तरसं नवा ता। विना
शास्य इति श्रुत्योक्तं। पश्य स्वपुत्रकान् निमावेदयति। तदस्मात्मा प्राणा उत्क्रामन्ति। आत्मा च्छिन्नति तानति। हा वाचया उत्क्रम्य
। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। यं विदित्वा न रुष्यन्ति योगिन इत्यादि यस्मा १२५

रु हि ज्ञानात्स्वनात्मना विनाशस्तस्मात् सदा सदेति। सदा सर्वदा सद्भिर्विद्वद्भिः सत्कृतः स्यात्। सद्भिरानंदादिहितात्तु ब्रह्मात्मत्वेनावस्थित
स्य लयः सदा सत्कृतास्याति भवति। न तस्य मृत्युर्जन्मनमरणलक्षणः न वा संसारो भवेत्। अमृतं केवलः स्वरूपेण मोक्षस्यावस्थानं
प्रतं कुतस्तदनावृत्तः प्रसक्तिः। तथा च श्रुतिः। मृत्युनास्य प्रतं कुत इति। सत्यानृते सत्यसमानुबन्धिनी तत्त्वान्तद्। अमत
श्च लौकिकस्याया निःकारणं। सतश्चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म यस्मात् स्वस्थं नित्यम्। सत्यानृते तस्य कारणत्वं ततः सत्यसंबन्धिनीति॥

महात्मा न साधुर्न चासाधुरेकः समानो दृश्यते मानुषेषु। समानोऽमृतस्य विद्यात् एवं युक्तो मधु तदन्विच्छेत्। तस्य दिवा गन्धमन्तं डित रूपमच्चाक विरामात्प्रसन्नः। तस्माद्वा उ अङ्गुष्ठे
रा कारात लिङ्गो अलघ्वस्था। तस्मादग्निरर्कात्तस्मात्पाणात्मागताः। तस्मात्तिष्ठा न दद्रृन्लोकाः कालाद्धस्तनद्वाः॥
नेता निजद्धितस्मात् प्रलीनायां नितरां ज्ञानाद्दिवा इव पृथिव्यादिवदिरांश्च पुत्रकन्तु नंविन त्रिधा तस्मात् दिशाश्च सरितश्च
स्रवन्ति यस्मात् समुद्रा महान्तः। यः सर्वं सदस्मात् ज्ञात्वा ना सत्यसंपन्नेतानां तनानां भवकारणस्य पञ्चविश्वान्मनोद्वा

यदात्मवाकारणान्हस्यो विनाशः। यम तु स्वध्यसत्या शुलव शीततं योगिन एव पश्यन्ति॥ अङ्गुष्ठमात्र इति। आकाशादिदेशान्ते
जगत्सृष्टा हृदये निविश्य चराचरात्मा महेश्वरस्तानामनात्मना चिन्मतानंदाद्दिनाप्रतन्तञ्च होतारं चरन्तं ज्ञितात्मवाकाशे यं च केन्यो
निकृष्टस्य सर्वान्तरात्मानं सवाकविरास्थे प्रसन्नः कृतार्थः सन्निरथ्थः। अङ्गुष्ठमात्रो विष्णुयमेव मात्र। तस्मादितिशानं। स्वरूपे
सोऽकः। सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशाडत्तं न निवृत्ता यत इति श्लोकद्वयनाकं नादेवविद्वंसोमि स्पष्टार्थः श्लोकः। इदानीं ब्र

७ योग

ध्यानेनेतं कथयति। यः सहस्रमिति। यः पुरुषः सहस्राणां महत्संपत्तानां रूत्यचात्मनः प्रसादरूवासंपत्तिर। अनेकशः कोटिकल्पं
ड्रूषितं तं गच्छेत्। सर्वकारणस्य परमात्मनस्य ध्यानमात्रवस्थायाभिनस्यांतं नगच्छेत्। यस्मादंतं नगच्छेत् तस्मादनंतं परमात्मेत्य
र्थः। ध्यानेनतः परमात्मानं योगिन एव पश्यंति। अंगुष्ठमात्र इति। जीवात्मनो ध्यानप्रकारमाह। अंगुष्ठमात्र इति। अंगुलाधिकपरिमाणत्वे सति
यीकतुमनसाऽवधम्मशक्यत्वात्। अत एवाह महात्मा महापरिमाणवानात्मा न हश्यते। कालांतरेऽपि निविष्टोंऽगुष्ठमात्रः पुरु
षः आत्मा नित्यं सर्वशरीराव्छिन्नत्वात्। शरीराणां गतिगतिमान्। एवं नंतं दिवारात्रमतंद्रितोऽन्वेषणादिपिंडतो मत्वा ध्याला

अर्चीनितिष्ठति रूपमस्य पश्यंति विनं सुममिदंततः। हीनोमनीषी मनसा निपश्यं ए एतं विदुरमृतास्ते भवंति॥

प्रमनस्तु व्याख्या स्पष्टार्थमात। लिख्यते। ठीकांतरं। किंच। दर्शनेनेति। अदर्शने दर्शनायोग्यविषये तिष्ठति स्वरूपमस्य परमा
त्मनः। तथा च श्रुतिः। न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य। नियश्यंति कं तस्मात्। मनीषाः सुहृत्सम्यग्वापवदंतः करणं। यज्ञादिसंस्क
रैर्विमलीकृतं येनास्मुमनीषा। सा च सा हीनाः रागद्वेषादिमलरहिता विशुद्धमनसामनोवृत्तिमनिपश्येत्। एनं परमात्मानं
विदुरमृतास्ते अमृतत्वधर्माणस्ते भवंति। इममिति। इमं सर्वांतःकरणस्थं सर्वं तं तत्प्राणिनात्मानं यं व
पश्यंति कथं नातं त्वन्यत्राप्यशरादं डियादिश्च प्रकृतशरीरादृष्टिमानितश्च मकिं शास्त्रितापरं। १२६

सर्वेन्द्रेतेषु स्वात्मानं पश्यंत स्तनःपरं। किमर्थमनुशोचंति। सर्वेन्द्र तेषु स्वमात्मानमनुपश्यन् कृतार्थो ज्ञानात् शोचंतात्पर्थः। तथा
च श्रुतिः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति। एतदेवाह। यथेति। यथा सर्वतः सद्भूतानां देकमहंति उदया। नः पुनान्नि
बाह्मणस्याविशेषनं। किंचिदपि पृथग्जनं न विद्येत इत्यर्थः। तथा चाह भगवान् वासुदेवः। नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिद् दर्शव्य
पाश्रयः। इहानीं तत्स्वार्थस्य तदिदेवादिस्वानुभावं दर्शयति। अहमेवास्मीति माहंस्त्रिति स्वानोकि॥ दृहपाश्रद्धमेवा
स्मि वो युष्माकं माता जननी पिता पिता मह इति। उग्राडयोधनादिरहमस्मि। किं बहुना। आत्माहमस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प

इमं यः सर्वेन्द्रेतेष्वात्मानमनुपश्यति। अन्यत्रान्यत्र युक्तः सुमकिं शोचेत्ततःपरं। यथो दपा। न मन्हति सर्वतः संप्लुतोदके
एवं सर्वभूतेषु ब्राह्मणस्य विशेषतः। अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रो स्म्यहं तु नः। आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति य स्तोमाता
दस्ति च। पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत। ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहं॥

यच्च नास्ति यदस्ति च तदहमेवात्मा। एवं तावद्देवाधिभौतिकं दर्शितं तत्रादिकं। अथेदानीमाधिदैविकं पित्रादि दर्शयति। पित
मिति। पिता पितामहोऽस्मि स्थविरः। इंद्रादयो देवाः पितामहस्त्वाऽस्मि। अनादिसिद्धः परमस्थिरः। सोऽप्यहमेवायं पिताइ॥
हरिणगर्भः सोऽप्यहमेव। तथा हि यमात्मस्था एव हीयं सर्व परमात्मन्येतान्न ममात्मनि स्थाः यं सुव्यवस्थिताः। न चाप्यहं युष्मासु सम
स्थितः। यथा भगवानाह। मत्स्थानि सर्वभूतानीति। अत्येतदुक्तं। विश्वोपनाहक्तिरीकरणोपायं उक्तानामावनामाह॥

अहमेवेति। आत्माद्यधिष्ठाता। अहं यज्ञ नास्ति अधिष्ठाता। अहं यज्ञ नास्ति अनित्यं यज्ञ लिप्सर्वदा नित्यं। स्थविरः पिता पितामहः

उंद्योग प्रपितामहः। तथा श्रुतिः। पितामहस्य वर्षिष्ठ व्यशतियावत्। पित्रेव सुव ह्रयाक्रदानेद्धात्। यत्ताभमेवात्मस्थानमास्थारणः

सर्वेषां जन्मसाधनं रवाद्युतिमा न यज्ञ गत्वा विनाशो नाप्रतिष्ठावस्थानं यस्य॥ अथ द्वादशकान्तरं॥ आत्मैवेति। सर्वभूतप्रत्यं

तथा श्रुतिः। आत्मन एवेदं सर्वमिति। उतेषोऽन्तःस्थ्यमेतस्मात् रूपेण व्यवस्थितात् इंगदात्मादुष्मांकं जनयितात् अज

रं श्रुतिः। अजरजरामरणावर्जितं स्वमहिम्नि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठा। तथा च श्रुतिः। स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इ

ति स्वे महिम्नीति। अणोरिति। अणोः सूक्ष्मादणीयान् सूक्ष्मतरः सुमनाः। शोभनं मना रागादिमा दिमा अण्पेग

लेस्योको दाढः॥ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा उतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः। अजश्चरो दिवारात्रमतं/द्रितोऽहं ज्ञात्वा तु मां करास्तेन मत्तः। मोविनाय

कर्मादिधर्मवर्जितं। केवलं चिन्मदानंदा हितीयः ब्रह्माकारं मनो यस्य स सुमनाः। सर्वभूतेषु सर्वप्राणेषु हृद

यिक मध्ये अहमेवात्मा एवं तावच्छ्रुतमवादर्शितः। इदानीं केवलमस्मदनुभव एव प्रमाणं। अन्यायं वा मवा व

गच्छंतीत्याह। पितरमित्यर्थेनाय अन्यसर्वभूतेनं दन वामदेवादयो ब्रह्मविदस्तत्पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पितरं जनयि

तारं परमस्थं रंसुकारं हृत्पुंडरीकमध्ये निहितं संनिहितं विदुः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छंतीत्यर्थः। तथा च श्रुति १२७

ः। सत्यं ज्ञानमनंतमानंदरूपं यद्विदंतीति। तेषामनुभवं दर्शयति। तदेतत्स्मरपं दृ। विवामदेव इति प्रतिपाद हृ

हदारण्यके। एतत्सामगायन्नास्ते इति तैत्तिरीयकसामगानेश्चानुभवादर्शिते। आत्मनः कृतार्थद्योतनार्थं।

तथा छांदोग्य। अहमन्नमित्यादिना विदुषस्त्वनुभवो दर्शितः। तदेवस्तोकानवंति। नित्यस्तु ह्यत्र हस्तकमस्वनावमी

शमात्मनाऽतायन पडिंद्रियाणि संनियम्य निश्चलः अस्तिवस्तु विषयक न इतः प्रस्तुतिकारणं मनसामात्मनवं जग

त्रमाशवं जगत्तामाद्वैवं चयत्। यत्पादिकवाचकं सदृतानरं जनं चित्तं हतिद्रकाय्यं ततास्मपदं॥ ॥इति श्रीशंक

राचार्यविरचिते उद्योगपर्वांतर्गतसनत्सुजातीयटीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥अथ श्लोक॥ अणोः शरीराद

णीयानंगुष्ठमात्रः सुमनाः शोभनं मनोज्ञानं यस्य अत एव सर्वभूतेषु जानाति वचनं व्यत्ययात्। सर्वेषां भूतानां

उजायति अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः। पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो

गपर्वणि सनत्सुजातसमाप्तः॥ ॥ मधिष्ठानत्वत्वयः। तं पितरं पालयितारं सर्वभूतेषु सर्वभूतानां पुष्करे हृत्पुंडरीक

निहितं विदुर्ज्ञानिनः इति व्युत्पत्याः। ध्याता ध्यायेत इति तात्पर्यशेष इति सुंदर सर्वस्य चैकात्मनावनस्परागद्वे

षनिवृत्तिः फलं तदनंतरं च्चाप्याग धर्मादिसद्भावना भावनाविशेषात्। सर्वविन कस्यात्मनामाद्यावरणमिति मंतव्यं।

तथा तदनंतरिकात्मभावनायाः फलमुपसंहरन्नाह। एवं यः सर्वभूतेषु एवमप्यात्मानमव्ययं। स सर्वसमता

मत्य ब्रह्माप्नोति सनातनमिति॥ इति पंचमोऽध्यायः॥ अत्र सनत्सुजातीयटीकान्तरं यत्नेवंकस्याप्यदृश्यं॥

यस्य रूत तस्मर्वज्ञ नारायणीयं च॥ कश्चिन्दृतं गोड्पादेसंख्या पुनर्लिखितं तत्रानुसारेण इयं॥ ॥श्री

वैशंपायनउवाच॥ एवंसनत्सुजातेनविदुरेणाचधीमता।सार्द्धंकथयतोराज्ञःसाव्यतीयायशर्वरी।तस्यांरजन्यांव्यु
उद्योग ष्टायांराजानःसर्वएवते।सभामाविविशुर्हृष्टाःसूतस्योपदिदृक्षया।शुश्रूषमाणाःपार्थानांवाचोधर्मार्थसंहिताः।धृ
तराष्ट्रमुखाःसर्वेययूराजसभांशुभां।सुधावदातांविस्तीर्णांकनकाजिरभूषितां।चंद्रप्रभांसुरुचिरांसिक्तांचंदनवा
रिणा।रुचिरैरासनैस्तीर्णांकांचनैर्दारवैरपि।अश्मसारमयैर्दांतैःस्वास्तीर्णैःसोत्तरच्छदैः।भीष्मोद्रोणःकृपःश
ल्यःकृतवर्म्माजयद्रथः।अश्वत्थामाविकर्णश्चसोमदत्तश्चबाह्लिकः।विदुरश्चमहाप्राज्ञोयुयुत्सुश्चमहारथः।स
र्वेचसहिताःशूराःपार्थिवाभरतर्षभ।धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यविविशुस्तांसभांशुभां।दुर्मुखोदुःसहःकर्णउलूकोथ
विविंशतिः।कुरुराजंपुरस्कृत्यदुर्योधनममर्षणं।विविशुस्तांसभांराजन्सुराःशक्रसदोयथा।आविशद्भिस्तदाराज
न्शूरैःपरिघबाहुभिः।शुशुभेसासभाराजन्सिंहैरिवगिरेर्गुहा।तेप्रविश्यमहेष्वासाःसभांसमितिशोभनाः॥
आसनानिविचित्राणिभेजिरेसूर्यवर्चसः।आसनस्थेषुसर्वेषुतेषुराजसुभारत।द्वास्थोनिवेदयामाससूतपु
त्रमुपस्थितं।अयंसरथआयातियोयासीत्पांडवान्प्रति।दूतोनस्तूर्णमायातःसैंधवैःसाधुवाहिभिः।उपायायतु
सविप्रंरथात्स्कंधकुंडली।प्रविवेशसभांपूर्णांमहीपालैर्महात्मभिः॥ ॥संजयउवाच॥ ॥प्राप्तोस्मि १२८
पांडवान्गत्वातद्विजानीतकौरवाः।यथावयःकुरून्सर्वान्प्रतिनंदंतिपांडवाः।अभिवादयंतिवृद्धांश्चवयस्यां

बाहुवीर्यमात्मनो।विदानोजानत्।उपह्वारसंनिधौ।कर्म्मपापं।अनिर्दिष्टमनुक्तं॥

श्चवयस्यवत्।यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाःप्रतिपूज्ययथावयः।यथाहंधृतराष्ट्रेणशिष्टःपूर्वमितोगतः।अब्रुवंपांडवान्गत्वा
तन्निबोधतपार्थिवाः।अभिवादयंतिवृद्धांश्चवयस्यांश्चवयस्यवत्।यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाःप्रतिपूज्ययथावयः।यथाहंधृ
तराष्ट्रेणशिष्टःपूर्वमितोगतः।अब्रुवंपांडवान्गत्वातन्निबोधतपार्थिवाः॥ ॥इतिश्रीभा०संजययाने॥ ॥धृतराष्ट्र
उवाच॥ पृच्छामित्वांसंजयराजमध्येकिमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वः।धनंजयस्तातयुधांप्रणेतादुरात्मनांजीवितच्छि
न्महात्मा॥ संजयउवाच॥ दुर्योधनोवाचमिमांशृणोतुयदब्रवीदर्जुनोयोत्स्यमानः।युधिष्ठिरस्यानुमतेमहात्मा।
धनंजयःशृण्वतःकेशवस्य।अन्वत्रस्तोबाहुवीर्यंविदानउपह्वारेवासुदेवस्यधीरः।अवोचन्मांयोत्स्यमानःकिरी
टीमध्येब्रूयाधार्त्तराष्ट्रंकुरूणां।संशृण्वतस्तस्यदुर्भाषिणोवैदुरात्मनःसूतपुत्रस्यसूत।योयोद्धुमाशंसतिमांसदै
वमंदप्रज्ञःकालपक्वोतिमूढः।येवैराजानःपांडवायोधनायसमानीताःशृण्वतांचापितेषां।यथासमग्रंवचनंम
योक्तंसहामात्यंश्रावयेथानृपंतत्।यथानूनंदेवराजस्यदेवाःशुश्रूषंतेवज्रहस्तस्यसर्वे।तथाशृण्वन्पांडवा
:सृंजयाश्चकिरीटिनावाचमुक्तांसमर्थां।इत्यब्रवीदर्जुनोयोत्स्यमानोगांडीवधन्वालोहितपद्मनेत्रः।नचेद्रा
ज्यंमुंचतिधार्त्तराष्ट्रोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः।अस्तिनूनंकर्म्मकृतंपुरस्तादनिर्दिष्टंपापकंधार्त्तराष्ट्रैः।येषांयुद्धं

बीभत्सुर्वीर्यमात्मनो विदितो जानन्। उपह्वरे समीपे निधेः। कर्म्मभावं। अतिदिष्टमनुसृत्य॥ कथं चिन्त्यामि स्थिताः सुतास्त्या। पांडवस्य दे
ता मांडव्यप्रयोजनं न तद्भुना। मातृजात्याद्दिनां कार्यं। दुःखशय्यां दुःखशय्यां प्रवासं। आनो बतो धार्त्तराष्ट्रः श्रेयस्या याः

उद्योग

भीमसेनार्जुनाभ्यां तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव। यो तायते करवमानाः युद्धे न धृष्टद्युम्नेनाथ शिखंडिना च। युधिष्ठिरेणेंद्रकल्पे
न चैव। या प्रधानान्नि इंद्रेणेंद्रियेषु। ते कि घोरं मन्यते धार्त्तराष्ट्रो निर्हतो यः सकलं पांडवस्याद्य हेतावुपेन्द्र हितु दुर्यदि मन्य ×पांडवानां मानकार्य॥×
सेऽवियांतांव। न दुःखशय्यामवासीत्स ब्राह्मितः पांडवो धर्म्मचारी। प्राप्नोतु तां दुःखतरामनर्थमित्याशयांश्वार्त्तराष्ट्रस्य राज्ञः।
क्रियाज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येण। यो धर्मगुप्त्यां बलेन। स न्यायवृत्तिः कुरुपांडवेयान धातिशेष धार्त्तराष्ट्रो दुरात्मा। मा
यो प्रधृष्य शौण्डमनार्जवात्यां तयो दमात्यां धर्मगुप्त्या बलेन। मत्पात्तु वत्स्यति यन्नोइपोन स्तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोनि वेलं। य
दाज्येष्ठः पांडवः संशितात्मा क्रोधं यत्नं वर्षपूगाननुघोरं। अवस्कन्दाकुरुन्धृष्टचेता स्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो न्वतप्स्यत्। कृष्णवर्त्म
वज्ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे। एवं दग्धा धार्त्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तो वदस्य। यदा द्रष्टा भी
मसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमंतं। अमर्षणं पांडवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो न्वतप्स्यत्। सेनाग्रगं दंशितं भी
मसेनं स्वालक्ष्यंगं वीरहणं परेषां। घ्नंतं चमूमंतकसन्निकाशात क्रोधप्रवृत्ति निर्वेलां तेः पांडवानां धर्म्मे वशी कुलात्कुरूणां १२८
उवेयान्कौरवपांडवराज्यान्यधातिष्ठत। ते चांपा तु चेत स्थितः न तु तस्य कीदृक्तयो धर्मः। अतः सतीत्यर्थः॥ उपधीयतइस्तु
पधर्मः सम्राट्येव यस्य माया इंद्रजालं उपधानमनायाः। पाणिधानेन चिंतयते न दुर्योधनस्यातिशुकः॥ ॥

शान्तिपरेणैव न तु हि भयपरिनिपतत्काचरणात्। आर्जवतयोत्तमधर्म्मगुप्त्या न त्यक्तुं युधिष्ठिरेण तापवरान्निवृत्ति योगदेन वा॥ तस्य
नियतेंद्रियत्वेन हिमाद्यकारित्वात्। न तु परकृताचरणस्यानुकरत्वात्। बलेन बलात्कारेण हन्यात्। तितिक्षमाणस्तु तस्य
मपि क्रोधं निवर्त्तयन् युधिष्ठिरः क्लिश्यमानो दुःखेन राज्यमानः। क्रोधं यत्नं नियतं। अवस्कन्दशक्ति व्यक्तिरुत्ता।
उदृत्तचेताश्चलन्तः। अन्वतप्स्यत्तरोचिष्यति॥ कृष्णचन्ती दाहेन कृष्णीकृतं वर्त्म मार्गः। ज्वालारूपं स्वकीयं लक्ष

दाऽस्मत्तीव वनस्पातिमानी। यदा द्रष्टा भीमसेनेनतागान्नियातितान् गिरिकूटप्रकाशान्। कुंतेरिवास्मकतो निक्रकं
नोऽस्मदायुद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत्। महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्त्तराष्ट्रानुपेत्य। यदा भीमो भीमरूपो निहंता तदा यु
द्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत्। महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुबलावमर्दी। सकृद्रथेनाप्रतिमाव्याघ्रौ यानमयदाणिसंघानाद
यान्नितिहृत्तान्। शीघ्रेत्तनागांस्तरसा विमृद्नन्तं दाकेनाधात्तराष्ट्रस्य सैन्यं। छिंदन्तं तं परस्त्रात चक्षुरत्नतदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रो न्वतप्स
तान्तृणयावज्ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्त्तराष्ट्रान् स्वसीद्रा यक्कं सस्यं विद्युतेनेव दग्धं यथा सिक्कं विपुलं स्वबलेनैद्यां दृत्तप
वीरं विप्रद्रुतं यास्त्रपराष्टु

णंकेतसद्युकं। नियकुंतान्निमित्ककंतसत्खलात्। तमतो रुधिरमत एवकुंतानिवोन्नमांगेचित्तव
त्वसामान्यात् गात्रो गाः॥ शालरुदेकवाहंः रथिनः शोचात्। रप्रनानकान् इन्निपातयन्तः ऽसंजयन्नातिकोपे नर के न तृणप्रा
यं तृणवकुलं ज्वलतनेन बद्रामं। याच्यतिष्ठयोः परस्परनातरयेदृपेण। मञ्चाग्रसु यप्रयमानविचक्रयाग्रामिकं दृरक्तिं ॥

शायस्रो वा कुन्त्येन। अधृष्टयोधमसगाण्डयोधं।। उद्यामं गात्नं तन्नीरागद्दक्षिणेन पार्श्वेनावान्तावारयन् व्याधारय
न्।। मकोन चराणां मोक्षणानि कृणता। श्वेताकृतीकर्त्तोः ध्रुः गवाज्याग्रमशेत। ध्रुवमावेनाचायनेपिशायनो ऽय
चारता। तांशयां आशीविषइवयदाम्मरिष्यनीतिशेषः। इष्णातानि निशेषः। आद्वन्दं आद्वनः। गलाः श

रवं शायरोधृष्टयोधं। शस्त्राविषाणीमसमेतेन दग्ध्यं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। उद्यामं गातावरन्दृक्षिणेनप
रंशाता नकुलश्चित्रयोधी। उदारधन्वा रथिनः प्रवेता तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। सुरवो चितेष्टः खद्गवाण्या
वनेषुश्री दंकाल्नं नकुलो या महाशतः। आशीविषः क्रुद्ध इवोग्रमध्विष्टं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। सुकान्ता नः पा
र्थिवा योधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सुतारथ्यैः। अन्तिः सिन्नमाध्यमद्वंने दहाप स्त्रांस्तप्स्यते धार्त्तराष्ट्रः। शिखान्यरता
न्नतशिशुप्रकाशान्यदा द्रष्टा कौरवः पंचशूरान्। त्यक्त्वा प्राणान्कौरवानाद्रवंतस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा
क्रांतिःश्र गतो हदमकूजनाकं सुवर्णतारं रथमाततायी। दान्तैर्युक्तं सहदेवाधिरूढं शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः। महाभये
कैः संप्रवृत्ते रथस्थं विवर्तमानं समरे कृतास्त्रं। सर्वां दिशः संपतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। ह्रीनिषेवो
निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः।।

ना रतनुतमा वाहाः अश्वायेन समगतो वाहाः अकूजनो अश्वा यस्य कदकोः यस्या सुवर्णमिश्रस्ता राजस्वा कांति कर्मिः।
आक्षेप्स्यकवन्वादिनियुक्तं। विवर्तमानं विविधप्रकारैः प्रवर्तमानं। सर्वादिशः प्रथमा दिशो सर्वेषामप्येष्वितत्वात्



गांधारं शकुनिं आर्त्तिं गमयन्तं। अनन्तनीविः तनिशिता। बुध्या आयतन आगतः। विगाहिता अन्तर्निविष्यति।।

गांधारमर्द्धं तु हुलेकिश्कारी केशाजनाम्महदेवस्तरस्वी। यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेष्वासान्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्ध
कोविदान्। आशीविषान्घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदाभिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघ इ
वाभिवर्षन्। विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं द्विषच्चमूं मृत्यु
मिवोत्पतन्तं। सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहस
मानवीर्याः। यदा क्षेप्तारो धार्त्तराष्ट्रान्ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक्च
मूभ्यामभिवर्तमानौ। यदा द्रष्टारौ धार्त्तराष्ट्राः ससैन्यांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व
न्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः। क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा। मात्स्यैः सार्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं वि
राटपुत्रं रथिनं पुरस्तात्। यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शान्तनूजे। न जातु नः शत्रवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि। यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्भीष्मं रथे
नाभियाता वरूथी। दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघांस्तदा युद्धं धार्त्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा द्रष्टा सृंजयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे

सोमकानामस्मत्संबंधिनां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः। इदं च ब्रूयाः संजय युष्मेधिनं मा त्वं किंयुद्धे द्वितीयं क्षत्रियकं माहरणीये
ति। यत इतं सविवंल्लोके वयं शरणमहन्तवन्तः। तेनास्मत्पक्षेण त्वां हनिष्यन्तीत्यर्थः॥ संवेष्टंते इतस्ततोऽवमंतिः पश्चि

रोचमानं। अस्त्रं यस्मै गुरुरनुवाच धीमान्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः॥ यदा समेनाप्यतिरथमेयः परान्महन्क्षिप्रमनिर्व
र्वेराड्डून्त्वा द्रोणरथे शत्रुमदो निघ्नाता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी मलल्कीवान्सोम
कानां प्रवर्हः। तज्जातृता शात्रवो न्येमहे रथ्ये बाणमस्याद्द्रशणीवृष्णिसिंहः॥ इदं च ब्रूयामाहरणीये ति लोके युद्धे द्विती
यं संविवर प्रसूत। शिनेर्नप्ता रथ शरणी मम सात्यकिं महाबलं वीतभयं कृतास्त्रं। महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धे द्वि
तीयः परमास्त्रवेदी। शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधोऽयं महारथो वीतभयः कृतास्त्रः॥ यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः शरा
नैः परान्मेघ इव प्रवर्षन्। प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्स्यत। यदा धृतिं कुरुते यो
त्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा। सिंहस्येव गंधमाघ्राय गावः संवेष्टंते शत्रवोस्माद्यथाग्नेः॥ स दीर्घबाहु
र्दृढधन्वा महात्मा सिंहस्येव शिरीरस्य दारयत्स बलो कान्। अस्त्रकृती ति पुराणः॥ किंप्रहस्तो हि विक्लिन्नः स्त्यत्य इवाति ना
ति। विदुः सूक्ष्मः प्रकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो हि शिनिसिंहस्य नप्ता। यथा विधं योग माहुः प्रशस्तं सर्वेषु गोणैः सात्य
किस्तैरुपेतः॥ हिरण्मयं श्वेत हयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यंदनं माधवस्य। द्रष्टा
विस्मय हेतुः॥ सूक्ष्मः अनन्य वेद्यः॥ अस्त्र
योगोऽस्त्रविद्या हि शिनिसिंहस्य कृतास्य नप्ता नतिशायितः॥ यथाविधं आदर्शं नस्मात्त्वयोगमाहुः॥ ते सात्यकिः माधवीयो
गगुणैरुपेतः॥



चिद्यमाना नत्पुरे दीप्ति पिपूर्वमोकना सयः॥ रथेनरसो धृत्स्ना। स्वजन्य रतमाधुर्दर्सं॥

द्रष्टा युद्धे सात्यकिं वर्तिशाह्य तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मंदः॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुयुक्तं। द्रष्टा
मया याप्सितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मंदः॥ यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यं। विधूय
मानस्य महारणे मया स गांडिवस्य श्रोष्यति मंदबुद्धिः॥ तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः। दृष्ट्वा
सैन्यं बाणमयांधकारं प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे॥ बलाहकादुच्चरतः सुभीमान्विद्युत्स्फुलिंगानिव घोररूपान्। सहस्र
घ्नान्द्विषतां संगरेषु अस्थिच्छिदो मर्मभिदः सुपुंखान्॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघान्गांडीवमुक्तानापततः शि
ताग्रान्। हयान्गजान्वर्मिणश्चाददानांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्॥ यदा मंदः परबाणान्विमुक्तान्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्र
तीपं। तिर्यग्विध्यंश्छिद्यमानान्क्षुरप्रैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्॥ यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव म
हीरुहाग्रात्। प्रचेतारं उत्तमांगानि यूनां तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्॥ यदा द्रष्टा पततः स्यंदनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान्सु
योधान्। बाणैर्हतान्पातितांश्चैव रंगे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्॥ असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्त
राष्ट्रान्। अकुर्वतः कर्म युद्धे समंतात्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्॥ पदातिसंघान्रथसंघान्समंताद्व्यात्ताननः काल
इवाततेषुः। प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः शत्रूंस्तदा तप्स्यति मंदबुद्धिः॥ सर्वा दिशः संपतता रथेन रजोध्वस्तं गांडि

उ योग

त्यपरूतं बिनि। दस्युसंधान् गोत्रं संघाता। युगांतं ग्रंतं तु गमि वाल्प प्राणिकं कालेश्वर्यं यन्न। महादंष्ट्रं महोदकनि

विनाप्रकृतं। यदा ह्यारुधवलं संप्रहृष्टं तदापश्यान्नेष्यति मंदबुद्धिः। कांतदिस्पृष्टं तं बिनगातं विसंगत्तु ग्र्यो धानाऽद्यति सर्वोसे
न्यः हत्वाश्ववा गाग्न नरं इनागं पियामि तच्छातपश्चं नयाचे आर्तस्वरं दन्ममाने दंतं च विक्रोशं केशा। स्थिकपालसंघा प्रज्ञा प्रमत्तः
कर्म्मयथाहं तिष्ठितं तदाहं द्युतम्य तिमिदं वक्ता। यदा रथे गोविंदं वासुदेवं दिव्यं शंखं पांचजन्यं दध्मौ। शार्ङ्गचक्रं यो दध
दृत्तं च मां च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रो वृत्तं न भवता। गदं यस्यु संघान्स मताः प्रवर्त्तयन्न युगमसेतु ज्ञातां नाय दाधन्वानं शिवाको
रवेषां स्वदा तमा धार्तराष्ट्रः सद्वरः। सत्वाता विमद सैन्यः सत्यो स्त्राष्टेः स्वर्थः क्रोध वशात्पचेतः दर्पस्यात विहितो नाव प्रमा
तुः पश्यन् संदस्य ष्यति धार्तराष्ट्रः। द वाक्लिमां कृतज्ञं यं करावि। हि यः प्रोवाचोदको नमस्तास्तं। कर्मिक्यात्त कर्कं कर्म्म पार्थयोद
र्यातश्च तु नि सव्यसाचिन्। इंद्रो वा तद्दरिया तु त्व दस्या श्वरमाद्यात्तसम राशि वितिष्ठेत। सुग्रीव सुकेन रथेनवात पश्चात्कृ
ष्णोस्स्तु वासुदेवः। वज्रे वादं वज्रदस्यान्सदेंडा दस्मिन्तु वासुदेवं महायं मामलघो दस्युवक्षयकृष्णो मन्ये चेतद्विदितं देवु
तिसि। अस्तु धर्मा नोमनसा पियस्वजयं कृष्णः शुरुष स्यानिनं दता। कृष्णे सर्वाश्चोन्यतोयाद मित्रांस्तेंडा देवान्मा तु षेना स्त्रिवि
ता। सर्वा कृत्स्नां समागस्तु क्षितौ बुन्महोदधिं सलिलस्या प्रमेयं। तत्र स्थितं कृष्णमत्यंतश्रेष्ठं शुद्धं यो वासुदेवं जिगीषेत्। गि
रियः स्वेत्तु तलेन नेत्तुं शिलाद्यय धानमत एव सलिलस्य सलिलेना प्रमयम परिमयं। शैलो द्वयं शिलागिरि॥ १३२

श्वेतं किलाश। सुदर्शनं नामकश्चिद्राजानं नग्नजितः सुतिष्ठ्यं। देवतानामपि सध्ये ललामं प्रशस्तं। स्वमेव कवाटे

श्वेतमति प्रमाणं। तस्यैव पाणिः सनरवो विदीर्ण्यः त्व वा यि किं चित्कस गिरस्तु क्रुध्यति। अग्निमग्नि तायमेत्तुज्ञा
न्यां वेदं च स्वर्धं च निवारयेत। हरदेवानाम वृतं प्रमद्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत। यो रुक्मिणी मेकरथेन राजा
त्तु सा च राज्ञः समार प्रमद्य च वाहनाच्यो यश्मा ज्वलंती यस्मा जाज्ञा रुक्मिणो यो महात्मा। स्वयंगांधारी स्त्ररसा
सप्रमथ्य जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समयान्त्रा बद्धं सुपा च चिन्तदंतं प्रमद्य स्तु दर्शनं देवतानां ललामा अपि यं कवाटे
निजघान यो वंतथाकलिंगाधं तं कुरमम ईदृश। नेनदग्धा वर्ष पूगान्विना याचा वाराणसी नगरीसं बभूव। यमाहु देव
मन्यात स्त्रिर जेयं तमेकलं वंती पाददराजो। वेगा तिवा वालम निहत्य जंतःशौ तमकलीन हतः। पराप्त स्तथोग्रसेन
मप्रतं सुद्युद्रं ह स्थयकाना मध्यागतं मना स्व। अ पातयद्बलदेव द्वितीयोहत्वा ददौ चाप्य सेनापराज्यं। अयं सौ
नं योधया मासचक्रं द्विनी ब्रह्मा मा प्र ह्याश्च राजा। सो नरहरि इत्य स्पृक्ता व तप्ती दोर्भ्यां किरणं विप्रहेतमर्त्यः।
प्राग्ज्योतिषं नाम बत्स्व दृष्टं पुरं घोरं मसुराणामसह्यं। महाबलो नरकस्तत्र गोत्तं जहारादित्या मणि कुंडले शुभे
न दृत्तं देवाः सहशक्रेण शोकः समागता युद्धिमृत्यो रभीताः। दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमयारणीयं

नगरन्तेहे। एवं दंतकुमारयि। मन्यते सुयोधना। कश्चिद् धंधं बोलभेदम निहत्य प्रयात दति ह्याता हत। शौल्वो राजा

वसुदेवस्य कंसस्य ... मां ... राजा॥

प्रकृतिं स्वभावं। दस्युवधाय तु रमारमणाय॥ यच्चान्यच्च किंसहायान्। मिहिस्तुकार्यमिति स्तुनिमित्तन्न तावत्। निक्षेपवनेन ग
रातेन नरकेन। अन्यं एनावतेवं। तर्कयन्नाकलयति। अस्मान् समीप्सा मदपकृत्या पर्य्यागतं क्रमागतं। ममल
उद्योग जानं तोस्य प्रकृतिं केशवस्य न्यायोजयं दस्युवधाय कृत्स्नाम तत्कर्म इति श्रुत्वा वदुक्तः मे अर्थवान्मिहिस्तुवाम
प्र देवः। निक्षेपत्वे यद्ब्रह्मा स्त्रिहत्वामंत्रियाशात्रमहत्सा स्तुतं नातु। हत्वा वीतिहत्वा प्रक्रोनिम्ना चन्नेवापिज
गामवीरः। नवेवानन्यस्य बन्धुवधुं महाबालना निबलस्य विष्णोः॥ शतिमकृत्येन हतः पराशुवाति तेवैमष्टि नृ
:कर्णिकारः॥ स्रग्वस्य कृत्स्नो मणिकुंडललितहत्वा वनेमंनरकं गुरुं च। श्रियाददातायमसा चैव विघ्नात्पस्त्याज
म गामा प्रतिष्ठभावः॥ आस्तेवराण्यदर्दं स्तत्रं देवाह वृष्णीनंक मंकृतं रणे तत्र। अस्मक्ष्मतृष्णमानस्य तेस्यादाका
शाचाकुवानकमः स्यात्। शस्त्राणि गात्राणि वानकामरत्रि त्येव कृत्स्न ततनः कृतार्थः॥ एवं कृपनाश्रुहि वे श्रमये
मात्रा बलं तु गामं पश्यादिवान मम हंविस्तु मंतनवीर्य्यमात्रां चात धावराष्ट्रो विजेतुं। महाह्यतं तर्कयति दुरात्मा
तद्वाय्यं समहतमस्मा समीप्स्याय पर्य्यागतं न मकृत्स्नस्याचैवाप्यामन्यात्कलहं नप्रमहा। शक्यं हर्तुं पांडवानां मत
त्वं ताहि दिनां संयुगं तत्र गत्वा। नमस्कृत्वा शांतनवायराष्ट्रे द्रोणायाथो महर्षेवा यावैवा। बारहनाया प्रतिष्ठिते १३२
वयोक्त्वा मध्ये हंगतेऽयं मनीष्ममानः॥

स्मस्य पांडवानां च ममत्व मन्योन्यस्नेहं कर्तुं शक्नुयते न त्कलहं युद्धं प्रसज्य॥
सज्यात न कलहो संयुगं गत्वा युद्धं कृत्वा विदिताज्ञास्यतीति॥ ॥

स्वाल्पया मिथ्या। निर्जिताः॥ अद्य॥ द्युवनवसाबाह नि धर्मात्मा सुता वतां पांडवानां च नादारबहीं। अनाहत्या बलस्था ब
लिनो न्त्याकर्म्मा नेंदिष्यति। अपि तु ननंदिष्यतीत्यर्थः॥ तयद्यस्मान्नयतु स्तदा धर्म्मादिधर्म्मगरीयान्। साधु कृतं बे
धार्म्मीणाम् नियतं तस्य मन्ये या योऽस्य तु पांडवेन्योप बुद्धिः॥ मिथ्यास्नेहे निर्जितावितृष्णांसि॥ संवस्तरान्द्वादशाराज
पुत्राः॥ वासः कृत्वा। विहितशास्त्रपरपरीर्घ कालं चैवमज्ञातवर्षं॥ तथा कस्मात्क्षीवता पांडवानां नंदिष्यति धार्त्तराष्ट्रः
पदेस्वाः। तत्वेदस्मात्तु युध्यमानात्तज्जयस्तु हीवेमाहंडवहुरेवः सहायैः॥ धर्मादिधर्म्मस्तु प्यत धार्त्तराष्ट्राः पदेस्वाः। तेचे बलस्वाभाव
रितागराः यांस्तान्ता कृत्वेनाधिकृतं च साधु। न चेदिदं पौरुषं कर्म्म वहंतां वदस्मान्मन्यतां सोविशिष्टान्। अथ वासुदे
वहितीयाः दुर्योधनेमातुर्वधं निरुद्धं। नवाहिदं कर्म्मनारब्धं विध्यनाव द्रावसुकृतानि निष्फलं वा। इदं वनवासि समीरपरं नयर
जयो भवेत्राज्ञस्य साधुः। तत्र कृत्वं करवो यद्ब्रवीमि युध्यमाना धार्त्तराष्ट्रानमंति। अन्यत्र दुर्बाकुर वा यदि न युद्ध विश
पद्दानिक स्थितां द्वावदं धार्त्तराष्ट्रा न्यकला न्वा ज्येक रुणाम वजनासम प्र। यद्भः कार्य्यं न कुरुध्वे यथात्वं इष्टा दर
रा नात्मनो गात्रे न बंध। अयं वनाशास्त्रणां तिहवाव कृत्युतः आलवंतः कुलीना। मा च रक्षर ज्योति पिचानि प्रकृतानदा
कृतेन्नास्ति। न वेदिमं पुरुषमात्मानं कर्म्म व दंकर्म्म पराधीनं मन्यात। देवमन वधार्य पुरुषकारमात्र एवापि दिवाकमाश्रु मिब नो
त्यर्थः। नथास्मान् घ्न यदि विशिष्टान् न मन्यतन्तस्मान्पुरुषकारस्थानान्मन्यत। एतेनास्मान् दुर्योधनो वध्यरयता निदर्शितो।
नदाचो मस्मस्वामि। अतु वदंतु वरः। न वेदि कर्म्मस्थिनास्त्र मेन रक्ष वहनि यत न फलं तदानविद्यात पुरुषस्य स्वक्रमन्निष्ट्र

रूपं तस्य फलिकोऽनुदयात्। एवं वसकर्मकारित्वेनमावयं ज्ञायते। नामतयाविधुरुषका रणाविजित्वं शत्रूनेवतदा द
इदं वधायुक्तं पौरुषमस्माकं। तथापिधर्मतो वयमसमीक्ष्य इष्टार्थं निश्चितं पराजयो भवेदिति इत्यसाधु युक्तिमिदः। अस्य
त्वं मन्तव्योऽहं ब्रवीमि। यद्युध्यमानानि राष्ट्राणि संनिनत विष्यन्ति। अन्यत्र सुहृदः सुहृत्करवः परीक्षणयाप्यमिवेति। इ
तश्चालोपः। एतान् सुयुध्यन्तां शापइहास्ति। ब्राह्मणाश्च एवं नानाविधदर्शनतः। सोऽवसरः मंतात्पर्यं ज्ञेयः।। तथा उत्वा ब

द्यो गमुच्यतिष्ठ यज्ञाः। उदावचं दिवस्युक्तं रहस्यं दिव्याः। अस्माकं गवका सुरूपत्वात्। त्वयं महांतं कुरुस्वं तयानां नि
विदयं तपांडवानां नयं वा। यथादिनो मन्यतेजानतयोर्चैः संसिद्धायाद्विषतां निगृह्याय। जनाईनेत्रा प्यपराद्रुवि
द्यान संशायं प्रज्ञपति इलिमिदः। अहं ताप्येन खलु नाविरूपं प्रपामि युध्यास्वयमप्रमत्तः। द्दष्टिस्थमानव्यथा तस्मात्
णां संयुध्यमानाधर्मराज्ञानमंति। अन्तालयेदं तिति गांडिवधनुस्मा हत्वा कं पातिमधवज्या

चंमनेकविधं रहस्यं गाण्यं दिव्यं सूक्ष्मादिदेवं कं स्यमंडलविद्राद्वि। दिव्यात्रनमाद्य। अस्माद्वप्रभुतिं। मृगचक्रार्च
गसहस्राद्य। युनायुनस्यचक्राद्य मुयुद्वा। मेवहसंचारादिकृतकालविशेषाद्य। पांडवजयकुरुस्वंजयद्वेय
द्योतकाद्य ते वदयंतः। तथाहीतिशकुनानंतरं। अजातशत्रु रहिंसापरापि ताम्सात्मन्यं तद्विषतां निषेधद्राय
तथाजनार्दनोऽपि न संचायिमिति क्रियाविशेषणं।। तनानाभ्यो संज्ञायेन प्रज्ञपति। अपि तु नि श्चित्य वत्यर्थः। जंनति
नमानान्मननं कुरुत।। १२५

उवीतीवंति। शोकः स्वक्। शितिकंवाधवलकंवा।। काकाः वलाकाडोणकाका।। स्ववर्णपत्राः सस्यपिसाः। दीपांतरजाता।। ये
:मण्डूह्यमे: यांडविद्धवानपि सदायान्ना राज्यं युद्राधर्मराज्ञः। दावस्योपि न नीति चक्रे इति यावत्। तारवपांडवे:

बाणास्त्र मत्रणेषु स्वाधिस्वतस्युक्तं गुक्तरगेत्तुशांति विवः। शोकः कोशानिस्पति प्रसन्नादिविवजा सांधुर
ग स्वभ्रंस्वा। ध्वजवाचोऽगे इस्यानवतिक दाराणा। यात्स्पालतकि शति नागमास्य संघाष्ठनदं तिरात्रो रक्तां स्पंथा
निष्पतत्स्वंतरिक्षात्। मृगाः मृगालाः शितिकं वाष्ठकाकास्य अबला स्थिवतरत्न वस्त्रा। सुवसंपित्राच्छपतंतिप्रसाद हार
यच्छतस्वस्युक्तं गेंदाद्य कंवया थिंदास वयोधनहराव घन्न्स्मालोकनायं। समादद्दानः इत्यगस्त्य मार्गान्यथा
प्रिरिहोगस्तेति दाघा। स्तृणा कर्मपाश्चपतनमदात्रं ब्राह्मवाचं यद्वशाका घदान्मवधेहलावि गबतः सधुच ना
दंवता: किंविदिहावशिष्यः। शांतिल प्राप्य रमासिषनावष्टिरामम चूर्द्दिगावलारोना। यथितजयाः समरस्तु
तलष्ठात्स्वानपीड्यत्स्वान्सहायान्।। तिर्मन्यतकलहं संघमद्य धर्मराज्ञः पन्नपतमाद्दमस्य। दुर्योनाख्यः शांतनवः
कृपद्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान्। एते सर्वेऽपि यद्दातनदस्तु आद्युष्मंतः कुरवः संतु सर्वे।। सत्ययोगसं
जयायात्त्वर्जुनवाक्यनिरूपणं।। ।।वैशंपायनउवाच।। ।।समवेतेषु सर्वेषु तत्र राजसु भारत। दुर्योधनमि
दंवाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत्।। बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ। मरुतश्च सहेन्द्रा वसवश्चाग्निना

सह कलहं समन्यत अन्नमन्यत इतिमाद्द मस्य पद्मपत्रस्य वयः।। ।।इत्यर्जुनवाक्यं।।

महः।आदित्याश्चैवसाध्याश्चयेचसप्तर्षयोदिवि।विश्वावसुश्चित्रसेनोगंधर्वाश्चसहाप्सरसः।नमस्कृत्योपजग्मुस्तेलो
कवृद्धंपितामहं।परिवार्यचविश्वेशंपर्यासतदिवौकसः।तेषांमनश्चतेजश्चाप्याददानाविवौजसा।पूर्वदेवौव्यतिक्रांतौ
नरनारायणावृषी।बृहस्पतिस्तुपप्रच्छब्रह्माणंकाविमाविति।भवंतंनोपतिष्ठेतेतौनोशंससपितामह॥ ब्रह्मोवाच॥
यावेतौपृथिवींद्यांचभासयंतौतपस्विनौ।ज्वलंतौरोचमानौचव्याप्यातीतौमहाबलौ।नरनारायणावेतौलोकाल्लो तावतीतौ
कंसमास्थितौ।ऊर्जितौस्वेनतपसामहासत्वपराक्रमौ।एतौहिकर्मणालोकंनंदयामासतुर्ध्रुवं।असुराणांविनाशाय
देवगंधर्वपूजितौ।जगामशक्रस्तच्छ्रुत्वायत्रतौतेपतुस्तपः।सार्द्धंदेवगणैःसर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः।तदादेवासुरेयुद्धे
भयेजातेदिवौकसां।अयाचतमहात्मानौनरनारायणौवरं।तावब्रूतांवृणीष्वेतितदाभरतसत्तम।अथैतावब्रवीच्छक्रःस
ह्यंनःक्रियतामिति।ततस्तौशक्रमब्रूतांकरिष्यावोयदिच्छसि।ताभ्यांचसहितःशक्रोविजिग्येदैत्यदानवान्।नरइंद्रस्य
संग्रामेहत्वाशत्रून्परंतपः।पौलोमान्कालकंजांश्चसहस्राणिशतानिच।एषभ्रांतेरथेतिष्ठन्भल्लेनापाहरच्छिरः॥
जंभस्यग्रसमानस्यतदाह्यर्जुनआहवे।एषपारेसमुद्रस्यहिरण्यपुरमारुजत्।जित्वाषष्टिंसहस्राणिनिवातकवचान्
रणे।एषदेवान्सदेवेशाञ्जित्वापरपुरंजयः।अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनोजातवेदसं।नारायणस्तथैवात्रभूयसा १३५

न्याञ्जघानह।एवमेतौमहावीर्यौतौपश्यतसमागतौ।वासुदेवार्जुनौवीरौसमवेतौमहारथौ।नरनारायणौदेवौपू
र्वदेवावितिश्रुतिः।अजेयौमानुषेलोकेसेंद्रैरपिसुरासुरैः।एषनारायणःकृष्णःफाल्गुनश्चनरःस्मृतः।नारायणो
नरश्चैवसत्वमेकंद्विधाकृतं।एतौहिकर्मणालोकानश्नुवातेक्षयान्ध्रुवान्।तत्रतत्रैवजायेतेयुद्धकालेपुनः
पुनः।तस्मात्कर्मैवकर्तव्यमितिहोवाचनारदः।एतद्धिसर्वमाचष्टवृष्णिचक्रस्यवेदवित्।शंखचक्रगदाहस्तंयदा
द्रक्ष्यसिकेशवं।पर्याददानंचास्त्राणिभीमधन्वानमर्जुनं।सनातनौमहात्मानौकृष्णावेकरथेस्थितौ।दुर्योध
नतदातातस्मर्तासिवचनंमम।नोचेदयमभावःस्यात्कुरूणांप्रत्युपस्थितः।अर्थाच्चतातधर्माच्चतवबुद्धिरुपप्लु
ता।नचेद्ग्रहीष्यसेवाक्यंश्रोतासिसुबहून्हतान्।तवैवहिमतंसर्वेकुरवःपर्युपासते।त्रयाणामेवचमतंतन्मन्यसेकोविदम
न्यास।रामेणचैवशप्तस्यकर्णस्यभरतर्षभ।दुर्जातेःसूतपुत्रस्यशकुनेःसौबलस्यच।तथाक्षुद्रस्यपापस्यभ्रातुर्दु
ःशासनस्यच॥ कर्णउवाच॥ नैवमायुष्मतावाच्यंयन्मामात्थपितामह।क्षत्रधर्मेस्थितोह्यस्मिस्वधर्मादन
त पेयिवान्।किंचान्यन्मयिदुर्वृत्तंयेनमांपरिगर्हसे।नहिमेवृजिनंकिंचिद्धार्तराष्ट्राविदुःक्वचित्।राज्ञोहिधृतराष्ट्र
स्यसर्वंकार्यंप्रियंमया।तथादुर्योधनस्यापिसहिराज्यसमाहितः॥ वैशंपायनउवाच॥ कर्णस्यतुव

ष्यायातद्व्रषवन्नदीति॥

श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः श्रुतनः॥ धृतराष्ट्रं महाराज मंनो प्येदं वो द्ध्वा तस्य दयं कृत्वा तनिस्पंदंता दंपांडवानि
उद्योग ता नायं कलाप्रिसंस्पा पांडवानां महात्मनां॥ अनयो याय मार्गं तो पुत्राणां तद्वरात्मनां। तदस्य कर्मजानीदिष्टं तु
वस्युद्भीतः॥ एतमाश्रित्य पुत्रास्त्व मंदबुद्धिः सुयोधनः॥ अवमन्यते तावीरा हे वपुत्रा नरिंदमात्॥ किंचाप्येते
नतकर्म कृत तद्वर्थं सुदुष्करं। तिर्यग्यापांडवे स्मार्वेर केकेन कृतवपुरा॥ दृष्ट्वा शिरा टकाराश्चात रेति दर्तं प्रियं। धनंज
यस्तद्विक्रम्य किंमन्नात नत दा कृतं। सहिता हि कुरून्सर्वा निनियाता धनंजयः॥ द्रुमगप्य वा शितवासः कमय घोषित
स्तदा॥ गंधर्वैर्यैषिया याया किंयत यस्तु तस्तदा कृतदा प्रुतद्ग्ना न्द्रुदृश्यानीद्दषाय तात तेनता पिनीमेन पार्थेन समदाल
नायमाम्यामवसम्य गंधर्वास्तु पराजिताः॥ एतान्यस्य प्रुषेक्षा तिबहूनि मरतर्षभा॥ विकल्पनस्य न ज्ञानसदा धर्मार्थलोपिन
॥ नीष्मस्यतु वचः श्रुत्वा नारदेला महात्मनां॥ धृतराष्ट्र उवाचेदं राजमध्ये निदृशजयत्रा यदा दनरतंत्रा द्यो नीष्मस्त क्रियु
तामिति॥ नकामममवीलिप्सता वृष्टं वृकुम दृसि॥ पुरा पुरा भ्रा मन्ये मंडवे संदसंगत॥ एषा कर्मजुनेना नाकिंम
जायत निविदितं॥ सर्वं तदपि जानानमिकरिष्यति पांडवः॥ न हमस्य त्रिषुलोकेषु सहशो स्ति धनुर्धरः॥ अन्नाहत्य बतत्साक्षु २३६
मर्थंवद्रोणा भीष्मयो॥ ततःस संजयं राजा पर्यपृच्छत पांडवानां तादिवकुरवः सार्वेनि राज्ञाज्ञा वितमवत॥ नीष्मद्रोणौ

कनवित्ते यज्ञं स्येन धृष्टद्युम्नस्य मेने तत्र सप्संजत॥ अग्नियोगो विवादः तद्वियानकुर्वत॥

यदाराज्ञा न सम्यगवृत्रा षते॥ ॥उद्योगपर्वणि संजययाने॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ किं मस्यां पांडवो राजाधर्मपुत्रा
न्यनाय ता सुत्रे दृष्ट्वकुला॥ सेनाः प्रीत्यर्थं समागताः॥ किम सौ चेष्टतस्तत याज्ञ्य मानायुधिष्ठिरः॥ कवास्य वा
तृभुवन्ना नांपरप्रेत्या ज्ञिय त्वासुरवा किंस्विद्देवास्य निद्रुहा वाम्य तिवा सुतः॥ निरुत्याकापि तंमंदिर्धर्मज्ञं धर्मचारि
णं॥ ॥संजय उवाच॥ राज्ञो मुख्य मुदा चंत पांचालाः पांडवैः सह॥ युधिष्ठिरस्य न्ने ड त मस्स बनिवचा॥ स्त्रियात
द्रमस्तताः पांडवानां पांचालानां रथव्रजा॥ आयात मन्ति नंदति कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं॥ ननः स्तूर्यमिवा द्धंतं कोंतय
दीसतजसं॥ पांचालाः प्रतिनंदंति तीन्नजाराशिमिवोदितं॥ आगोपाला विपालाश्च नंदमाना युधिष्ठिरं॥ पांचालाः के
कयामस्याः प्रतिनंदंति पांडवं॥ ब्राह्मणो राजपुत्राश्च विशां दुहितरश्च याः॥ कोडंत्या निसमाया ति पार्थ संनद्धभं
सितं॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ संजयाच द्ध्व येनास्मान्पांडवा अभ्ययुंजत॥ धृष्टद्युम्नस्य सेन्पेन सोमकानां बलेन च॥
वैशंपायन उवाच॥ गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि॥ निःश्वस्य सुबहु शोदी घे मुहुः संचिंतयं त्रिव॥ त
वानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत्॥ तदावच द्रे विदुरः सभायां राजसंसदि॥ संजयो यं महाराज मूर्छि
तः पतितो भुवि॥ वाचं मुक्ष्म जानकां चिद्धीनप्रज्ञोल्पचेतनः॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अपश्यत्संजयो नूनं कुंतीपुत्रा

न्महारथान्।।तेरस्य पुरुषव्याघ्रैर्न्नैशस्तु हृषितं मनः।। विदुरंपाप्रनउवाच।। ।।संजयस्ते ततो लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येद
मब्रवीत्।धृतराष्ट्रं महाराजसन्नायां कुरुसंसदि।। संजयउवाच।। दृष्टवानस्मि राजेंद्र कुंतीपुत्रान्महारथान्
।मत्स्यराजस्य वासे वा समनिराधेनातिकर्शितान्।।शृणु येर्हि मन्ता राजन्पांडवाश्चान्वयुंजत।धृष्टद्युम्नेन वीरेण रणस्ते वास्त
न्यद्युंजत।यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात्।नाहेतुवादाद्धर्म्मात्मा सत्यं जह्यात्कदाचन।यः प्रमाणं
महाराज धर्म्मे धर्म्मभृतां वरः।अजातशत्रुणा तेन पांडवाश्चान्ययुंजत।यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्च
न।यो विसर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्द्धरः।यः काशी वंगमगधान्कलिंगांश्च युधाजयेत्।तेन वो भीमसेनेन पांडवाभ्य
न्ययुंजत।यस्य वीर्येण सहसा चत्वारोनु विमानवाः।।निःसृता जतुगेहाद्वै हिडिंबात्पुरुषादकात्।यश्चैषामभवद्वी
पः कुंतीपुत्रो वृकोदरः।याज्ञसेनीमथोयत्र सिंधुराजोपकृष्टवान्।तत्रैषामभवद्दीपः कुंतीपुत्रो वृकोदरः।यश्चै
तान्संगतान्सर्वान्पांडवान्वारणावते।दह्यतो मोचयामास तेन वोऽभ्ययुंजत।कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधव
शाद्धता।।प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गंधमादनं।यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितं।तेन वो भीमसेनेन पांडवा
अभ्ययुंजत।कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः।अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरं।यः ससाक्षान्महा १२८
बाहु

श्वत्यजन्मांतरा।।
गिरिशं शूलपाणिनं।तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिं।।यश्च सर्व्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्द्धरः।तेन वो विजयेना
जौ पांडवाश्चाभ्ययुंजत।यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुतां।स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः।।तेन वो दर्शनी
येन वीरेणाति धनुर्द्धरा।माद्रीपुत्रेण कौरव्य पांडवाश्चाभ्ययुंजत।यः काशीनंगमगधान्कलिंगांश्च युधाजयत्।तेन वः स
हदेवेन पांडवाश्चाभ्ययुंजत।यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारोनु विमानवाः।अश्वत्थामा धृष्टकेतु रुक्मी प्रद्युम्न एव च।तेन वः स
हदेवेन युद्धं राजन्महात्ययं।यवीयसा च वीरेण माद्रीनंदिकरेण च।तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती।भीष्मस्य वध
मिच्छंती प्रेत्यापि भरतर्षभ।पंचालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान्।स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान्।यः क
लिंगान्समापेदे पांचाल्यो युद्धदुर्म्मदः।शिखंडिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुंजत।यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधन
च्छया।महेष्वासेन रौद्रेण पांडवाश्चाभ्ययुंजत।महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पंच केकयाः।सामुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वोऽ
भ्ययुंजत।यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः।तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः।य आसीच्छरणं काले पां
डवानां महात्मनां।रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः।यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः।स तेषामभवद्यो
द्धा तेन वस्तेऽभ्ययुंजत।शिशुभिर्दुर्ज्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः।आशीविषसमस्पर्शैः पांडवाश्चाभ्ययुंजत।यः

करकर्षेण करकर्षिना सा ॥

उद्योग कृतास्त्रश्च महेष्वासो वीर्य्ये युधिष्ठिरसमो रणे तेनाभिमन्युना सार्द्धं पांडवानां युयुत्सताम् ॥ यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्म
हायशाः ॥ दुःसहः समरे क्रुद्धः शौर्यपालिर्महारथः ॥ तेन च सह राजेंद्र पांडवानां युयुत्सताम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः
पांडवानाश्रितः ॥ यः संश्रयः पांडवानां देवानामिव वासवः ॥ तेन वो वासुदेवेन पांडवानां युयुत्सताम् ॥ तथा
चेदिपतेर्भ्राता शरभो नरसत्तमः ॥ करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वः सह युध्यताम् ॥ जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ
॥ युद्धे प्रतिरथौ वीरौ पांडवार्थे व्यवस्थितौ ॥ द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ॥ त्यक्तात्मा पांडवार्थाय यो
त्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ॥ शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥
इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥सर्व एव महोत्साहा ह्येते यथा परिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वेव ते
सर्वे समेतास्ते भीम एकतः ॥ भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ॥ क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवापरः ॥ न हि तस्य महाबाहोः
शक्रप्रतिमतेजसः ॥ सैन्येस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ अमर्षणश्च कौंतेयो दृढवैरश्च पांडवः ॥ अ १२८
नर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ॥ मंदानां

मम पुत्राणां विप्रतापो विरुद्धः रनमस्त्वामा त्रणाय निमन पेत्पप्रवर्तमानः ॥

मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ॥ ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ॥ कुरूणामृषभो युद्धे दंडपाणिरिवांतकः ॥ अ
ष्टाश्रिमायसीं घोरां गदां कांचनभूषणाम् ॥ मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ॥ यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबल
श्चरेत् ॥ मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ॥ बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येपि
रभसः सदा ॥ उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ॥ बाल्येपि तेन युध्यंतो वारणेनेव मर्दिताः ॥ तस्य वीर्येण संक्लिष्टा
नित्यमेव सुता मम ॥ स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ॥ पश्यामीवाग्रतो भीम
क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ॥ महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ॥ संजयाचक्ष्व
मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ अतिलाभं तु मन्येहं यत्तेन रिपुघातिना ॥ तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विनः ॥ येन भीमबला
यक्षा राक्षसाश्च समागताः ॥ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येपि संजय ॥ किं नु
मम पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः ॥ निष्ठुरो रूक्षपरुषो न स शाम्येत्कथंचन ॥ तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्य
द्वृकोदरः ॥ शूरस्तथाप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोर्जुनात् ॥ जवेन वाजि
नात्येति बलेनात्येति कुंजरान् ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पांडवो बली ॥ इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्याससुखा

शोच्यामायसि शोच्यं विशुद्धमयमुद्धृतां॥ निष्क्रीणं किं देन विचिकीर्षसि मल्लां॥ कांचनो कोच नपहनवा॥ ज्ञातसं ज्ञातां च

उद्योग स्तुरा॥ रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पांडव॥ आयसेन मरुंडनरथा नागानरा रूपा रा॥ ह निष्पत्तिरणो क्रुद्धो रौद्रः

क्रूरपराक्रमः॥ अमर्षी नित्यसंरब्धो नामश्च हरतांवर॥ मयातातेन स्वापानिकुर्वन्त्वी वीमानिनः॥ निष्को सामायसी

शोच्यां पार्श्वकांच नागदा॥ शीनमोज्ञात निर्द्वीपक पंचास्यं तिमस्तुताः॥ अपारमस्त्र वागाधं समुद्रं शरवेगिनां॥ नी

मसेनमयं गंतातमेरास्त्रितायेवः॥ कोज्ञातामनश्च एवं निर्वत्ताः पंडितमानिनः॥ विषमं नाव मन्यं नखलापंमधुर

शिनः॥ मंगुगं यग मिष्यंतिनरहूपणा हस्तुना॥ निदानं वो दितं धम वा सिंदनेव हताहणा॥ शोच्यां तातच वक्रिकुंप

उस्त्र ममितो जसं॥ प्रहितां वा खसंमर्द्गां किंयंत्र्यं तिमस्तुताः॥ गदां त्वा मयतस्तस्यामिंद लोदक्षिमस्त्रकाश॥ स्वक्रि

णोल निवान स्पनाप्यहुस्त जातारुकः॥ उद्दिश्यनागान्यनतः क्रर्वंतौ नौरवाश्रवाना॥ प्रतीपं यततो मह्नाशकुंजरान्यनिग

र्जतः॥ विगाह्य रथमार्गेषु वरान्दिश्य निघ्नतः॥ अमिः प्रज्वलितस्यवक्रयपितुवेनामवाना॥ वीथी कर्वन्महाबाहुग

वयन्मवाहिनी॥ हत्यन्निवगदापाणिर्युगांतस्थां पिष्यति॥ प्रतिम इवमां नगः प्रनंतरत्नस्थितारहुमार॥ वृक्षस्य ति

रणा॥ सनोष्ठुवाणा ममकोदरः॥ कुर्वन्नर्थं द्विपुरूपा विसारधिदयध्वजा॥ आरुजन्नुरुषव्याघ्रा रेथितामादिनस्त्रथा

॥ गंगावेगस्वा रूपां सारजा विविधसडुमान॥ वनं त्वतिरणोसेना पुत्राणा मम संजय॥ द्विषानंगमिष्यंतिभीमसेनमयाहिं १३७

ना:

जराद्य॥ वीयोच्चुदमागन्ति॥ अरुपाक्षजलमं निधी॥ स्थिताम्॥ ॥

वयमाप्ययाय वद्देवदानोइ ह्येयागच नतदस्मदाच्छया॥ अपविंतिंनिष्कृति॥

ममसत्वाश्च नृत्पाश्च राजानश्चैव संजय॥ यतराजा महावीर्यः ७ निश्रयांतः॥ पुरंदर॥ वासुदेवसहायेन जरासंधो नि

पातितः॥ कृत्स्नेयं पृथिवी तद्वा जरासंधेन धीमता॥ मागधेंद्र राव लिनावाश कुर्वापनाधिना॥ नीष्मप्रतापात्कुरवो नये

नांधक हृस्नयः॥ यत्र तस्य वशा नखुः केवलं देवमवृतना सगज्ञा पांडवास्त्रणातरसाता कुशालिना॥ अनाथेन

वीरणानिहतः॥ किंततोधिकं॥ दीर्घकालसमाश्रकां विषमाचादिपो यथा॥ समोत्पतेरणे तज्ञः पुत्रस्य ममसंजयाम

वज्रे हिडवडदेशादानवान्देवसत्तम॥ नाम सेनो गदापाणिः स दपिष्यतिमेसुता॥ अविषस्यमनावाद्यंती ब्रवेगपरा

क्रमं॥ प्रपश्यामीदानितामाह्नमापनंतहेको दरं॥ व्रगवस्याप्य धतुष्मा विरपस्य॥ शिवस्यरा॥ बाहुत्यां युध्यमानस्यक

स्त्रिष्टमतत्सुमाशा॥ भीष्मो द्रोणाश्च विप्रो यं कृपः शारद्वतस्तथा॥ जानंत्यनितरणे वाहवीर्यं तस्य धीमतः॥ आर्यव्रतं

तु जानंतः संगरांत विधित्सवः॥ सेनामुखे स्थास्यंति मामकानां नरर्षभाः॥ बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेष

षांन तः॥ पश्यन्नपि जयं तेषां नियच्छामि युयुत्सुतां॥ ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैंद्रं समास्थिता॥ त्यक्ष्यंति तुमुले प्राणान्रक्षंतः पा

र्थिवं यशः॥ यथेषां मामकास्तात तथेषां पांडवा अपि॥ पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च॥ यत्त्वस्मद

श्रयं किंचिद्दत्तमिष्टं च संजय॥ तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारस्त्रिविरास्त्रयः॥ आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः॥ नि

द

निष्ठिकाः जीवन्मुक्ताः लोकसंग्रहार्थं लोकव्यवहारात्प्रवृत्ता लोकमध्ये स्थिता मन्तव्याः॥ इमं शङ्कं। उत्तरस्तु तरका
उद्योग धनंजय इत्यस्य जीवरामवाक्यवत्मं। साक्षेपो वामिसवीति यत्सुयुत्सन्ति पांडवाः॥ विकुण्ठं विदुरणा दोषात् दत्तप्रमा
गतं। न तु मान्यविद्यातायज्ञानेऽङ्गःखसुमं जयान बत्सति बलेस नहान स्यापु पघातकः कषायाद्य विनिर्मुक्ताः प्रवृ
त्ता लोकसंग्रहार्था सुखानवं तिसुखिन स्पष्टाऽदुःखनदुःखिनाः॥ किंतु नष्टा इमा सक्ता स्त्रत तचमदप्रधा। पुत्रपु
राज्ये सारषु पोत्रधपिवेदधुषु। संशयस्तु मे त्याहस्मांकं तु मे हृमसुतरं। विनाशं त्वपतप्या मिकुरूणां मनुचिंतय
न्॥ दृतश्चशुरवतो नातिकुरूणां व्यसनं महत्। मां दनिश्चयकामन लोनात्याप्रमिदं कृतामात्यपर्याडेयधर्माय का
२ लस्या लं नगामितः॥ चक्रे च धिविशुवामसक्तो नास्यशक्यपलायितुं। किंतु कुर्यां किंकुर्यां क्वतु गच्छामि संजय। एते
नप्रपंतिकुरवो मंदाः कालवशंगताः॥ अवशानाहं तदा तातजुष्या गां निदानशात। श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मर
न: णं स्पृशात्। यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः। गदाहस्तः पांडवा वित्तयेव हंतामदीयान्सर्वि
तोऽर्जुनेन॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ यस्य वैनानृतावाचः कदाचिदनुशुश्रुम। त्रै
लोक्यमपि तस्य स्याद्योधा यस्य धनंजयः। तस्येव न प्रपश्यामि युधि गांडीवधन्वनः। अनिशं चिंतयानोपि यः प्र
तीयाद्रथमतोऽस्य तः कर्णिना लीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः। प्रत्यतामसमतं कश्चिद्युधि गांडीवधन्वनः। द्रोणक १४७
र्णे प्रतीकारः॥ पर्यायेण सुखदुःखभोगः॥ प्रत्याह्वितः स एव धर्मः॥ सकालस्यावयवः॥ चक्रस्य व प्रधिर्नेमिः

कालसंबंधितिरस्मात्तिरस्माद्धर्मातिज्ञात्वं यल्लायितुं। संशयो यं जेनायमिति एतेन स्मास्य मन्निममतिशिति। सोऽर्जुनोऽन
वेदवतुल्यं युद्धे सर्वशौर्यपराजितव्रतितु ज्ञाहो नित्रक्रमः॥ सर्वकेयापि। त्रयस्त्रिंशत्क्रमतः इतो वस्मरात्तचयत्रि
ल्ली पत्नी यानां यदि वीरौ नरर्षभौ। कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेऽपराजितौ। महात्म्या संशयो लोके न त्वस्ति विज
यो मम। घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः। समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः। भवेत्सुतुमुलं यु
द्धं सर्वशो ह्यपराजयः। सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः। अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयं। व
धे नूनं भवेच्छांतिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा। न तु हंतार्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते। मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मंदान्प्रति
नयार्जुनं य उत्थितः। अन्येप्यस्त्राणि जानंति जीयंते वा एकांतविजयस्त्वेव श्रूयते फाल्गुनस्य ह। त्रयस्त्रिंशत्समाहूतः खांडवेऽग्नि
तर्पयत्। जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य विद्मः पराजयं। यस्य यंता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि। ध्रुवस्तस्य जयस्तात
यथेंद्रस्य जयस्तथा। कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गांडिवं धनुः। युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम। नैवास्ति नो
धनुस्तादृग्योधा न च मारथिः। न च हं तद्वानस्तं ति दुर्योधनवशानुगाः॥ शेषयेद्यति हीनो नियतन्त्वहिंसंजय। नसुरास्ः अर्पुरस्ता
X गांडीवो वं द्ददनाजौ पुत्राणां मम वाहिनी। अपि सारख्यो घोरैरण्यामयाज्जीमचा विन्द्रस्तावद्कृत्स्नेनामार स्तातक्रिंतिनोध्य
तीयतिनानिने। यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत्सर्वतश्चरन्। महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान्। यदोद्य पिचास्यातिवाजा
शावनेऽद्दत्यर्थी। गांडीवो वं दृदेदाज्ञा विनिपातिना तिमिष्टस्मि श्लोकेनान्वयः॥ ॥

ति विलिप्रान्निव भाःनुनः ओदःश रहस्रुणाशीर्लि निरएक्रि जिनःप्रा वासामयन्ति प्रा प्रमिवद्धर्वत

तेषां पांडवानां रणाय धे समंततः॥ एकाकिना बमथे कुरूणां श्रोतास्मीति हतस्त्वन्वयः॥ अनिमिषास्तु रोगाः॥ अमात्तु यदि
क्तिविनाशाणसंधानात्तानातत्ताथी समरकिरीटी॥ तदेतेनकः सर्वहरो विधात्रायथा स वेत्तदस्य यास्यीयाः॥ महासु
 मीदंलेगुवृक्कुन्नुकाराव्रश्री नाम्तिनानाव मथे कुरूणां॥ तेषां समंततत्तु तयाः रणाथे कृष्यः किलांयमवताद्यये
ति॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥यथैव पांडवाः सर्वे पराक्रांता जिगीषवः॥ तथैवाभिसरा
स्तेषांत्यक्तात्मानो जये धृताः॥ त्वमेव हि पराक्रांतान्नाचक्षीथाः परान्मम॥ पांचालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपा
न्॥ यश्चासेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली॥ स श्रेष्ठो जगतां स्रष्टा पांडवानां जये धृतः॥ समस्तामर्जुनाद्वि
द्यां सात्यकिः शिष्य आप्तवान्॥ शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान्॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः क्रूरकर्मा महारथ
॥ मामकेषु रणं कर्ता बले सर्वास्त्रवित्तमः॥ युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात्॥ यमाभ्यां भीमसेनाच्च भ
यं मे तात जायते॥ अमानुषं मनुष्येंद्रैर्जालं विततमंतरा॥ न मामकास्तरिष्यंति ततः क्रोशामि संजय॥ दर्शनीयो म
नस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी॥ मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पांडुनंदनः॥ मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो युद्धयो
जकैः॥ भ्रातृभिः श्वशुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः॥ धृत्या च पुरुषव्याघ्रो निभृतात्मा च पांडवः॥ अनृशंसो वदान्यश्च ह्री १४१
वं॥ अस्त्रबलेनांतरासित्सम धे मृतद्वेषिः पांडावेजीन विततं तमेमित्यासरिष्यंति॥ योज्यतद्योगविषयस्तं प्रति
योजकिरुद्योगिभिः॥ निरूद्धेस्मिन संनद्धुर्णा॥

चिकीर्षमाणानां धर्म्मं ब्रुवतां वचनमुपेक्षेत मामेवोद्दिश्य मामवाद्धर्मेण कारणेन तु तुषसते॥ अयं संकट्टकथंक
तान्नस्य पराक्रमः॥ बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेंद्रियः॥ तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकं॥ तमंतमिव को
मंदः पतिष्यति पतंगवत्॥ पांडवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः॥ तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया॥ मंदानां
मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति॥ तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत॥ युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रु
वं॥ एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः॥ यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शांत्यै यतामहे॥ न तु नः क्लिश्यमानानामुपे
क्षेत युधिष्ठिरः॥ जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणं॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने॥ ॥संजय उवाच॥ ॥एवमेत
न्महाराज यथा वदसि भारत॥ युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गांडीवेन प्रदृश्यते॥ इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य धीमतः॥ यत्पु
त्रवशमापन्नो दृष्टोऽसि त्वं सव्यसाचिनः॥ नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः॥ त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भर
तर्षभ॥ पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान्॥ आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते॥ इदं जितमि
दं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान्॥ द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत्॥ परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे॥
कृत्स्नं राज्यं जयंतीति प्रपातं नानुपश्यसि॥ पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजांगलाः॥ अथ वीरैर्जितां सर्वामखिलां प्रत्यप
द्यथाः॥ बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता॥ मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम॥ ग्रस्तान्गंधर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवे
रिष्यतात्पार्थी॥ नैष कालः शाश्वद्धिरं कर्त्तुमिति चेद्यः॥

अस्मत्तः पांडवश्रेष्ठो वरः।। गांडीवं धनुषां वरं केशवः सर्वभूतानां वरः।।



नमिः श्रातितायज्ञनः पार्थो पुत्रांस्ते राजन्समरमाक्रमारवव्रस्मयसेद्यूते विनिकृते भयत्ता पांडवे श्रुवनं राजन् एष्व
जस्तुतनः तुतः।। हृष्यर्षितः शारद्वतान्नर्ज्जुनस्य रितान्द्रवकुन्त्या अर्थ्यर्थे लवा विस्तुष्येत्तुः किंतु न मांसयोनयः।। अस्मत्तो
फाल्गुनः श्रेष्ठो गांडीवं धनुषां वरः। केशवः सर्वभूतानामायुधानां सुदर्शनं। वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां व
रः।। एवमेतानि सरथो वहन् श्वेतहयो रणे। क्षपयिष्यति नो राजन् कालचक्रमिवोद्यतं। तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला
भरतर्षभ। यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तमः।। तथा भीमहतप्रायां मज्जंतीं तव वाहिनीं। दुर्योधनमुख
दृष्ट्वा क्षयं यास्यंति कौरवाः। नहि भीमभयाद्भीता लप्स्यंते विजयं विभो। तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारि
णः।। मत्स्यास्त्वामद्य नार्चंति पांचालाश्च सकेकयाः।। शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते। पार्थं ह्येते गताः
सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः।। भक्त्या तस्य विरुध्यंते तव पुत्रैः सदैव ते। अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्म्मणा
। यो क्लेशयत्पांडुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै। सर्वोपायैर्नियंतव्यः सानुगः पापपूरुषः।। तव पुत्रो महाराज ना
नुशोचितुमर्हसि। द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता। यदिदं ते विलपितं पांडवान्प्रति भारत। अनीशे 
नेव राजेंद्र सर्वमेतन्निरर्थकं।। ॥इत्युद्योगे संजययाने।। ॥दुर्योधन उवाच।। ॥न भेतव्यं महाराज न शोच्या
भवता वयं। समर्थाः स्म परान् राजन् विजेतुं बलिनः समरे विभो। वनं प्रव्राजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः।। महता

दा

प्रणिपातेन दोषोस्ति न च तिसंधिरव न च वि। हितं ता तव पुत्रैरस्मत्त्रातृभिः परेषां पांडवानामवरोधनं विरोधः

बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना। केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।। राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोन्येनुयायि
नः। इंद्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः।। व्यगर्हयंश्च संगम्य भवंतं कुरुभिः सह। ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्र
तिवासितं। कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासंत भारत। प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्य्यमूचुर्नराधिपाः।। भवतः सानुबंध
स्य समुच्छेदं चिकीर्षवः।। श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा। ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ। न त
ः स्थास्यंति समये पांडवा इति मे मतिः।। समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति। ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्
मनः।। धृतराष्ट्रस्तु धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः।। समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः। एकराज्यं कुरूणां स्म चि
कीर्षति युधिष्ठिरे। तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनं। प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान्। प्रति
युद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः।। युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः।। विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कु
पितानि नः।। धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः।। प्रणिपाते न दोषोस्ति संधिर्नः शाश्वतीः समाः।। पितरं
त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपं। मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनंतकं। कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामव
रोधनं। मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम। ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः।। वैरं प्रतिकरि

ष्यंतस्ते धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्सर्वानस्मान्हनिष्यंति त्यतः पितरं शोचामि।।

अनिरुद्धश्चानिरुद्धकारिणः ये मयानीतास्त्वत्कार्यार्थमस्माभिः सहैकधनाः सुखदुःखेषु परिविकत्थन परस्परं व्यान
प्यति कुन्तीपुत्रे पाण्डवाः तात द्रोणो कृपो द्रौणिश्च भारत मत्वा मां मन्दतीं चिन्तामाविशन्ते व्यथितेन्द्रियाः अनिरुद्धश्च
पार्थान्नान्नान्नानन्तरं तपश्च समर्थाः पराजेतुमस्मान्युधि समास्थितान् एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वे पार्थिवा
न आगतं चेत् विनिष्पादयामि मया गान्धारे अन्यरणे हिमवत्प्रान्ते विजिताः सर्वे पार्थिवाः इति पितृव्यति कुरो
र एकेनैकेन भारत। जघान सुबहून्स्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः। ततस्ते शरणं जग्मुर्हिंसितुं तेमिमं नयात्। मनोपाः स्तम
र्थोयमस्माभिः सहितो रणे। पराजेतुं तस्मान्नवेन्तु नीर्न रतर्षभ। इत्यपानिश्चयामासी स्वकालेमितते जसा।यु
रा परस्परं पृथिवी कृत्स्ना सा हस्तावन्तिनी। अस्मान्पुनरमीनाद्य समर्था जेतुमाहवे। छिन्नपक्षाः परस्परमवीर्यत्वात् पा
ण्डवाः। अस्मत्संस्थां च पृथिवी वर्त्तते नरर्षभ। एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीतास्तु पार्थिवाः। अप्यग्निं प्रविशेयु
स्त्वमस्तु इन्द्रपरंतप। समुद्रं वा पार्थिवाः सार्वे तद्धि कुरूनन्दन। उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितं। विलपं
तं तं बहुविधं भीतं परविकत्थने। एषां ह्येकैकशो राजा समर्थः पाण्डवान्प्रति। आत्मानं मन्यते सर्वो व्यपेतु भयमागतं। स
मग्रां पाण्डवानामश्च सेनामेतां न शक्नुयात्। युवा इन्द्रोऽपि सहितः। यथा तदहं न पृथिवीं विदुः। युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पंचग्रामान्स याच
ति। भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे विभो। समर्थं मन्यमानेन कौन्तेयेन वृकोदरं।। १४२

क्रियमाणा। अदृश्यरूपा। अशोकरूपा।।

सुदर्शनीयमागवान्नाडः खो विता इकारस्तु रवमदः। यत्र यत्र आस्या एतदुपाविशं शिष्यत्वेन एतत्समीपे स्थिति
तन्निष्पन्नं हि मन्तुं बलं शस्त्रे नावं बलिन्यमहं तानकामा। गदायां सदृशो पृथिव्यां नास्ति कश्चन। तासां कश्चिद्दनिक्रांतो
भविता न च कश्चन। युक्तो दुःखोवितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा। तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं विद्यति कश्चित्
। दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः। संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपाविशं। युद्धे संकर्षणसमो बले
नाभ्यधिको भुवि। गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि। एकं प्रहारं यद्देयां भीमाय रुषितो रणे। स एवैनं नय
त्वाशु वीरं वैवस्वतक्षयं। इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरं। सुचिरप्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः। ग
दया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः। विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति। गदाप्रहाराभिहतो
हिमवानपि पर्वतः। सकृन्मया विदीर्येत गिरिः शतसहस्रधा। सचाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः। तन्नैष हावकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे। व्यपनेष्यामि हं ह्येनं मा
जन्न विमना भव। अस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः। तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ। भीष्मो द्रोणः
कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा। प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः। एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्ड
वान्। समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनं। समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयं। कस्माद्शक्ता निर्जेतुं मितिरेउ
न विद्यते। शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः। स्रे पार्थिवि बानस्यितितताश्चास्यास्य निश्च्यव्यस्त्वस्ययः।। अंगशांगगां।।

उद्योग

शांतनोरधिशांतनो मकावात् इत्या ही वेदिकः शायागायद्या विराजो ऽधिरूपइति। तस्य चात्रापरहृतस्यमत्र रथमिति
द्रोणो द्रोणिः कृपश्चैव गंता पार्थाय मद्रयं। पितामहो पितामह यः शांतनोरधिनारत। ब्रह्मर्षिसहशो जज्ञे देवैर पितृभिः सह
। नदृत्ता विद्या तया पिराजन्नीष्मस्य कस्य। पितामहः भस तत्ताका मस्मम रिष्यामि। ब्रह्मर्षेश्च नरवाजा द्रोणो द्रोणप
महायतो द्रोणाच्चाज महाराजद्रोणिस्तु परमास्त्रवित्। कृपस्याचार्य पुत्रस्याय महापांगनिमा द्विधा। शरस्तानाकृष्ट्वी
मानवध्यइतिमम मतिः। आयानिजास्त्रयांह्यात पितामाता क्षमावता। अश्वत्थामा महाराज सचेश्वरः स्थितामम। सर्वपते
महाराजादक्कल्पा महारथाः। शकुस्या पिव्यपा कुर्युः सहयागमरतर्षभ। तितथा मर्जुन श्रीकृष्णकेकप्रतिवादितः। मदि
तास्तुनरव्याघ्र इति ध्यंति धनंजयं। भीष्मद्रोणकृपानां च तुल्यः कर्णाभिता मम। अनुज्ञातस्य रामण मस्त्रामासीति नार
ता। कुंडलकवचवासा कर्णस्य सहजं शुभमिति शाच्याथमादरेणया चितः सपरंतप। अश्वामाच्यामहाराजशत्रुपर
मत्तीमम। तस्यशस्त्रोपहृतस्य कस्माज्जो वेदनं जघ्नुः। विजयाया मधुवेराजन्फलमपाणा विवाहितः। अपिच्यकुः परशा
वरूस्त्रो तुविपराजयः। अश्व ह्येकन्नाच्यो यंषस्तुतं दत्तिनारत। तत्र मासं मादधासा द्रोणाद्रोणिः कृपा अपि। संसक्का
नां हं हानि च त्रियाणां परंतप। अर्जुनेनवय मस्मा वानिदन्याक पिकतन। नोश्वालमितिमन्यत सव्यसाचिवधे हताः॥

त्रापरः संसक्का निरणो कृता। निवर्तनिशाणपाणि। स त्रियाणां केषां चित्तस्य रूपमा। अर्जुनेनवाय मस्मा चाधनंजयोदंत
तिशापः। तार्त्र्यत्रियाणां समसकानतलं सव्यसाचि वा याधृत इति। अनिमन्यांतसी स्मारय॥ १४४

त्रिगुणास्तृतीयेन गुणेन नागेनसाध्यं। येयं त्रिगुणा तृतीयनागेनाधिक गुणाधिकेन युक्ता। गुणहीनं शौर्यादिगुण

पार्थिवाः समवांस्ते न्योस्य कस्मात्ध्यते कथं। नमेमेने ननि हते को न्यो युद्धे नभारत। पारषांतनमाव इन्यदि देवप
रंमपाः पंवते ज्वानरः मार्वि धृष्टद्युम्नो घसात्यकिः। पारथा मस्मयेराजन्योधाः सारं बलंमतं। अस्माकं तु विशिष्टायेमी
षांशेष कृपादयः। द्रोणिर्विकर्णेनः कर्णसोमदत्तोथवाल्हिकः। प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यश्रावंत्याश्च जयद्रथः
। दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशांपते। श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः। शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्ण
श्चतवात्मजः। अक्षौहिण्यो हिमे राजन्सृष्टिका च समाहृताः। न्यूनाः पारथा मानिव कस्मान्नेस्याः पराजयः। बलं त्रि
गुणतो हीनं योध्यं प्राहृहस्पतिः। परस्यत्रिगुणा चेयं मम राजन्नचानीकिनी। गुणहीनं परं षांचव कथयाामि
भारत। गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते। एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत। न्यूनतां पांडवानां च नमो
हं गंतुमर्हसि। इत्युक्त्वा संजयं राजन्वयः पष्टुं प्रचक्रमे भारत। विविक्तुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः॥ ॥इत्युद्यो
गपर्वणि संजययाने॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ ॥अक्षौहिणीः सप्तलब्ध्वा राजभिः सह संजय। किंस्विद्वति कौंतेयो
युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः॥ ॥संजय उवाच॥ ॥अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमाव
पि नबिभ्यतः। रथं तु दिव्यं कौंतेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः। मंत्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत। तमपश्याम
हीतं बकास्ते न्यं गुणानां शौर्यहीनं दयोयत बहुगुणं बहुधिकं विद्युदेव घनाश्च स्पन्दविद्युतं।

पूर्वरूपेण रूपाणि भौमनस्त्वष्टा। विश्वकर्मा धाता प्रजापतिः। चक्रुस्ते त्वष्टृशक्रधातारः। योजनमात्रं रुरोध तेजसा। अभि
मन्द्रहं मेघं विद्युत्प्रभं यथा। समंततः समतिधावयत्रूपमाणो न्यवाप्नत। पूर्वरूपमिदं पश्य वयं येश्याम संजयश्वानन्तु
र्नं यथोवाच तथावेम्यहमप्युत॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ ॥प्रशंसस्यभिनंदंस्तान्पार्थानक्षपराजितान्। अर्जुन
स्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः॥ ॥संजय उवाच॥ ॥भौमनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशांपते। रूपाणि कल्प
यामास त्वष्टा धाता सम विभो। ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया। महाधनानि दिव्यानि महांति च लघूनि च। भीम
सेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः। आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वजे आरोपयिष्यति। सर्वा दिशो योजनमात्रमंतरं सति
र्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः। न संसजेत्तरुभिः संवृतोपि तथा हि माया विहिता भौमनेन। यथाकाशे शक्रधनुः प्रका
शते न चैकवर्णं न च विद्म किंनु तत्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य। यथाग्निधूमो दिवमे
ति रुद्ध्वा वर्णांश्चित्रांस्तैजसांश्चित्ररूपान्। तथा ध्वजो विहितो भौमनेन न चेद्भारो भविता नोत रोधः। श्वेतास्तस्मिन्वातवे
गाः सदश्वा दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः। शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात्। तथा राज्ञो दंतवर्णा बृ
हंतो रथे युक्ता भांति तद्वीर्यतुल्याः। ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः। कल्माषांगास्तित्तिरि
चित्रपृष्ठा भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फाल्गुनेन॥ महितो धूमो भिधूमः। न चेद्भारो भविता नोत रोधः। नावद्योधो तिरोधो दृश्यादित्यर्था
त्ति। अतो नतिभारो न तु रुत्वं न विमाना रोपित तत्र भवितेत्यर्थः। ऋश्यप्रख्याः ऋश्यमृगवर्णाः॥ 

प्रत्यर्थिनः प्रत्यर्थित्वेनास्माकं समागतान्पांडवैः॥

त्वाष्ट्रीवीरस्य त्विक्षुरंगे विशिष्टास्तुद्वायुक्ताः सहदेवं वहंति। माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं महेंद्रदत्ता हरयो वाजिमुख्या
ः समा वायोर्बलवंतस्तरस्विनो वहंति वीरं वृत्रशत्रुं यथेंद्रं। तुल्याश्चैतैर्वयसा विक्रमेण महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः॥
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्वहंत्यश्वा देवदत्ता बृहंतः॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥कांस्तत्र सं
जयापश्यः प्रत्यर्थिनः समागतान्। ये योत्स्यंते पांडवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीं॥ ॥संजय उवाच॥ ॥मुख्यमंधकवृष्णी
नामपश्यं कृष्णमागतं। चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिं। पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पांडवानभिसंश्रितौ। महारथौ समा
ख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ। अक्षौहिण्याथ पांचाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः। सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः। द्रु
पदो वर्धयन्मानं शिखंडिपरिपालितः। उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः। विराटः सह पुत्राभ्यां शंखेनैवोत्तरेण
च। सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः। सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा। अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पा
र्थं समाश्रितः। जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट्। पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ। केकया भ्रातरः पंच
सर्वे लोहितकध्वजाः। अक्षौहिणीपरिवृताः पांडवानभिसंश्रिताः। एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान्। ये पांडवार्थे यो
त्स्यंति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीं। यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गांधर्वमासुरं। स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः॥ भीष्मः

विषमावतुल्यो युधिष्ठिरस्याल्पमत्वान्मारस्त्रुताः सरस्वतीरस्त्याः॥
शांतनवो राजन्भागः कॢप्तः शिखंडिनः॥ तं विराटोऽनुसंयाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य भागो मद्रा
धिपो बली॥ तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति॥ दुर्योधनः सहसुतः सार्द्धं भ्रातृशतेन च॥ प्राच्याश्च दाक्षिणात्या
श्च भीमसेनस्य भागतः॥ अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सैंधवश्च जयद्रथः॥ अश
क्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः॥ सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भारत॥ महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पंच
केकयाः॥ केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यंति संयुगे॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा॥ त्रिगर्तानां च मु
ख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति॥ दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च॥ सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः॥ द्रौप
देया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः॥ धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यंति भारत॥ चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छ
ति॥ भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति॥ सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः संक्रंदनो युधि॥ स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते
सुबलात्मजं॥ उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः॥ नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः॥ ये चान्ये पार्थिवा राज
न्प्रत्युद्यास्यंति संगरे॥ समाह्वानेन तांश्चापि पांडुपुत्रा अकल्पयन्॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः॥ यत्ते का
र्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥न संति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदे



सर्वां च पृथिवीं मह्यं मदर्थे पांडवान्प्रबाधितुं ते च सर्वां च पृथिवीं पृथिवीक्षिता राजानो मदर्थं बाधितुं समलन्वय
विनः॥ ये पांडुं बलवंतं भीमसेनं रणमूर्द्धनि॥ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्ताः कालस्य सौरणा॥ गांडीवाग्निं प्रवेक्ष्यंति प
तंगा इव पावकं॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः॥ तां रणे केऽनुयास्यंति प्रभग्नां पांडवैर्युधि॥ सर्वे ह्यतिरथाः
शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः॥ सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः॥
योधौ च पांडवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्न
स्य चात्मजाः॥ उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः॥ शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः॥ काशयश्चेदय
श्चैव मत्स्याः सर्वे च सृंजयाः॥ विराटपुत्रो बभ्रुश्च पांचाल्याश्च प्रभद्रकाः॥ येषामिंद्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमि
मां॥ वीरा रणे च शारीरा वा ये निर्दहेयुः पर्वतान्॥ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः॥ क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धु
मिच्छति संजय॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ ॥उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ॥ अथ कस्मात्पांडवानामेकतो
मन्यसे जयं॥ पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयं॥ जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च॥ सुचेतसो महेष्वा
सानिंद्रोऽपि सहितोऽमरैः॥ अशक्ताः समरे जेतुं किं पुनस्तात पांडवाः॥ सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पांडवान्॥ आ
र्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिबाधितुं॥ न मामकान्पांडवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुं॥ पराक्रांतो ह्यहं पांडून्सपुत्रा

उद्योग

प

कवचकृ
देयाः

संविधात
व्यपादः

निवारयिष्यंति। शरौघानिव रश्मीन्शावकानिव। तं तु नायाशेन। कवचकृद्देकवचानां त्राणे युद्ध इति यावत। समर्थं चा
न्यो हु महावो मन्यिष्यं पार्थिवाः सर्वे वीर्यविकीर्षति भारत। तेतानावारयिष्यंति ऐशेषानिव संतनामहतारथवंशेन र
घआलि स्थमामकैः। असि तु ना मविष्यंति यो चाल्माः पांडवैः सह॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥उन्मत्त इव मे पुत्रो विलप
त्येष संजय। नहि शक्यो रणे जेतुं धर्मराजो युधिष्ठिरं। जानाति हि सदा भीष्मः पांडवानां यशस्विनां। बलवत्तां सपुत्राणां
धर्मज्ञानां महात्मनां। यतो नारोचयदहं विग्रहं तैर्महात्मभिः॥ किंतु संजय मे ब्रूहि तेषां चेष्टां पुनः पुनः। कस्तांस्तर
स्विनो द्युतिमतः संदीपयति पांडवान्। अर्चिष्मतो महेष्वासान् हविषा पावकानिव॥ ॥संजय उवाच॥ ॥धृष्टद्युम्नः
सदैवैतान् संदीपयति भारत। युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः। ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः॥ यु
द्धे समागमिष्यंति तुमुले शस्त्रसंकुले। तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबंधान्समागतान्। अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्या
निवोदकात्। भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनं। एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयं। तथा ब्रुवंतं धर्मा
त्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः। तव धैर्यं च वीर्यं च पंचालाः पांडवैः सह। सर्वे समधिरूढाः स्मः संग्रामान्नः समुद्धर। जानामि
त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं। समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विज्ञायते पुरस्तादुपनीतानां कौरवाणां विज्ञायतो १४१
पुरस्तादुपनीतानां कौरवाणां युयुत्सतां। भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप। संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणां
॥ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान्॥ कं पर्याप्तमिव एवं संविधातव्यं कृत्यादिषु विधानं कर्तव्यं॥

रूपान्नीतः। वीरा बलवान्। शर इव तं क्षयं। न हि तल्लोपात्। आर्जवेन साधुभावेन। स्तुपितिर स्त्वपगच्छति॥ सिंधेशा
कौरवाणां सदस्युत्राणि तिनी। तिमतां मत्रं। मत्र शूरस्य वीर विक्रांतस्य नरर्षभ। नयानां नीयरिक्तानां संघानामुत संशयः
एवं ब्रुवति कौंतेय धर्मात्मनि युधिष्ठिरे। धृष्टद्युम्न उवाच इदं मे वचो गतसाध्वसः। सर्वान् जनपदान्सूत योधा दुर्योधन
स्य ये। सबाह्लिकान् कुरून्ब्रूयाः प्रातिपीयान् शरद्वतः। सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथं। दुःशासनं विकर्णं च
तथा दुर्योधनं नृपं। भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ तमाचिरं। युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेतामा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
राज्यं दध्वं धर्मराजस्य सद्यो याचध्वं वै पांडवं लोकवीरं। नैतादृशो हि योधोस्ति पृथिव्यामिह कश्चन। यथाविधः सव्यसा
ची पांडवः सत्यविक्रमः। देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गांडीवधन्वनः। न स जित्यो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि॥ ॥
इत्युद्योगसंजययानम्॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पांडवः। तेन संयुगमेष्यंति मंदा
विलपतो मम। दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम। नहि युद्धं प्रशंसंति सर्वावस्थमरिंदम। अलमर्धं पृथिव्यास्ते
सहामात्यस्य जीवितुं। प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिंदम। एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यंते धर्मसंहितं। यत्त्वं प्र
शांतिमन्विच्छ पांडुपुत्रैर्महात्मभिः। अंगेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीं। जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बु
ध्यसे। नह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः। न च भीष्मो न द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः। न सोमदत्तो न शलो न
घं। निवर्तस्व समागत। आंग संबोधने। इमां स्वामेव वाहिनीं। समपेक्षस्व। स्वरक्षा। अन्य यात्रवास्रावः। क्षतिपरिवेधो

॥ उद्योग

चातुर्होत्रंहोमसाधनं।ऋत्विकत्त्वहयं।होताध्वर्युर्ब्रह्मा।धर्मेति।ध्रुवांस्थाश्रीः॥आत्मशरीरंआत्मयज्ञेन।श
कृपोयोद्रुमिवति।सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवास्तथा॥एषुसंप्रतितिष्ठन्तिकौरवाःपीडिताःपरैः।तेषुद्वंद्वा
निनंदंतितन्तुसंतातारावता।नचैकराधिकामनकर्माःकारयितानवा।ऽःशासनश्चपापात्माशकुनिश्चापिसौ
बलः॥ ॥दुर्योधनउवाच॥ ॥नाहंभवतिनद्रोणेनाश्वत्थाम्निनसंजये।ननीष्मेनचकांबोजेनकृपेनचबा
ह्लिके।सत्यव्रतेपुरुमित्रेभूरिश्रवसिवापुनः॥अन्येष्ववातावकेषुनारंकृत्वासमाश्रये।अहंचतातकर्णश्च
रणयज्ञंवितत्यवै।युधिष्ठिरंपशुंकृत्वादीक्षितौभरतर्षभौ।रथोवेदीस्रुवःखड्गोगदास्रुक्कवचंसदः॥
चातुर्होत्रंचधुर्यामेशरादर्भाहविर्यशः॥आत्मयज्ञेनरूपतेइष्ट्वावैवस्वतंरणे।विजित्यचममेष्यावोद्
तामित्रौश्रियावृतौ।अहंचतातकर्णश्चभ्राताडुःशासनश्चमे।एतेवयंहनिष्यामःपांडवान्समरेत्रयः।अहं
हिपांडवान्हत्वाप्रशास्तास्मिपृथिवीमिमां।मांवाहत्वापांडुपुत्राभोक्तारःपृथिवीमिमां।त्यक्तंमजीवितंराज्यंधनंसर्वंच
पार्थिव।नजातुपांडवैःसार्द्धंवसेयमहमच्युत।यावद्धितीक्ष्णयासूच्याविध्येदग्रेणमारिष।तावदप्यपरित्याज्यं
भूमेःपांडवान्प्रति॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ सर्वान्वस्तातशोचामित्यक्तोदुर्योधनोमया।यमंदमेवयास्यध्वंयानंवै
वस्वतक्षयं।कुरूणामवहायप्रवाःप्रहरतांवराः।वराइवर्षभंदृष्ट्वानिष्प्यंतिसमंतायुधिपांडवाः।प्रतीपमिव
मन्यामितिष्ठुधनंननंदना।व्यस्ताःसीमंतिनीपस्त्ताप्रदृष्टादीर्घबाहुना॥ वीप्ध्वज्विषाकृतनयप्ततेन।हतामिवति १४८

प्रमुद्धानांयुध्यमानानां।सेनाऽश्विनिनविष्यतिभीमः।अग्निर्वाल्मिवस्तृणं।इत्थवाक्यंमयासयोमधुसूदनं

मंहर्णोहरयत्त्योबलंपार्थस्यमाधवः।ह्रोनयःसमरेस्मातावातजवस्वच्छपंचरा२॥सेनाह्वस्थपुत्राणांनीमसेनो।
भविष्यति॥तंमार्दिसंश्रयंपश्यतिप्राकारमकुतोभयं।यदाद्रक्ष्यसिभीमेनकुंजराविनिपातितान्।विशीर्णदंतान्गिर्या
भान्भिन्नकुंभानसृक्स्रवान्॥ताननितिप्रदृश्यसंग्रामेविशालानिवपर्वतान्।भीमस्पर्शभयात्रासिव
चनस्यामानिर्दग्धंभीमसेनेनसैन्यंहतरथद्विपं।गतिमग्नेरिवप्रेक्ष्यस्मर्तासिवचनस्यमामदवोनयमागामिन्न
दिवाम्प्रचपांडवैः।गदयाभीमसेनेनहताशामसुपारोष्यथ।महावनमिवछिन्नंयदाद्रक्ष्यसिपातितं।बलंकुरूणांनीमे
नतदास्मर्तासिमेवचः॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ एतावदुक्त्वाराजानंसर्वान्स्तान्पृथिवीपतीन्।अनुभाष्यमहाराज
पुनःपप्रच्छसंजयं॥ ॥इतियोगमेनयान॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥यदब्रूतांमहात्मानोवासुदेवधनंजयौ।
तन्मेब्रूहिमहाप्राज्ञशुश्रूषेवचनंतव॥ ॥संजयउवाच॥ शृणुराजन्यथादृष्टौमयाकृष्णधनंजयौ।ऊचतुश्च
पियद्वीरौतत्तेवक्ष्यामिभारत।पादांगुलीरभिप्रेक्ष्यप्रयतोहंकृतांजलिः।शुद्धांतंप्राविशंराजन्नाख्यातुंनरदेव
योः॥नैवाभिमन्युर्नयमौतंदेशमभियांतिवै।यत्रकृष्णौचकृष्णाचसत्यभामाचभामिनी।उभौमध्वासवक्षीवावुभौ
चंदनरूषितौ।स्रग्विणौवरवस्त्रौतौदिव्याभरणभूषितौ।नैकरत्नविचित्रंतुकांचनंमहदासनं।विविधास्तरणास्तीं
एकपर्यंकशयानौदृष्टौमकेशवार्जुनौ॥

नलब्धसत्क्रियोल्पवादरः।ह्लादिनी ह्लादहेतुः।वचनक्षमां वक्तुं योग्यां।सुखं यथा भवति तथा निवारयन् विधूतराष्ट्रस्तत्र

उद्योग संयिन्नासातामरिंदमौ।अर्जुनोत्संगगौ पादौ केशवस्योपलक्षये।अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः।कांच
नं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा।तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशं।ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्ष
णौ।पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ।श्यामौ बृहंतौ तरुणौ शालस्कंधाविवोद्गतौ।एकासनगतौ
दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत्।इंद्रविष्णुसमावेतौ मंदात्मा नावबुध्यते।संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विक
त्थनात्।निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते।संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत्।सत्कृतश्चा
पामा॰ज्जो ७ न्नपानाभ्यामाछन्नो लब्धसत्क्रियः।अंजलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयं।धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभल
क्षणं।पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत्।इंद्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः।इंद्रवीर्योपमः कृष्णः
संविष्टोमाभ्यभाषत।वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमां।त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणां।वाचं तां वचना
र्हस्य शिक्षाक्षरसमन्वितां।अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीं॥ वासुदेव उवाच॥ संजयेदं वचो ब्रूया
धृतराष्ट्रं मनीषिणं।कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः।आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन्।यवीय १४७
सश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरं।यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः।पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतं॥
इदंचो ब्रूयात्।यवीयसश्च कुशलं ब्रूयाः॥

कामजान्स्वस्यकामादुत्पन्नान्।प्रार्थयितुं ग्रहीतुं कार्य्यकारणोपचारात्।विपरीतः शत्रुः परीतान्मित्रं।संख्यातुं विचा
अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान्।प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये।ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नाप
सर्पति।यद्गोविंदेति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनं।तेजोमयं दुराधर्षं गांडीवं यस्य कार्मुकं।मद्वितीयेन तेनेह वैरं वः
क॰पार्थ ४ सव्यसाचिना।मद्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति।यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः।बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रु
द्ध इमाः प्रजाः।पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत्।देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु।न तं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं
योऽभ्ययाद्रणे।यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं।एकेन पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा।भग्नाः पलायंत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्श
धै ७ नं।बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता।अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते।इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षय
न्गिरा।गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः।केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः।अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवी
ल्लोमहर्षणं॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने॥ वैशंपायन उवाच॥ संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः।ततः संख्यातु
दोषा मारेभे तद्वचो गुणदोषतः।प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणान्दोषान्विचक्षणः।यथावन्मतितत्वेन जयकामः सुतान्प्रति।ब
लाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान्।शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः।देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा
चैव पांडवान्।कुरून्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत्॥

रयितुं।गुणदोषतः।अस्य वाक्यस्यार्थस्य यो गुणोस्माकं।दोषोस्माकं दोषो भवति।पांडवा दुःशक्त्या बलेन देवमानु

यातम्रात्रूपेण। कुरूनुशातयाल्पतस्यामात्र यमात्रयाशक्याः विनिश्चित्य बलाबलं। ३। किंश्चनावास्मादमंत्रजां। संख्यातुं
गणयित्वा। स्वपरयार्वीचो मयधाञ्जायाधनमब्रवीदित्यन्वयः। प्रियाणि चेर्षांकर्वीति पितरस्त्वतः। एवत्प्राप्तादेवः मंत्य

दुर्योधने यं चिंतामशास्त्रन्नयुधशाम्य। तीमत्यद्येनदं ददं मन्ये यत्प्रदंनात्रमानतः। आत्माजत्रुपरांस्त्वदं समर्कन्तता
निकर्वते। प्रियाणि चेर्षांकर्वीति यथाशक्ति हितानि च। एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे। इच्छंति बहुलं संतः प्र
तिकर्तुं महत्प्रियं। अभिसंसाविव्यकर्तास्यात्पांडवतःकृतं स्मरन्। अर्जुनस्यापि नीमस्मिन्कुरुपांडुसमागमे। ज्ञाति
युद्धानि एनाश्च पांडवानामान्तकृत्। धर्मादपसामर्थ्यं तिसमारुह्य ताद्दिवौकसः। नीष्मद्रोणकृपादीनां नयायश्च
निसम्मितं। विवक्षितं तं संरंभं गमिष्यति। तिमम्मतिः। तिरदवेनः सहिताः पार्थानिशक्याः शतिवा। द्विवं। माद्रावयान
रव्याघवीर्यं वेलास्त्रपारगाः। दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवं धनुरुत्तमं। वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी। वानर
ध्वजो दिव्यो निःसंगो धूमवदुद्धतिः। रथश्च चतुरंताया यस्य नास्ति समः क्षितौ। महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः
। महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः। यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति। देवानामपि जेतारं यं विदुः
पार्थिवा रणे। शतानि पंच चैवेषून्यो गृह्णन्निव दृश्यते। निमेषांतरमात्रेण मुंचन्दूरं च पातयन्। यमाह भीष्मो द्रोणश्च

ज्यकरिष्यंतास्मत्रवद्यति। अत्राजनारः अपिरथिमाचिव्यकर्तानि विष्यता लयो यपतिमादा एवमेवोपकर्तृणां प्रत्युपका 150
राप्रतिसंधानमात्रमुपकर्तृणां। महत्प्रियं प्रतिकर्तुमिच्छंति संतः इति। प्रायशो लक्षयामहे॥

मानस्यात्मनीव्यरोगः। अजितात्मपरांवचनं। अत्रातं परहिंसां प्रतिसंधानानानवः। स्तुवं स्तुवेस्मिनिसः अलोलुपो लब्धे ध्वस्यं ना
नाशकः। अल्पेको। लब्धेवकुलारवहितः। कामानां स्त्रीशुरवानां सुहृच्चं वारवान्। प्रसन्नात्मा अक्रुद्धः। बुधः शास्त्रवि
त्। यतइति मर्वीकृत्यैव्यानूनानि स्तुनयोरेकं पदं कारणेषष्ठी पंचम्या त्यक्तिलक्षणयार्नसंबध्यते। प्रशाम्यति तुष्यते।

मानं दर्पं च शोकं च नियच्छतो निषेवते। अजितात्मनः सर्वेषु दमेन शांतस्य लक्षणं। अलोलुपस्य धाल्पेच्छुः कामानाम
चिंतिता। सद्रह्मकल्प्यः सुरुपः सदांतः परिकीर्तितः। सुहृदः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः। प्राप्येह लो
केसंमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति। अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः। मावयरिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः
। सर्वभूतहितो मित्रस्तस्मान्नो द्विजते जनः। समुद्रइव गंभीरः प्रज्ञावनः प्रशाम्यति। कर्मणाचरितं पूर्वं सद्भिराच
रितं चयतं। तद्विवास्वाय मोदंते दांताः शमपरायणाः। निष्कर्म्यं वामनाम्नायतानन्दसो जितेंद्रियः। कालाकांक्षी च
रल्लोके ब्रह्मत्वायकल्प्यते। शकुनीनामिवाकाशो पदं नैवोपलभ्यते। उर्ज्जत्यवाप्रहात्मस्तु मार्गमेवाभिमन्यते
। लोकात्तेजोमयास्तस्य कल्प्यंते शाश्वता दिवि॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥शकुनीनामिहा

सद्भिः पूर्वं कर्मणा चरितं पश्चादपि सद्भिस्तथैवाचरितं पूर्वं सद्भिराचरितत्वेपिगोप्यमानेदितं फलाकरस्तात्तान् कर्म
फलानिसंधिपूर्वकं कर्मत्यागः। मुनेर्वलिप्रस्वत्तिः। एतदगृहस्थाश्रमिणः कर्मोक्तं। परिव्राजकस्याह। उर्ज्जस्वावति। गृहान्
गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तदाश्रमोचितकर्मणां येरानि संधानेनात्मकरणं निषेधति। मोक्षमेवनत्वमिष्टोमादिक्रियामुत्तंवक्ष्यतिमन
नेहत्वति॥

पूर्वेषां पूर्वजेभ्यो वृद्धेभ्यः शुश्रुम। विहायसमाकाशं। संकथनं सत्सु खेनतुः खनिवेदनं। संप्रश्नं परस्परकुशलप्रश्नः॥ दश्व

र्थाय पाशं भूमावयोजयत्। कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम। तस्मिन्द्वौ शाकुनौ बद्धौ युगपत्सहचारिणौ। त
उद्योग वुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ। तौ विहायसमाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा। अन्वधावदनिर्विण्णो येन ये
त न स्म गच्छतः। तथा तमनुधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनं। आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः। तावंतरिक्षगौ शी
घ्रमनुयांतं महीचरं। श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा। विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे। प्लवमानौ हि
खचरौ पदातिरनुधावसि॥ ॥शाकुनिक उवाच॥ ॥पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम। यत्र वै विवदिष्येते तत्र
मे वशमेष्यतः॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥तौ विवादमनुप्राप्तौ शाकुनौ मृत्युसंधितौ। विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपे
ततुः। तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ। उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगहा तदा। एवं ये ज्ञातयोर्थेषु मिथो ग
च्छंति विग्रहं। तेमित्रवशमायांति शाकुनाविव विग्रहात्। संभोजनं संकथनं संप्रश्नोथ समागमः। एतानि ज्ञातिका
र्याणि न विरोधः कदाचन। यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते। सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवंति ते। येर्थं स
ततमासाद्य दीना इव समासते। श्रियं ते संप्रयच्छंति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ। धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि १५४
न्तु च। धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ। इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया। श्रुत्वा तदपि कौरव्य य

न्नशान्दृष्ट्वा धान्नामामाशुस्पृहिंसित्वा। धूमायंते निस्तेजसो भवंति। ज्वलंति तेजस्विनो भवंति॥

विद्यामंत्रादिविद्या जंभकोमायाविशेषः। तद्वंथिवातिकावातवदृशांतरगंतारः। अभितः सर्वतः कुंजभूतं निकुंज

था श्रेयस्तथा कुरु। वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरं। ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजंभकवातिकैः। कुंजभूतं
गिरिं सर्वमभितो गंधमादनं। दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगंधर्वसेवितं। तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाक्षिकं। मरुप्र
पाते विषमे निविष्टं कुंभसंमितं। आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशं। यत्प्राप्य पुरुषो मर्त्योप्यमरत्वं निगच्छ
ति। अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा। इति ते कथयंति स्म ब्राह्मणा जंभवातिकाः। ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रा
र्थयंतो महीपते। विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे। तथैव तव पुत्रोयं पृथिवीमेक इच्छति। मधु पश्यति सं
मोहात्प्रपातं नानुपश्यति। दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना। न च पश्यामि तेजोस्य विक्रमं वा तथाविधं। एके
न रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता। भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुयायिनः। विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृ
श्यतां। प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव। द्रुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनंजयः। निःशेषयेयुः समरे वायुयु
क्ता इवाग्नयः। अंके कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरं। युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकांतेन भवेज्जयः॥ ॥इत्युद्योगसंजययाना
न॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक। उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः॥ पंचा

बकुलांगं गंधमादनं। पीतं पीतवर्णममाक्षिकं चिरसंदष्टं मधु मेरोः पर्वतस्य प्रपाते। तव वीक्षितं क्षमाद्दृष्टिं प्रतीक्षमाणः॥

मार्गमिवोत्पथं मन्यसे तर्कयसेऽल्पत्वेन । कल्पयसि प्रतिमानेन विधार्यमाणः । नीकंतिति क्रस्वतद्वचनं कमस्त्वा मां शुश्रूष

उद्योग माणा हुत्वा आगां यथेजः प्रजिहीर्षसि । पंचानामिव भ्रातॄणां महतां लोकचारिणां । युधिष्ठिरं हि कौंतेयं परं धर्ममिहास्थि
तं । परं गतिममित्रघ्नं त्वं जनुमिहार्हसि । भीममेनं च कौंतेयं यस्य नास्ति समो बले । विरोधं तर्कयसि महाबा
तमिव द्रुमः । सर्वशास्त्रभृतं श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव द्रुमः । सर्वशास्त्रभृतं श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव । सुहिगांडीवध
न्वानं कोनु युध्येत बुद्धिमान् । धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् । शत्रुमध्ये शरान्मुंचन् देवराडशनीमिव । सा
त्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोंधकवृष्णिषु । ध्वंसयिष्यति ते सेनां पांडवश्च हितेरतः । यः पुनः प्रतिमानेन त्रीन्लोकानतिरिच्य
ते । तं कृष्णं पुंडरीकाक्षं कोनु युध्येत बुद्धिमान् । एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबांधवाः । आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च
धनंजयः । वासुदेवोपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पांडवः । अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः । तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृ
दामर्थवादिनां । हर्वं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहं । मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शिनं । द्रोणं कर्णं च वि
कर्णं च महाराजं च बाल्हिकं । एते ह्यपि यथैवाहं मंतुमर्हसि तान्तथा । सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत । यद्वि १५५
राटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः । उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत । यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदद्भुतं । एकस्य च
बहूनां च पर्याप्तं

॥ सदवनं श्रोतुमिव ॥

तथाच सर्वाण्डवे एवमेव सर्पीता । प्रिःसाचि व्यकर्त्ता अर्जुनास्मिन्समागमे हस्तवयः । नातः पुनस्सम्प्रथास्ते हन्नीष्मादीनांभी
मादिनिर्गमाद्भयात् । विवक्षिष्यंतः पांडवाः । ध्रुमवानमिस्तात्स्यवराहिकानगतियस्य मद्भुमवङ्गतिः । शुकामाद्वसंयोगात्
रूपो द्रोणस्तान्येव मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्था यच्च मानवाः । युध्यया अस्थितं पार्थं प्रार्थीविरतिमानुषैः । आशाकांरथ
स्थाईलं पराजित्रमरिंदमः । सहदेवा कवीर्यणा कार्त्तवीर्यसमपांडवं । दिपत्येकेनावागमय चवापरानानियः । तमोर्जुनं माह
चामसमर्दे पेंद्रविक्रमं । निश्वंतमिव पश्यामि विमर्द्देस्मिन्महात्मनां । इत्येवं चिंतयन्कृष्णा महाराजं । भारत । अनि
प्रातिःसुखमस्मिन्कुरूणांशम वितया । ह्यायो द्वायायस्तु महाहरुकरूणांशश्च प्रस्थितः । आस्यांकैवे कलेदस्या
१७ तेश्रीमाद्रस्यान विद्यतां । शमोमारा चततित्यपार्थस्मात्तन विग्रहः । कुरूणां हि सदा मत्यपांडवानां च किमतरात्
॥ ॥इत्युद्योगे संजययाने ॥ ॥वैशंपायन उवाच ॥ विदुरं तद्वचः श्रुत्वा धर्मराज्ञोऽत्यमर्षणाः । आधयवि
ख्यते क्रोधं उवाच वचनं रवात् । आशकांक्षित्सविवाःपार्थाः स्तुरिति मद्भवात् । मन्यति तदयं स्वच्छतन्वतो राज नरो
सत्तमा । अकामकूपसंयोगाः । इत्यानाविशत्ताद्भुता रतः । गण्यं च याव मावा नांदेवा च मानुषं तां । इति द्वैपायनो व्या
स्मा नारदश्च महात्माः । जामदग्न्यश्च रामा मानः कथामकथयन्पुरा । नैवमानुषवान्देवाः प्रवर्तंति कदाचन । का
मात्क्रोधान्न यालोनामिहलाविनरतर्षन । यदाह्यमिश्चवायुश्च धर्मशिष्टाश्विनावपि ॥

कामद्वेषसंयोगान्नावात् । तथालोभमोहत्करणात् । नावानां प्राणिनास्तुपेक्षया । अपेक्षानिर्वृत्तेन ॥

देवषामाणपात्तदेवेभ्यस्तस्मादकषमाणस्यलोनमोहाद्यनावस्यषामारणपात्तदेववे।।तषांविक्रमिष्यतिपतिवर्द्धिष्यते

उद्योग कामयोगात्सर्वान्निरत्नपाध्याहिसर्वमासुरः।तस्मान्नभवताचिंताकार्यैषास्यात्कथंचन।दिवेष्वपेक्षकाह्ये
।तेशश्वद्भावेषुभारत।अथवेत्कामसंयोगाद्वेषोलोभश्चदृश्यते।देवेषुदेवप्रामाण्यान्नैषांतद्विक्रमिष्यतीम
मातिमंत्रितःशश्वज्जातवेदाःप्रशाम्यति।दिधक्षुःसकलांल्लोकान्परिक्षिप्यसमंततः।यद्वापरमकंतेजोयेनयुक्ता
दिवौकसः।ममाप्यनुपमंभूयोदेवेभ्योविद्धिभारत।।विदार्यमाणांवसुधांगिरीणांशिखराणिच।लोकस्यप
श्यतोराजन्स्थापयिष्याम्यमंत्रणात्।चेतनाचेतनस्यास्यजंगमस्थावरस्यच।विनाशायसमुत्पन्नंमहाघोरंम
हास्वनं।अश्मवर्षंचवायुंचशमयामीहनित्यशः।जगतःपश्यतोभीत्याभूतानामनुकंपया।स्तंभितास्वप्सुगच्छंतिम
याऽरथपदातयः।देवासुराणांभावानामहमेकःप्रवर्तिता।अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामिकार्येणकेनचित्।
तत्राश्वामेप्रवर्तंतेयत्रयत्राभिकामये।भयानकानिविषयेव्यालादीनिनसंतिमे।मंत्रगुप्तानिभूतानिनहिं
संतिभयंकराः।निकामवर्षीपर्जन्योराजन्विषयवासिनां।धर्मिष्ठाश्चप्रजाःसर्वाईतयश्चनसंतिमे।अश्विनावथवा
द्वि य्वग्नीमरुद्भिःसहवृत्रहा।धर्मश्चैवमयाद्विष्टान्नोत्सहंतेऽभिरक्षितुं।यदिह्येतेसमर्थाःस्युर्मद्विषस्त्रातुमंजसा।न १५२
स्मत्रयोदशसमाःपार्थादुःखमवाप्नुयुः।।नैवदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः।।

दिधक्षुरपिजातवेदामयानिमंत्रितोनमस्तःऽतिमंत्रेणप्रशांसतिप्रणायितुमिच्छति।स्वाप्यामिवेदाशःअन्येन।। ।।

इत्युक्त्वा इति वचनानंतरं दुर्योधनं स्पष्टंधृतराष्ट्रःनिरुक्तवैकल्पिकाद्यत्ययः।। ।।इतिदुर्योधनवाक्यं।। ध

शक्तास्त्रातुंमयाद्विष्टंसत्यमेतद्ब्रवीमिते।यदिनिध्यात्म्यहंशत्रून्यथैवनैवाद्यदिवास्फुटं।नैतद्विपन्नपूर्वंमेमित्रेष्वरिषुचोभ
योः।नविष्यतीहमिथ्यावाग्ब्रवीमिपरंतप।नान्ययान्यतरद्वर्णंचसत्यवागितिमांविदुः।।लोकसाक्षिकमेतन्ममाह
त्म्यंदिक्षुविश्रुतं।आश्वासनार्थंभवतःप्रोक्तंनश्लाघयान्वयः।नह्यहंश्लाघनोराजन्भूतपूर्वःकदाचन।असदाच
रितंह्येतद्यदात्मानंप्रशंसति।पांडवांश्चैवमत्स्यांश्चपांचालान्केकयैःसह।सात्यकिंवासुदेवंचश्रोतासि
विजितान्मया।सरितःसागरंप्राप्ययथानश्यंतिसर्वशः।तथैवतेविनंक्ष्यंतिमामासाद्यसबांधवाः।पराबुद्धिः
परंतेजोवीर्यंचपरमंममपराविद्यापरोयोगोममतेभ्योविशिष्यते।पितामहश्चद्रोणश्चकृपःशल्यःशलस्तथा
।अस्त्रेषुयत्प्रजानंतिसर्वंतन्ममविद्यते।इत्युक्त्वासंजयंभूयःपर्यपृच्छतभारत।ज्ञात्वायुयुत्सुःकार्याणिप्राप्तका
लमरिंदम।। ।।इत्युद्योगसंजययाने।। वैशंपायनउवाच।। ।।तथातुपृच्छंतमतीवपार्थंवैचित्रवीर्यंतमचिंतयित्वा
।उवाचकर्णोधृतराष्ट्रपुत्रंप्रहर्षयन्संसदिकौरवाणां।मिथ्याप्रतिज्ञायमयायदस्त्रंरामाद्धृतंब्रह्ममयंपुरस्तात्।विज्ञायते
नास्मितदेवमुक्तोस्त्वंतकालेप्रतिभास्यतीति।महापराधेह्यपितत्रतेनमहर्षिणाहंगुरुणाचशप्तः।शक्तःप्रदग्धुंह्य
तितिग्मतेजाःससागरामप्यवनिंमहर्षिः।प्रसादितंह्यस्यमयामनोभूच्छुश्रूषयास्वेनचपौरुषेण।तदस्तिचास्त्रंममचा

प्रधने सेनापतौ ॥ पिदिते योत्स्ये इदं निष्यामीति यास्य प्रतिज्ञा तया यं सत्यप्रतिज्ञ एव ॥ किलेत्युपालंभः ॥

उद्योग वेद्योपतस्माच्च मर्योस्मि मेषनारः ॥ निमेषमात्रान्नष्टं विषमादेव वाप्ययं चालकरूपमस्यात् ॥ नित्यपार्थान्सह दूतत्वेपोते ॥ इयं का-
नदृष्टाः स्तुजितान्यऋपे ॥ पितामह स्त्विह स्तुते समीप्ये द्रोणाश्वत्थाम सर्वे तत्रारं ड्डुरूयाः ॥ यथा प्रधानतनबलेनगवा पार्थाहं निष्यामि मि
मिषन्नारः ॥ एवं ब्रुवंतं तं तत्रुवाच भीष्मः ॥ किं कच सकालपरीत बुद्धे ॥ तत्क संजानामि यथा प्रधने दृते हता स्युः हि तराद्यु न्या ॥ य ॥
त्वाऽडवंदास्यता कृते दिक्कु स्थिता ॥ यतन धनं जयेन स्तु विवर्तक र्मनियंत्रु मात्मा दुक्रुष्णेन या विसर्ह बाधवेन ॥ याचापि चास्ति किंचिद
न्नाधिप स्तरदो महात्मा भगवान्महेन्द्रः ॥ अस्माकृतांतो सम ॥ विज्ञासा विक्रादत्तो ड्डृष्यामि क्रमाव ॥ यस्तेचारः सर्प्पस्तुरखो वि
न्नातिसदा ग्रमाल्पमीहित ॥ घ्ययन्नात ॥ सपांडुपुत्रा निहत ॥ कारोघे समदत्त या या स्पति कर्णीताचः ॥ बाणस्पानो मस्य चकर्स
हंता किरीटिं नरस्तु निवासुदेवः ॥ यस्त्वाहं ग्रानांच वरीयसा च हंतारि स्त्रिणां तु मुलेश गाटे ॥ कर्ण उवाच ॥ असंशयं ते तलिपति
ये योत्स्य स्त्र याचत्वया त्वं आ तातामहात्मा ॥ अद्य दृडक्रः सुरूपं तु किंचित्पितामहस्त्र स्य फलं स्तु गोत्रु ॥ नोस्यामि यास्त्राणि न जातु
मरस्ये पितामहो ड्डृष्यति मां समायां ॥ व्यपिप्रज्ञा ॥ तत्रु मम प्रतावेक्ष्यं नि सार्वे च विन्वमि पालाः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्यवमु
क्त्वा महाधनुष्मान् हिवासनो स्वं भवनं जगाम ॥ भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ सत्यप्रतिज्ञः कि १५२
लसूत

२

लोकत्रयं ह्विनीमसेनारयं प्रत्रपति ॥ तथा ताय तेना रापयो क्षमारणां रूपं कथं सहेत कथं शक्नुयात् ॥ भीमस्य पति राधकबाल ॥ नादवं
न विषाघति ज्ञानामि ष्या मव चिति ॥ यदयमस्य कृप्रति ज्ञाकृतवाघ्रातनपति ज्ञा हृध्य मिवमत्पु जो तमित्यर्थः ॥ ब्रह्मः ब्राह्मणो ॥ त्वाला
उत्तस्त्वाथा समन्नारं विषाद्दतकस्मात्तु ॥ स्कूदं पति स्कूर्य्य शिरांसि निवा ॥ लोकत्रयं प्रत्रयत भीमसेनात् ॥ आ वेत्स कालिंग न्नय इथे
तिष्ठ४ प्रावदिह्नाज तिवाक्लिकिंच ॥ अहं हनिष्यामि महारयास्वा सहस्त्रशः साद्युत शाखो या धत्रायदेव शास्ममगवत्यनिंधे ब्रह्म
स्त्रुवाणाः ह्नतवा स्त्रु दस्त्रु ॥ तदिवध मर्त्तु त पश्चत पश्यं वेकन्नीन स्या धमत्रूरू भस्मात ॥ त्याक्तवा कार्य्यतीत इत्ती ह्मनि हि प्य
शास्त्राणि गातेच कर्णः विचित्रवीर्यस्य सुतात्स्य बुद्धिं ड्व्याधनः शा नन् देवमाप ॥ ॥ इत्युद्योगे सैन्यनिर्याण ॥ ॥
दुर्योधन उवाच ॥ ॥ सहशानो मत्ताष्य सुमर्वेषो तुल्यजन्मनो ॥ कथमकां तता स्त्रसेषा घा नामन्पा जयं वयं चात पितु
व्यमेनवर्वसा पावतः॥ ल्पा विवीर्ण्य णाद्यरा क्रमिः ॥ सामिनवे वमा विवप्राति निप्रस्तुलन ॥ अस्त्रोण या धत्रु स्पाप्नु ॥ शा ध्व्यको शाजतया ॥ सर्वस्य सम अस्त्रलाघव
जातीया सर्वैमा चक्षयान य ॥ पितामह विजानीषे पार्थिवि जयं कथं ॥ नाहं न व तिनश्शेणान क्राफ्न वबा किंके ॥ सान्नपु त्रतरं ड्डुपराक्र योग्यापपावः
म्पसमारनेमाश्चहं विफर्वन काणमित्रा ता ड्गासनस्यामि ॥ पांडवान्समरे यं च दनिष्यामि शितिः शरैः ॥ ततो राजन्महाराज्ञा विविधि धिन्मूरि दक्षि
णाः ॥ ब्राह्मणा स्पृय्यिष्यामि गो निरनिर्देनेन च ॥ महायरिसा विकर्णिष्यंतिपेत्रायानि च तेजना

नंश्रुवाणाः ॥ कृतवान स्वी कृतवान ॥ लाघवयोग्यान तु ॥ लाघवयोग्या श्च वलाघव संघानां स्वाधीनत्वं योग्या अभ्यासः ॥ परिनि विष्यं
तिष्यतिष्य्य तिनिवृ प्रच्यति ॥ त्यदो नं पुद्वमातिदकामस्य न कार ॥

अत्रस्त्विनाशनो कारहिताः तत्रलेयथा नोरहिता बहुध्यंति वक्रा निःसहिताः। निःश्रेयसं प्राकृ योधैर्मामिका अश्वमनहन्ता।।निःश्रेयसं
प्राक् वक्ष्यमाणं। दमरागद्वेषादिपनयनं। तस्य दमस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावत् सम्यगुपपद्यते। उपपन्न गुणगतं भवति। दमो विदानं तपो।
ज्ञानमधीतं चानुवर्तते। यत्रैतत्त्रयः संभवंति। दमामयाधिनो लोभ्यो दांतस्य सदा नयं वृतानां। मत्सुदयः मह द्रक्ष्यति हृदि खाद्दृष्टपरि

अत त्विमानि वज्रलेवाकृ निर्मामिकारणा। पंचपंचतन्मात्रनिरयनागसमाकुलाः। तदा दर्पं विमाङ्ग्यति पांडवाः मन्द कश्च ब
।। ।।विदुर उवाच।। इहेति। अथ यस्मात् कृतदानिश्चितदर्शिनः बाह्यशास्त्रविज्ञानपरा दमा धर्मः सनातनः। तस्य पदानं क्षमा सि
द्धिर्यथावदुपपद्यते। दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते। दमात्तेजो विवर्धयति पवित्रं दमउत्तमं। विपाप्मा वृद्धतेजाः स्तु
रुषो विंदति महत्। क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदांतेभ्यः सदा भयं। तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं ब्रह्मसृष्टं स्वयंभुवा। आश्रमेषु च
चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतं। तस्य लिंगं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः। क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं। इंद्रियाभिज
यो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलं। अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्दधानता। कामाला नश्च दर्पश्चमन्तु निंदा विकत्थनं।।

पा तपि संतोषवत्त्वं। ममता वैरिमित्रयोः। आर्जवं उपचित क्रियाधैर्यं। सुखसाधनं। प्राप्तिप्रत्यय। मार्दवं पक्ष्यानाम्
अपायलं स्थिरता। असंरंभो ऽद्रोहकोधत्वं। संतोषः सुखसाधनानामपि परितोषः। अद्धा धर्मोऽस्तीति धीः। कामो योषिदिच्छा १५३
लोभः कार्पण्यं।। मोहा विपरीतज्ञानं। मन्युः क्रोधः।।

त्वं तनि दर्शनी। अर्जुनस्तत्र यथा कार्यो किंपुनः सर्वएवते। तस्मात्तु न निजानीहि भ्रातृंश्च परियालय।। ।।इत्युद्योगेसं
जययाने।। ।।वैशंपायन।। ।।एवमुक्तो महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः पुनः एव माहात्मागः संजयं पर्यपृच्छत। कृ
हि संजय एवं वासुदेवादनंतरं यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे।। ।।संजय उवाच।। ।।वासुदेववचः श्रुत्वा
कुंतीपुत्रो धनंजयः। उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः।। पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय। द्रोणं कृपं च कर्णं
च महाराजं च बाह्लिकं। द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलं। दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिं। विकर्णं चि
त्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवं। विंदानुविंदावावंत्यौ दुर्मुखं चापि कौरवं। सैंधवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च। भगदत्तं
च राजानं जलसंधं च पार्थिवं। ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थं मृत्युर्वशं पांडवाग्नौ प्रदी
प्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुं। यथान्यायं कौशल्यं वंदनं च समागता मद्वचनेन वाच्याः। इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सु
योधनं पापकृतां निधानं। अमर्षिणं दुर्मतिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धं। सर्वं समग्रं मद्वचनं समग्रं महा
मात्यं संजय श्रावयेथाः। एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां ततो ऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यं। प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमांल्लोहितांतायताक्षः। यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितं। तथैव वाच्यं भवता



कृपाऐ र पिप
नैरप ७

इति संजययाने ॥ ॥आत्मनो निश्चयं सारासारविवेकं । तथा पांडवानां ॥

उद्योग

हि मद्वचः समागते भूमिपे पुमर्वशि ॥ महाप्राज्ञोरथ्यो वायुतो हन्ते शत्रुः स्वचेण स्ववल्लाय हारि स्या । यथा न होनः
कि यते नदा हि निमेत्य सर्वे प्रयत धमा द्वताः ॥ न चेत्प्रयत्नमित्रघातिनो युधिष्ठिरस्या मम मीश्रितं स्वकं । न यानि व
ःशास्त्रप्रदानिकं जनान्विंशांपि चूर्णान् शिवांचितांचरेः । ततोहमागमं पूर्वं तदाऽनेजयं वचो जिवितनस्य तुल्यरः ॥
जवेन संज्ञा महामरद्भुते नवांतिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ ॥ महाभारते उद्योगपर्वणि संजययाने समाप्तं ॥ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ ॥दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो ऽप्रतिनंदति । तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ उत्थितेषु मह
राज पृथिव्यां सर्वराजसु । रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे । आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः । आत्मनश्च प
रेषां च पांडवानां च निश्चयं ॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचित्त्वं
पांडवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ॥
स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न संति ॥ ॥संजय उवाच ॥ ॥न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किंचिदसूय
या हि त्वां प्रविशेत राजन् । आनयस्व पितरं संशितव्रतं गांधारीं च महिषीमाजमीढ । तौ ते ऽसूयां विनयेतां नरेंद्र ध १५६
लोक
र्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ॥ ॥

कामात्सूनमितौ अन्यत्र वसुदेवनाप्याध्यायं तत्त्वतायोरनिस्वात् ॥ सार्वभौमराज्ञा मनावायसर्वानिवाय । संमितौ तौ पर्यासौ । द्यां पुलोक
मन्यत्र मन्यलोकं । समास्थाय यानिश्चयमनस्विना वासुदेवस्य तच्चक्रं सुदर्शनं मायया वर्तते अनेकदेवाप्यापि चान्मायानिश्चलं । तत्र
तयोस्तुद्वा संनिधौ सदेयं कृत्स्नं मतं कश्यपाद्यायाधिति ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य चाभ्यु त्रिकालदर्शान् गणान्धृतराष्ट्रे महामुनिः
पेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ व्यास उवाच ॥ ॥संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुंक्ते । स
र्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथावद्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि संजययाने संधौ ॥ ॥संजय उवाच ॥ अर्जुनो वा
सुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ । कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ । द्यामंतरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रं तद्वासुदे
वस्य मायया वर्तते विभो । सापह्नवं कौरवेषु पांडवानां सुसंमतं । भूयश्चैव पृच्छसे पांडवान्प्रति । सारासारबलं ज्ञातुं तत्समा दर्शनं
सेन मे शृणु नरकं शंबरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः । जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निव महाबलः । पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव पुरुषो
त्तमः मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पांडवान्प्रति । सारासारबलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ॥
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः । सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः । भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः । न तु कृ
त्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनं ॥
शकै
चक्रं स्वस्य तस्य लोकस्य स्मरणी । यो मन्यत्र ददत्स्यादन तिष्ठती सुकर्मा । सापह्नवं सासहं । पांडवेषु तथैवायं संमतं तथा । विनतकं तं
सैन्यं शावामयोरमानस्मृणु ॥

उद्योग विवेष्टयत्याहरणोति॥ सत्वं न सत्वं चलस्थाणिवात् सामात्मनात्मनो कर्ष्टत्व प्रति पादनात्। कालचक्रं संवत्सरादि। जगच्चक्रं जंगमादि युगचक्रं कृतादि। आत्मयोगेनात्मबलमाया च कर्मविना परिवर्तयति। तत्र श्रुतिः स्मृतिश्च

यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः। ततो भवति गोविंदो यतः कृष्णस्ततो जयः॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः॥ विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः॥ स कृत्वा पांडवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव। अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान्॥ कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः। आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशं॥ कालस्य च हि मृत्योश्च जंगमस्थावरस्य च। ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः। कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः॥ तेन वंचयते लोकान्मायायोगेन केशवः॥ ये तमेव प्रपद्यंते न ते मुह्यंति मानवाः॥ इत्युद्योगे यानसंधौ॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरं। कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय॥ संजय उवाच॥ शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते। विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवं॥ विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनं। कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययं॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने। यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनं॥ संजय उवाच ॥२५७॥

ध्वस्तो विद्याहीनः। विद्या तत्वज्ञानं। त्रियुगं युगत्रये प्रादुर्भूतं धर्माणां प्रवृत्तिः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। कृते शुक्लः चतुर्बाहुः। त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ। द्वापरे पीतवर्णोऽसौ। कलौ कृष्णो हरिः स्मृतः। इत्येवं तेन परिव्याप्त। ॥रामः॥

वृथा धर्मं माचा चरणं दोषदर्शनपरं निष्प्रतिज्ञं। तदानंद भगमं वेधा शुद्धभावेन तत्समीपं यास्यामि। शुद्धभक्तिः अधोगामी। वर्धयं नाथं स्मारं हृषीकेशं जानाति — — यस्य रागं नित्यं प्रत्यक्षवत्कार्यं तत्त्वं जानाति। नेमीमां हतः जनाः सिता बद्धाः पाशैः अंधनेनाथ...

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे। शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनं॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनं। आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवं॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति। प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवं॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ अवाग्गांधारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः॥ ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः॥ गांधार्युवाच॥ ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग। ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश॥ वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन्॥ निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः॥ व्यास उवाच॥ प्रियोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे। यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते॥ जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परं। शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात्॥ वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः। सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः॥ यमस्य वशमायांति काममूढाः पुनः पुनः॥ अंधनेत्रा यथैवांधा नीयमानाः स्वकर्मभिः॥ एकः एकायनः पंथा येन यांति मनीषिणः॥ तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अंग संजय मे शंस पंथानमकुतोभयं॥

पाकाय यथां तं धनेनात्म कर्तारिणीः। यथांऽधेनेवांऽधस्तिष्ठति॥ यथांधेन नीयमाना अंधा यथा सम्यग्वर्त्मनि गंतुं शक्ता न भवंति तथा कामेन बद्धा एकत्वेनात्मपायेन कामात्मानो यमस्य

उद्योग

वचां यांति। एकायनमेक एवायनं वर्त्मयत्र। प्रथितिनिःश्रेयसमार्गमिति निहि स्वर्गविकर्माने देनतनापिकर्मानिरः। तं पंथानमात्मानं तत्व
ज्ञान दृष्टांत नेव हृत्तु नामसंस्त्रुहृष्टो नान्वेति। एतेन तत्त्वज्ञानरूपस्य वासुदेवस्य तस्य पंथान आत्मकृतात्मत्व मितिद र्शितं। अकृतात्म
त्वं कृतात्मत्व भावः तत्र कृतात्मत्वं व्याचष्टे। आत्मना स्थिति। आत्मनः क्रियासंस्काराज्ञानाद्यापत्ता पादनं नत्स्यापाय इंद्रियनियरो
विषयेभ्याहरणं तस्य हेतुमाह इंद्रियाणामिति। उदीर्णानां विषयाभिमुखानां कामविषयस्तेनसहत्याग इति योगः अप्रमादस्तत्रात्म

पंथानमकृतोत्ये। येन गछ्यारुषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमां॥ संजय उवाच॥ नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्द
नं। आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात्। इंद्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः। अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञान
योनिरसंशयं। इंद्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतंद्रितः। बुद्धिश्च मा च्यवेत नियच्छ मायतस्ततः। एतज्ज्ञानं विद्धि विप्रा ध्रुवमि
द्रियधारणं। एतज्ज्ञानं च पंथाश्च येन यांति मनीषिणः। अप्राप्यः केशवो राजन्निंद्रियैरकृतात्मभिः। आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्व
प्रसीदति॥ ॥इष्टो योगो ध्यानसंस्थः॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजय ब्रूहि पृच्छते। नाम कर्मार्थवित्तात प्राप्नु
यां पुरुषोत्तम
नावनात्। अविहिंसा ज्ञानयोनिर्हिंसया बाधापायोत्पादनं तद्रसवत्त्वात्रामविषयानापञ्चामनियच्छात्मपरं तया विष
यध्यानि वर्तयात्मना बुद्धिं। ज्ञानं ज्ञानसाधनं आगमाधिगतोऽपनिषदाधिगतात्पोगात्तु ज्ञानपूर्वकारात्। क्रियमाणात्। वशीव
शीकृतत्रिशरीरकृतत्वो आत्मतत्त्वे तत्र वैप्रसादतीत्यनेयोद्दत्ति॥ ध्यानसंस्थौ॥ ॥तस्य नामानि कर्मणा सहितो त्यनिर्मकर्मार्थ १५८
ानविद्धित्वतदेहिनीनामादस्मात्। प्राप्नुयां ज्ञानेन पुरुषोत्तममित्यर्थः॥ ॥

नावक्तत्वा मिजानेऽस्मराभितावदष्याभी तिशेषः। एकादशाज्ञानादेव्वर भ्रमे मेत्यात्। अनवद्येद्यः कर्म्मादिवि तिर्गुणो
रिसर्गः। वसनावासनात्वात् पवित्रमात्राणां वास्मि मिदं सर्वे मिति श्रुते। तत्व देवसु वा वासुदेवात्ववा वा दीर्घश्चांदसः। दे
वयोनिता देवानामायुर्निः कारणं तस्मा देव वादि ति। शेषः। दृषाभां वा दृषः मे क्रापितनत। य उक्तमयप एवसमसर्जा दि
ताश्च वीर्य्यमवासृजदिति। तथा विस्नुः चंद्रसितस्या दीनाथुपलक्षणं। एणाद्ये वाकु प्रत्ययस्कार श्चसकारस्य। एव
मन्यास्वपि संज्ञासु प्रकृतिप्रत्ययविभागाऊह्य। मौनाद्ध्यानात् दिति। मौनं च ध्यानं च ताभ्यां युक्तो माधवः गांधज गातसे

संजय उवाच॥ श्रुतं मे वासुदेवस्य नाम निर्वचनं शुभं। यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः। वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देव
योनितः। वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष उच्यते। मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवं। सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधु
सूदनः। कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः। पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्ष
यमव्ययं। तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः॥
ज्ञायामिति योगविनागाः प्रत्ययः। योगाद्युक्तिनिमित्तं योगादित्यत्र च कारो
नित्रकमः। ततेमौनाद्ध्यानाद्योगाद्युक्तितिमित्तान्माधवं विद्धीत्यर्थः। यद्वा योगादिति मं बधादित्यर्थः। तथा च तद्धितप्रत्ययापोक्षुक्
नं योगादित्यत्वात्मध्यात्मयोगो यको स्यनिमित्तेनोक्तः इति व्याख्यानं। माध्यानव्यतिरेकस्य तस्या नावात्। सर्वतत्त्वमयत्वात् सर्व
तत्वं पृथिव्यादयो विषयाः। तत्त्वं च श्रुत्वमाधने तयामधुशाह्वाः। तेषां तत्वलयात्। असो। तेषां हंता सूदनाश्च ति मधुहा मधुसूदनश्चेति

[illegible]

७योग नामद्वयं कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति व्यासवचनात् तथा यदनंतरामकारानिर्दिष्टनिवाचकः — अनंतविद्या
यश्चतरा हरलोपात् एवं चक्रविपदस्य कारलोपे सति कर्त्रीपि च प्रत्ययः तथाच पुरुषः सावतकलजः ते — — नृनि
शेषः ग्रामिलोकस्य प्राणिसुखसंपादनात्त्वमारंतत्कर्तव्यो क्रमेण भवति। उडरीकं हृत्पुंडरीकं धर्मस्थानमस्य तद्व — — स
र्वेषां हृदयमध्ये मिथ्या व्ययमपवृत्य इति तेनमनावत् भवात् पुंडरीकमध्ये धर्मतयस्य संबंधेन भवतीति पुंडरीकाक्षः —
— — स्वजनानीहयति — — नीतिजनाईनः नव्यवतिनाव्यतेन अपतिसवात् बलात्। नहीय ततनान्यशास्युतोन भवति
यतः सर्वे नव्यवतेयत्र सर्वान्नहीयात्। सवतस्माद् वतस्थाः स्मादार्षना इषने हुणः। जजायतेजनित्राय मजस्तस्मादनीकार्जितः। देवा
नां स्वप्रकाशात्वात्महादरा दिवि तुः इयामिस्वास्सुखेषु र्ष्या इषा कश्चि भक्षति वाक्यानं दसीविशेषत्वात्नतो क्वरिति
स्मृतः। अधोनक्षीयतजातुपस्मात्तस्मादधोक्षजः॥
विपाग स्त्रियवि। आर्षता जगतर्क ऋषि ह्नणः। कृषणं अष्टसात्मानमाकृत
इति कर्त्तारि नद्यादर्स्भे नजायते जनिता पिता तघानी कश्चिदिति जाभ्यां निमित्तान्यासजः। देवानां स्वप्रकाशत्वात् उदर — — नो
रुद्रतस्य ज्ञानार्थे वाह। इमाहाम इति दाम्मादरः। दर्पाहर्षिः सुखात् कंकमिति दिसुखनामेषु स्वेषु ध्यादीशः। महीइति चांद
संज्ञादस्योनामा महीमुहीनिषेद्ध दर्शनात्। नवाकुन्यां विभनीतिमहाद्यानाक्रयस्य महान्नाकः। इकाराकार श्रोदमः। अधोन २५७
तीयमजात उन्नादिवादत्स्वधइतिपदमास्य रुद्राद्वयजकाराजातुरादाय॥ ॥
॥९॥
नराणां जीवानामयनात्त्वात् स हरत्नां। स्रष्टा। विश्वस्य करातीति हरुः उदस्यांत वल्कुलं चंदसीति। ननतः सदन मेवसद
रं अलयेकरात लिमसत्किरंतलिंगं॥ तत्रातिशायानन्तमपस कारका स्पाचोकारः। अमता नित्यस्यभावाजनक
: माता निसस्याप्यथ: अपय ल प्राणानीति स्रुत्स्यामिदंसवसर्वयरे। नादातिभतस्यहेतु सत्वमवाप्यस्द्दे तापुपवा
रातश्रवर्तेतएव सर्व शस्यज्ञानादित्यत्रापिनिमित्त उपचारः। शत्यपरं इत्सरणि घतिहितः। कामनेतस्मात्संल
नरा एगमयनाघापितमतानारायणः स्मृतः। हरणात् मनाघापितोतापिडफषेःनमः। अतसत्स्यसत्स्यावसर्व
स्य प्रतवाप्ययाः सर्वस्यचस ऽरज्ञानासर्वमेतदच्दं त। सात्पवृतिष्ठितःकृत्स्नः मत्यमवस्थितिः हितासत्ता स
त्पव ग्माविंर तस्मात्सत्वापिनामततः। विष्णुविक्रमणात् इनोऽयन जिष्णुरुच्यते। शाश्वतत्वादनंतश्चगोविंदो
वेदनाद्गवाम्। अनंतकलरतुत्नतनाम स्यातपृशः। एवं विधधर्मेनित्यो नगवान्मधुसूदनः। आगता रिमदा
बाकशर्त्रांसा एयमच्युतः॥ इत्युद्योगयानसंधौ॥ धृतराष्ट्रउवाच॥ चक्षुष्मतां विस्पृहयामिसंजययद्रक्ष्यंति
एवाशुदेवसमीप। विनाजमानेनवपुषापरमेणप्रकाशयंतं प्रदिशादिशस्थ।
तमसो नात्वादसः अतद्वम सस्वाकृस्व। उपादानेनविरुध्यगो विदोविष्णुरितिनिमित्तांतरं विक्रमणात्त्वाप नात्। आ
श्वतत्वानित्यत्वात्। गवांगोवर्धनेधारणेनावेदनात्। भास: अतत्वमसत्वाकृस्व। उपादानेन विषयजातं करुत्ततन
मास्यततवस्थिरं चादिवमासजनयति। आरब्धांसमहिंसाकरुपांडवाया स्नादर्थ॥ ॥

नारतानां मदीयानां संजयानां च समर्दनीमां हृष्यां शंकरीं ख्यप्रमार्थ्यवात। बुद्धमक्लिष्टिनिमिष्टिः। पराकृतां पराप्याम
कृतां। वाच संजय वाचा मा श्रयं। यत्तोनाभुक्तेद्गणांकलनामाश्रयभूपचारणा। नमिःया दिचक्रचक्रच्छेत्तरश्चित्वा

ईश्वरं त्वमारतीं नारतीं मारतानामनर्थ्यजनीयां शंकरीं संजयानां। बुद्ध्यपक्लिष्टहृष्टायामतिंद्यां पराकृतामपराकृतामपरू
पा। सभुद्यतेसमाव्तामकरूपं पालनार्थमुखसंयावानां। निरंतारंच्छासमनेचात्रवाणां बुद्ध्यलंतचं पत्ताविपङ्गासि। इष्टारो
दिकरवृक्षं समस्तामहात्मानं चोभु दुर्गां वारणं। बुद्धेनंवाचमनुष्यं मत्कृपा हृष्टिश्रेष्ठमाद्यंतमरीयात्मकश्चिसम।
ततंतमविप। श्रुतं वाचः संजयकलशपत्नीनां। अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम। स दस्रगणां कुरु
षु गुणानां नादिमध्यानमनंतकीर्तिं। शुक्रस्य धातारमजं च नित्यं परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये। त्रैलोक्यनिर्माण
करं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसां। नराधिपानां विदुषां प्रधानमिंद्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये॥ ॥इत्युद्योग
यानसंधिः समाप्तः॥ वैशंपायन उवाच॥ संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः। अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं
सर्वसात्वतां। अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल। न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत्। त्वां हि माधव माश्रित्य
त्य। अरिष्टोऽद्दिंमितो। एपस्पतितस्यारिष्टानमिरिति। नमा गरुडरूपं सुपर्णं सुपर्णं प्रजानां हरिं हर्त्री
आदिकारणं मध्यस्थितेह्नत्वं। आत्तांविनाशकांतत्वा देलमतएवाति नित्यं जनित्रं जनयितारं पितरं॥ ॥इति १६०
यानसंधिः॥ ॥

मोघदर्पितं वृथा दर्पंवीर्यामावात्। अनुतुष्य इहप्रार्थयामहे। विहतांतरः प्रकाशितभावः। संजयो यस्त्वब्रवीत्। वयं शांतिवि
रशांति। असंबद्धरूपं। बमनाः ज्ञातवान्। तस्मिन् समये। कृतनियमयाप्ताननंतरमस्माकं राज्यदानसमायप्रतिज्ञाया
निर्नया मोघदर्पितं। धर्मराज्ञः सदामात्यस्य मत्तेमनुयुक्तं। यथा हि सर्वसिद्धिप्रक्षुपामितिह्ललीनरिरमातयातपांड
वास्या। पाइयस्थानमहात्मायात्॥ भगवानुवाच॥ अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितं। करिष्यामि हि तत्
सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत॥ युधिष्ठिर उवाच॥ श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितं। एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां
यदब्रवीत्॥ तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतांतरः। यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन्। अप्रदानेन राज्यस्य शांतिम
स्मासु मार्गति। लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः। यत्तु द्वादश वर्षाणि वने निर्युषिता वयं। छद्मना शरदं चैकां धृतरा
ष्ट्रस्य शासनात्। स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो। नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः। गृद्धो राजा धृतरा
ष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति। वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मंदस्यान्वेति शासनं। सुयोधनमतं तिष्ठन् राजास्मासु जनार्दन। मिथ्याचरति लुब्धः
सन्चरन्प्रियमात्मनः। इतो दुःखतरं किं नु यदहं मातरं ततः। संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन। काशिभिश्चेदिपां
चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन। भवता चैव नाथेन पंच ग्रामा वृता मया। अविस्थलं वृकस्थलं माकंदी वारणावतं। अवसानं च गोवि
द कंचिदेवात्र पंचमं। पंच नस्तात दीयंतां ग्रामा वा नगराणि वा। वसेम सहिता यत्र मा च नो भरता नशन्॥

मितिचिंतयिवानास्मनस्कवंतः। अंतातान्येषां परित्यागो मिशंकेमं। मातृमित्राणां वा विध्वंसं कर्तुं न शक्यात॥

आत्मान्यवस्याम्यं पञ्चद्रमस्मीतिमद्वा। पश्यार्थिलाने दोषमाह। कलिजातास्यतिदृस्पद्या। ननप्रज्ञानं दोषगुणाज्ञानं। उरु
षस्यस्वभावतः स्वदोषात्। श्रीर्दताउरुषस्वभावतः स्वदोषात्। श्रीर्दताउरुषं इति। लाभेनविनार्जनाभावे दोषमाह। श्रध

नचतानपिद्धात्माश्वनैराश्रइमन्यता। स्याम्यमास्य निमर्वासावताद्ध स्वतरेद्वकि। कुलेजा तस्यद्दृस्पएरविश्रेष्ठद
ध्यतः। लोने: प्रज्ञानमाहूतिपज्ञाहृतिदत्ताकियं। क्रोदता बाधतेधर्मं धर्मोहूति दतः श्रियं। श्रीर्दताउरुषं इति उरुषस्याध
नेवधः। अधनाहिनिवर्तते ज्ञातयः सुहृदोद्विजाः। अउष्पादफलो। द्रुह्याद्यथाकलपतत्रिणाः। एतद्धमरणं तानयन्त्र
पतिताए घः। अज्ञातयाविनिवर्तन्ते नाधतमद्यादिवासवः। नातः पापीयसीकांचिदवस्थांशंवरो ब्रवीत्। यत्रनैवाद्यनप्रात
र्भोजनं प्रतिदृश्यते। धनमाकुः परंधर्मं धनसर्वप्रतिष्ठितं। जीवंतिधनिनोलोके मृताय वधनानराः। येधनादपकर्षंति
नरंस्वबलमाश्रिताः। तेधर्ममर्थंकामंचपमथ्नंतिनरंचतं। एतामवस्थांप्राप्येके मरणंव विरेजिनाः। ग्रामायैके वनायै
कनाशायैकप्रवव्रजुः। उन्मादमेके पुष्यंति यान्त्यन्ये द्विषतां वशं। दास्यमेके चगच्छंति परेषामर्थहेतुना। आपदे
वास्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसी। श्रियोविनाशस्तद्धस्यनिमित्तंधर्मकामयोः॥

नाहिति। घतमद्यातप्रगतमनसः। तधर्ममर्थंकामंच हेष्यस्यप्रमथ्नंति। नरंचाहष्यं। एतामदीयां। मरणांस्त्रदूप्रवग्रामा १६१
य केचिदस्यन्त्रग्रामवस्तुंप्रवव्रजुर्द्दष्टा निर्गताः। नाशायमरणाय। आपदा श्रियाविनाशरूपात्। मरणादतिरिच्यातस्तस्य
तस्याः श्रियादियस्मात्सत्पुरुषधर्मकामयोनिमित्तं यज्ञादिद्वारा हिवा।

न दिस्यवपंचम्यर्थः। एवंच धर्म्यकामानावादायव्रः। परलोके इहलोकयामृतिः मरणातिरिकं दुःखीयित्वं। मरणस्यापथ्यरता मा
ह। यदस्यत्ति। धर्म्यमाउषधर्मप्रासंज्ञा स्तुतमनादि। सर्गलोकवर्त्म। लोकवेमाधरणं वर्त्म। लोततमस्तात्सर्वतः। सर्वंदर

यदस्यधर्म्यमरणंशाश्वतंलोकवर्त्मतत्। समंतात्सर्वभूतानां नतदत्येति कश्चन। नतथावाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनोजनः। य
थाभद्रांश्रियंप्राप्यतयाहीनः सुखेधितः। सतदात्मापराधेनसंप्राप्तोव्यसनं महत्। सेन्द्रान् गर्हयतादेवान्नात्मानंचकथंचन। नचा
स्यसर्वशास्त्राणि प्रभवंतिनिवर्हणे। सातिकुध्यतिभृत्यानांसुहृदश्चाप्यसूयति। तंतदामन्युरेवैति संमोहंप्रतिपद्यते। सामात्
स्यमर्वशास्त्राणि प्रभवंतिनिवर्हणे। सोतिक्रुध्यति मृत्यानां सुहृदश्चाप्यसूयति। तंतदामन्युरेवैतिसमूढ्यमप्रपद्यते। समोहव
वशमापन्नः क्रूरंकर्मनिषेवते। पापकर्मक्रियाचैवसोकार्ष्टयापापकर्मणां। तांचस्त्वबुध्यते कृष्णनरकायैवगच्छति। तस्यबाधः २४
प्रज्ञाबोधसाधनं चेत्तुतारिष्यति। प्रज्ञालाभेदिदृरुषः शास्त्राणिपवाधचेत्तता। शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मंतस्याङ्गंपरमं क्रोमोहिंसायंपु
दृष्टितस्ययारनिवदते। आमान्यसायाद्ववतितावद्ववति धरुषः। धर्मनित्यः प्रशांतात्मा कार्ययोगवहः सदा। नाधर्म्मेकुरुतेबुद्धि ४२
नचपापप्रवर्तते। न्हृक्काकावाविष्टहीनानवस्त्रीन पुनः। सुमान्नास्याधिका। राधर्मस्तिपथाम्रहृत्तापिवम। कामाद्रवीति व
वाप्यपिन्हनात्मानमवेचा। तेनाप्नुनर्ज्ञेडतिमाकाशात्पापकर्मणः॥

संकरंधर्मसंकरं ब्राह्मणाः इत्रधर्ममित्यादि। प्रज्ञा
तानामध्येनकश्चित्रदत्तनिच्छतिकामतिमिगर्हणानिदा। मन्युःशोकः। संकरंधर्मसंकरंब्राह्मणाः इत्रधर्ममित्यादि। प्रज्ञा
विवेकः। तस्यधर्मस्यकार्ययोगः। कर्तव्योयोगस्तद्वहः। नमुधिकुरुते। उक्तान्यस्ववर्तते। अफ्ताको विषहोभवतिसक्रिया
नावात्तानस्थातिविमुह्यवान्रुपमान्॥ ॥ ॥ ×संकरं तेननष्यति। संकरानरकायैव × हतनाउसिपा। उपलि॥ ×

नात्र्वधिया यद्दणालानद्यापस्तुक्तो तदस्मात्वचमरणा॥ धिक्यमनिधमयदर्वीपदस्मल्पदोषवान्सूरूतो ति॥ न वा तदेध मिनिश
उद्योग यमः कल्पत्वृथमः प्रकारःसमस्तवृत्ता स्तुल्य सुखदुःखा॥ असंखबाबांधवा इह शाङ्गल्पत्रय॥ कपालं मिक्षापात्रे॥ यथागता
तदिदं मयि तदहं प्रत्यक्तं मधुरूहत्र॥ यथा राजा तत्पतिनिषेधो वसामि वसनी विमाः॥ ननु यं नश्रियं सहमलं न्यायतके न वित
॥ अन्नेनोयतमानानां वधश्चेद पि माधुतहातत्तनः घ यमः कल्पोपद्यातनमाधव॥ पूर्वातां समस्तवृत्तास्त्रियं तामसुवीम
हि॥ न त्रिषापरमाकाष्ठायां इकम्यच्छियो दयः। उदयं कोरवा हत्वा तानिराशाणपवानुमः॥ युक्तनःस्तुरसंबधान्ननाथ्याः
कुलनमवः॥ नपामप्रसवधः कार्यः किंतु नायस्तुरीदृशा॥ ज्ञातमस्थो वेदविधिषा सत्यमार्तुरवस्तुतः॥ तेषां वधो ति पापी
यान् किंतु दुःखे स्त्रिशोनतं॥ पापः इनियधाम्यपिवयं वहुवं धवः॥ समः स्वधर्मो धर्माविहन्नि रन्याविगर्हिता॥ स्वदः
कुलेतिस्तु सूर्पो वेश्या विपाणिनी विकां॥ वयं च धेवजीवाम ः कपालं ब्राह्मणेर्वृतं॥ क्षत्रिया रुक्षतिरुद्दं तिमः
श्रेयमस्मनजो वृत्तिः श्रेयसा नद्दंति दा शादपि अपधर्मोप्यागतं॥ दुःखे रूलकलिनिलं भा एणःसोदंति मंत्याग॥ बु
पाले॰ लं उजीतिमाधर्य रवे उ मपराजयो॥ नात्मछंद न वृत्तानां जीवितं मरणात्परा॥ नाप्य कालस्तुखं प्राप्यदुःखं वा पियदु
ददाए को हापि वरूने दंति इंत्पकं वदत्वोप्युत॥ पूरका पुरुषो दंतिश्च पराखा। यशाय स्त्रिनी॥ जयो तिवो नयो हृष्टो नोनयो १६२
वधेवैत सपराजयः
गतायं प्रकार प्राप्तः॥ वलं मित्रं नीतिमाचाय नीतिशास्त्रोक्तं पालनाय॥ इव देवत्या याना वेदैव शतिया वत॥

नाद्येवो मयोहिहः॥ अपरयेोगद्दानिः॥ किंत्व्य पथ्यानपलावेते॥ एवं तयोनाशो व्ययोऽव्ययश्च हृष्टो मरस्य व संस्त्यात॥ न नयरि
दिवात्कृतस्य पराजयजीवन एव॥ अंगासिन्यां अवरस्तुतम्॥ यथा यात्र्दीनः पापात्तवंधः॥ जेतु ईरवादुत स्व वाग्ववादः॥ बा
तायो नापचयो हृष्टो व्ययपथात् तस्य व्ययो॥ सर्वथा हर्तिनं तुष्टं को ध्रम प्रतिहृष्यात॥ हतस्य च रुपी॥ कश्य सभोजय पराजयो
॥ पराजयश्च मरणात्ससो निवविशिष्यात॥ यसपस्याद्विजयः कुलस्य स्याप्यपद्यया क्रुवं॥ आततानाद्यपिने मंतिकाचिद स्यपरज
नाः॥ तस्यां न वल हीनस्य उत्तान्न्चा इन पद्रपत॥ निर्विद्दो जीवितरूत सर्वतश्चोपजायत॥ पाद्य वधी तक्रामतश्चाप्याके
न्या वदिनः॥ न एवतु हृदन्यांत यतीयांस्तु व्याततमः॥ हृत्वाप्युत्तमा प्या॥ नित्यं शमनोपिजन्या हृते॥ अनुबधश्रयांपाचरोषकाय
वशिष्यात्॥ ग्राषोहि वलमासाद्य न शोषमनुरोष यत्स॥ सर्वच्छिदे वयततमेव स्यांत विधिस्सया॥ जयो वैरं प्रसृजति उःखमास्ते
पराजितः॥ सुखं प्रशांतः स्वपिति हित्वा जयपराजयो॥ जातवैरश्च पुरुषो उःखं स्वपिति नित्यदा॥ अनिर्वृतेन मनसा ससर्पई
व वेश्मनि॥ उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते॥ अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति॥ न हि वैराणि शाम्यंति दीर्घका
लधृतान्यपि॥ आख्यातारश्च विद्यंते पुमांश्चास्ति कुले॥ न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति॥ हविषाग्निर्यथा कृष्ण
भूय एवाभिवर्धते॥ अतोन्यथा नास्ति शांतिर्नित्यमंतरमंततः॥ अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरंतरः॥ पौरुषेयो हि बलवा
न्। शोषवृत्तो न दोषमाहान हातिः॥ आख्यातारः पितृवध्य दरत्नास्पकत्यपि नारः॥ विद्यंते न वंते तु सा इवारश्च
हिद्यात् स्ति कुला॥ ॥

अतः शापनाशादन्यथा शापस्यापातनात्। अंततः शापात्रिस्नात्मनां नरं खिडं संनवाति। अथ स्वयं तस्यां तरंनि स्म मानानां
तथाप्यपयदोषो विरुद्धहिरूपः। त दाक्ष्योऽरूपपरं सुरूपप्रति योगस्मरराजस्यागतविरक्तागमः। तस्याक्षिशांतिनिर्ह-
त्यामनसाम रणे न तस्य मानाविच्छिदरूपत्वात्॥ मूलघातनविरतिमिक्षणानफलं निर्हेत्वि तं वा हीमात न्म्लानपातने। त

न्न्य एवाभिवर्द्धिता। आतानयथानास्ति शांतिर्नित्यमंतरमंततः। अंतरं लिप्समाना नाना माया। दोषो निरंतरः। पौरुषेयो हिव
लवानाधिरूढं हृदयबाधनः। तस्य स्यागनवाशांतिमिरणानापि वाभावत्। अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन। फलनिर्वृ
त्तिरिद्धाया त्वन्नृशंसतरं न वित्। यातुल्यागनशांतिःस्यात्त्वद्दातवधएवसः। संशयाद्वमस्त्वेदद्विषतामात्मनस्तथा। नच
त्यक्तं न दिव्या मानयथ्यामः कुलक्षयं। अन्नयाप्राणिपातेन शांतिःस्मिवगरीयसी। सर्वथायतमानानामसुहृदमन्तिका
त्तनः। सांत्वप्रतिहतस्य दंडं प्रसिद्धं नापराक्रमः। प्रतिघातनमांडस्य दारुणमभवत्तीत। तत्तुनामि वसं पातयंहितरूप
लक्षितं लांगूलवालनं स्वहाघतिरा। वा विवर्तनं। दंतदर्शनिमारावस्तात। बुंहवर्ततात्तत्र यो बलवान्। कृत्वजिवा
साप्रितदामिषं। एवमत्र वृमन्ताप्य सुविशेषो नास्ति कश्चन। सर्वथात्वितद्वचितं दुर्बलेषु बलीयसां। अनादरा
विरोधश्च प्रणिपाता हि दुर्बले। पिता राजा च भीष्मश्च सर्वथामानमर्हति। तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च जनार्दन। अत्र न्हर

हननं वधस्तैर्वधः। अहत्याप्यसौहतइत्यर्थः॥ मूलबिदः प्रहृत्य अप्यात्मनाद्विषतां समुच्छेदः संशयात्। सं 
शयेन यदिकथंचित्स्यात् तदा न्यं मात्विप्रतिहतिकुपितं यद्वदं तदपराक्रमे। प्रद्युम्नरवपराक्रमत्वात्॥

एवं च सांत्वप्रयोगाप्यपराक्रमत्वात्। अकोन्निकरइत्याशयः। दारुणं सुदृढं स्य प्रवर्द्धितं नत्वं सुनांसंया। तस्मादेव सांत्वस्य नाना नि
मित्तत्वं उपलक्षितं द्रष्टं यथा तत्र सांत्वनामांत्वप्रहानिस्त्र थाला पानिष्ठपदमिरावति मानम्। श्वेडाधात्यावारः प्रतिवारः प्रतिपदं कु
कुरत्वात्तुरूपत्वारः। विवर्तनं दृष्टिं स्तुवंतं। नतु दर्शनं। दंताना याबायादर्शनं। आरावः परुषशब्दकरणं। नात्र वसांत्व मत्तुयायए
वत्यतआह सर्वथा प्रतिप्रणिपातो दुर्बलइति। अभिगमवादस्त्वाताश्च नादरविरोधश्च सुहृमांत्वइति यावत्। अत एतत् द्वि तं बलीय

स्वबलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव। म तु त्वं वशमापन्नः प्रणिपातं प्रशाम्यति। तत्र किमन्यासक्तस्तदा सकालमनंतरं। कथम
थाद्धर्मात्ततदा यम हिमाधव। ईदृशोऽयं यः कुरुबुन्मिकमन्यं मधुसूदनात् उपास्यन्य मुम हानिवा इह। तथुरुषोत्तम प्रिय
श्च प्रियकाम अस्मागतिज्ञः सर्वकर्मणां। को हि कृष्ण स्तिनस्ताइकसर्वनिश्चयविसुहृत्॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः। उभयोरेव वामर्थं यास्यामि कुरुसंसदं। शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहा
पयत्। पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलं। मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृंजयान्। पांडवान्धार्तराष्ट्रांश्च
सर्वां च पृथिवीमिमां॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति। सुयोधनः सूक्तमपि

पोडवन्नेषु एतदित्यत्र विशेषज्ञनानाहरस्य वस्त्रमाणत्वात्। अज्ञातविशेषतया नत्तुरसकवं। तस्मादस्माकमपि बलवत्
यात्रसिद्धिस्तत्र सांत्वं युक्तमित्यर्थः॥ तथा च हत्वं तरमाह। पितेति॥

धायत्नउत्पद्यातध्वदूनामनेकार्थचान्॥पडोचात्तद्भूस्तरयाति॥सोहृदेनपरखुह्दना॥

उद्योग नकरिष्यतितद्वचः॥मामतेपार्थिवंदत्तंदुर्योधनवशानुगं॥तथामध्यावतरणंतवकृष्णनरोचते॥नहिनःप्रीण
यद्द्रव्यंनदेवत्वंकुतःसुखं॥नचसर्वामरैश्वर्यंतवद्रोहेणमाधव॥ भगवानुवाच॥ ॥जानाम्येतांमहाराजधृत
राष्ट्रस्यपापतां॥अवाच्यास्तुभविष्यामःसर्वलोकमहीक्षितां॥महाराजधृतराष्ट्रस्यपापवतां॥अवाच्यास्तेनवापि
ममपर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थिवाः॥क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः॥अथचेत्तेप्रवर्तेरन्मयिकिं
च्चिदसांप्रतं॥निर्दहेयंकुरून्सर्वानितिमेधीयतेमतिः॥नचापिगमनंपार्थभविष्यतिनिरर्थकं॥अर्थप्राप्तिःक
दाचित्स्यादंततोवाप्यवाच्यता॥ युधिष्ठिरउवाच॥ यत्तुभ्यंरोचतेकृष्णस्वस्तिप्राप्नुहिकौरवान्॥कृतार्थंस्व
स्तिमंतंत्वांद्रक्ष्यामिपुनरागतं॥विष्वक्सेनकुरून्गत्वाभारतान्शमयेःप्रभो॥यथासर्वेसुमनसःसहस्यामःसुचेत
सः॥भ्राताचासिसखाचासिबीभत्सोर्ममचप्रियः॥सौहृदेनाविशंक्योसिप्राप्नुहितमय॥अस्मान्वेत्थपरान्वेत्थ
र्थंवेत्थाचार्थंवेत्थवचोभाषितं॥यद्यदस्मद्धितंकृष्णतत्तद्वाच्यःसुयोधनः॥यद्यद्धर्मेणसंयुक्तमुपपद्येद्धितंवचः॥तत्त
केशवनामेप्याःसांत्वंवायदिवेतरत्॥ ॥इत्युद्योगेभगवद्याने॥ भगवानुवाच॥ संजयस्यश्रुतंवाक्यंभ १६४
वतश्चश्रुतंमया॥सर्वंजानाम्यभिप्रायंतेषांचभवतश्चयं॥तवधर्माश्रिताबुद्धिस्तेषांवैराश्रयामतिः॥यदयुद्धेनलभ्येतत
तू \\ त्तेबहुमतंभवेत्॥

नैष्ठिकंनिहंतानिवर्तेतांजीवनातावत्ततोन्यदनिवर्तेतां॥कृतमेहाराजभिःसहपर्यायःशांतियुक्तिः॥नाहंकोशात
कृमयायुद्धेयिकार्य्यस्यात्तावकैः॥अलंममपार्थ॥एतदेवनिमित्तंकारणं॥यत्तवकामंयाबूतीयातत्तंकरिष्यतिदुर्योधनः॥
नचैवनैष्ठिकंकर्मक्षत्रियस्यविशांपते॥सर्वंजानाम्यभिप्रायंतेषांचभवतश्चयः॥आहुराश्रमिणःसर्वेनभैक्षं
क्षत्रियश्चरेत्॥जयोवधोवासंग्रामेधात्रादिष्टःसनातनः॥स्वधर्मःक्षत्रियस्यैषकार्पण्यंनप्रशस्यते॥नहिकार्प्प
ण्यमास्थायशक्यावृत्तिर्युधिष्ठिर॥विक्रमस्वमहाबाहोजहिशत्रून्परंतप॥अतिगृद्धाःकृतस्नेहादीर्घकालंसहोषिता
ःकृतमित्राःकृतबलाधार्त्तराष्ट्राःपरंतप॥नपर्यायोस्तियत्सामत्वयिकुर्युर्विशांपते॥बलवत्तांहिमन्यंतेभीष्मद्रोण
कृपादिभिः॥यावच्चमार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि॥तावदेतेहरिष्यंतितवकार्य्यमरिंदम॥नानुक्रोशान्नकार्पण्या
न्नचधर्मार्थकारणात्॥अलंकर्तुंधार्त्तराष्ट्रास्तवकाममरिंदम॥एतदेवनिमित्तंतेपांडवास्तुयथात्वयि॥नान्वतप्यंतकौंतेय
त्वाकृत्वातुदुष्करं॥पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यचधीमतः॥ब्राह्मणानांचसाधूनांराज्ञश्चनगरस्यचा॥पश्यतांकुरुमु
ख्यानांसर्वेषामेवतत्त्वतः॥दानशीलंमृदुंदांतंधर्मशीलमनुव्रतं॥यत्त्वामुपधिनाराजन्द्यूतेवंचितवांस्तदा॥नचापत्रपतेत
नृशंसःस्वेनकर्मणा॥तथाशीलसमाचारेराजन्माप्रणयंकृथाः॥वध्यास्तेसर्वलोकस्यकिंपुनस्तवभारत॥वाग्भि
नेसुदेतिवमाधवः॥तःप्राश्लाघयतमित्येतत्प्रतिसंधानेनतेयांहवभीमादयः॥नावदुष्करंवनवासादिकृत्वाथकोयातं
नयिनानुतप्यतेत्वयिनकृपिताःयुद्धस्यतदभावहेतोरवश्यकर्त्तव्यत्वादित्याशयः॥अनुदत्तमनुवृत्तंउपधिनाछलेन॥

प्रकृतीनामन्त्रिष्यति प्रकृतीस्त्वं यास्यति नाशयां नातियावत्। तेषां इवानु प्रकृतयोन्तस्थभावाः। दुष्टकार्यिन्नसाध

उद्योग स्त्वमितिकथामिरन्तदर्शांमहानुजांस्मायमानः प्रकृष्टः सत्वाद्गतिः सहमोदते। एतावत्यांडवानांहि नास्तिकिंचिदित्स्व
कं नामधेयं वंगोत्रं वनत्ययेषां नशिष्यत। कालेन महता वेषां नविष्यति पराभवः। प्रकृतिं ते नजिष्यंति नष्टप्रकृतयो
मयि। इः शासनानपायेन नदाहुते प्रवर्तते। अनायवनदादवीशेपदीदुहुरात्मना। आकृष्याकचे लद्ती समनायां रा
जसंसदि। भीष्मद्रोणप्रमुखतो गोरि निवारिता ऽनुडक्तः। नवता वारिता सर्वे त्वतरोनीमविक्रमाः। धर्मपाशनि
बद्धास्तु न किंचिदन्तितिये द्वारा। एता स्थान्यास्य परुषा वाचः समक्तुदीरयत। स्मायते ज्ञातिमध्येस्मत्वयि प्रव्रजिते वनं
। यत्तत्रासम्समानीतास्तेह ह्रास्वाप्मनागमं। अस्तुकं वा कदंते स्य सना यामासन्ते महा। नचिनेभ्यनंदाल गजानो ह्रा
सदुद्योति स्तगोमहा। सर्वे दुर्योधनं तत्र निंदंति स्म सभासदः। कुलीनस्य च या निंदा वधो वामित्रकर्शन। महागुणो वधो राजन्न
तु निंदा सजीवजा। का। तदैव निहतो राजन्गर्हणीयो निरपत्रपः। निंदितस्य महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः। ई
षत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशं। प्रस्कंदेन प्रतिष्ठब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः। वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोक
स्य दुर्मतिः। जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सथाः। सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ। यत्त्वं पितरि भीष्मे १६५
च प्रणिपातं समाचरेः। अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयं। येषामस्ति द्विधा भावो राजन्दुर्योधनं प्रति॥ मध्ये रा
॥ प्रस्कंदेन मध्याशिफया पारस्कारादिः। अपत्रिपोऽपचितः॥ छिन्नश्छिन्नमूल इत्यर्थः॥

नदितरयाश्रुचिफः। यथाऽन्यप्रयत्नछेद्यः। द्विधीभावो युक्तमेतस्य चरितं न वेति प्रतियोक्ष्यिकान्दूकतरभुकषसा

ज्ञामहं तत्र शांतियोक्षिकान्गुणान्। न च संकीर्तयिष्यामि येवलस्यवृत्तिक्रमात्। शृण्वतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहि
तं हितं। निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः। त्वयि संप्रतिपत्स्यंते धर्मात्मा सत्यवागिति। तस्मिंस्ताधिगमिष्यं
ति यथालोभादवर्तत। गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि। वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यं समागते। शमं
वियाचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यसे। कुरून्विगर्हयिष्यंति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः। तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यम
वशिष्यते। हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति। यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन्। यतिष्ये प्रशमं क
र्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितं। कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकां। निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत। सर्वथा यु वतारिकां
द्धमेवाहमाशंसामि परैः सह। निमित्तानि च सर्वाणि तथा प्रादुर्भवंति मे। मृगाः शकुंताश्च वदंति घोरं हस्त्यश्वमु यावः॥
ख्येषु निशामुखेषु। घोराणि रूपाणि तथैव चाग्निर्वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान्। मनुष्यलोकक्षयकृत्सुघोरो
नैवं तु प्राप्तकृतांतकः स्यात्। शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च नागान्ध्वजांश्च प्रतियादयित्वा। योधाश्च सर्वे कृतनिश्च नयित्वा
यास्ते भवंतु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः। सांग्रामिकं ते यदुपाकरणीयं सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेंद्र। दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं

धारणाद्वा हते लोकपरियोगेन हन प्राप्ये। युद्धावतारिकां युद्धावतारं। न चेन्नयदीहांतकस्यागतस्तदा नेतद्रव
नीति शेषः॥ एवं पुष्टो लोकादिक्षेपकप्रतियादयित्वा सज्जीकृत्य॥॥

भगवद्याने॥ समाचारः स्ववदंसि। निकृति निष्ठुरवाक्। क्षेप्ता आक्रोशकः। अथवा नीतो विपरीतः। ज्ञातीन् सपिंडान्॥

जीवंतश्चैव नृपते कथंचित्। यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं द्यूतेहृतं पांडव तुभ्यराज्यं॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥भीम
सेन उवाच॥ ॥यथा यथैव शांतिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन। तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः। अमर्षी जात
संरंभः श्रेयोद्वेषी महामनाः। नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः। प्रकृत्या पापसत्वश्च तुल्यश्चौरदस्युभि
ः। ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पांडवैः। अदीर्घदर्शी निष्ठुरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः। दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा
निकृतिप्रियः। म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतं। तादृशेन समः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः। सुहृदामप्यवा
चीनस्त्यक्तधर्मा प्रियानृतः। प्रतिहंत्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च। स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थित
ः। स्वभावात्पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः। दुर्योधनस्तु यच्छीलः सर्वथा विदितस्तव। यच्छीलो यत्स्वभावश्च य
द्बलो यत्पराक्रमः। पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयं। इंद्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबांधवाः। दुर्योध
नस्य क्रोधेन भविता मधुसूदन। धक्ष्यंते शिशिरापाये वनानीव हुताशिना। अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसू
दन। ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबांधवान्। असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा। पर्यायकाले धर्म
स्य प्राप्ते कलिरजायत।

सुहृदो मित्राणि। बांधवान् संबंधमात्रभाजः। पर्यायकाले सुरेभ्यो धर्मस्य पर्यागमनकाले॥ ॥

युगांते सत्ययुगांते। अप्युदासीनवृत्तिः स्यान्नैव नीता वन्मा सुदासीनपरवृत्तिः यथा कुरुभिः सह स्यात्तथा॥

हैहयानामुदावर्त्तो नीपानां जनमेजयः। बहुलस्तालजंघानां कृमीणामुद्धतो वसुः। अजबिंदुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां रुषर्द्धि
कः। अर्कजश्च बलीहानां वरप्रश्च महौजसां। बाहुः सुंदरवेगानां दीप्ताक्षाणां चीनानां धौतमूलकः। हयग्रीवो वि
देहानां पुरूरवाः। सहजश्चेदिमत्स्यानां धवीराणां वृषध्वजः। धारणश्चंद्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः। शमश्च नंदिवेगाना
मित्येते कुलपांसनाः। युगांते कृष्ण संभूताः कुले कुले पुरुषाधमाः। अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगांते कालसंभृतः। दुर्योध
नः कुलांगारो जघन्यः पापपूरुषः। तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितं। कामानुबंधबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम।
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः। नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन्। अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा
नः कुरुभिः सह। वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत्। वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः। भ्रातॄणाम
स्तु सौभ्रात्रं धार्त्तराष्ट्रः प्रशाम्यतां। अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति। अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जु
ने॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निवाभूतपूर्वं भीमस्य
मार्द्दवोपहितं वचः। गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके। मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरं। संतेजयं
स्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकं। उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतं॥ ॥भगवानुवाच॥ ॥त्वमन्यदा भीमसेन यु

दृष्टां तेजो वपुष्मत्। अग्निवर्णेनाग्निसदृशेन मन्युना। अनतिदृश्यकोपावेदिनः॥ आकृत्य तं स्का परिरुजन्निव तमयन्निवाद्वि

उद्योग इमेव प्रमेमरि। वधानि नेदितः क्रूरः अधीरो ह्यानिकर्मादिभुः॥ न च न्यपि प्रिजागर्षि नुजः शेषेयं तया घोरमशानाहुच्चा
तीसह्यवाचं प्रजायसे। तिःस्म सवह्निवर्लेनि संतप्तः ग्ववनमन्युना। स्वबशांतमनामीनमधूम इव पावकः॥ एकांते निष
सन्नाशवेनाग त्विवकुर्वलि॥ अपि त्वां वेत्ति कुम्नवमन्ये तेन द्विजोजनाः। आत्मन्यपक्रांति र्म्लानाद्गजः परिरुजन्निवाति
इन्द्रि क्षितिं भीम नितिष्टन्परिधावसि। नास्मिन्जने विरमसे रहः क्विपमियांइव। नान्यचिचिदिवा चापि कदाचिद
ला यिनंदसि। अकस्मात्स्मयमान अरहस्यास्ते रुदन्निव। जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्ते प्रमीलितः। भ्रुकुटिं च पुनः
कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव। अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितं। यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन्। यथा
च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिमान्। यथा नमस्त्वं ब्रवीम्येतज्ज्ञात्तितस्य व्यतिक्रमः॥ हंताहं गदयानेन त्वचयिधि
नमः मर्षणो इतिस्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभमे गदां। तस्य ते प्रशमे बुद्धि धीयते द्य परंतप। अहो युद्धाभिकांक्षा
णि युद्धकाले उपस्थिते। चेतांसि विप्रतीपानि यदानीमीमविंदति। आहा पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि॥ २६१
स्वप्नांते जागरांते च तस्मात्प्रशममिच्छसि॥

तिसंबंधः॥ क्विपमिति वसमिति शुकं तेजः पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येत्यनलोकः ध्रुवं
मेरुं पर्येति वेष्टयति। तथा तदेतत्सत्यं ब्रवीमि। निमित्तानि वस्तुमस्फुरणादीनि स्वप्नांते स्वप्नांते जागरांते स्वप्नेतेन
सीत्यर्थः॥

अनित्यं विनाशि। चलाचलं चंचलं। अन्यत्ता गामि चंचलं वा चीवलं वा बलमाहः। अधीता अस्थिरप्रज्ञानं आत्मनः। समाधानतः
अहोनाशंसमसां किं विस्तरस्त्वं क्लीवइवात्मनि। कश्मलेनाभिपन्नो सि तेन तद्विकृतं मनः। उदपाततिरुदयं मनस्ते प्रतिसी न
दति। उरुस्तंभगृहीतो सि तस्मात्प्रशममिच्छसि। अनित्यं कि लमर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलं। वातवेगप्रचलिता अ
विरता ष्टीलाशाल्मलेरिव। तवैषा मतिर्धिग्कृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी। मनांसि पांडुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव। इदं मेम
हदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणं। यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः। सदृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत। उत्तिष्ठ
स्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव। न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम। यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते॥
इत्युद्योगे भगवद्याने॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः। सदश्ववत्समाधा
वद्बभाषे तदनंतरं॥ भीमसेन उवाच॥ अन्यथा मां चिकीर्षतं मन्यसे ऽच्युत। प्रणीतभावमत्यंतं युधि
सत्यपराक्रमं। वेत्थ दाशार्ह सत्वं मे दीर्घकालं सह वासितः। उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवालवाः। तस्मादन
नुरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समभिक्षसि। कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव। ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तु
मर्हसि। तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनंदन। आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः। सर्वथा नार्यकर्मैत
कारवान्ब्रवीति चाधीरित्वामित्यत्र मन्यसे अन्तर्णांतिमवादः। प्रणीतभावं निर्णीतानि पापांकादर्शाव॥

किंमां ज्ञान ह्रियो धयन्तियस्याषे रसायिवर्चसे। परुषेस्त्रसोस्का दिति निर्ब्रूणं इति भिवं॥ विकर्मत्वं विनिघ्नंतं कृपया

उद्योग स्वयं सास्वयमात्मनः॥ इति वाराप वि इस्तुवस्यामिव लमात्मन॥ पश्येमे राद सा रूपस्य पयोरा समत्रिमा प्रजाः।
अचलेवा प्रतिष्ठेवाप्यन्तं तत्सर्वमात्तारो। यदीमम हसाक्वे देस मयातो शिलेडवा। अहमाल्तनिपूर्णायां वाक्
म्यां सचराचरा। पश्येतदंतरं बाह्वोर्मे ह्यापरिघ्या रिव। यएतत्याप्य ... चेतनन्तं पश्यामि सरूपं। हिमवांश्च समुद्रश्च
वज्री वा बल तिरूच्यये। मया निष्पन्नं वायर ... लमास्थाय तत्र यः। पुमान्... त्रियासवी नयं। दैवे यीनता यितः। अ
धः पातले निता तधिष्ठास्याम्ब्रितेला। नहिन्नेनास्ति जानासि मम विक्रमम च्युत। यथा मया विनिर्जितत्वा जानो वरा
गःकृता। अथ मां चेन्न जानासि स्वयं संप्रे ... विगाहे युधि संबाधे वेस्य न मां जनार्दन। किं मां ज्वलं दिक्षु कृषे:
वाणं इति मिलेनन्य न। यथा ह्यतिब्रवीम्यत हि दिमाम धिकं ततः। इष्टासि युधि संबाधे ... विश्वास हानि। मया प्रणु
न्नाम्ना गान्नष्ठितसाद्भिनस्तथा। तथा न रान ... इति ध्रुवं तत्र निर्मर्जनात्। ... मांत्र चलो कस्य विस्मितं वसके राजा। न मे सा
दं ति मज्ञानेन मनोव्यपेतं मनः। सर्वेलोकाह ति कुरास्तत्र भयं विद्यते मम। किं विद्यो विभ्रमं किं ... लसो ... वेत कृपया मधु
सूदने। सर्वास्मिति ... नरतानराजा॥ इत्युद्योगे भगवद्याने॥ भगवानुवाच॥ नावं जिज्ञासमानात १६८
... वणयादिदं मनुवन्तन्धाहे पान्नपाडित्याप्त ... विवक्षया। वेदार्थं तव महात्म्य ... ददं फलं। तत ते
नि ति से ... देव ति तिच्छया एवाम व व कुमिच्छया॥ ॥

धर्मस्य वस्तुनो दैवपौरुषरूपस्यास्मिन्निधस्य फलं प्रति कस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासंतः। पर्यायक्रमं। आदौ दैवमनंतरं पौरुषं
दैवं च प्रयाजकमिति वा। विपरीतं वा क्वचिद्दैवं क्वचित्पौरुषमिति वा तत्र्यवस्था ... तिन निश्चितमात्व पुरुषकारः स एव पु
रुषकारः ततः पौरुषं कर्मसंदिग्धं फलं च विना ... विनाशकः। परिहृतानि निश्चितानि पौरुषकर्माणि पौरुषस्य सुनी
तिदकर्माणि तत्रापरिमतान्यपि। यथावाल्मीकिकल्याणसंतानं वयसि पाडवास हस्तुणामप्य तद्वपि संभावयामस्य। ...
जा ति जन्म सर्वे रणाचिरद्विताः। ... जिज्ञासंता इति धर्मस्य संदिग्धस्य ... पर्यालो
च्य वसति ... विनाशि पिसएवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषं। अ
न्यथा परिहृष्टानिक विपि हीयदर्शिनि। अन्यथा परिवर्तितावगाह्य भस्मेव तः। इमं त्रितमुनीतं च न्याय तस्यो ... इति
कृतं यावत्स्य कं कर्म दावना पि विरुध्यते। दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते। ... तथा ... त्वि पा
सि ... यत ... विवस्य पुरुषस्य ... कृतं॥
तं मम परमगार ... कृतं ... दैवेन ...
र्मणा विरुध्यते। अफलं क्रियते ... अफलं पौरुषं ... कर्म ...
... पौरुषेण विरुध्यते विफलीक्रियते। एवं दैव ... पौरुषस्य ... निराकारा ... यदन्य
स्वयं कृतं पुरुषस्य पौरुषं ... भवति ... दुःखी स्यादिति भावः॥

दिष्टं दैवं नाम भावः स तु तस्मिन्नसति स्वभावात्। ततस्ता ह्यादेवा उत्थानं एव प्राप्ताराादिकं तु रूपेण कृतमपि यानिमपत्ययाति। अत
[margin: उद्योग] स्तापि तद्धि यातलक्षणं लक्षात् तथापि व्युत्पातफलमावतिलक्षणं। दैवं तद्धि पुरुषकारार्थमपवर्त्तितव्यमेव। दैवादेव फल
सिद्धिरत आह। लोकस्य सर्वस्य कर्मणः पुरुषकारादन्यत्र। दैवनान्यता ह्यत्रिनान्येस्तु त्वपवृत्तिर्लन्यात दैवस्य प्रवृत्त्य
विषयत्वात्। केवलस्तु पत्नया दिना पुरुषकार एव लोकः प्रवर्त्तते न च एवं बुद्धिरतः फलं नावाति बुध्यात्पर्यदशाजति
नयाप्रवर्त्तित प्रवर्त्तात। तदा उत्पत्तितादैवनाद्येमेरचे पुरुषकारस्य फलं स्यादिति। एवं कृतबुद्धिर्यदवश्यं कर्मणोफ

तस्मादनुपरोधक्षु विद्यात तत्र लक्षणं। लोकस्य नान्यतो ह्यत्र प्रवृत्तिः पांडवा प्रत्यवकर्मणः। एवं बुद्धिः प्रवर्त्तेत फलं स्यादुभयान्व
याय एवं कृतबुद्धिस्तत्कर्मस्वेव प्रवर्त्तते। न सिद्धो व्यथते तस्य नासिद्धौ हर्षमश्नुते। तत्रेयमस्य मात्रा समीमस्मन विवहिते
। निकांतसिद्धिर्वै रूक्ष्यात्रा बुद्धिमिः समसंस्थग। नाभिप्रहाणरा। भिमास्यात्त्वयानाव विपर्यये॥

लमिति नास्ति प्रवृत्तिस्तन्निवृत्तरत्नप्रयाणादेवालिखच्च यपि तत्र प्रवृत्तितव्यमिति निष्पादितबुद्धिस्सन् कर्मस्वेव प्रवर्त्ततेनादेव
सतस्य कर्मणो सिद्धौ कलाभावेन व्यथते सिद्धौ न हृष्यति नादद्वैदैवमेव लोपानमिति निवृत्त्यपि कृतियोजयति तत्रेयमितिमात्रस्यादव
धारणमिति नानार्थः। अत्र लिंगव्यत्ययाद धर्मा-भाव धारणमित्यर्थः। निकांतसिद्धिः संयोग कर्मणां दैवात्कृत्वा ध्यातस्य तु बाध
न्यादिति। अतिवर्णा लेविसारितारुस्मि स्त्रजोयस्य वियद्भमात्रेऽरितियावत्। तदाहि तस्मात्तेन त्रकारणं प्रवृत्तस्य भवति॥ १६७

उत्पत्स्यर्थे निच्छाय फलवर्गाविषादः दुःखं ग्लानिमवसादं कुर्वते स्यात् तु यात। तस्यासां वै प्रयुक्तस्यात। नार्थसिद्ध्यभावप्रकारांतरानावा
दयुक्तं विधेयमिति। अथोत्तरात्तरान्हसमीपप्राप्यप्रशामायमतिष्यदृति॥ भुत्तरीय। पंकामा अहं यंता स्यामिति। अन्यथाद्भमविषु ५४

विषादमत्रैतेत्सावितीं वा प्येतमर्थं ब्रवीमि। ता शोत्तरेत्वत्तराहस्यसमायं प्राप्यपांडव। यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहाय्यशः शमं
चेत्र करिष्यंति तदानेन यशा मम। नवलावकृतःकामास्तेषां चाप्ययशनं मं। नचैतदति निविष्टं पतनास्तापपष्पंतिमवचा। कुरवो
युद्धमेवात्र घोरं कर्म्म नविष्यति। अस्मिन्नु द्वैनोमामनत्रु विभारःसमाहितः। धनंजुनैतधर्मा स्याद्दो ह्यव्ययसोतेतः। अदं .रो ३
यंतावीनसो भविता सत्युगमसति। धनंजयास्यैरु कामान्तेद्धिद्धवनकामये। तस्मादाशंकमाना दैववकोरमतितेवागदतःसीव्
[margin: मयि] याचाचात अत्र समादादिपं॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्यान॥ ॥अर्जुन उवाच॥ ॥उक्तं युधिष्ठिरेणेव यथा वद्धाव्यं जनार्दनं। त
व वाक्यं तु मस्त्वा वाप्रतिमानियरं तपा। नैव प्रशममत्रत्वं मन्या सुखकरं प्रभो। लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात्। अफ
लं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमं। न चांतरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः। तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथापि वा। न चै
तदेवदृष्टव्यमसाध्यमपि किंचन। किंत्वं मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकं। कुर्वंति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः॥

अथ एवं। तदाद्दं नहि युद्धकामायस्व यं पातुं नहि नेच्छामि॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥दैवाद्दावप्रति कृत्वा दैवात्का तायं परं
च मिस्या ह्यानवान्तरणाति। कर्माणि शकृतानि। भाषितं क्षमायथाययाघो। ॥

उक्तप्रकारेण पधानमिति। कृतं पिकर्म्मणि फलादर्शनात्। ननु यथा धर्मेच प्रकृतमस्माकं तन्न तावत्सहिता नाम साधनानां ॥ तदाहताह तद्युद्धेनास्माकं फलं प्राप्य प्राप्नोमि सामलम्पमवीति इष्टव्यं। कदु दुःखजनकं पापं वा कृतं वा। अस्मिन्
स्मासु मन्यासि॥ यत्नास्मापि फलं न संभावयामि। तदपि पापं नास्माकं विराजयपम्पा प्रमित्यादि। कर्वतां हितमंक

संपाद्यमानं सम्यक्कस्याकम्मस फलं प्रभो। मन यथा कुरूंश्चैव स्थापयामि तावत्सरैः॥ पांडवानां कुरूणां च ननु वाम्प्रय
मश्नुते। सुराणामसुराणां च यथा वासवप्रजापति॥ कुरूणां पांडवानां च प्रति पश्ये निरामयं। अस्माहितमत्र श्रेयं मन्ये
तव जनार्दन। एवं च कार्यतामति कार्यतव जनार्दन। गमनादेवाम वक्तेक रिष्यमि जनार्दन॥ विकोषितम यान्य
फलं तस्मिन् वीरस्य रात्मनि॥ न विष्यनि वृत्तसर्वं यथा तव चिकीर्षितं। श्रमेति मत्वा नास्ति तव वा प्रज्ञि कोषितं॥ वि
कर्म्म माणाः कामस्तव कुरूसामाशु रूः॥ नसनार्हे तिदुष्टात्मा च धमसुत वांधवाः॥ येन धर्म सुते हष्टा न सास्या रूप
मर्पिता। यत्राप्यमुद्यतो पापं धर्मिष्ठं मधुसूदनाऽपायत प्रशांति मतः नाडतृपिता दधिना॥ कथं हि कुरुषोजातः स्त्रिये
शुधत्रदरः॥
नीणि पापानि कुर्वंति फलानां च धर्मिति न्नाघ॥ यथानास्ति फलो दयः॥ फलयोग्यता तस्मादस्मानिः फल
स वेधायाग्येः संपद्यमाने गुरुप्रकारेण फलं संपन्नं क्रियमाणं प्राक्तन सफलं स्मादेव तथावर्त्तस्वानुवरन्निनिकालति
मद्यविनयायथापरेः सदृशातिमर्वा तन्नाम रूपं॥ अन्यविकोषितमरणं। गुरुः॥ व्यष्टः॥ ॥ ७॥ ॥

१७७

समारूदा प्राणस्य। निर्गानाति सत्पायगतः कस्या फलवताष्टदुनाशमन कारणेन युद्धेनामनाम ति। नाम संज्ञा वनायां। सम्य
क्पांडवत्सवर्त्तनति। मैत्री वृत्तिमिति। न प्रज्ञायते बुद्धिर्वी जनु मिवापारसंना वितमित्यर्वं यथान बुद्धिक्रियते। कर्म्मणो

समारूदा निवर्तित प्राणस्याग ष्टुपस्थितान्त्र धर्मेणाजिता न्हष्टवान प्रबुजितांस्तथा वध्यतां मन्वालयविज्ञातामोत्तये।
धनः॥ नाचैतदन्तु नेकमिवार्थे वक्षिकोषसि॥ कियाकथं च सुखस्यान्न्नाचतारणा वा। अथ वामन्यासज्या यावद्ध
स्तपामनंतरा वदविक्रियतामाश्रुत विचार्यमंतव्यया। जानामिदियथा तत्र दीपदीपाय बुद्धिनापरिक्लिश्य मनसा मध्ये तत्र
तास्यापमर्षितं॥ सनामसम्यवर्तंते पांडावष्टि निमाधव। मामसंजायते बुद्धि रूपं बीजमिवोपार। तस्मादस्मन्यासदुष्कं
पांडवानां हितप्रयत्न। तदास्तु कुरुवा मयित्यंका यमनंतरं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि भगवद्यानि॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥
एवमेतन्महाबाहो यथावदसि पांडव। पांडवानां कुरूणां च प्रतिपश्ये निरामयं। सर्वोचिदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः
क्षेत्रं हि रसवत्शुद्धं कर्म्मणैवोपपादितं। ऋते वर्षान्न कौंतेय जातु निर्वर्त्तयेत्फलं। तत्रापि पौरुषं प्राहुर्यासकं यत्नकारितं।
तत्रचापि ध्रुवं पश्यन्तोषणं दैवकारितं। यदिदं निश्चितं बुध्या पूर्वैरपि महात्मभिः। दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं

द्वयोः धाकमेव जानिकयो॥ रसवद्विस्त्यतां तास्तु क्षेत्रं तुं दृष्टा राद्यादृषितं कर्म्मया। पुरुषकारेण वर्षादि कर्म्म दैवजन्यं। अस्
कंबीजवपनं। यत्नकारितं योरुषेण निष्पाद्यं। शोषणमवयदाहिनां। संयुक्तमायातं॥

लोकस्य कारणं लोकहितसाधनं। दिवं नवतां नागम्य विद्यमानं। यदित्तदानशक्यं अत्यव पिवामा ष्टं सुरूपकारा विरोधाद्दास
क्षीति। सानुबंधः सपरिवारः। प्रणिपातनतस्य त्यक्तुं राज्यं न शक्यः। ता इति वक्तव्यायाम्यः। नन्वापि युधिष्ठिरादज्ञाद्दत्यात इ

लोककारणात्। अद्ददि तत्करिष्यामि परं श्रुरूपकारतः। दिवं ज्ञात्वा मयाशक्यं कर्म कर्तुं कथं चन। सह धर्मं च लोकं च तत्कार्य
तिउम्मीति। न हिंसन् तप्यतां लनतथा रूपेणाकम्मीणा। तां चापि द्विष्टं पापिष्टं दद्यं विष्टं तस्मिन् ग्राणाः यानुनिःस्वतयुक्तस्या
ताउःशासनस्तथा। सह्हिसागेन राज्यस्य नशासं सस्तुपिष्यति। अनारसादधपापुसानु वंधः सुयाधनमनवापि प्रणिपातन
त्सक्तं मिच्च तिधर्मराड्। याचमानस्य राज्यं सनप्रदास्यति उम्मीति। नन्हमन्ये सतश्चायो युधिष्ठिरस्यासनात् उक्तं वायाज नं यत्तुध
र्म राजेन नाररत्। तथा पापस्तु तस्यैव नि करिष्यति। कौरवं चास्मिंश्च क्रियमाणे। सो लोकवध्योन विष्यसि। ममचापि सव
थोहि जगतश्चापि नारत। यत्नको मास्केहायस वे विप्रकृतास्तदा। विप्रस्तु मंचावेराज्यं हुशासनदुरात्मना। तचोपशाम्यते
पापः श्रियं हृष्ट्वा युधिष्ठिरात्। असकृद्वाप्युदं तेनचक्रुतपार्थानि दिक्षा। नमयातद्धहीतं चपापं तस्य विकोपितं। ज्ञानासि हिमद्वा
चाहोत्रमप्यस्य परं मतं। प्रियं विकोपमाणो च धर्मराजस्यमामपि। मज्जानं त्रस्य चात्मानं मम चैव परं मतं। अज्ञात न्निदमाक
स्मामदर्जुनाया निशंकारा॥
त्यो चा यतस्तु युधिष्ठिरस्य शासनमित्युक्तं। अव वाच्य वाहतु कृत्स्नमित्यादि प्रियायाजतं। ग्राम १७१
रूपान्वकृतवडपकारार्थी अनिशंकासत्तशक्तेनाहंग्रामं कारयिष्यामीति यातामां प्रतियाच्यसुप्रदिशाति॥ ॥श्री॥

यत्चापि परमे विधानविदितं विधिनानिर्मितं दिव्यं दिवि नवं दुर्योधनादयो नवहिर्इन्तयाइति तथा चकथं परेः सद्दशमं नवेत्तथा
शासने मावयामिमं कल्पितावधाइतिनिश्चितः। लवशः कृत्स्नशोतलवेलवेक्षणाक्षणान तुष्टेन प्रकृष्टो भवति। त्वया त्व धाव

यत्चापि परमे दिव्यं तत्चाप्युत्तमं तत्त्वया। विधान विदितं पार्थ कथं शर्म न वेत्परैः। यदनाचामयाशक्यं कर्मणा वापि पांडव॥
कुरिप्पाड्व। करिष्यत दृष्टायं न वाशासनामेपरेः। कथं गाड्वःसात्सकोनि तसम्मिन याहितं। याचमाना पिता भाणां सव
अरमाति धर्मितः दे यातपराद्ध तायदासे कल्पिता स्त्वया। नवमः स्वगाराडापि नवतुष्टः सुयोधनः। सर्वथा तु मया कार्यं ध
र्मराजस्य शासनं। संनावंतमप्त्वस्य शुक्र र्पायाविडशत्मनः॥ इत्युद्योगे नगवद्यानं॥ ॥नकुलउवाच॥ उक्तं व
जविधं वाक्यं धर्मेण जनमाधव। धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हि तत्त्वया॥ मतमाज्ञाय राज्ञस्तु भीमसेनेन माधव। संशमा वाङ्
वीर्यं च स्यापि तेमाधवात्मनः। तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतं। आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत्। सर्वमेतद
तिक्रम्य श्रुत्वा परमतं नवान्। यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत् कुर्याः पुरुषोत्तम। तस्मिंस्तस्मिन् निमित्ते हि मतं नवति केशव। प्राप्त
कालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम। अन्यथा चिंतितोह्यर्थः पुनर्नवति सोन्यथा। अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम॥
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन् वसतां वनवासिनां। अदृश्ये चान्यथा कृष्ण दृश्यमाने पुनरन्यथा। अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां

न यकल्पितः। संन्नावं लोके स्थापनार्थं॥ ॥नगवद्यानं॥ तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं नवति प्रतिक्षणं स कालं त
कालोचितं तस्मे वाक्यं तव च कार्यं। अदृश्ये व ज्ञातवासं वनवासे च दृश्ये प्रदर्शनी॥ ॥

नच्याय्यतनकुध्येत।विवर्तितं विपरीते

उद्योग तदा।नतथाप्रत्ययोरन्येयथासंप्रतिवर्त्तते।निहृत्तवनवासान्नःश्रुत्वावीरसमागताः।अक्षौहिण्योहिसप्तमास्त्वत्प्र
सादाज्जनार्दन।इमान्हिपुरुषव्याघ्रानचिंत्यबलपौरुषान्।आत्तशस्त्रान्रणेदृष्ट्वानव्यथेदिहकःपुमान्।सभवान्कुरु
मध्येतंसांत्वपूर्वंभयान्वितं।ब्रूयाद्वाक्यंयथामंदोनव्यथेतसुयोधनः।युधिष्ठिरंभीमसेनंबीभत्सुंचापराजितं।सहदे
वंचमांचैवत्वांचरामंचकेशव।सात्यकिंचमहावीर्यंविराटंचसहात्मजं।द्रुपदंचसहामात्यंधृष्टद्युम्नंचमाधव।काशि
राजंचविक्रांतंधृष्टकेतुंचचेदिपं।मांसशोणितभृन्मर्त्यःप्रतियुध्येतकोयुधि।सभवान्गमनादेवसाधयिष्यत्यसंशयं।
इष्टमर्थंमहाबाहोधर्मराजस्यकेवलं।विदुरश्चैवभीष्मश्चद्रोणश्चसहबाह्लिकः।श्रेयःसमर्थाविज्ञातुमुच्यमानास्त्वयानघ॥ नद्याः
तेचैवमनुनेष्यंतिधृतराष्ट्रंजनाधिपं।तंचपापसमाचारंसहामात्यंसुयोधनं।श्रोताचार्थस्यविदुरस्त्वंचवक्ताजनार्दन
।कमिवार्थंविवर्त्तंतंस्थापयेतांनवर्त्मनि॥ ॥इत्युद्योगेभगवद्याने॥ ॥सहदेवउवाच॥ यदेतत्कथितंराज्ञा
धर्मएषसनातनः।यथातुयुद्धमेवस्यात्तथाकार्यमरिंदम।यदिप्रशममिच्छेयुःकुरवःपांडवैःसह।तथापियुद्धंदा
शार्हयोजयेथाःसहैवतैः।कथंनुदृष्ट्वापांचालींतथाक्लिष्टांसभागतां।अवधेनसुयोधनस्यममसन्युःसुयोधने।यदिभीमा
र्जुनौकृष्णधर्मराजश्चधार्मिकः।धर्ममुत्स्रज्य १७२
धर्ममुत्सृज्यतेनाहंयुद्धमिच्छामिसंयुगे॥ ॥सात्यकिरुवाच॥ सत्यमाहमहाबाहोसहदेवोमहाद्युतिः।दुर्योधनवधेशांति
स्तस्यकोपस्यमेभवेत्।नजानासियथादृष्ट्वाचीराजिनधरान्वने।तवापिमन्युरुद्भूतोदुःखितान्प्रेक्ष्यपांडवान्।तस्मान्माद्री
सुतःशूरोयदाहपुरुषर्षभः।वचनंसर्वयोधानांतन्मतंपुरुषोत्तम॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥एवंवदतिवाक्यंतुयुयु
धानेमहामतौ।सुभीमःसिंहनादोभूद्योधानांतत्रसर्वशः।सर्वेहिसर्वतोवीरास्तद्वचःप्रत्यपूजयन्।साधुसाध्विति
शैनेयंहर्षयंतोयुयुत्सवः॥ ॥इत्युद्योगेभगवद्याने॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहि
तं।कृष्णादाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता।सुताद्रुपदराजस्यस्वसितायतमूर्द्धजा।संपूज्यसहदेवंचसात्यकिं
चमहारथौ।भीमसेनंचसंशांतंदृष्ट्वापरमदुर्मनाः।अश्रुपूर्णेक्षणावाक्यमुवाचेदंमनस्विनी।विदितंतेमहाबाहोध
र्मज्ञमधुसूदन।यथानिकृतिमास्थायभ्रंशिताःपांडवाःसुखात्।धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणसामात्येनजनार्दन।यथाचसंज
योराज्ञामंत्रंरहसिश्रावितः।युधिष्ठिरस्यदाशार्हतच्चापिविदितंतव।यथोक्तःसंजयश्चैवतच्चसर्वंश्रुतंत्वया।पंचनस्ता
तदीयंतांग्रामाइतिमहाद्युते।कुशस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतं।अवसानंमहाबाहोकिंचिदेकंचपंचमं।इ
तिदुर्योधनोवाच्यःसुहृदश्चास्यकेशव।तच्चापिनाकरोद्वाक्यंश्रुत्वाकृष्णसुयोधनः।युधिष्ठिरस्यदाशार्हह्रीमतःसंधि

प्रतिसमासितुं प्रतियत्कृतयात्रातुं समर्थः सन् पार्थिवो जनार्दन। प्रस्तन्पंथानं नयातेन वर्तयंश्च स्त्रीया॥



मिच्छत॥ ५ अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः। संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन॥ शक्ष्यंति हि महाबाहो पांडवाः
सृंजयैः सह। धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुं। नहि साम्ना न दानेन शक्योर्थस्तेषु कश्चन। तस्मात्तेषु
न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन। साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यंति शत्रवः। मोक्तव्यस्तेषु दंडः स्याज्जीवितं परिरक्षता। त
स्मात्तेषु महादंडः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत। त्वया चैव महाबाहो पांडवैः सह सृंजयैः॥ एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यश
स्करं। क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहं। क्षत्रियेण हि हंतव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः॥ अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता। अ
न्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात्। गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक्। यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जना
र्दन। स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः॥ यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु। पांडवैः सह दाशार्हैः सृंजयै
स श्च सैनिकैः। पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रंभेण जनार्दन। का नु सीमंतिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव। सुता द्रुपदराजस्य
वेदीमध्यात्समुत्थिता। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी। आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पांडोर्महात्मनः। महिषी पांडु १७२
पुत्राणां पंचेंद्रसमवर्चसां। सुता मे पंचभिर्वीरैः पंच जाता महारथाः। अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः॥ साहं के
शग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता। पश्यतां पांडुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव। जीवत्सु पांडुपुत्रेषु पांचालेष्वथ वृष्णि

विधीयतां प्रवर्त्यतां॥ मृदुसंहारं समाहृतमपि हृतु। वृजिनाग्रं कुटिलाग्रं। सुदर्शनं दर्शनीयं॥

षु। दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता॥ निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्ष्यमाणेषु पांडुषु। पाहि मामिति गोविंद मनसा चिंति
तोसि मे। यत्र मां भगवान् राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत्। वरं वृणीष्व पांचालि वरार्हासि मतासि मे। अदासाः पांडवाः संतु सर
थाः सायुधा इति। मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव। त्राहि मां पुंडरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबांधवां। नन्वहं कृष्ण
भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः। स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात्। धिक्पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य
धिग्बलं। यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति। यदि तेहमनुग्राह्या यदि तेस्ति कृपा मयि। धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः
सर्वः कृष्ण विधीयतां॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनं। सुनीलमसितापांगी सर्व
गंधाधिवासितं। सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसं। केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना। पद्माक्षी पुंडरी
काक्षमुपेत्य गजगामिनी। अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत्। अयं ते पुंडरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः॥
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता। यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ। पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पु
त्रैर्महारथैः। पंच चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन। अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यंते कुरुभिः सह। दुःशासनभुजं
श्यामं संछिन्नं पांसुगुंठितं। यद्यहं तं न पश्यामि का शांतिर्हृदयस्य मे॥ त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षंत्या गतानि मे॥

अत्यन्तं दुःखं तन्न द्रवीभवीन्नमिव॥ ॥इति यायं भाषणीयं मन्त्रमयमनासा॥ एतद्वचनं तत्र धर्मं॥

उद्योग

निधाय हृदये मन्त्रं गूढां भूमिमिवापावकं। विदीर्यतीव मे हृदयं भीमवाक्यसंपीडितं यो यमद्य महाबाहुः कर्णे मे समनुप्रयत्
ति। इत्युक्त्वा बाष्पसहितं केशवेनार्जुनेनोक्तं कृतः इत्युक्त्वा वै महस्वरं बाष्पगद्गदं तस्य तं वीनायत श्री लीमहिमा वजिव
र्णि। दृष्ट्वा तं निवातुल्यं दुर्वतीवारितैर्ध्वजं। तानुवाच महाबाहुः कुः केशवः परिसान्त्वयन्। अविराद्द्रक्ष्यसि कृष्ण
दनीनीरजस्त्रियः॥ एवं तस्या करोत्सेति निहतज्ञातिबान्धवाः॥ हतमित्रा हतबला येषां कृष्णामि मानिनि। अहं च तत्करिष्या
मि भीमार्जुनयमैः सह। युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात्। धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः॥ शेष्यन्ते नि
हता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः॥ चलेद्धि हिमवाञ्छैलो मेदिनी शतधा फलेत्। द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवे
त्। सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम्। हतामित्रान् श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन्॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्या
ने॥ ॥अर्जुन उवाच॥ ॥कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः। संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि। पांड
वैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं। समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव। त्वमितः पुंडरीकाक्ष सुयोधनममर्ष
णं। शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन्। त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तः शिवमनामयं। हितं नादास्यते बालो दिष्ट
स्य वशमेष्यति॥ ॥भगवानुवाच॥ ॥धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयं। एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्र 

१२४

अभीप्सया प्रातुमिवया। मैत्रे नागदिमित्रयोगिने। कौमुदे कार्तिके। कौमुदे कोजागरायुक्ताया यो लिमिस्यां वा। ततः
मभीप्सया॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ततो व्यपेततमसि सूर्ये विमल उद्गते। मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृदुर्चिषि दिवा
करे। कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे। स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः। मांगल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृ
ण्वंश्च सूनृताः। ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः। कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः। उपतस्थे विव
स्वन्तं पावकं च जनार्दनः। ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च। अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः। त
त्प्रतिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः। शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिं। रथ आरोप्यतां शंखश्चक्रं च गदया स
ह। उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च। दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः। न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बली
यसा। ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः। प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः। तं दीप्तमिव कालाग्निमाका
शगमिवाशुगं। चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतं। अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः। पुष्पैश्च विविधैश्चि
त्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः। तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनं। मणिहेमविचित्रांगं सुध्वजं सुपताकिनं। सूपस्करमनाधृष्यं वै
याघ्रपरिवारणं। यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनं। वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः॥ स्नातैः संप
प्रतिज्ञाय स्मृत्वा वचनं पांडवस्य दुर्योधनशेरं चरिष्यतीति। वज्राकारां गां पृक्षिणामिव जघनमध्यनिगर्वं तत्र अध्वं शादिनि
कविमि। सूपस्करं सूपकरणं॥

श्री २

संपादयामासुः सज्जीकृतवंतः। मंगल्योपेत्यद्यातप्यातपनिरिति मंगल्यार्थपदैः। समाक्षनार्थवाख्यादस्य स्योगीक

 रयामासुः संपन्नैः सर्वसंपादनैर्महिमानं केसस्यन्त्यय एवाभिवर्धयन्। सुघोषः पतंगेऽरुणध्वजेन युयुजेरथः। आत्मरु।
शिखरप्रख्यमेघडंडभिति स्तन। आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव कामगं। तत्र सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः। पृथि
वीचांतरिक्षंच रथघोषेण नादयन्। व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत। शिवश्चानुववौ वायुः प्रशांतमभवद्रजः। प्र
दक्षिणानुलोमाश्च मंगल्या मृगपक्षिणः। प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः। मंगल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तंत सर्व
शः। सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनं। मंत्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः। प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः स
मपद्यत। वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः। शुक्रनारदवाल्मीकामरुतः कुशिको भृगुः। ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृ
ष्णं यदुसुखावहं। प्रदक्षिणमवर्तंत सहिता वासवानुजं। एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः। पूजितः प्रययौ कृ
ष्णः कुरूणां सदनं प्रति। तं प्रयांतमनुप्रायात्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ। चेकितानश्च विक्रां
तो धृष्टकेतुश्च चेदियः। द्रुपदः काशिराजश्च शिखंडी च महारथः। धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह। संसाधनार्थं प्र
ययुः क्षत्रियर्षभं। ततोऽनुव्रज्य गोविंदं धर्मराजा युधिष्ठिरः॥ १७५

रणार्थी। श्रीणायितुमितियावत्। माधना

उवाचेदं वचो राजा विनकामादित्यादि। ईश्वरः सर्वभूतानां सण...ति ...षः। तं सर्वगुणसंपन्नं संदृष्ट्वा पद्मकामा ...कृद्धिवाक्य
राजा सकामान् धृतिमात्रवा वरं च स सा याविनकामानन याम्नको धनार्थकारणात्। अन्यायमनुवर्तेन स्थिरबुद्धिरलो
लुपः। धर्मनोड्डिमास्तान् सर्वान्पृच्छ तस्य केशव। ईश्वरः सर्वभूतानां देवादेवः सनातनः। तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृ
तलक्षणं। संपरिष्वज्य कौंतेयः संदेष्टुमुपचक्रमे॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताब
ला। उपवासतपःशीलासदा स्वस्त्ययने रता। दैवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता। वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं ज
नार्दन। सुयोधनभयाद्यानस्त्रायतामित्रकर्शन। महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात्। अस्मत्कृते च सततं यया दुःखा
न्यानि साधवा अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छ चिरंतनामय। भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुतां। अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पा
ण्डवान्परिकीर्तयन्। ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम। निकारानतदर्हा च पश्यंती दुःखमश्नुते। अपि जातु स कालः
स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः। यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम। प्रव्रजंतो ह्यधावत्तां कृपणां पुत्रगृद्धिनीं। रुदतीम प
हाय नाम गता वयं वनं। न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव। तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता। अभिवा
द्या ततः सा च त्वया कृष्ण वचनान्मम। धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोऽधिकाः। भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लीकं। द्रौ
णिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्प्रति। विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मंत्रधारिणं।
तथा गुरुगणां पतिगुरूणां रहे॥ ॥

श्चाविषुःपीतवंत॥
राधेयबुद्धिंधर्मज्ञस्त्वजेष्याममधुसूदन।इत्युक्त्वामाधवंतत्रराजमध्येयुधिष्ठिरः॥अनुज्ञातोनिवृत्तेचकृत्वा
उद्योग प्रदक्षिणां।वज्रावित्तुर्वीनस्त्रःसर्वायपुरुषर्षभ।अब्रवीत्परवीरघ्नंदाशार्हमपराजितं।येस्माकंविनो
हतेपुराविमवनिस्थाः।अर्द्धराज्यस्यगाविरविदितसर्वराजसु।तावदृष्ट्वादमागतसकृत्वानवमन्य
च।विप्रयामस्यान्महाबाहोयुधेरन्नसदतोन्नयात।अनतष्ठहन्ययोकार्याधर्मेराहोतपायविताञ्चेतेरसक
रिष्यामिहत्रियाणांजनार्दन।एवमुक्त्वापांडवेनसमहृष्टहकोदरः।मुक्तमुक्तक्रोधवेगात्सोवयनेरथा
उच्च।वप्रमातस्थकोतमःश्लाकारात्महतारवातः।धनंजयवचःश्रुत्वाहर्षोन्त्रिक्रमनाजगा।नस्पतत्रिनंदस्तु
वासखावपतन्धचितं।सान्नातिचमवालौशकृत्स्नैतंसुस्कत्तुः।इत्युक्त्वा।केशवंतत्रतथाचोक्त्वावितिष्ठते॥
अनुज्ञातोनिवृत्तातप्रविप्रत्यजनार्दन।ततुराजसमवेत्यनिवृत्तप्रजनार्दनः।अन्तःसमयागमहृष्टःशैव्य
सुग्रीववाहन।ततद्यावासुदेवस्यदारुणाकणेवाचादितानुपयानमाचंवरिवष्मम्मानाश्वोवंचं।तथा
पपपत्नमहाबाज्जनुमामषुनिक्रयाव।ब्राह्मणाश्रियादीय्यमानाब्धित्वातत्रयतःपथि।मोर्वीथेरथात्सम्मति तीर
वापुजनोइनि।नतथाब्राह्मणसर्वानक्साभ्रतहजयत्॥कश्चिल्लाकक्लोकेनकच्चिन्मांसस्वत्युष्टितं।ब्राह्म १७६
णानांप्रयोवर्णाःकचिद्विशाइतिदशामहता।तन्यःपद्युक्तारोहजावोवाचमधुसूदन॥

सेसिमाद्इतियामायातहृद्रपथस्त्र॥वीधीवत्तोगुराणाम्याद्वासुरस्यदेवासुरमसुदायस्यादेवानिद्योवाक॥
तगवंतःकसंसिद्धाः।कृत्वाचार्थेनिवतामिह।किंवाकार्यंतस्रावीनामरुकिंकरवाणिवः॥कनार्छितापसंप्रामा
नगवंतामहीतले।तिमहवीज्ञामरथुपयमधुसूदन।परिघाङ्नववागाविंदसुरासुरपतिःसखाद्वषे
पःसुपयकूलावासेप्रासुतुकसुताः।राजर्षयश्चदाशार्हमातंतरास्मरिवः।देवासुरस्यद्रष्टारःपुरा
णास्यमहामत।समत्तपार्थिवंक्षत्रंदिदृक्षंतस्यसर्वशः।सभासदश्चराजानसत्यंचसत्यंजनार्दन।एतन्महाप्रे
क्षणीयंद्रष्टुंगच्छामकेशव।धर्मार्थसहितावाचःश्रोतुमिच्छाममाधव।श्रोतुमिच्छामगोविंदसत्यानिवेदिता
निवाआचाहासिमहानाद्यात्वसर्वास्यामव्यदत्य।यात्यविघ्नतविवीरद्रत्यामस्याससत्रागता॥ ॥इत्यु
द्योगपर्वगद्याने॥ वैशंपायनउवाच॥ प्रयातंदेवकीपुत्रंपरवीररुजोदशामस्तारथामहाबाहवयुष्श
त्पाणयः।पदातीनांसहस्रंचसादिनांचपरंतप।भोज्यंचविपुलंराजन्प्रेष्याश्चशतशोपरे॥ जनमेजयउवाच
कथंप्रयातोदाशार्होमहात्मामधुसूदनः॥ कानिवाव्रजतस्तस्यनिमित्तानिमहौजसः॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥तस्य
प्रयाणेयान्यासन्निमित्तानिमहात्मनः॥तानिमेशृणुसर्वाणिदिव्यान्यौत्पातिकानिच।अनभ्रेशनिनिर्घोषःसविद्युत्समजा ७७
यत।अन्वगेवचपर्जन्यःप्रावर्षद्विघनेभृशं।प्रत्यग्वहुर्महानद्यःप्राङ्मुखाःसिंधुसत्तमाः॥विपरीतादिशःसर्वानप्रा
तानिज्ञोसापिकानित्रस्याना॥अत्रवक्रअनंतरं॥

दिशोनवि

ज्ञायते किंचन। प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकंपत। उदपानाश्च कुंभाश्च प्रासिंचञ्छतशो जलं। तमःसंवृ-
तमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तथा। न दिशो राजन्प्रज्ञायंत तस्मिन्रेणुना। प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खे शरीरं न दृश्यत।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत्। प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः। आरुजन्गणशो वृक्षा-
न्परुषोऽशनिनिस्वनः। यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत। तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणं। ववर्ष
पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः। समश्च पंथा निर्दुःखो व्यपेतकुशकंटकः। संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्र तत्र
सहस्रशः। अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः। तं किरंति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगंधिभिः। स्त्रियः पथि समाग-
म्य सर्वभूतहिते रतं। स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितं। सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ। पश्यन्बहुपशून्ग्रामा-
न्रम्यान्हृदयतोषणान्। पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च। नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः। नो-
द्विग्नाः परचक्राणां व्यसनानामकोविदाः। उपप्लव्यादथायांतं जनाः पुरनिवासिनः। पथ्यतिष्ठंत सहिता विष्व-
क्सेनदिदृक्षया। ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुं। अर्चयामासुरर्हं वै देशातिथिमुपस्थितं। वृकस्थलं समा- १७१
साद्याथ केशवः परवीरहा। प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वै लोहितायति। अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथावि-

धि। रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह। दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः। मुमोच सर्वं योक्त्रादि मुक्त्वा चै-
नानवासृजत्। अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः। युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपां। तस्य तन्मतमाज्ञाय
चक्रुरावसथं नराः। क्षणेन चान्नपानानि गुणवंति समार्जयन्। तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप। आर्-
याः कुलीना ह्रीमंतो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः। तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमं। पूजां चक्रुर्यथान्यायमा-
शीर्मंगलसंयुतां। ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकसुपूजितं। न्यवेदयंत वेश्मानि रत्नवंति महात्मने। तान्प्रभुः
कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः। अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः। सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणां-
स्तत्र केशवः। भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखं॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ तथा
दूतं समाज्ञाय प्रयातं मधुसूदनं। धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजं। द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिं।
दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदं। अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनंदन। स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथय-
ति गृहे गृहे। सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः। पृथग्वादाश्च वर्तंते चत्वरेषु सभासु च। उपाया-
स्यति दाशार्हः पांडवार्थे पराक्रमी। स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः। तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूता-
नामस्य ईश्वरः। तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे। स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः। पूजितो

द्विसहस्रा यस्या दस्युरवः स्यात्सहस्रजिन्॥ स चेत्सुप्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः। कृत्स्नाः सर्वनिमिषा यान्त्या प्यायमः स्मर्वे रा
उद्योग सूः तं सहस्राक्षमहित्र्यसं विधस्त्वपरं तपस्तमः। घृति विधीयतां सर्वकामसमन्विता॥ यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जाये
त तस्य वेति याकुरु सत्तमं धारिकस्य वा नीममन्यस ततो भीष्मो द्रोणः सर्वे धृतराष्ट्र जनाधिपः। ऊचुः परममित्युक्तं
दृढं तास्तत रत्न॥ तथा मत्तं ततो राजा दुर्योधनस्तदा॥ सभा वास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे॥ ततो देशेषु देशेषु
रम्येषु बहुरत्नेषु। सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः। आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गु
णैः। स्त्रियो गंधानलंकारान् सूक्ष्माणि वसनानि च। गुणवंत्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च। माल्यानि च सुगंधी
नि तानि राजा ददौ ततः। विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले। विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमां। एतद्विधाय वै स
र्वं देवार्हमतिमानुषं। आख्यापयामास तदा राजा दुर्योधनस्तदा। ता सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च। अ
समीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि भगवद्यान॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥उपप्लव्यादि
ह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः। वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति। आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्व
तां। महामना महावीर्यो महासत्त्वो जनार्दनः। स्फीतस्य वृष्णिराजस्य भर्ता गोप्ता च माधवः। त्रयाणामपि लोका
नां भगवान् हि पितामहः॥ वृष्ण्यंधकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते। आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः॥ १३८

तीर्षालांगलदंडः तस्मै दंडान्नष्टावचरमश्वेगजानरुक्काणा वाजनुचवरा॥ पस्याद्युतायघां॥

तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने। तत्त्वं तत्त्व धर्मज्ञ तां मत्कल्प्यतः शृणु। एकवर्णैः सुकल्याङ्गै
र्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः। चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि षोडश। नित्यप्रभिन्नान् मातंगानीषादंतान् प्रहारिणः।
अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे। दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसां। शतमस्मै प्रदास्यामि दासाना
९ मपि तावतः। आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतं। अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च। तान्यप्यस्मै प्रदास्या १ति
मि यावदर्हति केशवः। दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः। तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः। एकेना
पि पतता ह्ना योजनानि चतुर्दश। यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहं। यावंति वाहनान्यस्य यावंतः पुरुषाश्च ते॥
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा। मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते। प्रत्युद्यास्यंति दाशार्हं रथैर्मृ
ष्टैः स्वलंकृतैः। स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः। वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यंति केशवं। नगरादपि
याः काश्चिद्गमिष्यंति जनार्दनं। द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यंत्यनावृताः। सस्त्रीपुरुषबालं च नगरं मधुसूदनं। उद
वेक्षतां महात्मानं भानुमंतमिव प्रजाः। महाध्वजपताकाश्च क्रियंतां सर्वतो दिशः। जलावसिक्तो विरजाः पंथास्तस्येति चा
ब्रवीत्॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरं। तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतं। एतद्धि रुचिराकारैः प्रासा

सर्वैर्दुरमणीयं।मायेइजालं।ख्यनबमंन्याकथितं।त्वमवेचनं॥

उद्योग दिरूपशोभितं।शिवंचरमणीयंचसर्वदुःखमहाधनं।सर्वमस्मिन्नदाहरन्नंममदुर्योधनस्यच॥महाद्दर्दीतिवाऽस्यिरत्न
वैरयमसंशयं॥ ॥इत्युद्योगनगवद्यान॥ ॥विदुरउवाच॥ ॥राजन्बहुमतश्चासित्रिलोक्यस्यापिसत्तमः
जाति ।संभावितश्चलोकस्यसंमतश्चासिभारत॥यत्त्वमेवंगतेब्रूयाःपश्चिमेवयसिस्थितः॥शास्त्राद्वासुप्रतर्काद्वासुस्थिरःस्थविरोह्य
सि॥लेखा।अश्मनिवा।भाःसूर्येमहोर्मिरिवसागरे।धर्मस्त्वयितथाराजन्नितिव्यवसिताःप्रजाः॥सदैवभावितोलोको
गुणौघैस्तवपार्थिव।गुणानांरक्षणेनित्यंप्रयतस्वसबांधवः।आर्जवंप्रतिपद्यस्वमाबाल्याद्बहुधानशः।राजन्पुत्रांश्चपौत्रां भा
श्चसुहृदश्चैवसुप्रियान्॥यत्त्वंदित्ससिकृष्णायराजन्नतिथयेबहु।एतदन्यच्चदाशार्हःपृथिवीमपिचार्हति।नतुत्वंधर्म
मुद्दिश्यतस्यवाप्रियकारणात्।एतद्दित्ससिकृष्णायसत्येनात्मानमालभे।मायैषासत्यमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिणं।जानामि
त्वन्मतंराजन्गूढंबाह्येनकर्मणा।पंचपंचैवलिप्संतिग्रामकान्पांडवान्नृप।नचदित्ससितेभ्यस्तांस्तच्छमंकःकरिष्यति।अ
ने र्थेनतुमहाबाहुंवार्ष्णेयंत्वंजिहीर्षसि॥अनेनैवाभ्युपायेनपांडवेभ्योविभेत्ससि।नचवित्तेनशक्योसौनोद्यमेन रु
नगर्हया।अन्योधनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वंब्रवीमिते।वेदकृष्णस्यमाहात्म्यंवेदास्यदृढभक्तितां॥अत्याज्यमस्यजानामिप्रा
णैस्तुल्यंधनंजयं।अन्यत्कुंभादपांपूर्णादन्यत्पादावसेचनात्॥ १२५

नयिष्यतिनस्त्वाकरिष्यति।उपाकुरुउपद्रवात्देशःकालस्तथायुक्तोनायाख्यकः।सुक्रिमादामंस्यतीति।अन्यमवज्ञातेनालंशको।

अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यतिजनार्दनः।यत्त्वस्यप्रियमातिथ्यंमानार्हस्यमहात्मनः।तदस्मैक्रियतांराजन्मानार्होहि
जनार्दनः।आशंसमानःकल्याणंकुरूनभ्येतिकेशवः।येनैवराजन्नर्थेनतदेवास्मैउपाकुरु।शममिच्छतिदाशार्हस्त
वदुर्योधनस्यच।पांडवानांचराजेंद्रतदस्यवचनंकुरु॥पितासिराजन्पुत्रास्तेवृद्धस्त्वंशिशवःपरे।वर्तस्वपितृवत्तेषु
वर्तंतेतेहिपुत्रवत्॥ ॥इत्युद्योगनगवद्यान॥ ॥दुर्योधनउवाच॥ यदाहविदुरःकृष्णेसर्वंतत्सत्यमुच्यते।अनुरक्तो
ह्यसंहार्यःपार्थान्प्रतिजनार्दनः।यत्तत्सत्कारसंयुक्तंदेयंवसुजनार्दने।अनेकरूपंराजेंद्रनतद्देयंकदाचन।देशःकाल
स्तथायुक्तोनहिनार्हतिकेशवः।मंस्यत्यधोक्षजोराजन्भयादर्चतिमामिति।अवमानस्ययत्रस्यात्क्षत्रियस्यविशांपते।नत
त्कुर्याद्बुधःकार्यमितिमेनिश्चितामतिः।सहिपूज्यतमोलोकेकृष्णःपृथुललोचनः।त्रयाणामपिलोकानांविदितंममस
र्वथा।नतुतस्मिन्प्रदेयंस्यात्तथाकार्यगतिःप्रभो।विग्रहःसमुपारब्धोनहिशाम्यत्यविग्रहात्।तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभी
ष्मःकुरुपितामहः।विचित्रवीर्यराजानमिदंवचनमब्रवीत्।सत्कृतोसत्कृतोवापिनक्रुध्येतजनार्दनः।नालमन्यम
वज्ञातुंनावज्ञाप्योहिकेशवः।यत्तुकार्यंमहाबाहोमनसाकार्यतांगतं।सर्वोपायैर्नतच्छक्यंकेनचित्कर्तुमन्यथा।

नचाल्पवात्।यत्कार्यंकृष्णस्यपांडवेभ्योऽत्रदत्तं॥

तीर्थेनच्छवता रणवर्त्मना। स्वर्ग्यो ह्यायायसुकिः। निष्कबल्पं कल्पं। पमौनः श्वेतः॥



मम ह्यायासम्यासा बाल्कस्तत्कोपमनिशंकया। वासुदेवेन तीर्थेन निश्चितं संग्राम्य पांडवैः। धर्म्यमर्थ्यं च धर्मात्मा ऋषं वक्ता
जनार्दनः। न स्मि श्रीयाः श्रियावाचोमस्ता बांधवैः सह॥ दुर्योधन उवाच॥ न पश्यामि तथा ह्यस्मिन्श्रियं निषिद्धं बलाम
हं। तिसाहमाचयमाणं यथा वक्ताः स पितामह। इदं त्वया मद कार्यं श्रुणु मयमस्तुति तां पराय सां पांडवानां नित्यं मामि ज
नार्दनं समिश्च देनविषं तिष्ठ समयं पृष्ठि वा तथा। पांडवाच्छविधेया ममसव प्रातरि। द्वेष्यति। आत्रापा यां पाया सस्मन्न
त्रुध्येत जनार्दनः। नचापायो नवेकं च त्रिप्र दवान्यत्तवीक्षाम। तस्यत च्चेतं श्रुत्वा धोरं कला निसंहितं। धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्य
थितो विमना नवत। तां ताड याधनमिदं क्षतज्ञो ब्रवीद्वचः। मिवं याव धर्म्यजापालन निष धर्मः सनातनः। इतत्वहि दुष्प
क्रियाः संवे धीच विप्रश्रुतः। अपापः कोरवायस्य कथं मंदं धर्ममर्दति॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥परीतस्तनत्र गाम्भ्रुतरा
ष्ट्रसुमंदधीः। हणोत्यनर्थ तेवा पंयाच्यमानः सुहृज्जनैः। इममुत्पथि वर्तंतं पापं पापानुबंधिनं। वाक्यानि सुहृदा
हि श्रावमपथ्यस्मात वर्त्तीसा कुल्म क्लिष्ट कर्माणामा माहात्य सुत्तमीतिः। न व उत्तर सहामात्यो रणे नन नविष्यति
पापस्यास्य हशासस्य लकं धर्ममस्य उमीत। नास्मादनर्थसंयुक्तः श्रोत्तवाचकपंचवत। इत्युक्त्वा नरतश्रेष्ठो वृद्धः पर
ममन्तुमाह। उत्तायत स्मात्याति इष्टीष्मः सत्यपराक्रमः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने॥ विशंपायन उवाच॥ १८०

यह्चकोटं समात्मं नाम्नेणासहितं॥ ॥

पादचारं च कम्लस्तु कनवावसर्वमाकिकं। ब्रह्मणोत्तरतस्तु जातः प्रथयो नगरं पतिः। तं प्रख्यातं महाबाहुं सम्यग्ज्ञाप्य मदाबलात्यये
वर्तत तमादित्य कस्तुल निकामितः। धार्त्तसमस्तमायां ते प्रस्तु कामस्तुः स्वलं कृता। दुर्योधनात्तुल मार्गेता प्रशोर्णाक्तपार
य। पौरान्स्व बकुलासाजनतृपां करादि हस्त कंमा न ते दृष्ट्वा विधेरन्ये पद्भिरवत सा यायन्ग मिवेव प्रथितं समता सम्मानीसहस्रा
क्रिष्टकर्मणो। एनं धर्मनेशाङ्कस्वादेत्वं नतरा पंगपथे। कलास प्रमानना र्थवंग र समलंकृतं। अनुत्तम राजमार्गेष्वथ नक्र
रत्नसमाचितः। नपेकं प्रश्निरद्देराजं समासाद्य स्तर्षिणां स्थान दवीतरिशस्तवीस्तुदव दिहस्या। राजया नितराम्सि तं स
स्तु वं त्वत्तिमताः। तस्मिन्काले महाराज हस्ती क्वराधविराणां नात्या हवा विवर ब्रीनिर्दशानि सुम सांन्यपि प्रवत्तं तीव्रमा
रमाहत्यात सममदी ता त्रानतपाबक तिमं त सत्वासुदेवस्य वाजिनः। प्रवृत्तगतयोः अज्ञात तं मार्गमतिदेद्भिताप्रसह च्छत
राक्षस्य दिशाबुक्कार्थीनः। पांडुरं तुदरीकालः प्रासादे समपशोभितं। तिस्रः कक्ष्याव्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनो
चिन्त्यवीर्यं राजानमभ्यागवदरिंदम। अभ्यागमतिराज्ञा दृश्त्राचत्तुवीराधिपः। सदिवृद्धोणामा मास्यमुदंतिष्ठन्महा
यशामिकृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च वाह्लिकः। आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयंतो जनार्दनं। ततो राजा नमा सांख्यत

परिहसन्नकुर्वन्। संबंधकं संबंधहेतुकं व्यवहारं। अर्हितां मधुपर्कादेः। इति तः श्लोकवचनैः॥

उद्योग राज्ञश्च शासितं मत्वा प्रेष्यज्ञया मास पार्थिवान् आसि रञ्जनात्। तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः। यथावयः समायाय राजभि
ः सह माधवः। अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनं। कृपं च सोमदत्तं च समियाय जनार्दनः। तत्रासीदूर्जितं मृष्टं कांचनं मह
दासनं। शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः। अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने। उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपु
रोहिताः। कृतातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान्परिहसन्कुरून्। आस्ते संबंधकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः। सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण
पूजितश्च महायशाः। राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः। तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि। विदुरावसथं
रम्यमुपातिष्ठत माधवः। विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनं। अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितैः। कृतातिथ्यं
तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित्। कुशलं पांडुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनं। प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः। धर्म
नित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः। तस्य सर्वं सविस्तारं पांडवानां विचेष्टितं। क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवा
न्॥ इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः। पितृष्वसारं स पृथाम
भ्यगच्छदरिंदमः। सा दृष्ट्वा कृष्णमायांतं प्रसन्नादित्यवर्चसं। कंठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्स्मरंती तनयान्पृथा। तेषां सत्त्ववतां मध्ये
गोविंदं सहचारिणां। चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा। साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधांपतिं। बाष्पगद् १८२

आर्य कुशलसंप्रश्नान्निशिष्यति जनार्दनः। यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः। तदस्मै क्रियतां राजन्॥

दगदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता। ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः। परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः॥
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः। विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः। त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदतीम
पहाय मां। अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम। अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पांडवाः। ऊषुर्महावने तात सिंहव्या
घ्रगजाकुले। बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः। अपश्यंतः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने। शंखदुंदुभिनिर्घो
षैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः। पांडवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृति केशव। ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च। रथनेमिनि
नादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे। शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना। पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः। व
स्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विजन्मनः। गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनां। अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनं
दिताः। प्रासादाग्रेष्वबोध्यंत राङ्कवाजिनशायिनः। क्रूरं ते निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने। न स्मोपयांति निद्रां वै अतद
र्हा जनार्दन। भेरीमृदंगनिनदैः शंखवैणवनिःस्वनैः। स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन। वंदिमागधसूतैश्च
स्तुवद्भिर्बोधिताः कथं। महावने व्यबोध्यंत श्वापदानां रुतेन ते। ह्रीमान्सत्यधृतिर्दांतो भूतानामनुकंपिता। कामद्वे
षौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते। अंबरीषस्य मांधातुर्ययातेर्नहुषस्य च। भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य

दुर्वृत्तिनो रंवोढुमर्हति। कथंकालःकृ॥ यःसत्रेषुः मातस्त्रातानाकथ मितिनामविशेषः॥ मं वं धनंजयपौरुषं॥

उद्योग स्यवा राजर्षीणां पुराणानां धुरंधरे कृष्णः। बाल एवोपसंपन्नो धर्मसत्यसंगरः॥ राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्य
स्यापि यो भवेत्। अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजांबूनदप्रभः॥ श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः। प्रियदर्शनो दीर्घ
भुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः॥ यो सनागायुतप्राणो वातरंहा महाबलः। सामर्षः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः॥ की
चकस्य तु सज्ञातेर्यो हंता मधुसूदन। शूरः क्रोधवशानां च हिडिंबस्य बकस्य च॥ पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वसमो
बले महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः॥ क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः। जितात्मा पांडवोमर्षी भ्रातु
स्तिष्ठति शासने। तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठममितौजसं। भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन। तस्य मा
वदस्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः। आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पांडवोच्युत। अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण
दु बाहुसहस्रिणा। द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव। क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानि यः। इष्व द
स्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः। तेजसादित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे। क्षमया पृथिवीतुल्यो महेंद्रसमवि
क्रमः। आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन। आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु। यस्य बाहुबलं सर्वे पां १८२
डवाः पर्युपासते। स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः। गत्वाभिमुखः संख्य

पश्यागारद्विपिधानरोमा वल्योः संधानः संयोग। नक्षेत्रकुयद्विते। सुतेलोकान्सुतेसंनिकर्षमनपेक्ष्य पतिलोकं पतितिः संवा

नजीवन्कश्चिदाव्रजेत्। यो जेता सर्वभूतानामजेयो विष्णुरच्युत। योपाश्रयः पांडवानां देवानामिव वासवः। स ते भ्राता सखा
च ते कथमद्य धनंजयः। दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित्। मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे। सहदेवो म
हेष्वासः शूरः समितिशोभनः। भ्रातॄणां कृष्णशुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा। सहदेवसहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन। वृत्तं क
ल्याणवृत्तस्य पूजयंति महात्मनः। ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधांपतिं। शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रवेदय। सुकुमा
रं युवानं च दर्शनीयं च पांडवं। भ्रातॄणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः। चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः। कच्चि
त्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः। सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथं। अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता। न लभामि धृतिं वीर साद्य जीवामि पश्यत। सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्द
न। कुलीना रूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः। पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी। प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य सुतान्पां
डवानन्वरुध्यता। महाभिजनसंपन्ना सर्वैः कामैः सुपूजिता। ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत। पतिभिः पंच
भिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः। उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी। चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम। पुत्रा
धिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीं। न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखं। द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययं

महरखाना। वृहद्भानुमिति भूरराष्ट्रस्य तस्य पुरस्या पेक्षिते नपुर्व वर्षीणाय रिमरः॥

उद्योग

यज्ञे यदीनियतन्मांवानागमत्त्वंतथा देवान्त्वां। अक्षद्यूतमकृत्वा क्रीडामृगवधः सुतः कच्चित्तेषांपांडवानांसुखावहं

।नशीयोममकृष्णायाबीभत्सुर्न्युधिष्ठिरः॥ भीमसेनोयमौ वापियमपश्यमनागतान्।नमेदुःखतरंकिंचिद्भूतपूर्वंततो
धिकं।स्त्रीधर्मिणीयदुःश्वशुराणांसमीपगा।अनायितामनार्येणक्रोधलोभानुवर्तिना।सर्वेप्रत्यक्षंतकुरवःकेवलंमा
मागतां।तत्रैवधृतराष्ट्रस्यमहाराजस्यबाल्हिकः।कृपस्यसोमदत्तस्यनिर्विण्णाःकुरवस्तथा।तस्यांसंसदिसर्वेषां
क्षत्तारंपूजयाम्यहं।वृत्तेनहिभवत्यार्योनधनेननविद्यया।तस्यकृष्णमहाबुद्धेर्गंभीरस्यमहात्मनः।क्षत्तुःशी
लमलंकारोलोकान्विष्टभ्यतिष्ठति॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥साशोकार्ताचहृष्टाचदृष्ट्वागोविंदमागतं।नाना
विधानिदुःखानिसर्वाण्येवान्वकीर्तयत्। पूर्वैराचरितंयत्तत्कुराजभिररिंदम।अक्षद्यूतंमृगवधःकच्चित्तेषांसुखा
वहं।तन्मांदहतियत्कृष्णासभायांकुरुसंनिधौ।धार्तराष्ट्रैःपरिक्लिष्टायथानकुशलंतथा।निर्वासनंचनगरात्प्र
व्रज्याचपरंतप।नानाविधानांदुःखानामभिज्ञास्मिजनार्दन।अज्ञातचर्याबालानामवरोधश्चमाधव।नमक्लेशात
मंतस्याःसुतैःसहपरंतप।दुर्योधनेननिकृतावर्षमद्यचतुर्दशं।दुःखादपिसुखंनस्याद्यदिपुण्यफलक्षयः॥
नमविशेषोजात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषुपांडवैः।तेनसत्येनकृष्णत्वांहतामित्रंश्रियावृतं।अस्माद्विमुक्तंसंग्रामात्पश्येयंपांडवैः
सह।नैवशक्याःपराजेतुंसत्त्वंह्येषांतथाविधं।पितरंत्वेवगर्हेयंनात्मानंनसुयोधनं।येनाहंकुंतिभोजायधनंवृत्तैरि उ १८३

ननस्तवार्थंकुर्वंतिकच्छिदित्यर्थः।।निर्वासितंचपश्यन्त्यावदहत्यव्ययः॥

दुःखात्पापेक्षीणेऽपियदितेषांसुखंनस्यात्तदातेषांपुण्यस्यफलस्यसर्वथाक्षयएव।पितरंगर्हामियेनकुंतिभोजायाहंदत्ता
तास्मैवेत्यर्थः।तदासांतदामांबधांतरायाभ्रातृत्वायेवरक्षिताःस्युरित्याशयनःधूर्तैरिवतत्राशिलिः।तर्हिदैवंसमर्पयेति॥

वार्धिता।बालांमामार्यकस्तुभ्यंक्रीडंतींकंदुहस्तकां।अददत्कुंतिभोजायसखासख्येमहात्मने।साहंपित्राचनिकृता
श्वशुरैश्चपरंतप।अत्यंतदुःखिताकृष्णकिंजीवितफलंमम।यन्मांवागब्रवीन्नक्तंसूतकेसव्यसाचिनः।पुत्रस्तेपृथि
वींजेतायशश्चास्यदिवंस्पृशेत्।हत्वाकुरूञ्जनाक्रांतेराज्यंप्राप्यधनंजयः।भ्रातृभिःसहकौंतेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति॥
नाहंतामभ्यसूयामिनमोधर्मायवेधसे।कृष्णायमहतेनित्यंधर्मोधारयतिप्रजाः।धर्मश्चेदस्तिवार्ष्णेययथावागभ्यभाषत
।त्वंचापितत्तथाकृष्णसर्वंसंपादयिष्यसि।नतुमेमाधववैधव्यंनार्थनाशोनवैरिता।तथाशोकायदहतियथापुत्रैर्विना
भवः।याहंगांडीवधन्वानंसर्वशस्त्रभृतांवरं।धनंजयंनपश्यामिकाशांतिर्हृदयस्यमे।इदंचतुर्दशंवर्षंयन्नापश्यंयु
धिष्ठिरं।धनंजयंचगोविंदयमौतंचवृकोदरं।जीवनाशंप्रनष्टानांश्राद्धंकुर्वंतिमानवाः।अर्थतस्तेममसृतास्तेषांचाहं
जनार्दन।ब्रूयामाधवराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं।भूयांस्तेहीयतेधर्मोमापुत्रकवृथाकृथाः।पराश्रयावासुदेवयाजीव

तुभ्यंतवार्थंस्वशुरैःक्लिष्टश्वशुरैश्चधृतराष्ट्रादिभिः।वीरसूर्मेधात्रयज्ञादीन्।अभ्यसूयामिनिंदामि।तस्याधर्मादेवक
पत्वात्।धर्मशेधारकाय।वेधसेस्रष्ट्रे।यत्तयायेनसावाग्युक्ताधर्मश्चेदस्तित्वंचाप्यसि॥

इतइतोऽप्रतिष्ठानवत्सानां। नित्योद्युक्तश्च वृकोदरः। अयमेवोपमित्वानां त्वं तु अद्यापमित्वा तु ह्यमे। अतिक्रमिष्य

उद्योग ति धिग्गस्तु तां। धृतिः कार्य्यरिपवानां नायाः अवतिष्ठिवत्स्यायसी। अयोधनंजयवृयानित्योद्युक्तो वृकोदरः। यदर्थं क्षत्रि
या सूते तस्य कालोयमागतः। अस्मिंस्त्वागते काले कालो वोतिक्रमिष्यति। लोकसंभाविताः संतो मा नृशंसं करिष्य
थ। वृत्तां मे नवं वो धुक्त्वा स्याजसः सान्धुतोः समाः। कालेहि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितं। माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रध
र्मरतौ सदा। विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि। विक्रमाधिगता ह्यर्थाः। अर्जुनं पांडवं वीरं ब्रूयाः पदवीं च
विदितो हि तवात्यंतं संक्रुद्धो तोपमान्तको। भीमार्जुनौ तेन यन्नाहि देवा न च परा गतिं। तयोश्चैतद्वचस्तं यत्तां कृष्णा
सभागतां। दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यस्यभाषतां। दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विना। पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य
द्रक्ष्यतिफलं। नहि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः। सुचिरादपि भीमस्य नहि वैरं प्रशाम्यति। यावदंतं न नयति
शात्रवान्शत्रुकर्शनः। नदुःखं राज्यहरणं न च द्युतेपराजयः। प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणं। यत्तु सा बृहती श्यामा ए
कवस्त्रा सभां गता। अशृणोत्परुषा वाचः किंनु दुःखतरं ततः। स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा। नाध्यगच्छत्तदा नाथ १८७
शृणो
तिव्यपोयास्यति। अन्वहं सेंअशक्तिनन्नाया। अयुक्तेन यायस्योन्यतेः पदवीगमनं वर्त्मी अन्यगच्छत्त्वनिमन्त्रा। वृहती श्याम
ना॥

कृद्रावसंमृद्ध्वितयो। सुखे विधिताः सुखवर्धिताः। नमति दुःखं वनपः प्रवृतिः। अतिसुखं वा। मध्यं तु सुखं दुःखं वा कारणं। परिक्ले
शांस्तितोणं सुनिषेवं तथा राजन्यवयः। अते विधिता धर्मार्थकाममोक्षमध्ये धर्मेषु मोक्षेषु वामध्ये पु दुःखवारको भ्रात्रन
कृष्णा नाथवती सती। यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन। रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः। सोहमेवंविधं दुः
खं सहे यं पुरुषोत्तम। भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि॥ ॥विशंपायन उवाच॥ ॥ततस्तां सांत्वयामास पुत्राधि
भिरभिष्टुता। पितृष्वसारं शोचंतीं शौरिः पार्थसखः पृथां॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥का तु सीमंतिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पि
तृष्वसः। शूरस्य राज्ञो दुहिता अजमीढकुलं गता। महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता। ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा पर
मपूजिता। वीरसूर्वीरपत्नी त्वं सर्वैः समुदिता गुणैः। सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति। निद्रातंद्री क्रोधहर्षौ क्षु
त्पिपासे हिमातपौ। एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः। त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः॥
न तत्स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः। अंतं धीरा निषेवंते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः। उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चाती
वमानुषान्। अंतेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे। अंतप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमंतयोः। अभिवादयति त्वां तु
पांडवाः सह कृष्णया। आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याह कुशलं तव। अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पांडवान्। ईश्वरान्स
एनयोरंतरं मध्यं संगमं कृतिमावदत्। अंतो धर्मो मतो ह्येषां मध्यमार्थकामा वितिः। नदैवक्रोधव्याख्या वर्तुंस्याः प्रस्तावादनयो।

रित्यस्मात्तुपपनेस्मासंगमेवात्र बुद्धिर्मे हत्तमेदुःखं व्यवस्थानियतार्हति॥ ॥ त्वामासंश्रित्यादेरथ्यायानेराद्वनाराद्यं

उद्योग सर्वलोकस्य हन्तामित्रान्विद्याहत्वात्रा एवमाश्वासिता कृता ग्रहस्तुवा च जनार्दना कृत्वादिभिरभिधात्वा निश्चयबुद्धिजं
तम॥ ॥कृष्ण उवाच॥ ॥यद्यदेवो महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन। यथा यथा त्वमन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा॥ अ
विलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप। प्रज्ञावज्ञास्मिन्नेकश्मन्त्यस्मानिजनस्य वा। व्यवस्थायाश्च मित्रेषु बुद्धिविक्र
मयोक्तया। त्वमेव नः कालधर्मस्त्वं सत्यस्त्वं नयो महत्। त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं। यथैवाद्य तथैव तु
थैव तत्त्वयि सत्यं न विद्यति॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥तामामंत्र्य च गोविंदः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं। प्रातिष्ठत महा
बाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥पृथामामंत्र्य गोविंदः कृत्वा चा
भिप्रदक्षिणं। दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदम॥ लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमं। विचित्रैरासनैर्यु
स्रो क्तं प्रविवेश जनार्दनः॥ तस्य कक्षा व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वास्थैरवारितः। ततोभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितं। श्रिया ज्व
लंतं प्रासादमारुरोह महायशाः॥ तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतं। धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने १८५
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलं। दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तरा
ष्ट्रो महायशाः॥
त्वाता पृथामामंत्र्येत्यस्य श्लोकस्यानयोनरुक्तो अत्र धनः श्लोका शामात्र वर्हिधिनः॥ मल्लिजलां संबंधा
दवल्नः॥

र्द्योनरीरथोः शठः। शठोदर्कं फलं यस्य। तुर्जं प्रच्छ दुर्योधनस्य। अनमस्कृतमसंदेव। नाकं। अयस्काममनुद्रा इदं॥
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनं। समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः॥ राजभिः समवाग्नेयः समागच्छ
द्यथावयः॥ ततो जांबूनदमयं पर्यंकं सुपरिष्कृतं। विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः॥ तस्मिन्गामधुप
र्कं चापः गृहं चैव जनार्दने। निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः॥ तत्र गोविंदमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसं॥
उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह। ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरं। न्यमंत्रयद्भोजनेन नाभ्यनंदच्च के २
शवः। ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि। मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः॥ कस्मादन्नानि पानानि वा
सांसि शयनानि च। त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन। उभयोश्च ददत्साह्यमुभयोश्च हिते रतः। संबंधी दयितश्चा
सि धृतराष्ट्रस्य माधव। त्वं हि माधव धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः। तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर। स एवमुक्तो गो
विंदः प्रत्युवाच महामनाः। ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजं। अनंबूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलं। राजीवने
त्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमं। कृतार्था भुंजते दूताः पूजां गृह्णंति चैव हि। कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत
एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनं। न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतं। कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूद
न। यतामहे पूजयितुं दाशार्ह न च शक्नुमः। न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन। पूजां कृतां प्रीयमाणो नामं।

विषयेषु सुखं। कामाद्विवामावृत्तः। संरंभात्कृतमद्वेषात्। अर्थकारणाद्वा लोभात्। कार्पण्यात्। अत्र श्रुत्र कृ-
उद्योग त्वाः कृतपोत्तम। विरंनोना स्विनवत्सगो। विंदनच विमर्दः समनवान्व समीक्ष्य तान्वक्तुं वक्तुमर्हति। एवमुक्तः प्रत्युवाच धा-
र्तराष्ट्रं जनार्दनः। अभिवीक्ष्य सदा मा त्वं संरंभादिः प्रहसन्निव तत्त्वं कामान्न संरंभान्न लोभान्न द्वेषान्नार्थकारणात् न वस्तुवादा-
त्स्नात्राश धर्मं जह्यां कथंचन। संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः। न च संप्रीयसे राजन्न चैवापद्गता वयं। अ-
कस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान्। प्रियानुवर्त्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः॥ अकस्माच्चैव पार्था-
नां द्वेषणं नोपपद्यते। धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति। यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनुव्रतास-
न्ना ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः। कामक्रोधानुवर्त्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सति। गुणवंतं च यो द्वेष्टि तमाहुः
पुरुषाधमं। यः कल्याणगुणान्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते। सोऽजितात्मा जितक्रोधो नचिरं तिष्ठति श्रियं॥ अथ यो गु-
णसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि। प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति। सर्वमेतदभोज्यं मे यदन्नं दुष्टाभिसंहितं। क्षत्तुरेक-
स्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः। इत्युक्त्वा मततं मर्षी धार्तराष्ट्रमिवेशनात्। निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महाम-
ना॥ निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः॥ तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः॥ कुरवश्च महाबाहुं १८६

द्रौ

वेश्मनि स्थितं। धर्ममतं गतवीतितया॥ इत्युक्त्वा कृष्णं तदा निवेशाय गतः श्रान्तः॥ न्वयमीतु नमांहतिमेरवव ह
विदुरस्य गृहे स्थितं। तेऽब्रुवन्माधवं वीरं कुरवो मधुसूदनं। निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयं। तानुवाच महा-
तेजाः कौरवान्मधुसूदनः। सर्वे भवंतो गच्छंतु सर्वा मेऽपचितिः कृता। याते तु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितमभ्य-
र्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान्। ततोऽन्नानि च पानानि शुचीनि गुणवंति च। उपाहरदनेकानि केशवाय
महात्मने। तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः। वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि। ततोऽनुयायिभिः
सार्धं मरुद्भिरिव वासवः। विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवंति च॥ ॥ इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥ वैशंपायन उवा-
च॥ ॥ तं भुक्तवंतमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत्। नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव। अर्थधर्मातिगो मंदः सं-
मानं रंभी च जनार्दन। मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः। धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः। अनेयः श्रेयसां
मंदो धार्तराष्ट्रो जनार्दन। कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशंकितः। अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः।
मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इंद्रियाणामनीश्वरः। कामानुसारी कार्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः। एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष सम-
न्वितः। त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरंभान्न ग्रहीष्यति। भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे। भूयसीं वर्तते वृत्तिं
न शमे कुरुते मनः। निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन। भीष्मद्रोणमुखान्पार्थान्नालं प्रतिसमीक्षितुं। प्रति-
ष्ठितो सते दृश्यति संधानेन॥

उद्योग

संविदन्योन्यमर्य्यादास्थापनं न प्रतिदेयमिति व्यवसिता निश्चिताः॥ अविजानत्सु तत्त्वज्ञानरहितेषु मूढेषु विपरीत
सेना समुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन। कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः॥ एकः कर्णः पराजेतुं समर्थ इति
निश्चितः। धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः सममन्तो भविष्यति। संविद्धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव। शमे प्रयतमानस्य बल
मोग्रावकं छिद्रगः। न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितं। इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकं। यत्र सूक्तं
दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन। न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः॥ अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधवानवं
वाक्यं ब्रुवन्मूढेषु चण्डालेषु द्विजो यथा। सो यं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः। तस्मान्निरर्थकं वाक्यं त्वत्कं सं
पत्स्यते ततः। तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसां। तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते। दुर्बुद्धीनामशिष्टा
नां बहूनां दुष्टचेतसां। प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते। अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहि
तः। वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति। बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव। त्वय्यस्य महतीं शंकां करिष्य
तीति वचः। नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः॥ इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन। तेष्वेवमुपपन्नेषु का १८७
मक्रोधानुवर्तिषु समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति। मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः॥

स्थानवस्था बलं पाण्डवानां बलवदतिशयितं इदमस्माकं बलं नेदं क्वचन साध्यं भवतीति व्यवसिताः। तेष्वेवमुपपन्नेषु प
हितेषु।

वीतमन्युर्गतशोकः॥ समो नाशाभावः॥ केवलः कृष्णः॥ लघुमर्थमपेक्षितं मन्यते तामवकवइं मन्यते तदवहेनाचलं बमनिषे
ति। पर्यस्ता विवर्तिताः॥ क्षितिपाला राजानः सामन्ताद्याः। इह प्राप्य समेताः कृतसंश्रयाः। स्थानानि स्थिताः॥ भगस्त्वि निश्चय
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः कृष्णमापत्रे पृथिवी जितेति। आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमसपत्नं पृथिव्यां।
तस्मिन्शमः केवलो नोपलभ्यो बद्धसंत्वं मन्यते लब्धमर्थं पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः॥ स
मागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्च क्षितिपालैः समेताः। सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृ हृ
ष्ण। तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः। त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन हृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्व
योधाः॥ तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं न तन्मतं मम दाशार्ह वीर। तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां। कथं मध्यं प्रपद्ये
थाः शत्रूणां शत्रुकर्शन। सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः। प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन्। या मे प्रीतिः पाण्ड
वेषु भूयः सा त्वयि माधव। प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहं। या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा। सा किमा
ख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनां॥ इति महाभारते उद्योगपर्वणि [illegible]॥ ॥भगवानुवाच॥ यथा ब्रूयान्महा
प्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः। यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवता मद्विधः सुहृत्। धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते। तथा

इतिनानार्थः॥ प्रिय इति अव्ययं तेन लिंगनाशः समाख्यातं सौहृदात्प्रियं॥ विचक्षणः शास्त्रज्ञः। बुद्धिपूर्वेन वक्तृदेशो
नवता तथा वाच्यः। त्वयि त्वन्मनसि उपपद्यते तस्मिं॥

श्रातायथाभवतावाच्यइत्यपोनकृष्णं।मनसापापमपकारंकर्मचिन्तयाना।निराचयेत्।पापंलोकेपापोनद्विपापरुचिप्रकाशयति।सुद
वचनस्तकोस्मिन्नपितत्रापिदुर्मात्रवत्।सत्यसाम्यंवस्तुकंचाप्येवमेवयथास्तुमांस्तपुष्पागमनेदेवंविदुरवादिनोनव।दो
षान्माध्यतेराष्ट्रस्यरुक्मिणीचविरतो।सर्वमेतदहंजानन्नरुक्मःशानोह्यकोरवाः।पर्यन्तादृष्टिवासर्वीसाध्वांसरघुकु
शतः।योमावयेत्स्वपाशाश्चाशुयाद्दमेत्तेत्रसं।धर्मकार्यपरतरंशक्या।नोचेत्स्वान्तेनिमानवाः।पापोभवतिनन्दनपमत्रमे
नास्तिसंशयः।मनसाचिन्तयन्पापंकर्मणानातिरोचयन्।नप्राप्नोतिफलंतस्येत्येवंधर्मविदोविदुः।सोऽहंयतिष्येप्रशमं
क्षत्तःकर्मममायया।कुरूणांसृञ्जयानांचसंग्रामेविनशिष्यतां।सयमापन्नसाघोराकुरुष्वेवसमुत्थिता।कर्णदुर्यो
धनकृतासर्वेह्येतेतदन्वयाः।व्यसनेक्लिश्यमानंहियोमित्रंनाभिपद्यते।अनुनयायथाशक्तितंनृशंसंविदुर्बुधाः।आ
केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन्।अवाच्यःकस्यचिद्भवतिकृतयत्नोयथाबलं।तत्समर्थंशुभंवाक्यंधर्मार्थस
हितंहितं।धार्तराष्ट्रःसहामात्योग्रहीतुंविदुरार्हति।हितंहिधार्तराष्ट्राणांपाण्डवानांतथैवच।पृथिव्यांक्षत्रियाणांचक
रिष्येऽहममायया।हितेप्रयतमानंमांशङ्केद्दुर्योधनोयदि।हृदयस्यचमेप्रीतिरानृण्यंचभविष्यति।ज्ञातीनांचमिथोभेदे
यन्मित्रंनाभिपद्यते।सर्वयत्नेनमाध्यस्थ्यंनतन्मित्रंविदुर्बुधाः।नमांब्रूयुरधर्मज्ञामूढाह्यसुहृदस्तथा॥

नावदवाघरतातियावत्।तस्यकर्मणःनदक्ष्यात्स्तदनुगताः।नाभिपद्यतेनोपकाराति।हृदयस्यप्रीतिःस्वकर्तव्यप
रिसमाप्तौ।अतएवानृण्यमित्युक्तंअकर्तव्यकारित्वंनभविष्यति॥



शक्तोनवारयत्कृष्णःसंरब्धान्कुरुपाण्डवान्।उभयोःसाधयन्नर्थमहमागतइत्युत।तत्रयत्नमहंकृत्वागच्छेयंनृ
ष्ववाच्यतां।ममधर्मार्थयुक्तंहिश्रुत्वावाक्यमनामयं।नचेदादास्यतेबालोदिष्टस्यवशमेष्यति।अहापयन्पाण्ड
वार्थंयथावच्छमंकुरूणांयदिचाचरेयं।पुण्यंचमेस्याच्चरितंमहात्मन्मुच्येरंश्चकुरवोमृत्युपाशात्।अपिवाचं
भाषमाणस्यकाव्यांधर्मारामामर्थवतीमहिंस्रां।अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राःशमार्थंमांचप्राप्तंकुरवःपूजयेयुः।नचापिमम
पर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थिवाः।क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥इत्येवमुक्त्वाव
चनंवृष्णीनामृषभस्तदा।शयनेसुखसंस्पर्शेशिश्येयदुसुखावहः॥ ॥इत्युद्योगेभगवद्याने॥ ॥वैशंपायनउवाच
॥ ॥कथाःकथयतोरेवतयोर्बुद्धिमतोस्तथा।शिवानक्षत्रसंपन्नासाव्यतीयायशर्वरी।धर्मार्थकामयुक्ताश्चविचित्रा
र्थपदाक्षराः।शृण्वतोविविधावाचोविदुरस्यमहात्मनः।कथाभिरनुरूपाभिःकृष्णस्यामिततेजसः।अकामस्येवकृष्ण
स्यसाव्यतीयायशर्वरी।ततस्तुस्वरसंपन्नाबहवःसूतमागधाः।शंखदुन्दुभिनिर्घोषैःकेशवंप्रत्यबोधयन्।ततउत्था
यदाशार्हऋषभःसर्वसात्वतां।सर्वमावश्यकंचक्रेप्रातःकार्यंजनार्दनः।कृतोदककार्यजप्यःसहुताग्निःसमलंकृत
ः।ततश्चादित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठतमाधवः।अथदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः।संध्यांतिष्ठन्तमभ्येत्यदाशार्हम

धृतराष्ट्रादीन्समागतानावदेकेनां त्वामर्षयंतं इत्यादि वाचकेनामित्याह स्यायोज्यं न समागतान्धृतराष्ट्रादन्य इत्याद्य
पराजितं । अवृकेनां तु कन्तस्य धृतराष्ट्रं समागतं । कुरुं सुनीयं तु शक्ता न जः सर्वानश्च पार्थिवान् । त्वामर्षयंते गोविं
द दिवि वाक्ममिवामराः । तावन्मवं दक्षो विदुरः साम्यपरमवस्तुना तेनो विमलश्चादिदेवान्मापोन्यो जनार्दनः । इदेहि
रसच्वामा मिगाद्या श्रायवरं तपः । विमत्रमवकोरनानिदाशार्हमयराजितं । निर्दतमुच्यसंगम्य वदेदमारथि
म्त्वातनोरयेनस्तोकेतमहताकिंकर्णी । कितनाववोलमनुजोज्ञो भ्रुगुदासि हृतं न कुरूकाः । तमुपस्थितमाशायर
यदि व्यंसहामनाः । महाव्यधनं निर्वायं समर्दरेन विवृतिलं । अग्निहृदहिरासन्दोवासरानी शूजनार्दनः । कोस्तुन
मणिमा तु व्यश्चिद्यायरसयाज्वलन्तां कुरुभिसंहतः । कुरेहकिमिश्चा । नेरहितं । आनिहतरथाह्योरिःसर्वयादव
नंदनः । अचाकरोहदार्याहंविदुरःसर्वधर्मज्ञतासवेष्ठाण्हेसाअेहसर्वबुद्धिमतां वरः । स नोदुर्योधनः कृतंसंश
कुनिश्चापि सौबलः । हितीयेनराधानि वसहयानायस्तयमात्यकिः । हनरसोचदे सीनावायारसयाः प्रहनोतुयदु
ः कुलगजिरण्डु राष्टिरपिनेघ्नं । तेवां हेमपाश्कोरिदुकाःपरमवाजिभिः । गळतामे । हिणास्थिवारथाराजश्चिरेजि
तराः । हहसंसिकरजःपतिपेदे सर्वोपयं । राजर्षि चरितं कालेकृष्णोधीमान्सुश्रियाज्वलनूतनः । धायतेदाशार्हेश्रा
पि विनकिविपरिणामेनाहितां महाश्चामावत्रोव्याप्तिधनश्चेतितध्याएकमुकरएकनो वाहनी याः ॥

 

वादंतिकमुकराः । शंखाश्चदध्मिरेतत्रवाद्यान्यन्यानि यानि वा । प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः । परिवार्यर
थं जग्मुरसिचर्मपराः तथा । ततोन्यद्रथमारुह्य विचित्रा कुनवासमः । असिप्रासायुधधराः कृताश्चा मनुष्यराः । गजाः पृथ
लेहर्षसंव्रीकरथ्यागतमरिंदमं । वेदिका भाव्यिता सिद्धसमाकांतानुनेकराः । प्रवलंती वृमारणायोषिद्भि विनानुरुतस
कृष्यमानःकुरुभिःसस्नुरावनधुराःकथ्याः यथार्हप्रतिमञ्जुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ । ततः सभांसमेहकेशवस्यानुयायिनः
श्रावेवेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वाव्यनादयन् । ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसां । संप्राकंपत हार्षेण कृष्णागमनकांक्षया
। ततोन्यासमगतेकृष्णेसमहृष्यन्नराधिपाः । श्रुत्वातं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमं । आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वतां । अ
। एणाद्रहीत्वाविदुरंसात्यकिंच महायशाः । ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्संप्रादयन्निव । अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदु
र्योधनौ वृष्णिः । ह्स्तयः कृतवर्मा वा पश्चान्मनूकल्पयहतः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्यभीष्मद्रोणादयस्तथा । आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पू
जयंतो जनार्दनं । अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः । सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः । उत्तिष्ठति महाराजे धृतरा

मणिभिरकृतः॥

उद्योग द्रेजते ह्मणा। तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समंततः॥ आसनं सर्वतोभद्रं जांबूनदपरिष्कृतं। कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य
शासनात्। तस्मिन्नासीनस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः॥ ततः केशवमानर्चुः सम्य
गभ्यागतं सभां। राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनं। तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः। अपश्यदंतरिक्षस्थानृषी
न्परपुरंजयः॥ ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन्। अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः॥ पार्थिवीं समितिं द्रष्टु
मृषयोऽभ्यागता नृप। निमंत्र्यतामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा॥ नैतेषूपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुं। पूजा प्रयुज्यतामा
शु मुनीनां भावितात्मनां॥ ऋषीञ्छांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान्। त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत्॥ आसनान्यथ
मृष्टानि महांति विपुलानि च। मणिकांचनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घ्येषु भारत। निषसादासने
कृष्णो राजानश्च यथासनं॥ दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमं। विविंशतिर्ददौ पीठं कांचनं कृतवर्मणे॥ अविदूरेऽथ कृ
ष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ। एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ॥ शकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः॥ निषसादासने राजा सह १८७
पुत्रैर्विशांपते। विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे॥

कृपा परदुःखदर्शनेन दुःखित्वं। अनुकंपा दयायां परदुःखस्पृहा। कारुण्यमपकारिण्यपि। स्निह सत्त्वाश्रिति संध्यातनत्व

संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत्। चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते। अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्द
नं॥ अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः। व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः॥ ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविंदगतमा
नसं। न तत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित्॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ तेष्वासीनेषु
सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु। वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुंदुभिस्वनः॥ जीमूत इव घर्मांते सर्वां संश्रावयन्सभां। धृतरा
ष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः॥ कुरूणां पांडवानां च शमः स्यादिति भारत। अप्रणाशेन वीराणामेतद्याचितुमागतः॥ रा
जन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः। विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम॥ इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु भारत॥ श्रु
तवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः॥ कृपानुकंपा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत। तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशि
ष्यते॥ तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति। त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतं॥ त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां
कुरुसत्तम। मिथ्याप्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यंतरेषु च॥ ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः। धर्मार्थौ पृष्ठतः कृ
त्वा प्रचरंति नृशंसवत्॥ अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः॥ स्वेषु बंधुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ॥ सेयमाप
न्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता। उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति॥

पकारानाचरणं आनृशंस्यमारणेच्छा।

शमेषु प्रवर्तमानस्य ममस्वयमालक्ष्य विचार्य निष्फलं निरवयवं निरवयवं निरवद्यं शपथ्यानवृत्ति तथा संविधत्स्वोत्तरमित्यर्थः ॥

उद्योग शाकाचेयं शमयितुं चेद्दि सिमारता नडुकरोसि तव शमामनाम नरलर्षभ । वृथ्यधीना ॥ शमाराजन्नमयि चैव विशांपते । पु
त्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ॥ हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ।
तव चैव हितं राजन् पांडवानामथो हितं ॥ शमे प्रवर्तमानस्य तव शासनकारिणः ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशांपते । स
हायस्ते तान् वनायत्राद्य पिनराधिप । न हि त्वां पांडवाः क्रुद्धं तेरक्षमाणं महात्मनि ॥ इंद्रोपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ य
त्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोथ बाह्लिकः ॥ सैंधवश्च कलिंगश्च कांबोजश्च सुद
क्षिणः ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ॥ को नु ताद्विपरीतात्मा युध्ये
त भरतर्षभ ॥ लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यतां ॥ प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपांडवैः ॥ तस्य ते पृथिवीपालास्त्व
त्समाः पृथिवीपते ॥ श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यंते परंतप ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुख
शक्ष्यसि जीवितुं ॥ एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ॥ अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ एतैर्हि सहितः सर्वैः पांडवैः स्वैश्च नोद्यमे
भारत ॥ अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ॥ यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहा १८१
मात्यैर्नराधिप ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ॥ क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥



अन्ययोः क्षयेमति पांडवैर्निर्जितं युद्धे वा विजितं किं सुखं पश्यसि । यत्सर्वं मामात्रादवाप्युषः शापयुद्धे मा लस्वापि चिते

[illegible] मात्यैर्नराधिप । संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ॥ क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥
नी०टी० पांडवैर्निर्जितैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ॥ यद्विंदेथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे यु
द्धाभिकांक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ न पश्येम कुरून्सर्वान्पांडवांश्चैव संयुगे ॥ क्षीणान
न्यतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्ना ना
न शायेयुरिमाः प्रजाः ॥ त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुसत्तम ॥ शुक्ला
वदान्या ह्रीमंत आर्याः पुण्याभिजातयः ॥ अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ शिवेनेमे भूमिपालाः समाग
म्य परस्परं ॥ सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियांतु यथागृहं ॥ सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ ॥ अमर्षं च निराकृत्य वैरा
णि च परंतप ॥ हार्दं यत्पांडवेष्वासीत्प्राप्तेस्मिन्नायुषः क्षये ॥ तदेव ते भवत्वद्य संधत्स्व भरतर्षभ ॥ बाला विहीनाः पित्रा ते
त्वयैव परिवर्धिताः ॥ तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनं मा विशातपतः ॥ मा ते धर्म
स्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ आहुस्त्वां पांडवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ॥ त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजनैः परिवत्सरं ॥ स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृ
तनिश्चयाः ॥ स्थितानो समयं तस्मादि त्याज्यं ॥ ॥

गुरावृषेः। परिषदं धर्मविचारणाय समग्ररूपमनुदाय रूपमाङ्क॥ अथ धर्मे प्रवृत्ते तां पितृल्या मासता एतानाहृजति दिनस्थित
उद्योग मौः अत्र कुलजातः कुलेलशीरूप जाताह्रमादाः। तस्मात्तमनामदा। यदा यायवमलं धर्म्या द्याङ्कुरिति। तकार
कृतनिश्चयाः। नदास्मसमयं तान नवान्ता ब्राह्मणा विक्रः। नम्मिनःसमाय निश्चस्थि नानां नरतर्षनै। नित्यं संस्कृशि
ता राजसु राज्यांशालनेम दि। वं धर्ममर्थं संजानन्म म्यकू स्वात्र मर्हीसि। गुरुवं नवति। यद्य वस्तु हृक्षेत्रां स्थिति
स्मन्ह। मनवान्माहृपि रव दस्मासु प्रतिपद्यतो। गुरोर्गीरायसी हृत्त्रियाच शिष्यस्यमारनात्रामाह्रवापि वतो वे
चव तस्विनस्वया॥ पित्रास्ता पयितव्या दिवयस्तु त्यघमास्थिताः। संस्थापय पयि घस्मात्सुधाम्यस्व वर्तानि। त्राकृ
ष्णे मांप्रिषवंतु त्रा। स्तनरतयेन। धर्मसुषुमनामस्तु नरुयुक्तिमसापते। मत्रे धर्माद्यधर्मणा सत्यं यत्राहृतनवं
। हन्यतवेक्षमाणानां हता स्तत्र सभासदः। विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते। नचास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र स
भासदः। धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान्॥ ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते। धर्मा यो संश्च मध्ये
यदि मे त्वं ब्रवीम्यवं। प्रबुद्धा वमान्स्व पाशात्कृविपान्नरतर्पेन। प्रश्नाम्पते रत्नेश्वर्यमामन्तु वशमवगाः॥ पित्र्यं तत्र्यो
प्रदायाशांपांशव स्योय पो। चितं। नतः सवृत्ताः मिथ्या त्यानिवचाना गान्नरंतपा। अजातशत्रुमानाष स्थितेधर्मे सतां सदा
। स तत्र वैपित्र्यं चवर्तते योनराधिपा। दाहितस्य निरस्मस्यवा भिवो पास्थिनाः कृनः॥ १८७२
व्यययात्। तद्यादानाद्धास्यदानाहन्यतां। किं शक्यमत्र वक्तुमिति। एतावद्या ब्रुवं तुमां॥ यदोत्तमस्यं ब्रवीमि नाचति॥

निरस्तोऽति दूरं ङ्क्षितो जनुरुदहदाहानंतरं वने आगतस्य पुनर्विवासितः॥ परमोपधिः सदहम्। अतएव मर्थेऽर्थान्नृहतस्तः पूर्व
इदं यथाभूत्त्वाय्यवासो मम पुत्रैर्णिवासितः। अतत्रति वमञ्चर्वाग्मानीय वपार्थिवान्। त्वन्तु राज्ञा न करोजन्दं चैत्वाम त्यवर्ततातेये
वं वर्तमानस्य सो बलेत जिहीर्षता। राज्यार्णिधतधान्य वक्षस्कंः परमोपधिः। मता मवस्ता मप्राप्य कृत्ता। प्रवृत्त्य सतां गता। कृत्र
धर्मोदिमयाताता कंपत युधिष्ठिरः। अहं तु तव तेषां वश्येयरुगमितारत। धर्मादर्थाच्च सुखाच्च वमाराजन्नीनशः प्रजाः। अतएव मर्थ
मन्वाती यर्थे च सुष्मान्मनः। लोमेति यस्तता कृ कृवान्निगृह्य वीष विशायतो स्थि ताः। ब्राह्मं पितं पार्थाः स्थिताः योत्तु मरिंद
माः। यथैते यर्थ्यतमे राजंस्तस्मिंस्तिष्ठयं नयातन्ना क्येपार्थिवाः सर्वेऽहृदयैः ममपूजयन्॥ ॥ इत्युद्योगे नगवद्याने॥ ॥
विशंपायन उवाच॥ ॥ तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना। स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः। कश्चिदुत्त
रमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान्। इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः। तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीं भूतेषु राजसु। जामद
ग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि। इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशंकितः। तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्य
से। राजा दंभोद्भवो नाम सार्वभौमः पुरा भवत्। अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतं। स स्म नित्यं निशापाये प्रातरु
त्थाय वीर्यवान्। ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः। अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि। शूद्रो वै
श्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत्। इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमां। दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिंतय

तातिदर्शीउ युत्रात्निगृहीयात्॥ ॥ इति श्रीकृष्णवाक्यं॥ ॥

जयिनौ संख्ये कौ विद्युरुष सत्तमौ यावः

अनेकजननमनेकजन्मानुवर्तमानं वमित्रं। ययेरिन्दनामनिर्दिष्टदतिमहत्त्वा। यदिष्टमम् अन्नामयं कुरु चलं॥

नातं च विद्या अक्लय्यया ब्राह्मणाः सर्वतोनया ता प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः॥ निषिध्यमानोप्यसकृत् पृच्छत्ये
व स विप्रिजान्। अतिमानं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा। तपस्विनौ महात्मानौ वेदव्रतसमाश्रितौ॥ उदीर्यमाणौ राजा
नं को धर्दीप्ता द्विजातयः। अनेकजन स्नं न सदृश यायोः पुरुषर्षिहे यो॥ तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन। एवमु
क्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान्। क्व तौ वीरौ क्व जन्मानौ किं कर्माणौ च को च तौ॥ ॥ब्राह्मणा ऊचुः॥ ॥नरो नारा
यणश्चैव तापसाविति नः श्रुतं। आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव। श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ। तपो घो
रमनुर्देश्यं तप्येते गन्धमादने। स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीं। अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र ताव पराजितौ। स गत्वा विष
मं घोरं पर्वतं गन्धमादनं। मार्गमाणोन्वगच्छत्तौ तापसौ वनमाश्रितौ। तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसन्ततौ। शीतवातातप
श्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ। अभिगम्योपसंगृह्य पप्रच्छ नामयं। तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च। न्यमन्त्रयेतां राजा
नं किं कार्यं क्रियतामिति। ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्त्तयत्। बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः। भवद्भ्यां
युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोस्मि पर्वतं। आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति॥ ॥नरनारायणावूचतुः॥ ॥अपेतक्रोधलो १५२
भोयमाश्रमो राजसत्तम। नह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोनृजुः। अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ॥ ॥

त्युक्तस्तथापि स युद्धायहमतिशायितमकरोत्। कदर्थीकृत्य अनर्थकतया कुत्सितप्रयोजनानि कृत्वेत्यर्थः॥ नस्तकान्
॥ ॥राम उवाच॥ ॥उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत। पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत। दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्
कथयत्येव तापसौ। ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय भारत। दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाकथयत्येव तापसौ। ततो नरस्त्विषीकाणां
मुष्टिमादाय भारत। अब्रवीदेहि युद्धस्व युद्धकामुक क्षत्रिय। सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीं। अहं हि ते विनेष्या
मि युद्धश्रद्धामितः परं॥ ॥दम्भोद्भव उवाच॥ ॥यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे। एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमाग
तः॥ ॥राम उवाच॥ ॥इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत्। दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः। तस्य तानस्यतो
घोरानिषून्परतनुच्छिदः। कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्। ततोस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः। अस्त्रमप्र
तिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत्। तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया। निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्। स
दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितं। पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेस्त्विति चाब्रवीत्। तमब्रवीन्नरो राजन् शरण्यः शरणै
षिणां। ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा स्म चैवं मतः कृथाः। नैतादृक्पुरुषो राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन्। मनसा नृपशार्दूल भव
त्विपुरंजयः। मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कंचित्कथंचन। अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्समाहितं। कृतप्रज्ञो वीतलोभो
नासारंध्राणि। निमित्तं लक्ष्यं। समार्पयत् संगतमकरोत्। अत्ते शेषं तत्स्पष्टम्॥

उद्योग

म

काकुदीकं शुकं नाकं

ममाहितं। काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनमित्यादयो मोहनादिमंत्रगणमंत्रनेदाइति। दैवबोधयादाशु कामक्रोधौ
लोभमोहौ मदमानौ तथैव। मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेतेउदाहृता इति। केचित्तु। काकुदीकं युधिष्ठिरं शुकं नकुलं नाकं

निरहंकार आत्मवान्। दांतः क्षांतो मृदुः सौम्यः प्रजाः पालनतत्परः। मा स्म मन्थः क्रियाः किंचिदविदित्वा बलाबलं। अनु
ज्ञातः स्वस्ति गच्छ नैवं त्वय्यहमाचरेः कुरु त्वं भास्मान् रक्षेरावयोर्वैरमात्मनो। ततो राजा तयोः पादमभिवाद्य म
हात्मनोः प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मेण चैवाचरत्तदा। सुदुष्करं यदि पितृकर्म यत्तारणं कृतं पुरा। ततो गुणैः शुभकर्मभिः श्रेष्ठो
नारायणो भवत्। तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठं गांडीवे स्त्रं न युज्यते। तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयं। काकुदीकं शु
कं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा। संतानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमं। एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यांति मानवाः। उन्मत्ताश्च वि
चेष्टंते नष्टसंज्ञा विचेतसः। स्वपंति च प्लवंते च मानवाः। अमरेन्द्रगुणाः पार्थैस्तथेशिष्टोजनार्दनः। त्वमेव पुत्रो जानासि
कुंतीपुत्रे धनंजये। नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ। विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ। यद्येतदेवं जा
नासि न च मामभिशंकसे। आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पांडवैः। श्रेयस्त्वं मन्यसे श्रेयो न भेदेन वेदिता। प्रशाम्य
भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः। भवतां च कुलश्रेष्ठ। कुलं बहुमतं भुवि। तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिंतय

मदादेवं। वसिष्ठसंतर्जनं कृस्रं। संतानं शल्लिमल्लं तनिसमकुर्ननं। घोरं घटोत्कचं। आस्यमोदकं नीलसेनमित्यष्टौ। त
देतदस्त्रं यावद्गांडीवेन युज्यते तावत्कालमस्य वयः। अनेनेयान्तुपात्रस्य प्रभृतयः॥ पृथ्वीपाले १२८४

इतिदंभोद्भवोपाख्यानं॥ ॥अव्ययोऽव्ययरहितः॥ प्रभुस्वामी। इष्टोत्पत्तिमादित्यानिमित्तं इष्ट्यादिभिः। निमित्तं मरणं नाशो
हेतुर्योगे नगवद्यानेदंभोद्भवोपाख्यानं॥ ॥विश्वायायनउवाच॥ ॥जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः दुर्योध
नमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि॥ ॥कण्वउवाच॥ ॥अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः। तथैव भगवंतौ तौ
नरनारायणावृषी। आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः। अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः। निमित्तमरणा
स्त्वन्ये चंद्रसूर्यौ मही जलं। वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा। ते च क्षयांते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा। क्षयं गच्छं
ति वै सर्वे सृज्यंते च पुनः पुनः। मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः। तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा।
भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये। तरुणाः प्रतिपद्यंते भोक्तुं सुकृतदुष्कृतं। स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहा
र्हति। पांडवाः कुरवश्चैव पालयंतु वसुंधरां। बलवानहमित्येव न मंतव्यं सुयोधन। बलवंतो बलिभ्यो हि दृश्यंते पुरुषर्ष
भ। न बलं तत्र मन्यंते बलवंतो बले सति। सर्वे पांडवा देवविक्रमाः। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं। मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरं
नामत त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः। तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता। गुणकेशीति विख्याता नाम्ना
सा देवीरूपिणी। श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः साति रिच्यते। तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया। ज्ञात्वा विम
येषोनेनिमित्तमरणाः प्रतिपद्यंते परलोकतरुणा अपि। अतस्त्वमपि तारुण्ये न मरणं संभावयेत्यर्थः। एवं बलिभ्यो बलि
नामो रसबलवता। बलं सामर्थ्यं न भवति। मातलेरिति द्वासंपुराहत्तं॥

उक्तिनानां महत्त्वयाख्यानानां । वक्तुमाज्ञानेन ॥ मातलिवरान्वेषणे ॥ ॥

उद्योग कृशो राजंस्तत्परः परिचिंतयन् । धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनां । नराणां मृदुसत्वानां कुले कन्याप्ररोह
णं । मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यकासतां । देवमानुषलोकौ द्वौ मानसे
नैव चक्षुषा । अवगाह्य व विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ ॥कण्व उवाच॥ ॥न देवान्नैव दितिजान्न गंधर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयद्वरकृते यथैव बहुलान्दृषीन् । भार्यया तु स संमंत्र्य सह रात्रौ सुधर्म्मया । मातलिर्नागलोकाय चकार गमने म
तिं । न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः । रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवं । इत्यामंत्र्य सुधर्म्मां स कृत्वा चाभिप्र
दक्षिणं । कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलं ॥ ॥इत्युद्योगे मातलिवरान्वेषणे ॥ ॥कण्व उवाच ॥ ॥मातलिस्तु
व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया । नारदोथाब्रवीदेनं क्व भवान्गंतुमुद्यतः । स्वेन वा
सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः । मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता । यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति । १९५
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति । सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः । अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसु
धातलं । दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले । अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । ददृशाते महात्मानौ लोक
पालमपांपतिं । तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां संप्राप नारदः ॥

यं उपयीतारं वृत्ति । गोपतेरादित्यस्य महादशादित्यमध्ये वरुणस्यापि संख्यानात् । अदितिर्दिवमातुः पृथिव्याश्च नाम । इयं
विद्पृथिव्यदितिरिति श्रुतेः । एतेन वरुणस्य गोदत्वं पृथिवी वा स्पर्शगोरिति तन्नादितिरगापदायाः । आलकं पृथिवीव्यत्ति

महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत । तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेद्य ह । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नाग
लोकं विचेरतुः । नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनां । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ नारद
उवाच ॥ दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः । पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतो भद्रमृद्धिमत् । एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरु
णस्येह गोपतेः । एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते । एषोस्य पुत्राभिमतः पुष्करेक्षणः । रूपवान्दर्शनीयश्च सोमस
पुत्र्या वृतः पतिः । ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियं । आदित्यस्यैव यः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः ॥ भव
नं पश्य वारुणं यदेतत्सर्वकांचनं । यत्प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे । एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां महाबले
। दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत । अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरै
रवजितानि ह । अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले । दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः । अग्निरेष म

चारेपि मिलितयोरव्यभिचारादहल्यागोः पुव इति पृथिव्याः पुव इत्यर्थः । कृत इति तस्य नाम । वारुणां प्राप्य देवाः सु
रतां सुरत्वं चाच्युतां प्राप्ताः । सुरया आदानात् सुरा यद्वा सुराद्धितिरवानां नारदवीनात् । निवर्तति स्मानिरान्तर
इवा आयाति । अवजिता वस्त्रजाः ॥

उद्योग

द्विषतायमिना। गांडीवत्त्रयं भिः। तन्मयस्त्ववात्र। लोकस्य संतावः। समीचीनं गौरवं बलं। ततन्नमहृत्लानिर्मितः। तत्र रक्षित य
ते बलं धनुर्दंडी विशेषः। प्रसिद्धः। प्रमाणनयनाचोदनं ध्रुवो नित्यः। दंडादमयिना। एतद्वास्त्रं नारदेणानीति शास्त्र
त्रा विष्णुवत्सनागा ग्रिवारुणाङ्कद। विस्नवं चक्रमाविह विहुमेनद्विष्णुना। एष गांडीवमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः। र
क्ष्यते देवतैर्नित्यं यतस्तद्गांडिवं धनुः। एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलं। सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवं
। अशास्यान्यपि। नास्मयरक्षोबधुणराजसु। सृष्टः प्रथमतश्चंडो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना। एतद्वास्त्रं नरेन्द्राणां महदुक्रम
गापितं। छत्रा। सलिलराजस्य धारयंतमसोदयं। एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितं। सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्ष
ति। एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलं। तमसा मूर्छितं नाति यत नार्हति दर्शनं। बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले
। तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने मातलिवरान्वेषणे॥ नारद उवाच॥ एतत्तु नाग
लोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरं। पातालमिति विख्यातं। दैत्यदानवसेवितं। इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजंगमाः। प्र
विशंतो महानादं नदंति भयपीडिताः। अत्रासुरोग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः। व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत
। अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः। अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते। अत्र दिव्यो हयशिराः कालपर्वणि
पुत्रकं। शुक्रेणानापितं धारयंति पर्वणि। हृष्टितं मिश्रितं। इति तन्निमग्नमिव प्रकाशते॥ ॥अद्भिः समं प्राप्ता जलचागत
ताः। व्यापारेण उग्रकार्येण। धृतं आत्मानं धारयंतं। अतः पातालता। निःविधमनादृष्टस्य हहि॥ सोमस्य। आदित्यो १९६

उद्योग

अर्कस्फटिकमकोपलः॥
धद्यात मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं। मातलिस्तु ब्रवीद्वाक्यं नारदस्याथ भाषितं। नमेत्रारोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरं॥
॥ इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने मातलिवरान्वेषणे॥ ॥नारद उवाच॥ ॥हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत्। दै
त्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणां। अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा। मयेन मनसा सृष्टं पातालत
लमाश्रितं। अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः। दानवा निवसंति स्म शूरा दत्तवराः पुरा। नैते शक्रेण ना
न्येन यमेन वरुणेन वा। शक्यंते वशमानेतुं तथैव धनदेन च। असुराः कालकंजाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः। नैरृता यातु
धानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये। दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः। मायावीर्योपसंपन्ना निवसंत्यात्मरक्षिणः। निवात
कवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः। जानासि च यथा शक्रो नैताञ्छक्नोति बाधितुं। बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः
। निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः। पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च। कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्यु
पगतानि च। वैडूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च। अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च। पार्थिवानीव चा
भांति पद्मरागमयानि च। शैलानीव च दृश्यंते दारवाणीव वा पुनः। सूर्यरूपाणि चाभांति दीप्ताग्निसदृशानि च। मणिजालवि
चित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च। नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा। गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवंति च॥ १९७

स्य शिराः। विस्तुः। वायोरिमं परिवहस्य वदन्त्यपवह्यस्मान्नेत्रेतिपातनंपतन्तमिति निरुक्ताच्छेः॥ स्तुतादिवमा तोदिवामा। चंद्रमा

पर्वणि।। उत्तिष्ठति स्तुवक्षाश्चिमं वायोरिपरिवहस्य जगत्। यस्मादत्र समयान्ताः पतंति जलशून्यैः। तस्मात्पातालमित्यपवृत्या
यात वरस्तुतम। ऐरावणोऽस्मात्सलिलेन्द्रो हीनो जगत्तादितः।। मघेवास्तु चतन्तीतंयन्मादेंद्रः प्रवर्षति। अत्रनाना विध
कारास्तिमयो नैकरूपिणः।। अप्सु स्नामम चनापीवावर्षे तिजलवारिणः।। अवस्तर्या अन्ति र्निन्नाः यातालेमा श्रिताः।। न्न
तादिव सतः स्तत्वनतजीवंतिविनिशि। उदयंति स्यशात्रात्र चंद्रमा रश्मिपर्वतः।। अष्टते सप्तपसं स्पर्शाग्निंनी वत्तिदिदिनः।।
अवात धर्मा निरत्ना बद्धाः कालेन पीडिताः।। दीनयाति वसंतिस्मवा मवनि स्तत्रश्रियः।। अत्रेन्द्र तपति र्नाम सर्वेंद्रतमक्षेत्र
रः। न्द्रतायसर्वेन्द्रतानामचरन्नयज्ञतमा। अत्रगोवृति नाविप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः।। त्यक्त्वाप्राणाञ्जितस्वर्गाति वसंतिम
हर्षयः।। यत्रतत्रशयो नित्यं पायनकेन विदाशिनः।। येनकेनचिदाच्छन्नः स गावत इहोच्यते।। ऐरावणो नागराजो वामनः कुमु
दाञ्जनः।। प्रस्तुताः सुप्रतीकस्य वंशा वारणसत्तमाः।। पश्यपयश्चनतिकश्चिद्वेचानस्तराणालावरेः।। वरयिष्या मितंगत्वा यत्नमा
स्थाय मातले। अड मतत्कुलेन्यस्त दाप्यमानमिवश्रिया।। आपाजाता निसर्गाद्धि नाद्रिद्यं तिन सर्पति। नास्यजातिं सर्वं
विकथ्यमा नेत्यणो निवे। पितरं मातरंचापि नास्यजानाति कश्चन।। अतः किल महानग्निरेतकालमव छितः।।

रश्मिपर्वतो रश्मिसमूहः।। आपजातादाजन्मनः।। निसर्गात्स्वभावात्। जातिं सर्पञ्चारि। निसर्गात्स्थितिं।।

दिश्यात्मकं दानवा समवह्नात्मान। स्तुतांपति। अलमत्यर्थी।। ।। आसीदपनलनंतिकाल्प्यप्रस्तुतवचन। तद्योग्येच्छि।।

अाक्रीडाःन्पवनः दित्यानां तथैव शयनास्तत।। रत्नैर्बिभिर्महाद्वीर्णोनाऽत्रनान्या समनानितः। जलेदानां स्वयाः शिलांक्षोयरत्न
वर्णाति च। कामवृक्षफलो आपियादपान्रकामचारिणः।। मातलिकश्चिदत्रापि रुचितस्ववराम्भवत्। अथवान्या दिशं
त्वमेगछाव यदि मन्यसे। मातलिस्तुवबीदिनेनाष माणांतथाविधामादवर्षे निवाम कार्यं विडिर्यत्रैदिवो कसां। तिस
त्वरेस्कविशत्रिचेनारादवदानवाः। परप्रदस्याणांसबंधरगचृयिष्यान्स्प्रकल्पा। अन्यत्र साधुगच्छाव इत्युन्नाहमि सूत वान्।।
जानामितववात्मानेदिश्यात्मकमलंनया।। इत्युद्योग। गमातलिवराव्यषणो।। ।।नारदवाक्य।। ।। अथ लोकसुपर्णा
नां पक्षिणां पन्नगाशिनां। विक्रमगमनेनारेनैषाम क्लिपरिश्रमः।। विनतेयसुतैः स्तुतपक्षिसन्ततमिदं कुलं। सुमुखेनसुनाम्ना
चसुनासुवर्णसुवर्चसा। सुरूचापक्षिराजन सुबलेन चमातलि। वर्द्धितानि प्रसूत्याविविनताकुलकर्तृभिः।। पक्षिराजाभिजा
त्यानां सहस्राणि शतानि च। कश्यपस्यततो वंशा जातौ श्रीरिविवर्द्धनः।। सर्वेसानचिया स्तुकाः सार्वच्छी वत्सलक्षणः।। स
र्वे श्रियमकामास्ताः सरर्तिबलान्वुताः। कर्मणाद्युत्रियास्ते तनिर्घृणानागभोजनाः।। ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं
लंत्रेतिवै। नामानि चैषा वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु। मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलंविष्णुपरिग्रहं। दैवतंविष्णुरेतेषां
विष्णुरेवपरायणं। हृदिचैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदागतिः।। सुवर्णचूडो नागाशो दारुणश्चण्डतुण्डकः।। अनिलश्चान

प्राणतो बलिनः। उच्छ्रितस्य ध्वजकेनेन उच्छ्रितमहात्मस्य वि– मितफेनवतः क्षारनिधेः पर्यंतमनुवेष्टितं। मासंकेन पिबं तः॥

उद्योग

नाम्नैव विशालाक्षो निकुंडली। कंपजिद्वज्रविष्कंभो विनतेयोऽथ वामनः। वातवेगा दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा
।त्रिरावः सप्तरावश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा। दैत्यद्वीपः सारसः पद्मकेतनः। सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः। मे
घकृत्कुमुदो दक्षः सर्प्पांतः सोमभोजनः। गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरांतकः। विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्त
था। सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च। मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ। एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता ग
रुडात्मजाः। प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये। यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले। तं नियिष्यामि देवां
वां वरं यत्रोपलप्स्यसे॥ ॥इत्युद्योगे मातलिवरान्वेषणे॥ ॥नारद उवाच॥ इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलं।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा। क्षरंती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवं। षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमं। अ
मृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा। पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिंदिता। यस्याः क्षीरस्य धारायां निपतंत्या महीतले
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमं। पुष्पितस्येव फेनेन पर्यंतमनुवेष्टितं। पिबंतो निवसंत्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः
।फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले। उग्रे तपसि वर्तंते येषां बिभ्यति देवताः। अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले। २०८

एलविलेन संज्ञितां चिकितां। सुधया स्वसुधया चामृतेदयरूपं। स्वधया कव्यरूपमश्नुते। एवं चामृतं चामृताशेषु रतीति श्रुतक

निवसंति दिशापाल्यो धारयंत्यो दिशः स्मृताः। पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी। दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दि
शं। पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै सुभद्रया। महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया। सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दि
शं। उत्तरां मातले रम्यां तथैलविलसंज्ञितां। आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे। मंथानं मंदरं कृत्वा देवैरसुरसं
हितैः। उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले। उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभं। सुधाहारेषु सुधां स्वधाभोजि
षु च स्वधां। अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः। अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः। पौराणी श्रूयते लोके गीयते
या मनीषिभिः। न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे। परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा॥ ॥इत्युद्योगे मात परिवासः पाव
लिवरान्वेषणे॥ ॥नारद उवाच॥ ॥इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता। यादृशी देवराजस्य पुरी वर्यामरावती॥ ए
ष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा। तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही। श्वेतोच्चयनिभाकारो दिव्याभरण श्वेतोच्चयभासः
भूषितः। सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः। इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः। सुरसायाः सुता नागा नि
वसंति गतव्यथाः। मणिस्वस्तिकचक्रांकाः कमंडलुकलक्षणाः। सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः। सहस्रशिर
सः केचित्केचित्पंचशताननाः। शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपरा। द्विपंचशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा॥

स्य संलक्षणं कथनं न दृष्टपूर्वमिति मंतव्यं। परिचारो नागः। श्वेतो चयः कैलासः पताकाश्चागवत्॥

पतीको।नागएषामिति कतमस्यभोगिनांवंशस्येत्यन्वयः॥ प्रणिधानमवधानम्॥

उद्योग
चतुर्मुखौ
महाकायाःपवित्राभोगभोगिनः॥ बहूनिदशसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच।नागानामेकवंशानांयथाश्रेष्ठंतुमेशृणु॥
वासुकिस्तक्षकश्चैवकर्कोटकधनंजयौ।कालियोनहुषश्चैवकंबलाश्वतरावुभौ।बाह्यकुंडोमणिर्नागस्तथैवा
पूरणःखगः।वामनश्चैलपत्रश्चकुकुरःकुकुणस्तथा।आर्यकोनंदकश्चैवतथाकलशपोतकौ॥कैलासकःपिंजरकोनाग
श्चैरावतस्तथा।सुमनोमुखोदधिमुखःशंखोनंदोपनंदकौ।आप्तःकोटनकश्चैवशिखीनिष्ठूरकस्तथा।तित्तिरिर्हस्ति
भद्रश्चकुमुदोमाल्यपिंडकः।द्वौपद्मौपुंडरीकश्चपुष्पोमुद्गरपर्णकः।करवीरःपिठरकःसंवृत्तोवृत्तएवच।पिंडारोबि
ल्वपत्रश्चमूषिकादःशिरीषकः।दिलीपःशंखशीर्षश्चज्योतिष्कोथापराजितः।कौरव्योधृतराष्ट्रश्चकुहरःकृशकस्तथा
।विरजाधारणश्चैवसुबाहुर्मुखरोजयः।बधिरांधौविशुंडिश्चविरसःसुरसस्तथा।एतेचान्येचबहवःकश्यपस्यात्म य
जाःस्मृताः।मातलेपश्ययद्यत्रकश्चित्तेरोचतेवरः।मातलिस्त्वेकमव्यग्रःसततंसंनिरीक्ष्यवै।पप्रच्छनारदंतत्रप्रीतिमानिव
चैवते।स्थितोयएषपुरतःकौरव्यस्यार्यकस्यतु।द्युतिमान्दर्शनीयश्चकस्यैषकुलनंदनः।कःपिताजननीचास्यकतमस्य १९९
भोगिनः।वंशस्यकस्यैषमहान्केतुभूतइवस्थितः।प्रणिधानेनधैर्येणरूपेणवयसाचमे।मनःप्रविष्टोदेवर्षे

तेजस्वीअधृष्यः।वीर्य्यवान्शत्रुकुलनन्दनःमर्दितः।वशीलामामपर्य्यवान्॥ ॥

गुणकेश्याःपतिर्वरः॥ ॥कण्वउवाच॥ ॥मातलिःप्रीतिमनसंदृष्ट्वासुमुखदर्शनात्।निवेदयामासतदामाहात्म्यंज
न्मकर्मच।ऐरावतकुलेजातःसुमुखोनामनागराट्।आर्यकस्यमतःपौत्रोदौहित्रोवामनस्यच।एतस्यहिपितानागश्चि
कुरोनाममातले।नचिराद्वैनतेयेनपंचत्वमुपपादितः।ततोब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदंवचः।एषमेरुचितस्तातजामा
तानुजगोत्तमः।क्रियतामत्रयत्नोहिप्रीतिमानस्म्यनेनवै।अस्मैनागायवैदातुंप्रियांदुहितरंमुने॥ ॥इत्युद्योगेमात
लिवरान्वेषणे॥ ॥नारदउवाच॥ सूतोयंमातलिर्नामशक्रस्यदयितःसुहृत्।शुचिःशीलगुणोपेतस्तेजस्वीवीर्यवान्
बली।शक्रस्यायंसखाचैवमंत्रीसारथिरेवच।अल्पांतरप्रभावश्चवासवेनरणेरणे।अयंहरिसहस्रयुक्तंजैत्रंर
थोत्तमं।देवासुरेषुयुद्धेषुमनसैवनियच्छति।अनेनविजितानश्वैर्दोर्भ्यांजयतिवासवः।अनेनबलभित्पूर्वंप्रहृतःप्रह
रत्युत।अस्यकन्यावरारोहारूपेणासदृशीभुवि।सत्वशीलगुणोपेतागुणकेशीतिविश्रुता।तस्यास्ययत्नाद्वरतस्त्रैलोक्य
ममरद्युते।सुमुखोभवतःपौत्रोरोचतेदुहितुःपतिः।यदितेरोचतेसम्यक्भुजगोत्तममाचिरं।क्रियतामार्यकक्षि
प्रंबुद्धिःकन्यापरिग्रहे।यथाविष्णुकुलेलक्ष्मीर्यथास्वाहाविभावसोः।कुलेतवतथैवास्तुगुणकेशीसुमध्यमा।पौ
त्रस्यार्थेभवांस्तस्माद्गुणकेशींप्रतीच्छतु।सदृशींप्रतिरूपस्यवासवस्यशचीमिव।पितृहीनमपिह्येनंगुणतोवरयामहे
श्री

उद्योग

संयुक्तः संबंधी। कारणस्य कन्याप्रतिपादकरणस्य दौर्बल्यादल्पत्वात्। अस्मात्सु पः प्राज्ञापणकार्येण प्रज्ञास्य
। विक्रमानाभ्र नवतस्माग्रे विरावतस्य द। सुमुखस्य गुणांश्चैव शीलशौचदमादिभिः। अभिगम्य संकल्प्य प्र
युक्त्या मयेदानं समुद्यतः। मातलिस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि॥ कण्व उवाच॥ ॥स दीनः प्रहृष्ट
श्च प्राह नारदमार्यकः। व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते॥ ॥आर्यक उवाच॥ ॥न मे नैतद्बहुमतं मह
र्षे वचनं तव। सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं न भवेत्प्रियः। कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिंतयामि महामुने। अ
स्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते। भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयं। पुनरेव च तेनोक्तं वैनते
येन गच्छता। मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो। ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयं। तेन हर्षः प्रण
ष्टो मे सुपर्णवचनेन वै॥ ॥कण्व उवाच॥ ॥मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया। जामातृभावेन वृतः सुमु
खस्तव पुत्रजः। सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः। त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवं। शेषेणैवास्य का
र्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः। सुपर्णस्य विघातं च प्रयतिष्यामि सत्तम। सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु। कार्यसं
बोधनार्थाय स्वस्ति ते भुजंगम। ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः। ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिं। संग
त्या तत्र भगवान् विष्णुरासीच्चतुर्भुजः। ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ततः पुर
मि विज्ञापयिष्यामि। शक्रं॥ २२ विष्णु

२०७

उ

सुमुखः पौत्रसुखः। मम कुक्षप्रतिमयं कुक्षप्रताकारः स वीणा क्रियमाणेन विज्ञाय। कामकारवशो ऽस्त्वद्य वेशो ऽद्य
दर्यं विष्णुरुवाच तु वते स्थाने अत्र दीयतामस्मै क्रियताममरेः समं॥ मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासवः। लब्ध
नामवतः कामात्कामाममंतव्य प्रियं। पुरंदरोऽथ संचिंत्य वैनतेयपराक्रमं। विष्णुमेवाब्रवीदेवं भवानेव ददा
त्विति॥ ॥विष्णुरुवाच॥ ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये। त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो। प्रद
दौ शक्रस्तत्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमं। न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा। लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह॥
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति। नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदान्वितौ। प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवरा
जं महाद्युतिं॥ ॥इत्युद्योगे मातलिवरान्वेषणे॥ ॥कण्व उवाच॥ गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः। आयु
ःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत। पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः। सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत्॥
गरुड उवाच॥ ॥भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधि प्रतिहता मम। कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि। निसर्गात्सर्वभू
तानां सर्वभूतेश्वरेण मे। आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया। वृतश्चैष मया नागः स्थापितः समयश्च मे॥
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान्। एतस्मिंस्तु तथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे। क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छके
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम। ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव। एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्र
हन्॥
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः। तथा परिजनश्चैव भर्तव्यः॥

आदित्यायइतिमाहात्म्यादादोविष्णुःसंबोध्यः। उदर्ककारणं उदर्कफलकहुकं। एवंवदतइंद्रंप्रतिकृष्णवान्॥

उद्योग त्रिलोकस्यस्वाराज्यादेपरमृत्युमागतः। त्वयिनिहतिदवेशानविष्णुःकारणंमम। त्रैलोक्यराजराज्येहिचत्रिदिवा
सवशास्तुते। ममापिरक्षस्यसुताजननीकश्यपःपिता। अहमप्सुसहलोकानमंनोबाहुभेऊमा। अमर्त्यमवेत्तानाम
मापिविशुत्वंबलं। मयापिसुमहत्कर्म्मकृतंदितिविग्रहे। सुतस्त्रीःसुतामतस्त्रिविश्वामावनाप्तस्वैः। अनुतःकालका
रवान्डमयापिदितिजादत्ताः। यत्तुअहंस्यानगतायत्रास्यरिवगम्यहं। वदामिचेवाउतंतातनमामवमन्यास। कोन्योना
द्रो स्मंद्योस्तिकोन्योस्तिबलवत्तरः। मयायाहंविशिष्टसत्वदहामीमसबाधवं। अवज्ञायत्तुयद्दिद्रसात्रनाप्यवरापितः। तत
मगोरवंतत्वश्यास्माडवामवा। आदित्यायइमत्रातावलिविक्रमशालिनः। वामपोकिलसर्दिषांवलनबलवत्तरः॥
सोहंपत्तिकादर्शेनवशामिद्यागमत्कर्म। विश्वाव्रगानस्मातकोचनबलवानिति॥ ॥कश्यपउवाच॥ ॥मतस्यवच
नेसुवाखगस्योदर्ककारणं। अशोन्यस्तानपंकाह्सुवाचरथचकश्यत। गरुत्मन्यासत्मानंबलवंतंसुदुर्बलं। अल
मस्मसमद्यांतस्तोतुमात्मानमंडज। त्रिलोक्यामपिमेकृत्स्नमसकंदेहधारणे। अहमेवात्मनात्मानंवहामिचांवधारयत
इदंतावन्ममैकंवेबाहुंसव्येतरंवह। याद्यतेधारयास्यकंसफलंतेविकत्थितं। ततःसततगवांसस्यस्कंधेबाहुंसमा
सजत। निपपातसभारातेविह्वलोनष्टचेतनः। यावान्हिभारःकृत्स्नायाः॥ २०१

बलदाहोदयोष्मातेनविदग्धस्याव्याप्तस्या एतेदेवाः। एतान्दवान्॥

पृथिव्याःसहपर्वतैः। एकस्यादेहशाखायास्तावद्भारमसन्यतो। नत्वेनपीडयामासबलेनबलवत्तरः। ततोहिजीवितंतस्यतस्य
नीतराह्यच्युतः। व्याप्तास्यःस्रस्तकायश्चविचेताविक्लवःखगः। मुमोचपत्राणितदागुरुभारप्रपीडितः। सविष्णुंशिरसा
प्रणम्यविनतासुतः। विचेताविह्वलोदीनःकिंचिद्वचनमब्रवीत्। भगवन्लोकसारस्यसदृशेनवपुष्मता। भुजेन
स्वैरमुक्तेननिष्पिष्टोस्मिमहीतले। क्षंतुमर्हसिमेदेवविक्लवस्याल्पचेतसः। बलदाहविदग्धस्यपक्षिणोध्वजवासिनः। ते
नमत्वामहेवीर्यमास्तोतेनममप्रभो। ततःसभगवान्प्रसादंवैगरुत्मतो। मैवंभूयइतिस्नेहात्तदाचैनमुवाचह॥ ॥
कण्वउवाच॥ ॥तथात्वमपिगांधारेयावत्पांडुसुतान्रणे। नासादयसितान्वीरांस्तावज्जीवसिपुत्रक। भीमःप्रहरतांश्रे
वायुपुत्रोमहाबलः। धनंजयश्चेंद्रसुतोनहन्यातांतुकंरणे। विष्णुर्वायुश्चशक्रश्चधर्मस्तौचाश्विनावुभौ। एतेदेवास्त्वया
केनहेतुनावीक्षितुंक्षमाः। तदलंतेविरोधेनशमंगच्छनृपात्मज। वासुदेवेनतीर्थेनकुलंरक्षितुमर्हसि। प्रत्यक्षदर्शी धर्मसा
सर्वस्यनारदोयंमहातपाः। माहात्म्यंयत्तदाविष्णोःसोयंचक्रगदाधरः॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥दुर्योधनस्तुतच्छ्रुत्वानि
श्वसन्भृकुटीमुखः। राधेयमभिसंप्रेक्ष्यजहासस्वनवत्तदा। कदर्थीकृत्यतद्वाक्यमृषेःकण्वस्यदुर्मतिः। ऊरुंगजक
राकारंताडयन्निदमब्रवीत्। यथैवेश्वरसृष्टोस्मियद्भावीयाचमेगतिः। तथामहर्षेवर्तामिकिंप्रलापःकरिष्यति॥ ॥

मातलिं वराच्छ्रेष्ठं समाहितं॥ ॥भगवानृषिः पितामहो भीष्मः। उक्तं भीष्मेण तु नरव्वदर्शिना। भगवता विष्णुना मुकृतं मित्रं तिष्ठ

त्वद्योगे मातलिं वरान्वेषणे समाहितं॥ ॥जनमेजय उवाच॥ ॥अनर्थे जातनिर्बंधं परार्थे लोभमोहितं। अनार्यकेष्वभि
रतं मरणे कृतनिश्चयं। ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बंधूनां शोकवर्धनं। कथं नैनं विमार्गस्थं वारयंतीह बांधवाः। सौहृदा वा सुहृत्स्नि
ग्धो भगवान्वा पितामहः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमं। उक्तं बहुविधं चैव नारदे
नापि तच्छृणु॥ ॥नारद उवाच॥ ॥दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत्। तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बंधुस्तत्र तिष्ठ
ते। श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनंदन। न कर्तव्यश्च निर्बंधो निर्बंधो हि सुदारुणः। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं।
यथा निर्बंधतः प्राप्तो गालवेन पराजयः॥ विश्वामित्रं तपस्यंतं धर्मो जिज्ञासया पुरा। अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भग
वानृषिः। सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत। बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु। विश्वामित्रोथ संभ्रांत
ः श्रपयामास वै चरुं। परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत। अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः। अथ गृह्या
न्नमत्युष्णं विश्वामित्रोप्युपागमत्। भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ। विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महा 

ते यत्र तद्देशविषये न तत्र बंधुस्तिष्ठति। ततोपि सुहृद्वचः श्रेय इत्यर्थः। अतो वासुदेवस्य सुहृदो वचनं कर्तव्यमित्यर्थः।
श्रोतव्यं श्रोतुमुक्तं वाक्यमिति शेषः। वसिष्ठस्तु स्वयं धर्मोभ्यागच्छत्। न प्रत्यपालयत्। न प्रतीक्षितवान्।
तेन वसिष्ठेन॥

त्युपागमदृषिसमीपं। मूर्ध्ना बाहुभ्यां च प्रगृह्य। अभ्याशे समीपे आश्रमस्य। गौरवात् गुरुत्वात्। बहुमानान्मान

द्युतिः॥ भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः। स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः। तस्य शुश्रूषणे य
त्नमकरोद्गालवो मुनिः। गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया। अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत्। वासिष्ठं वेष
मास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया। स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा। तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता। प्रति
गृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवं। भुक्त्वा प्रीतोस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः। क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपाग
तः। धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत्। विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः। शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीति
मानित्युवाच ह। अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमं। प्रीतो मधुरया वाचा वि
श्वामित्रं महाद्युतिं। दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि। दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानद। दक्षिणानां हि दा
ता वै अपवर्गेण युज्यते। स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा शांतिरुच्यते। किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति। स जानं
स्तेन भगवान्जितः शुश्रूषणेन वै। विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत्। असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषित

नार्हत्वात्। शुश्रूषया वचनबाधेन। भक्त्या आत्मसमर्पणेन। विप्रर्षे नाशास्मि विप्रर्षीणां निष्ठितानां। अपवर्गेण दानेन। तत
तस्मात्। दक्षिणा शांतिरुच्यते। सः जानन्मानी दक्षिणाकर्म समाप्तिरिति॥

द्यावो हरितः कर्णैकतःश्यामशोचिषां॥ ॥गालवचरिते॥ ॥धर्मयज्ञात् दुरादयितुरं॥ अनीहया अनुद्यमेन। कृत्वा प्रणयं स्नेहानुवर्तिं॥

किंदानीतिवकुर्वो गालवः। प्रत्युवाच ता। निर्धनः स कुर्वो गालवस्य तपस्विनः। किंचिदागतमर्थं नो विश्वामित्रो ब्रवीदिदं
उद्योग एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसां। अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरं॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने गालवचरिते
॥ ॥नारद उवाच॥ ॥एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता। नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा। त्वगस्थिभूतो हरिण
श्चिन्ताशोकपरायणः। शोचमानोतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना। कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोर्थाः संचयः कुतः। हयानां चन्द्र
शुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम। कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे। श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे। अहं
पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात्। गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे। अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विवि
धैः फलैः। ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया। सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितं। प्रतिकर्तुमशक्तस्य जी
वितान्मरणं वरं। प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः। मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति। न रूपमनृतस्यास्ति नानृत
स्यास्ति संततिः। नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा। कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं। अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि २०३
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः। न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणं। पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतं। सोहं पापः कृत

तेन व्रणलक्ष्मा। ईप्सितं प्रतिकर्तुं प्रत्युपकारत्वेन कर्तुमशक्तस्य अनृतस्यानृतानि धायितः। तं त्रणं कर्तुं धारणं॥

कृत्वा यत्नं प्राणमोक्षाय प्रतिष्ठन्तो स्थिरी भवंति। तं गालवमात्मानं दर्शयामास। प्राह्वा। सुहृदामन्येषां मध्ये सुहृत्कृतः॥ मम च विभवो व
मवावरजो विष्णुरेव धनमेवात्वान्यापत्तिं संभवात्। पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं मम सखेवा। लवायधीतो भवति याचितः सर्वकाम

घ्नश्च कृपणश्चानृतोपि च। गुरोर्यः कृतकार्यः सन्तत्करोमि न भाषितं। सोहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमं। अर्थिना न
न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसां। मानयंति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे। अथ तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरं। विष्णुं ग
च्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरं। भोगा यस्मात्प्रतिष्ठंति व्याप्य सर्वान्सुरासुरान्। प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्य
यं। एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः। दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया। सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः
सुहृत्। ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति। विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज। पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतकाम
श्च तेन मे। स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखं। देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरं॥ इत्युद्योगे गालवचरिते
॥ ॥सुपर्ण उवाच॥ ॥अनुशिष्टोस्मि देवेन गालव ज्ञातयोनिना। ब्रूहि कामं तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशं। पूर्वां वा द
क्षिणां वाथ अथवा पश्चिमां दिशं। उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव॥ ॥गालव उवाच॥ ॥यस्मादुदयते पूर्वं सुपर्ण
सर्वलोकप्रभावनः। सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः। यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत्। चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र
धर्मः प्रतिष्ठितः॥

तेन मे कृतस्त्वयि प्रीतो भूदीप्सितार्थः। अतो यद्भवतोपेक्षितं मया तावत्कर्तुं निष्करिष्यामि तद्दिगामना दिकं यदिच्छ
नयामि त्वामित्याह। सगच्छावेत्यादि। अनुशिष्टः अनुज्ञातः ज्ञातयोनिना अनेन विष्णुना॥

पूर्वं प्रथमं मतिबुद्धिः निष्प्रज्ञानामस्य तद्धेतोः। पूर्वदिक्शब्दितं मे वंशाधीनत्वात्। अतएव च यज्ञाध्यक्षं व्याहृति प्रथमा वारः तदर्थं प्रवर्ति
ता। वस्तुषी धर्मे मस्तस्यां च इमसौ। उद्यात्यनुगन्तव्या धर्मस्य तस्यो अत्र प्रथमदर्शनात्। एष धर्मो भविशिष्टिः कार्यत
उद्योग या॥ ॥ एतद्वेदवर्शीत्यति। मूलमिति। यतो मुखं यन्मुखं होतृणां तन्मुखत्वेन देवैषित्तदुपचारात्। अथ नो रक्षे पितृलोके न

कुतो यतो मुखे वेदत्वं मध्ये ते सर्वतो दिशः। एतदारं हि जश्चैव त्रिदिवस्य तथा ध्रुतः। तत्र पूर्वं प्रवृत्ता विद्याकायराः प्रजाः त्रि
यः। अस्यां दिशि श्वेदशास्त्रकश्यपयथात्मसंततः। अत्रो मूलं सुरासां श्रीर्यत्र शक्रो ध्याधिष्ठितः। सुरराज्येनवि प्रशीदविश्वा
त्तत्र पश्चितं। एतस्मात्कारणात्सूनूपूर्वे त्येषा दिगुच्यते। यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता सुरैः। एत एव च पूर्वेषां पू
र्वमाशां प्रचक्षते। पूर्वकार्याणि कार्याणि देवानि सुखमीप्सता। अत्र वेदान्जगौ पूर्वं भगवान्लोकभावनः। अत्र वा
कामविवासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु। अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम। अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते।
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुंजते। अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च। अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विज
र्षेः। सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते। ओंकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दश तीर्दश॥ २०४

वंकारणां स्त्रियो दाक्षायण्यो दिव्याः। प्रजाः लोकाश्चं योतिं जन्मं उपभुंजते। तेषां पूर्वं संबंधो धोक्षित त्वात्। पौराणस्य पु
राणस्य कालनवस्य निधनं वसिष्ठस्य। निमिशापात्। सूतयो जन्मादि प्रकारभेदात्। दशतीर्दशादमसहस्रं दशतीरिति वा ओं
कारमिति जगति पूर्वमवत्सि॥

हविर्दानैर्वेदाः सर्वं नागशालायां। ध्यमिता शक्रेणाप्रज्ञा थीमाश्च बाध्यसुराश्चाप्यकृत माः। आचादपनुदं तितमाशु अ
पयति। लोकस्य पातालप्रस्थनरिता णां विशाय। पविशाख्यो॥ ॥ मानवस्त्रियो॥ सुवर्णं वरुणयतइति स्वो को वि

पिबंति सुनयायत्र हवि दानेस्मसामपाः। वोसितायत्रवदवो वराहाद्याश्चगावेनाशाकस्य यत्र नागो। पदिवितिषप
कल्पिताः। स्वबाहितारूवणानासुमाश्च पाश्चसुराः स्थाय। उदयस्तो हि सर्वा वैक्राधामंतिदिमावसुः। एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्ग
स्य च सुखस्य च। एष पूर्वो दिशो भागो विशावाः यदीक्षसि। प्रियकार्ये हि मे तस्य यस्य स्मि वचने स्थितः। ब्रूहि गालवयास्या
मि श्रृणु चाप्यपरां दिशं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि वावघ्यानगालवचरिते॥ ॥ प्रपूर्वभागवा॥ ॥ इयं विवस्वता पूर्वं स्रौतेन विधिना वि
धिनाक्लिलागुरवे दक्षिणाद्वा रक्षिता सुचात सहि क्लृप्ता च लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः। अत्रा भ्ययानां देवानां वि
नाशः श्रूयते द्विज। अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते। इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम्। एतद्वितीयं धर्म
॥ प्राण॥ स्य द्वारमाचक्षते द्विज। त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः। अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा। तथा राजर्षयः
सर्वे निवसंति गतव्यथाः। अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते। गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणा त्मावसादिनां। एषा दिक्सा द्विज
श्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते। वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते। नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ। सृष्टानि प्रतिकू

धिर्यज्ञः गुरवे कल्पपापधाणं निश्चयः आयुर्निश्चयः। आत्मावसादिनः पापस्य धर्मस्य उद्भागवो कं तद्धारकं वेदतालवा। अ
वराधेनमाप्नुहि॥ ॥ \\ प्राणनिश्चय इति वा पाठः॥

उद्योग

मंदरकुंजेषु यो गंधर्वाः स्त्रावित्तेमानाश्चद्विवहंति।। अत्र याहशो गाथा गीयंते तादृशात्पवब्रह्मसदने सामानि गाथा गीतं च श्रूयद
तेचश्रूयवतः ककुभितानानका नि।। श्रुगान्यतिहृतानि। तावता कालेन वहु लोकदारादयो हताऽस्याग तानानपञ्चपञ्चवनंगतऽत्य
थेः मर्यादास्था। पितामातःप्रस्थाप्य पादक्षिणायां तन्यतिक्रमणीयमिति। द्यानना चारणां तपमाऽस्थेष्ठः। सर्वा सर्वैः सर्वों पां

तानि दृष्टव्यान्यकृतात्मभिः। अत्र मंदरकुंजेषु विप्रर्षिसदनेषु च। गायंति गाथा गंधर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज। अत्र सामानि
गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः। गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः। अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च। मर्यादा
स्थापिता ब्रह्मन्यास्य योनातिवर्तते। अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना। रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता। अत्र व
त्तमवामिवः धामाश्च नर्गहाति पर्वधा। अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव। अत्र वैतरणी नाम नदी। वैतरणी हर्ता
। अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते। अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं क्षरति पयः। काष्ठां वासाधानिष्ठां हिमसुत्सृज
तेपुनः। अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिंतयन्। लब्धवान् युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ। अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्या
ज्जातो महानृषिः। विदुर्यं कपिलं देवं येनार्ताः सगरात्मजाः।।

प्राणानंतरमत्र प्रासाः। प्राणादिष्वदेनपंचधा सुन त्वंगर्न्नि गच्छंति। वैतरणी वैतरणी नरके गामिभिः प्राणिभिः सुखस्यांत
नारान्प्राणान्प्रतिपद्यंते। अत्रावृत्तो दक्षिणायनंताऽपयोऽजलं क्षरति। दक्षिणायानहष्टिं नवति धानिष्ठां काष्ठां धनिष्ठां मा २०५
गस्य काष्ठां मकरराशिस्थेऽस्य प्रष्ठः। अत्र युवाधनताधनिष्ठः। तस्य काष्ठां धनिष्ठां काष्ठां।।

निर्याणकाले मृत्युकाले। तमो ध कारं नरकेषु। एषो विमार्गतिस्य एव। परिवा यस्या दिक्षणस्य। प्रतिष्ठास्थितिरुर्मिः पथ्या
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः। अधीत्य सखिलान्वेदानलभन्मोक्षमव्ययम्। अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकि
पालिता। तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च। अत्र निर्याणकाले तु तमः संप्राप्यते महत्। अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा
कृष्णवर्त्मना। एष तस्यापि ते मार्गः परिचार्यस्य गालव। ब्रूहि मे यदि गंतव्यं प्रतीचीं शृणु चापरां।। ।।इत्युद्योगे गालव
चरिते।। सुपर्ण उवाच।। इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः। सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च। अत्र प
श्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयं। पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम। यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये।
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत्। अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट्। जायते तरुणः सोमः शुक्ल
स्यादौ तमिस्रहा। अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा। निश्वसंतो महावातैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज। अत्र सूर्यं प्रण
यिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः। अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति। अतो
लोक रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये। जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः। अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम्। वि
गर्भामकरोच्छक्रो यत्र जाता मरुद्गणाः। अत्र मूलं हिमवतो मंदरं याति शाश्वतम्। अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते

दद्योकः प्रच्याज्ञाग नानासाविसर्जयति। पश्चात्कृता वेगन हतः कृताः। अत्र समवागनं। हलं हलं त्विमसन्निकृदे
नागः संतानाश्च धः ससीमा।। ।।

कांचनं बुद्बुदं रस्योदधेरूर्ध्वस्थानमात्रस्यं तज्जनदीरूपस्य सुवर्णशिरसा सुवानः हरिमेधसा सुतः तिष्ठ तिष्ठेति सूर्य्यं
उद्योग। स्पशामनात् अत्रवायुरादिरत्रष्टयक्तरवस्य स्पर्शमेव विंदु चति तनयति। आह्निकमरः संबंधि कालः एवं तेशामितिसं

अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुद्बुदस्य च। उदधेस्तीरमासाद्य सुरनिः करातपयः॥ अत्र मध्ये मरुतस्य कबंधः प्रतिहृष्य
तो। स्वनानी ग्रस्य कल्पस्यासामस्तं। ज्योतिर्धामतः॥ सुवर्णशिरसाप्यत्र हरिशरुक्ः प्रगायतः॥ अत्र हरणस्याश्रमयस्यस्त्र
यात विष्णुलो ध्वनिः॥ अत्र ध्वजवतीनामेतु मारी हरिमेधसः। आकाशानिष्ट तिष्टेति सा स्तो सूर्यस्पशामनात्॥ अत्रवायुस्तथा त
वह्निरापः खंचापि गालव॥ आह्निकं चैवनैशं च हृतस्पर्शं विसृचति। अत्रः पञ्चति सूर्यस्येति योगा वर्त्तते गति॥ अत्र ज्यो
तींषि सर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलं॥ अष्टाविंशतिरात्रं च चंक्रम्य सह भानुना। निष्पतंति पुनः सूर्यात् सोमसंयोगयोगतः॥ अत्र
नित्यं स्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः॥ अत्र लोकत्रयस्याप त्रिपष्टिविरुणालयं॥ अत्र पन्नगराजस्याप्यनंतस्य निवेशनं॥ अत्र
नादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमं॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं॥ महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेश
प नं॥ एवं ते वृद्धिमोमार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्त्तितः॥ बृहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम॥ इत्युद्योगे गालवचरिते॥

वैदेलयर्थी॥ ज्योतींष्यश्विन्यादि नक्षत्राणि॥ अष्टाविंशतिरा अष्टाविंशतितमे दिने निष्पतंत्युत्पकं दिनं। चंद्रेण युक्ता। नक्षत्राणि पुनरुं २०६
त। तद्वाद॥ सोमसंयोगयोगतः इति अमावास्यान्तरेचंद्र सोमसंयोगापि सूर्यगा विशुद्धः इति। दिशा॥ सागरस्याद्यवङ्ग
वः॥ ॥ गालवचरिते॥ ॥

उत्तरस्य चस्य परिवारस्य स्थानस्य मार्गो गामन दिक्षु पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां पश्चिमपूर्वयोर्मध्यगो मध्यमः॥ शुक्रस्यात्रः
उ सुपर्ण उवाच॥ यस्मादुत्तार्य्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते। यस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज। मार्गः पश्चिम
पूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वैमध्यमः स्मृतः॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ। नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो विशाते ज
नः॥ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः। बदर्य्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्य
परिष्कृत मास्ते महेश्वरः॥ शक्रस्यात्र पुरुषः सार्द्धं युगान्तामिसमप्रभः॥ न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः। गंधर्वयक्ष
याव॥ सिद्धैर्वा नरनारायणाहृते। अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः। सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया॥
अत्र राज्येन विप्राणां चंद्रमा व्यभ्यषिच्यत। अत्र गंगां महादेवः पतंतीं गगनाच्च्युतां। प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्र
ह्मवित्तम॥ अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया। अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः॥ अत्र राक्षसयक्षाणां ग
धर्वाणां च गालव। आधिपत्येन कैलासे धनदोप्यभिषेचितः॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः॥ अत्र मंदाकिनी चै
व मंदरश्च द्विजर्षभ। अत्र सौगंधिकवनं नैरृतैरभिरक्ष्यते॥ शाद्वलं कदलीस्कंधं अत्र संतानका नगाः॥ अत्र संयमनि
त्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणां। विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव॥ अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुंधती तथा॥ अत्र
तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः॥ अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थाता पितामहः। ज्योतींषि चंद्रसूर्यौ च परिवर्त्तंति नित्य

तिरूपया। तमयामाद्दी। सुगांता। भिन्नाकृता। यत्र रूपेण परिष्कृतः अलंकृतः॥

गां॰ध्वर॰ उद्योग

गायंति कावेरकाख्य अनिलविशोषस्य वारं न कुर्वंति कमदाचारक्रिया। परिव्राजोऽस्मि गालवः॥ विलीयति तत्र यतिस्तु शरीरतो

ऽः॥ अवगायंति कावेरं ह्रदं निद्विजसत्तम। धर्ममानाममदात्मानो ऽनयमत्यपवादिनः॥ नतपांज्ञायतस्तु तिर्नकुतिर्न
तपश्चितं परिव्राजसदस्या गोकामान्नाप्याति गालवा यथा यथा प्रविशति तत्मात्परतरं नरः॥ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ
अविलायति गालव॥ नितान्तं नविदंत्येनगानतर्द्वं द्विज। पंक्तं कान्तनारायणं देवं तत्र वातिस्मुमव्ययं॥ अत्र किं नाम
निस्तुकं स्थानमिलविलस्य तत्॥ अत्र विद्युत्स्नानामज्ञिरस्पारसादश॥ अत्र विष्णुपदं नाम कामता विष्णुनाक्र
तं॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मसुवरां दिशमाश्रितं॥ अत्र राज्ञा मरुंतेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम। उशीरबीजे विशाखयूपत्र
जांबूनदं सरः॥ जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः॥ साक्षाद्धिमवतः पुण्यो विमलः कनकाकरः॥ ब्राह्मणे
भ्यश्च कृत्स्नं स तं कृत्वा धनं महत्। ववे धनं महर्षिः स जैत्रं तत्र धनं ततः॥ अत्र नित्यं दिशां पालाः सायंप्रातर्द्विजर्षभ॥
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशंति गालव। एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा। उत्तरेति परिख्याता सर्वक
र्मसु चोत्तरा॥ एता विस्तरतस्तात तव संकीर्तिता दिशः॥ चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गंतुमिच्छसि। उद्यतोऽहं द्विज
श्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः॥ पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मन् तस्मादारोह मां द्विज॥ इत्युद्योगे भगवद्याने गालवचरिते

स्वाध्ययन जीमूतस्य उपसमीपे तस्थौ हिमवतः कनकाकरः॥ स्वं तं ज्ञात्वा न कसं दत्तमित्यर्थः॥ वद्धे ब्राह्मणेभ्यः २०३
॥मन्त्रामकामतदस्त्विति॥ ॥गालवचरित॥

आत्मनः शरीरस्य कारणं। जीवात्मानं। ब्रह्मवध्यामनुस्मरन्। शंकमानाम अत्र धेन। मोमिस्य ऽद्रुषा। तिर्वाप्य मंत्रोक्त्या शाम्य

गालव उवाच॥ ॥गरुत्मन् भुजगेंद्रारे सुपर्ण विनतात्मज। नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी॥ पूर्वमेतां दिशं गच्छ या प्र
थे परिकीर्तिता। दैवतानां हि सा निध्यमत्र कीर्तितवानसि॥ अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्तितः॥ इच्छेयं तु समा
गंतुं समस्तैर्हि दैवतैरहं॥ भूयश्च तान् सुरान् द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज॥ नारद उवाच॥ तमाह विनतासूनुर्विरो
हस्व तिवि द्विजं॥ आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा॥ गालव उवाच॥ क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन। भास्कर
स्येव सहस्रांशोर्विवस्वतः॥ पक्षवाताप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम्। प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग॥ ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननां।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर॥ समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलं॥ वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशं॥
तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमितिमिंगिलांस्तथा॥ नागांश्च नररूपाश्च पश्याम्युन्मथितानिव॥ महार्णवस्य च रवैः श्रो
त्रे मे बधिरीकृते॥ न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणं॥ शनैः सन्तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन्॥ न दृश्यते रविस्ता
त न दिशो न च खं खग॥ तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये॥ मणी व जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमंडज॥ शरीरे तु न पश्यामि तव
चैवात्मनश्चाहं॥ पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितं॥ स मामाशु निर्वाप्य महसा चक्षुषी शाम्यते पुनः॥ तन्निवर्त महाभाग गम
न विनतात्मज॥ न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन॥ संनिवर्त महाभाग न वेगं विषहामि ते॥ गुरवे संश्रुतानीह शता

नि। निवाति हयोमार्गः सागरपन्नगः॥

रूपिणि मा ऽन्याधीनः कालो नाशकालः ॥ परमेश्वर एवं । तस्मान्न स्वेच्छया मरणमपि संभवतीत्यर्थः ॥ नाभिचोदितः गुरुर । स्त्रिया नि
न्यशेदिवा निशि नां । एकतः पश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसां ॥ तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज । ततो यं जी
वितस्या गृहस्थो मामाणीयमात्मनः ॥ निवमस्ति धनं किंचिन्न धनान्वितः सुहृत् । न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपो
हितुं । एवं बहुविधं दीनं वदन्तं गालवं तदा । प्रत्युवाच वदतां श्रेष्ठः प्रहसन्विनतात्मजः ॥ नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽत्मानं
त्यक्तुमर्हसि । न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ॥ उपायोऽत्र महान
स्ति येनैतदुपपद्यते । तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरान्तिके । अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ ॥
इत्युद्योगे गालवचरिते ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य स द्विजाण्डजौ । शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृ
शाते तपोन्विताम् । अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिवाद्य तां । उवाच स्वागतं ताभ्यां विष्टरे संनिषीदतं ॥ सिद्धमन्नं
तयादत्तं बलिमन्त्रोपबृंहितं । भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ । मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया
। अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ॥ गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विष
ण्णः पर्यपृच्छत । किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलं । वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति । किं नु ते मन
सा ध्यातमशुभं धर्मदूषणं ॥

मित्रं । उपायो हितस्यात्र विवास्रि ॥ ॥ गालवचरित ॥ ॥



व्यभिचारो धर्मातिक्रमः ॥ अनयाहं तोषित्वात् । शोचता कथ्यामपायं वसतीति ॥
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति । सुपर्णोऽथाब्रवीद्वाक्यं प्रध्यातं वै मया द्विज । इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्र
जापतिः ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ॥ यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति । सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रिय
काम्यया । मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल । तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतं । सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्
क्षन्तुमर्हसि । सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ । न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमं । निन्दितास्मि त्वया वत्स
न च निन्दां क्षमाम्यहं । लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् । हीनया लक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया । आ
चारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा । आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनं । आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यल
क्षणं । तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ॥ न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् । भवितासि यथापूर्वं बलवी
र्यसमन्वितः ॥ बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ । अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् । न चैवासादयामास त
थारूपांस्तुरङ्गमान् । विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितं । उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ । यस्त्वया स्वयमेवा
र्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज । तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् । प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परं । यथा संसि
ध्यति विप्र स मार्गस्तु निशाम्यतां । सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितं । प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ।

गालवचरित॥ ॥द्विर्बद्धिः षोडशैः क्रांकिंचिदकथाः इरनाशेना विनिगमदर्शनात् । रणोरमणीयायावास्यगतचाग्निना जनितं वा
सुनाच निवईयता वर्धितं तमिति तत्रन्मयत्वात् । मर्दयत मित्यग्निमनसंबंधः । हिरण्मयमित्युच्यात हिरण्यं च सर्वधनं । यस्त्वत्

तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मंत्रयिष्याव गालव । नादत्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुं ॥ इत्युद्योग भगवद्याने गालवच
रिते ॥ ॥नारद उवाच ॥ अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः । निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वर्धितं तथा । यस्मा
द्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते । धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनं । तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतं ॥
नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा । मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्ताज्जितं धनं । अजैकपादहिर्बुध्न्यैरक्ष्यते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ । ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव । स त्वं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजं ॥
अपीड्य यो राजा पौरान् हि यो नः कल्पयेत् कृतार्थिनः । अस्ति सोमान्वयो जातः कश्चिन्नृपः सखा । अभिगच्छाव हन्तं वै तस्या
स्ति वित्तं वा भुवि । ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः । स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयं । विभवश्चास्य सुम
हानासीद्धनपतेरिव । एवं स तु धनं विद्वान् दानेनैव व्यशोधयत् । तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमं । प्रतिष्ठाने नरप
तिं ययातिमुपतिष्ठतां ॥ प्रतिगृह्य च सत्कारं अर्घ्यपाद्यादिकं वरं ।

यस्माद्धिपितस्यार्थस्यावाप्तानां तां धनं तु प्राप्ति धारयतजीवति पंचवाद्याग्निसक्कृत्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठते वे प्रोष्ठपदयोर्नद्वयोः शुक्रे
धनपतौ कुबेरे चंति तयाऽपायाचितो महत्स्वर्ममध्यर्जकेन शुक्रेण एवादत्त । एवमतेकैरक्षितत्वात् । अलब्धव्यं कर्मणा गुरुणा कारणाद्वा चासियोग्य २०७

निकृतार्थिनां कृतार्थीकुयति । स्वादृशाश्च काश्यपात्मजस्य तः । निदर्शनं प्रमाणं तपसः । गालवस्य । अतकः कालं शुश्रूषासंततपः स

दृष्ट्वा गमनाय त्वं प्रोवाच विनतासुतः । अयं मनोऽनुष्ठस्ख गालवस्त्वयमानितेः । विश्वामित्रस्य शिष्यो मे हृद्यार्णपस्तु तत्राच्छप
।सोयं तेनाप्यनुज्ञातः उपकारस्मयाद्विजः । गतमाह भगवान्काले दानियुरुदक्षिणां । अप्यसकृत्तेन बाक्केन किंचिदागतमन्युना
अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु । एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनां । अष्टौ शतानि मामादहि हयानां चंद्र
वर्चसां गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे । इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रो महातपाः । सोयं शोकेन महता तप्यमा
नो द्विजर्षभः । अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवंतं शरणं गतः । प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः । कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत् ना॰
तपः । तपसः संविभागेन भवंतमपि योक्ष्यते । स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति । यावंति रोमाणि हये भवंति हि नर
श्वर । तावतो वाजिनो लोकान्प्राप्नुवंति महीपते । शंखे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमं ॥ ॥इत्युद्योग गालवचरिते
॥ ॥नारद उवाच ॥ ॥एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमं । विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः । यष्टा क्रतुसहस्र
वस्र स्य दाता दानपतिः प्रभुः । ययातिः सर्वकाशीशः इदं वचनमब्रवीत् । दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभं । निदर्शनं
च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तितां । अतीत्य नृपतीन्सर्वान् आदित्यकुलसंभवान् । मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य
च । अद्याहमनघो जन्म तारितं चाद्य मे कुलं । अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ । वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जा

सुहृदिमन्नमाप्यति॥

नाभिमां वरा। नतश्चा वित्तवानस्मि स्ताणं वित्तं हि मम सखा। न च शक्यो ऽस्मि तत्कर्तुं प्राप्तमागमनं खग। न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे। नन्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति। अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलं। नातःपरं विनतज किंचित्पापिष्टमुच्यते। यथाशानेशनाल्लोके देहि नास्तीति वावदः। हताशो ह्यकृतार्थःसन् हतः संभावितो नरः। हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतो हितं। तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम। इयं सुरसुतप्रख्या वंशानां सर्वधर्मोपचायिनी। सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव। कांक्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यतां। अस्या शुल्कं प्रदास्यंति नृपा राज्यमपि ध्रुवं। किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते। स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुतां। अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो। प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा। पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया। उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चांडजः॥ उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकं। गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया। चिंतयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतो गमत्॥

ददास्मि क्रोनं तरसास्मातिवचोददिनास्मि इति वचो यथाचाचानाशनानापापिष्टं वाकाशो ऽवधारणे। अथ्युल्पस्यास्य दानात्तथा स्माल्लतरुच्वतेः अल्पादाने हिनताह्यदोषं मनाविनमावायाविषयीक्रनो चतुर्णामिष्टधर्माणां। वंशानां स्थापयित्री तिदेवज्ञादिति रूक्कवाता। तिष्ठितं वणापद्कितातधर्मः। सर्वधर्माणां मपचायिनी वृद्धिका। मातृपां धर्माणां यागादिधर्मः। राज्ञां मध्ये दाने क्षमं चिंतयानः शुल्कतः शुल्कनिमित्तमागमत्॥ टीका अति ४ २२७

शाम्यं तं वहं तपउवमं प्रजार्थी बहुकर स्रवयोः कुवयो स्यात प्रत्वात्मसुमंबंधकइन्नता स्वनयानि नवयाश्च कुणो स्मृतिवा॥ समस्तु दूत्यकरणाहकरणायास्तु खे। काशाचतितिष्ठानां नीराना निरुदयं वास्तु। पंचसुरक्षाकरयास्य रणायास्थ तदा वक्तव्या

सा गत्वा नरपतिश्रेष्ठं हर्यश्वं राजसत्तमं। अयोध्यायां महावीर्यं चतुरंगबलान्वितं। कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियं। प्रजाभिकामं शाम्यंतं कुर्वाणं तप उत्तमं। तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोब्रवीत्। कन्येयं मम राजेंद्र प्रसवैः कुलवर्धिनी। इयं शुल्केन भार्यार्थं हर्यश्व प्रतिगृह्यतां। शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यतां॥ ॥इति श्री उद्योगपर्वणि भगवद्याने गालवचरिते॥ नारद उवाच॥ ॥हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिंत्य बहुधा ततः। दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः। उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु। गंभीरा त्रिषु गंभीरेष्वियं रक्ता तु पंचसु। बहुदेवासुरालोका बहुगंधर्वदर्शना। बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी। समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजं। ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम॥ गालव उवाच॥ ॥एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे। हयानां चंद्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मतां। ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा। अरणीव हुताशनानां योनिरायतलोचना॥ ॥नारद उवाच॥ स तच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः। उवाच गालवं दीनो राजर्षिरृषिसत्तमं। द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव। एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरंति मम वाजिनः। सोहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव। अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरं॥ मे

सुरारक्षा ईषदसमासो बहुवचनांदसवादप्रकृतिलिंगत। अरक्कं जालं। देवासुरप्रायजालं॥

पवस्तवरश्चापि वकुलनदशोत्यादोदकृशष्टएवा वसुरथिस्तथाय॥ यारेस्मै गतिमागयामीत्युवयः॥

उद्यो० ग एवमुक्तस्तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत्॥ ॥कन्योवाच॥ ॥मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना॥ प्रसूत्यंते प्रसूत्यंते
कन्यैव त्वं भविष्यसि॥ स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान्॥ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै॥ भविष्यंति तथा पुत्रा
मम चत्वार एव च॥ क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम॥ एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज॥ एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गाल
वस्तदा॥ हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत्॥ इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यतां॥ चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजं॥
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनंद्य च॥ समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितं॥ ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः॥ व
सुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः॥ अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः॥ उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतिमा
नसं॥ जातो नृप सुतस्तेयं बालो भास्करसंनिभः॥ कालो गंतुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपं॥ हर्यश्वः सत्यवचने स्थि
तः स्थित्वा च पौरुषे॥ दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः॥ माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियं॥ कुमारी कामतो भू ज्य
त्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात्॥ त्वय्येव तावत्तिष्ठंतु हया इत्युक्तवान्द्विजः॥ प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरं॥ ॥इत्यु
घ। द्योगपर्वणि गालवचरिते॥ ॥गालव उवाच॥ ॥महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः॥ दिवोदास इति
ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः॥ तत्र गच्छाव २११

ग च

देवदेवातिरथमाश्रुत्य धार्मिकः सत्यमेशुकः सत्यि वि वनरेश्वरः॥ ॥नारद उवाच॥ ॥तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन स
त्कृतः॥ गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत्॥ ॥दिवोदास उवाच॥ ॥श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज॥ कांक्षि
तो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैव द्विजसत्तम॥ एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान्॥ मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयं॥ स ए
व विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव॥ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवं॥ तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः॥
विधिपूर्वं च तां कन्यां गालवः प्रतिगृहीतवान्॥ रेमे तस्यां स राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः॥ स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां च वास
वः॥ यथा चंद्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः॥ वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः॥ यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथो
दधिः॥ यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः॥ अदृश्यंत्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया॥ च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्य
ः संध्यया यथा॥ अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा॥ यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा॥ रेणुकायां यथा
र्चीको हैमवत्यां च कौशिकः॥ बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया॥ यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः॥ ऋचीकः स
त्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः॥ शाकुंतलायां दुष्यंतो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः॥ दमयंत्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः॥ जर
त्कारुर्जरत्कार्वां पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया॥ वासुकिः शतशीर्षायां यथा वाप्सु पतिर्क्रिया॥ मेनकायां यथोर्णायुस्तुंबुरुश्चैव रंभया
था॥

उद्योग

कुमार्यां विधनंजयः ॥ विदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ॥ तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ॥ माधवी जनया
मास पुत्रमेकं प्रतर्दनं ॥ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः ॥ समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ निर्यातयतु
मे कन्यां भवांस्तिष्ठंतु वाजिनः ॥ यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य तां
॥ कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ ॥ इत्युद्योगे गालवचरिते ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा
कन्या भूत्वा यशस्विनी ॥ माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ॥ जगाम
भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपं ॥ तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमं ॥ इमां कन्यां सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थि
न वौ ॥ अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ॥ सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चं
द्रवर्चसां ॥ एकतः श्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतं ॥ गुर्वर्थोऽयं समारंभो न हयैः कृत्यमस्ति मे ॥ यदि शक्यं महाराज
क्रियतामविचारितं ॥ अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ॥ पितॄन् पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ न पुत्रफ २१२
लभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ॥ न याति नरकं घोरं यथा गच्छंत्यनात्मजाः ॥ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितं ॥
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ॥ विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवणं

परैरन्यैर्गतं मार्गं यामीत्यब्रवीद्यः ॥ इमं वस्त्रमासं इति एवं प्रकारं ॥
न

हि मनो मम ॥ शाने द्वे तु मम स्थाने नामीदृशानां द्विजोत्तम ॥ इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरंति मे ॥ सुतमेकमेवास्यां ज
नयिष्यामि गालव ॥ तवेह द्विजगतेर्मार्गं गमिष्यामि परैरहं ॥ मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ॥ पौरजानपदार्थं तु
ममार्थो नात्मभोगतः ॥ कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ॥ न स धर्मेण धर्मात्मा युज्यते यशसा न च ॥ सोऽहं प्रतिग्र
हीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ॥ कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ तथा तु बहु कल्याणमुक्तवंतं नराधिपं ॥ उशी
नरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनं ॥ रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियं ॥
कंदरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिख
रेषु च ॥ वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ॥ शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पा
र्थिवसत्तमः ॥ उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य तां ॥ कन्यां प्रयातस्तं राजन् दृष्टवान् विनतात्मजं ॥ ॥ इत्युद्योगे गा
लवचरिते ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवंतमिति वै द्वि
जः ॥ गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितं ॥ चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ सुपर्णस्तमुवाचेदं गालवं
वदतां वरः ॥ प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुतां ॥ भार्यार्थेऽवरयत्कन्या

उद्योग

ह्वीकस्तेन गाधिना॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां॥ तगच्छ्यतां महं सहस्रमिति गालव॥ ऋचीक
स्तु ततस्तेषां वरुणस्यालयं गतः॥ अश्वतीर्थे हयान्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै॥ इष्ट्वा ते पुंडरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजा
तिभ्युः॥ तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्तैः पार्थिवैस्तदा॥ अथाप्यन्यानि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम। नीयमानानि संता
रे हृतान्यासन्वितस्तया॥ एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित्॥ इमामश्वशतान्यां तस्मै निवेदय॥ विश्वा
मित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह॥ ततो सिगतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम॥ गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णस
हितस्ततः॥ आदायाश्वाश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत्॥ अश्वानां कांक्षितार्थानां षड्डिमानि शतानि वै॥ शतद्व
येन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यतां॥ अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः॥ चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरो
त्तम॥ पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवंतु मे॥ भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखं॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा नं
गालवं सह पक्षिणा॥ कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः॥ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव॥ पुत्रा ममैव २१२
चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः॥ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै॥ अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरंतु मम
सर्वशः॥ स तया रममाणोथ विश्वामित्रो महाद्युतिः॥ आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकं॥ जातमात्रं सुतं तं च

आश्रमपदस्त्वपगम्य कर्तुकामो महदिति शेषः॥ शैलेति शिलाधिष्ठात्री देवतास्तत्र समागता इत्यर्थः॥ उत्क्रम्य परित्यज्य॥ लघुतांति व्याप्तता।
विश्वामित्रो महाद्युतिः॥ संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरष्टकेस्तैः समयोजयत्॥ अष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभं॥ निर्यात्य क
न्यां शिष्याय कौशिकोपि वनं ययौ॥ गालवोपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणां॥ मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह॥ जा
तो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः॥ सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथा परः॥ तदागच्छ वरारोहे तारितास्ते पिता सुतैः
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनं॥ पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव
ह॥ इत्युद्योगे गालवचरिते॥ नारद उवाच॥ स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरं॥ उपगम्याश्रमपदं गंगायमु
नसंगमे॥ गृहीतमाल्यदामां तामारोप्य माधवीं॥ पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावतां॥ नागयक्षमनुष्याणां गंधर्व
मृगपक्षिणां॥ शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः॥ नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलं॥ ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पै
श्च समंतादावृतं वनं॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी॥ वरानुत्क्रम्य सर्वांस्तान्वनं वृतवती वरं॥ अवतीर्य रथात्क
न्या नमस्कृत्य च बंधुषु॥ उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा॥ उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा॥ आत्मनो
लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी॥ वैडूर्यांकुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च॥ चरंती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि
च॥ स्रवंतीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च॥ पिबंती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च॥

मृगराजो व्याघ्रः सिंहो द्विपो विनायस्व॥
वानरो मृगराजस्तु सिंहो द्विपो विनतसुता दानवा पिशाचस्तु किंपुरुषान्सुरस्त्वमास्वादयन्तो हरिणः सार्द्धं मृगीव वनचा
रिणा॥ एवमादिविधुतं धर्म्मं ब्रह्मचर्य्यं च संवृता। यया निर्दिष्टं पूर्वं गालवेन मनुष्टितः॥ बहुवर्षसहस्राणि स्वर्गकालध
र्म्मिणा। सुकृतं कृत्वा नृपः वंश्या वर्द्धिमानो न तु गमो। नान्यः प्रतिष्ठित लोक परलोकं च नाकृपः॥ महीयते नरपति र्य
यातिः स्वर्गमास्थितः॥ महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुक् स्थितः॥ बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते॥ रा
जर्षिषु निषण्णेषु महीयस्सु महर्षिषु॥ अवमानेन राज्ञां वै देवानां ऋषिगणां सर्वथा। ययातिर्हृदि विस्मयाविष्टचेतनः॥ बुभाच
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः॥ ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन्॥ विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य
नहुषात्मजं॥ को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः॥ कर्म्मणा केन सिद्धोयं क्व चानेन तपश्चितं॥ कथं वा ज्ञाय
ते स्वर्गे केन वा ज्ञायते त्वत। एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः॥ दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति॥ विमानपाला
श्च शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः॥ पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन्॥ सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नान्यजानंत तं नृपं॥ स
मुहूर्तादथ नृपो हतौजाः समपद्यत॥ ॥इ॰ उद्योगा॰ गालवचरिते ययातिपतनं॥ नारद उवाच॥ अथ प्रचलि
तः स्थानादासनाच्च परिच्युतः॥ कंपितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना॥ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटांगदः॥



पतितं भुवम्॥ ॥
विघूर्णन्स्रस्तसर्वांगः प्रभ्रष्टाभरणांबरः॥ अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः॥ शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीत
लं॥ किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणं॥ येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिंतयत्॥ ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्स
रसस्तथा॥ अपश्यंत निरालंबं तं ययातिं परिच्युतं॥ अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः॥ ययातिमब्रवीद्राजन्दे
वराजस्य शासनात्॥ अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे॥ मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज॥ न च प्रज्ञायसे
गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत्॥ पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः॥ पतिष्यंश्चिंतयामास गतिं गतिमतां वरः॥ एतस्मिन्ने
व काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान्॥ चतुरोपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात ह॥ प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोष्टकः॥ वाज
पेयेन यज्ञेन तर्पयंति सुरेश्वरं॥ तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितं॥ ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति॥ धूमो स्व
र्गं च संबद्धो नदी धूममयी मिव। गंगां गामिव गच्छंती मालंब्य जगतीपतिः॥ श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबंधुषु॥ मध्ये
निपतितो राजा लोकपालोपमेषु स॥ चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु॥ पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये॥ त
मा ऊचुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया॥ को भवान्कस्य वा बंधुर्देशस्य नगरस्य वा॥ यक्षो वाप्यथवा देवो गंधर्वो राक्ष

उरातनेस्त्वद्यादिकाल।अष्टनागनाष्टमनागन॥

उद्योग सोपिवा।नहिमानुषरूपोसिकोवार्थःकोद्यपतत्वया॥ ययातिरुवाच॥ ययातिरस्मिराजर्षिःक्षीणपुण्यश्च्युतोदिवः॥प
सु तेयंसत्स्वितिध्यायन्नवंपतितस्ततः॥ राजानऊचुः॥ सत्यमेतद्भवतुनकांक्षितंतुस्पर्धिनः।माविषण्णःकृतफलंधर्मश्चप्र
तिद्यतां॥ ययातिरुवाच॥ नाहंप्रतिग्रहधनोब्राह्मणःक्षत्रियोह्यहं।नचमेप्रवणाबुद्धिःपरपुण्यविनाशने॥ नारद
उवाच॥ एतस्मिन्नेवकालेतुमृगचर्य्याक्रमागतां।माधवींप्राप्यराजानस्तेभिवाद्येदमब्रुवन्।किमागमनकृत्यंतेकिंकु
र्मःशासनंतव।आज्ञाप्याहिवयंसर्वेतवपुत्रास्तपोधन।तेषांतद्भाषितंश्रुत्वामाधवीपरयामुदा।पितरंसमुपागच्छ
द्ययातिंसाववंदच।स्पृष्ट्वाशिरस्तितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत्।दौहित्रास्तवराजेन्द्रममपुत्रानतेपराः।इमेत्वांतारयिष्यंति
दृष्टमेतत्पुरातनं।अहंतेदुहिताराजन्माधवीमृगचारिणी।मयाप्युपचितोधर्मस्ततोर्द्धंप्रतिगृह्यतां।यस्माद्राजन्नराःसर्वे
अपत्यफलभागिनः।तस्मादिच्छंतिदौहित्रान्यथात्वंवसुधाधिप।ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजननींतदा।अभिवाद्यनमस्कृ
ययाति सर्वफलभागिनः।तस्मादिच्छंतिदौहित्रांमातामहमथाब्रुवन्।उच्चैरनुपमैःस्निग्धैःस्वरैरापूर्य्यमेदिनीं।मातामहंनृपतयस्ता
रयंतोदिवश्च्युतं।अथतस्मादुपगतोगालवोप्याहपार्थिवं।तपसोप्यष्टभागेनस्वर्गमारोहतांभवान्॥ इत्युद्योगेगालवचरितेय २२५
ह्२ यातिपतनं॥

स्वहार्य्येषु विहारसविवस्वनिपातेषुपरणमारणेषु॥
नारदउवाच॥ ॥इत्यभिज्ञातमात्रोथसद्भिस्तैर्नरपुंगवः।ययातिर्दिव्यसंस्थानोबभूवविगतज्वरः।दिव्यमाल्यांबरधरो
दिव्याभरणभूषितः।दिव्यगंधगुणोपेतोनपृथ्वीमस्पृशत्पदा।ततोवसुमनाःपूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः।ख्यातोदानपति
र्लोकेव्याजहारनृपंतदा।प्राप्तवानस्मियल्लोकेसर्ववर्णेष्वगर्हया।तदप्यथप्रदास्यामितेनसंयुज्यतांभवान्॥ ततः
प्रतर्दनोप्याहवाक्यंक्षत्रियपुंगवः।यथाधर्मरतिर्नित्यंनित्यंयुद्धपरायणः।प्राप्तवानस्मियल्लोकेक्षत्रवंशोद्भवयशः।वी
रशब्दफलंचैवतेनसंयुज्यतांभवान्॥शिबिरौशीनरोधीमानुवाचमधुरांगिरं।यथाबालेषुनारीषुवैहार्य्येषुतथैव
च।संगतेषुनिपातेषुतथापद्व्यसनेषुच।अनृतंनोक्तपूर्वंमेतेनसत्येनखंव्रज।यथाप्राणांश्चराज्यंचराजकर्मसुखानिच
।त्यजेयंनतुतःसत्यंतेनसत्येनखंव्रज।यथासत्येनमधुमायथासत्येनपावकः।धातःशतक्रतुस्तेषांतेनसत्येनखंव्रज।
अष्टकस्त्वथराजर्षिःकौशिकोमाधवीसुतः।अनेकशतयज्वानंवाक्यंप्राहधर्मवित्।शतशःपुंडरीकाःमयागोस
वाश्चरितामया।क्रतवोवाजपेयाश्चतेषांफलमवाप्नुहि।नमेरत्नानिनधनंनतथान्यपरिच्छदाः।क्रतुष्वनुपयुक्ता
नितेनसत्येनखंव्रज।यथायथाहिजल्पंतिदौहित्रास्तंनराधिपं।तथातथावसुमतींत्यक्त्वाराजादिवंययौ।
x यत्फलंदानशीलस्यक्षमाशीलस्ययत्फलं।यच्चमेफलमाधानेतेनसंयुज्यतांभवान्॥ x इलनतेलिर

चतुष्पादस्तपो ज्ञानं दान धर्मरूपवान्॥ लोकेनलोकहितेन। नमसामेहेन॥

उद्योग एवं संदिशमानस्य कोपान्नारः शुक्रतेनवरा। ययातिः स्वर्गतो नाम्न वतारयामास पुत्रकम्॥ सेदिवा। स्वधर्मप्रयतः दानकालवाचे। मेउ
ष्टेनेनवंशो मेहता। कृतवईमाः। मातामहं सर्वाः पदे दिवमारोपयंस्तदा। राजधर्मगुणोपेता सर्वधर्मगुणान्विताः॥ दौ
हित्रास्तव ये राजन्दिवमारोपयन्पार्थिव॥ ॥इत्युद्योगे गालवचरिते॥ ॥नारद उवाच॥ संकीर्तितो राजपितः स्वर्गमा
र्गं विरहितः॥ [illegible] सत्कारोवाच दिवि स्वर्गमारोपितः॥ अभिप्रे [illegible] स्तं सुगंधिना परिष्व
क्तः पुण्यगन्धेन वायुना। पुण्यगन्धिना। दिव्यं स्थानमासाद्य दिव्यफलनिर्जितः। कर्मभिः स्वैरुपचितः जज्वाल पर
या श्रिया। उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः। प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्वनैः। अभिष्टुतश्च विविधैर्देव
राजर्षिचारणैः। अर्चितश्चोत्तमार्घ्येण दैवतैरभिनन्दितः। प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः। निर्वृतं शान्तमनसं वचो
भिस्तर्पयन्निव। चतुष्पादस्तु या धर्मस्त्वमेव लोकेष्वकर्मणा। अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि। पुनस्तवा
द्य राजर्षे सुकृतेन विघातितम्। आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम्। येन त्वां नाभिजानन्ति ततो ज्ञातास्यभिपाति
तः। प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः। स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम्। अचलं शाश्वतं शुभं उ
त्तममैन्द्रमव्ययम्॥ ॥ययातिरुवाच॥ ॥भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि॥

उद्योग २१६ २ २१६

त्वत्तोऽन्यस्य न हि मया श्रोतव्यं लोकपितामह। बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम्। अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं
मे महत्फलम्। तत्कथं न्वल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः। भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान्। कथं नु
मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते॥ ॥पितामह उवाच॥ ॥बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम्। अनेकक्रतुदानौ
घैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम्। तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः। अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः॥
नाभिमानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया। न शाठ्येन न मायाभिर्लोका भवन्ति शाश्वताः। नावमान्यास्त्वया राजन्नवमा
उत्कृष्टमध्यमाः। न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित्। पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः। विषमा
ण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः॥ ॥नारद उवाच॥ ॥एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना। निर्बन्धतश्चातिमा
त्रं गालवेन महीपते। श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छताम्। न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः। तस्मा
त्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय। संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव। ददाति यत्पार्थिव यत्करोति यद्वा तप
स्तप्यति यज्जुहोति। न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता। इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं बहुश्रु
तानां गतरोषरागिणाम्। समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते॥ ॥इति उद्योगे भगवद्याने
गालवचरितं समाप्तम्॥ ॥

नअन्यसहस्रहीमिपहं लोकयितामहाबकुवर्षमदस्तांतं भजायाल वर्दिनाअनेककृतदानौ॥



धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद। इच्छामि चाहमेवैतन्न त्वीशो भगवन्नहो॥ ॥वैशंपायन
उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरवः। स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव। न त्वहं स्ववशस्ता
त क्रियमाणं न मे प्रियं। अंग दुर्योधनं कृष्ण मंदं शास्त्रातिगं मम। अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम। न शृणोति
महाबाहो वचनं साधु भाषितं। गांधार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः। अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हिते
२।६ षिणां। स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनं। अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपं। सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते
स्याज्जनार्दन। ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणं। अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित्। दुर्योधन निबोधे
दं मद्वाक्यं कुरुसत्तम। शमार्थं ते विशेषेण सानुबंधस्य भारत। महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि। श्रुतवृत्तो
पसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः। दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः। त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्य
से। धर्मार्थयुक्ता लोकेस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सतां। असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ। विपरीता त्वियं वृत्तिरसं २।१३
कृल्लक्ष्यते त्वयि। अधर्मश्चानुबंधोत्र घोरः प्राणहरो महान्। अनिष्टश्चानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत। तमनर्थं परि
हरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि। भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप। अधर्म्याद्यशसश्चाद्य कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे

गोः पृथिवी॥

स्य स्य

प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः। संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पांडवैर्भरतर्षभ। तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धी
मतः। पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः। कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः। अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सं
जयस्य विविंशतेः। ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप। शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा। ह्रीमानसि कु
ले जातः श्रुतवाननृशंसवान्। तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ। एतच्छ्रेयो हि मन्यंते पिता यच्छास्ति भार
त। उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनं। रोचते ते पितुस्तात पांडवैः सह संगमः। सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं
तात रोचतां। श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते। विपाकांते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितं। यस्तु निःश्रेयसं
वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते। स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते। यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राक्तदेवाभिपद्यते
। आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते। योर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते। शृणोति प्रतिकूलानि द्वि
षतां वशमेति सः। सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते। शोचंते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव। मुख्यानमात्या
नुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते। स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति। योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सतां। परान्वृणी
ते स्वान्द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत। स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि। अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्ष
भ॥

डुक्तेनात्मंगिनःपांडवैःसंगतंश्रेयःतेनवः॥

कोहिशक्रसमान्ज्ञातीनतिक्रम्यमहारथान्॥अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्वदन्योभुविमानवः॥जन्मप्रभृतिकौंतेया
नित्यंविनिकृतास्त्वया॥नचतेजातुकुप्यंतिधर्मात्मानोहिपांडवाः॥त्वयिसम्यङ्महाबाहोप्रतिपन्नायशस्विनः॥त्वयापिप्र
तिपत्तव्यंतथैवभरतर्षभ॥स्वेषुबंधुषुमुख्येषुमामन्युवशमन्वगाः॥त्रिवर्गयुक्तःप्राज्ञानामारंभोभरतर्षभ॥धर्मा
र्थावनुरुध्यंतित्रिवर्गासंभवेनराः॥पृथक्चविनिविष्टानांधर्मंधीरोनुरुध्यते॥इंद्रियैःप्राकृतोलोभाद्धर्मंविप्रजहा
तियः॥कामार्थावनुपायेनलिप्समानोविनश्यति॥कामार्थौलिप्समानस्तुधर्ममेवादितश्चरेत्॥नहिधर्मादपैत्यर्
थः॥कामोवापिकदाचन॥उपायंधर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्यविशांपते॥लिप्समानोहितेनाशुकक्षेग्निरिववर्द्धते॥सत्वं
तातानुपायेनलिप्ससेभरतर्षभ॥आधिराज्यंमहद्दीप्तंप्रथितंसर्वराजसु॥आत्मानंतक्षतिह्येषवनंपरशुनायथा॥
यःसम्यग्वर्तमानेषुमिथ्याराजन्प्रवर्तते॥नतस्यहिमतिंछिंद्याद्यस्यनेच्छेत्पराभवं॥अविच्छिन्नस्यधीरस्यकल्याणेधीयते
मतिः॥आत्मवान्नावमन्येतत्रिषुलोकेषुभारत॥अप्यन्यंप्राकृतंकिंचित्किमुतान्पांडवर्षभान्॥अमर्षवशमापन्नोन
किंचिद्बुध्यतेनरः॥छिद्यतेह्याततंसर्वंप्रमाणंपश्यभारत॥श्रेयस्तेदुर्जनात्तातपांडवैःसहसंगतं॥तैर्हिसंप्रीयमाणस्त्वंस २१९
र्वकामानवाप्स्यसि॥पांडवैर्निर्जितांभूमिंभुंजानोराजसत्तम॥पांडवान्पृष्ठतःकृत्वात्राणमाशंससेन्यतः॥दुः

यस्मिन्यारेजितेपांडवैर्जितंनवतिसएकोदृश्यतांतातनिवसद्योस्मामंहत्यर्थे॥

दुःशासनेदुर्विषहेकर्णेचापिससौबले॥एतेष्वैश्वर्यमाधायभूतिमिच्छसिभारत॥नचैतेतवपर्याप्ताज्ञानेधर्मार्थयोस्तथा॥
विक्रमेचाप्यपर्याप्ताःपांडवान्प्रतिभारत॥नहीमेसर्वराजानःपर्याप्ताःसहितास्त्वया॥क्रुद्धस्यभीमसेनस्यप्रेक्षितुंमुखमाहवे॥इदं
संनिहितंतातसमग्रंपार्थिवंबलं॥अयंभीष्मस्तथाद्रोणःकर्णश्चायंतथाकृपः॥भूरिश्रवाःसौमदत्तिरश्वत्थामाजयद्रथः॥
अशक्ताःसर्वएवैतेप्रतियोद्धुंधनंजयं॥अजेयोह्यर्जुनःसंख्येसर्वैरपिसुरासुरैः॥मानुषैरपिगंधर्वैर्मायुद्धेचेतआधि
थाः॥दृश्यतांवापुमान्कश्चित्समग्रेपार्थिवेबले॥योर्जुनंसमरेप्राप्यस्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान्॥किंतेजनक्षयेणेहकृ
तेनभरतर्षभ॥यस्मिन्जितेजितंतेस्यात्पुमानेकःसदृश्यतां॥यःसदेवान्सगंधर्वान्सयक्षासुरपन्नगान्॥अजयत्खांडवप्र
स्थेकस्तंयुध्येतमानवः॥तथाविराटनगरेश्रूयतेमहदद्भुतं॥एकस्यचबहूनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनं॥तमजेयमनाधृष्यंवि
जेतुमच्युतं॥आशंससीहसमरेवीरमर्जुनमूर्जितं॥सद्वितीयंपुनःपार्थंकःप्रार्थयितुमर्हति॥युद्धेप्रती
पमायांतमपिसाक्षात्पुरंदरः॥बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिंदहेत्क्रुद्धइमाःप्रजाः॥पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योर्जुनंसमरेजयेत्॥पश्यपु
त्रांस्तथाभ्रातॄन्ज्ञातीन्संबंधिनस्तथा॥त्वत्कृतेनविनश्येयुरेतेभरतसत्तम॥अस्तुशेषंकौरवाणांमापराभूदिदंकु
लं॥कुलघ्नइतिनोच्येथानष्टकीर्तिर्नराधिप॥त्वामेवस्थापयिष्यंतियौवराज्येमहारथाः॥महाराज्येपितरंधृतराष्ट्रं

उद्योग

ला

श्रेयः सुखसाधनी कल्याणो धर्म्मीस्त्वः॥

जानत्सुरं।मातातच्छ्रियेमायांनीमा वमंस्थाः सभ्रद्यतां।अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि।पांडवैः संगतं कृत्वा कृत्वा
च सुहृदां वचः।संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥
ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणं।केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ।कृष्णेन वाक्यमुक्तोसि सुहृदां शम
मिच्छता।अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः॥अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः।श्रेयो न जातु न सुखं न कल्या
णमवाप्स्यसि।धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुराह त्वां तात केशवः।तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः॥इमां श्रियं प्रज्वलितां भा
रतीं सर्वराजसु।जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि।आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबांधवं।अहमित्यनया बु
द्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि।अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत्।पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः।मा कुलघ्नः कुपु
रुषो दुर्मतिः कापथं गमः।मातरं पितरं चैव मा मज्जीः शोकसागरे।अथ द्रोणोब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः।अमर्षवशमाप
न्नं निश्वसंतं पुनः पुनः।धर्मार्थयुक्तं वचनं प्राह त्वां तात केशवः।तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप।प्राज्ञौ मेधावि
नौ दांतावर्थकामौ बहुश्रुतौ।आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तज्जुषस्व नराधिप।अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः।मा
धवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परंतप॥ ॥

२२८

कस्यायकरणाय।पारथोमस्मदादानां।मां जातु वनोमां घातयः॥

।यथा प्रोक्तं स्वत्यालनेति तत्कल्याणकरं हितं।वीरं पार्थं प्रायोवायां प्रतिमा स्यंति संयुगे।मा जीघनः प्रजाः सर्वाः भ्रा
तृन्वा हंतुमिच्छसि।वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत्।एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदां कुरुनंदन।यदि नादा
स्यसि तात पश्चात्तप्स्यसि भारत।यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोर्जुनः।कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः।
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ।एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु।न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भू
यो भरतसत्तम॥ वैशंपायन उवाच॥ तस्मिन्वाक्यांतरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोब्रवीत्।दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणं॥
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ।इमौ तु वृद्धौ शोचामि गांधारीं पितरं च ते।यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा।हत
मित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ।भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचंतौ पृथिवीमिमां।कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपुरुषं
।अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोभ्यभाषत।आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितं।दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना
।आदत्स्व शिवमत्यंतं योगक्षेमवदव्ययं।अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा।इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वरा
जसु।सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरं।चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयं।वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमं।कालप्राप्त मः
मिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः।शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवं।त्वदर्थमभिजल्पंतं न तवास्त्यपराभवः॥ ॥

नाम

समर्थमंत्रयालाप्या मेध्यमीयज्ञामो॥ इति यद्विःलक्ष्मनिष्ठ खे॥

उद्योग इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समव्यथौ। दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः
शासनातिगं।यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गांडिवं।यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलं।यावन्न प्रेक्षते क्रुद्ध
:सेनां तव युधिष्ठिरः।ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसं।यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः।भीमसेनो म
हेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसं।यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिहर्षयन्।भीमसेनो गदापाणिस्तावच्छाम्यतु वैशसं।याव
भा. न्न शातयेत्याजौ शिरांसि गजयोधिनां।गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः।कालेन परिपक्कानि तावच्छाम्यतु वैशसं।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः।विराटश्च शिखंडी च शैशुपालिश्च दंशिताः।यावन्न प्रविशंत्येते नक्रा इव मह
र्णवं।कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यंतस्तावच्छाम्यतु वैशसं।यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षितां।गार्ध्रपत्राः पतंत्युग्रास्तावच्छाम्य
तु वैशसं।चंदनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च।नोरस्सु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः।कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्य
द्भिर्दूरपातिभिरायसाः।अभिलक्ष्यैर्निपात्यंते तावच्छाम्यतु वैशसं।अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुंजरः।पाणिभ्यां
प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः।ध्वजांकुशपताकांकं २२०

दक्षिणं ते सुदक्षिणः।स्कंधे निक्षिपतां बाहुं शांतये भरतर्षभ।रत्नौषधिसमेतेन रत्नांगुलितलेन वा।उपविष्टस्य
पृष्ठे ते पाणिना परिमार्जतु।शालस्कंधो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः।साम्ना चाभिवदं चापि शांतये भरतर्षभ।अर्जु
नेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः।मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव।दृष्ट्वा त्वां पांडवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सं
८ गतं।यावदानंदजाश्रूणि प्रमुंचंतु नराधिपाः।घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षितां।पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां
उद्य विज्वरो भव॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि।प्रत्यु
वाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनं।प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव।मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे।
भक्तिवादेन पार्थानामस्माकं मधुसूदन।भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलं।भवान्क्षत्ता च राजा चाप्याचार्यो
वा पितामहः।मामेव परिगर्हंते नान्यं कंचन पार्थिवं।न चाहं लक्षये कंचिद्व्यभिचारमिहात्मनः।अथ सर्वे भवंतो मां
विद्विषंति सराजकाः।न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम।विचिंतयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव।प्रिया
भ्युपगते द्यूते पांडवा मधुसूदन।जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं।यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयंत पांडवाः।
तेभ्यस्तत्प्रत्यनुज्ञातं तदा मधुसूदन।अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः।अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्र

इति समीक्ष्य वा। जीवनायेक्षी वा॥

उद्योग त्रिसत्ववर्णो केनवा यय यवादेन विक्रियं यरिनिः महावृत्तकाः पांडवा लसम इक लगः प्रत्यमित्रवर्ता किमस्मानिःक्
नतेषां कस्मिवाकृतरागमिधार्तराष्ट्रान्जिह्मं सतियोद्धवाः संजय। महानवाप्य वैरम्युपेणकर्मोमे ववनेन
वा। विमृशाङ्गणामेमैहनेयाद्दयिशान्तकेत्तु निवर्तकलास्यरया मित्रक्षत्रधर्ममितु हितात्तस्य हैनपुर्धा जैत्रेयोनः शत्रु
निवर्हणा नहित्नी ष्मकृपेद्रोणाः सकर्णा मधुसूदनादेवैरपि युद्धं जेतुं शक्याः किमुत पांडवैः। स्वधर्ममनुपश्यंतो य
दि माधव नेष्युगो भ्रमणनिधनं कालेन श्यामः स्वर्गीमततो नुरूपाश्चैवेष्टनो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन। यद्येवमदि
नश्रामेशेरतल्पगतावयं नैवयं वीरशयनं शास्यामोयदि संयुगो। भ्रमण्यिवशत्रूणां न नमस्यामि माधवा। कस्हिजो
त्तुकलेजातः क्षत्रधर्मेणा वर्तयन्। नयाइति समीक्षे वं प्रणमेदिह कस्यचित्। उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषं। अ
प्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित्। इति मातंगवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः। धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्वि
धः। अचिंतयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत्। एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा। राज्यार्थं बुद्धिकुत्रालो यो
मे पित्रा प्रदत्तवान्। न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव। यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन। नत्यस्तशस्त्रा जव २२१
इते वोप्युपजीवाम माधव। अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम। अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा पितयि बाले जनार्दन। न तद

वदनुष्यो हि तेनानीमात्यावस्याविना। नंद्यदित्तन्मति येदंत्यानि वैमनुरांधेनं। अनुनसः सहामात्यानाजनस्याप्यिस्वर्व
वां सवानमनुवितं कुर्वृद्धतानादि निः सहाकुर्वांधवनमिश्चैरस्यनीयाः वांनानवेवाष्ठवीता धर्मार्थाविमित्य स्पमरंन
योनुमत्य नोहमति व्यसनेनलस्तुकवेत्र विंशदि वा। कुरोत्या राजपुत्रोयेरा वेराष्ट्रा नृपाः पवित्रामिष्ठानि सानी राज्य
स्य कोश्रवो धवश्चातुराः। कान्यप्रकतिदंमन्ये सर्वक्षत्रजनार्दन। सर्वे ह्रेतु कतामोहात्मा पितंया मक्षयिविनिः। नीच
स्याश्चववः श्रुत्वा दाशार्हः कुकरे ह्रणाः। नीप्यद्रोणकृपाणां च सर्वाब्यस्नानां सर्वयावा। सर्वेषां कुरुवृहाना सहाजन
मतिकमः। अपवदन्सर्दमेबुद्धयेन निवदनयद्युध्धं। नवकाप्यमहंमन्येकाल ग्रासंमहीक्षमा। किंयमा एमवेक्षेय सत्त
वंभ्रुतानहाः। पत्न्यस्य मेतद्व्रचतां प्रेष्यानिहितं व चः। नवना मातुकलोवशद्विवे नितरातः। नोजराजे स्यदव
स्य कुरबसुनामात्रकामा जीवनायितु रेमयं धेर्न्याह स्तु वसंगतः। उपासनंतु ककुं बः परिलाकः सबांधवेः जा
नीमहितकारी नतन्पाधानेमहा पदेमं। भ्रा कुकं कुनरमात्रिज्ञानि निजाप्रायि मक्कतः। उपसेनः कतोराजा नोजरा
जन्यवर्दनः। केस मेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वे ख्रदकाः। अबुपतु रक्षिक्षितेनारताधकमहायश। अपिशास्यवह्न
जकृष्णमेह्वीपजायतिः। अदेवेकान्तवेय्यवैयवशलेपाद्वेवडा शंधीकुनेमुनोकेलविनविशिपधनुनारनाश्रव

पराजविष्यंति मरिष्यंति। जविष्यंति जीविष्यंति॥

वीक्षते हि महाबाहो जगतां लोकभावनः॥ पराजविष्यं त्वत्प्रतादितेषा दानवैः सदा। आदित्यावसवो रुद्रा न विष्यंति दिवौ-
कसः॥ देवासुरमनुष्याश्च गंधर्वोरगराक्षसाः॥ तस्मिन्नुद्वेगं कुर्वंति ... इति मत्वा दुर्वाद्रुमं परमे-
ष्ठी भूतादयः॥ धनंजयाय भद्राश्च नानूवद्यादिते च दानवान्। एवं स्तुवन्ति धर्मो नित्यो न मात्यर नेष्ठिनः॥ धनंजयाय
दत्तो सर्वान् त्वद्यादिते च दानवान्। तान् वध्याधर्मपाशै... यासि जं ते धुरः॥ बलवान् सागर इव त्वां नित्यं दृष्टि-
दानवान्नत्यातु दुर्योधनं कलिं शकुनिं वापि सौबलं॥ बहुदुःशासनं वापि पांडवेभ्यः प्रयच्छतु॥ त्यजेदेकं कुलस्या-
ग्रामस्यार्थे र्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥ राजन्दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पांडवैः॥ त्वत्कृते
न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥विंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ॥कृष्णस्य वचः श्रुत्वा धृत-
सा राष्ट्रो जनेश्वरः॥ विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत॥ गच्छ तात महाप्राज्ञां गांधारीं दीर्घदर्शिनीं॥ आनयेह तया सार्धं
मनुनेष्यामि दुर्मतिं॥ यदि साऽपि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसं॥ अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयं॥ अपि लोभा-
भिभूतस्य पंथानमनुदर्शयेत्॥ दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः॥ अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत्॥ 
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययं॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीं॥ आनयामास गांधारीं

तद्धि मन्यसे यांडवेषु हि तिष्ठति राजनाधि यमाने मद्राज्ञाद्वेषात् प्रवृत्तिः केशवायावदि लीकः पापतस्य विदेदमेसाम
सामाद्वा भावदस्य प्रवर्त्यात्यं हमेतः पांडवान्प्रति॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्याने॥ ॥विंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ॥ततः प्रवृ-
त्तिदाशार्हो क्रोधपर्याकुलेक्षणः। दुर्योधनमिदं वाक्यमभ्यभाषत केशवः। लभ्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्य-
सि। स्थिरो भव महामात्यो विमर्दो भविता महान्॥ यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः। पांडवेष्विति तत्सर्वं निबोध
त नृपाधिपाः। श्रिया संतप्यमानेन पांडवानां महात्मनां। त्वया दुर्मंत्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत॥ कथं च ज्ञातयस्तेषां
साधुसंमताः॥ अजिह्मान्यायसंपन्नाः फलवत्तः परस्परं॥ अभ्युपायं सह महात्मा न वृत्तिस्तावता महेते तात तत्र
जायते रेवाख्य व्यसनानि विघ्नादिदं व्यसनं घोरं त्वया ह्यनुष्ठितं॥ अन्यमीक्ष्य सदाचारमिमां प्राप्य प्रतिपत्तिं॥ क
श्चान्यो ज्ञातिभार्यां वै विप्रकर्तुं तथाऽर्हति। आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया॥ कुलीना शीलसंपन्ना प्राणे-
भ्योऽपि गरीयसी। महिषी पांडुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया॥ जानाति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि दुःशासनेन कौं-
तेयाः प्रव्रजंतः परंतपाः॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु॥ स्वेषु बंधुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतं॥ नृशंसा-
नामनार्याणां परुषाणां च भाषणं॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतं॥ सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वार-

वध्यांत्वांदास्यंतीतिकृष्णस्यवंधनममयंत्मारयन्ति॥

उद्योग गावते।ज्ञात्वाचिंतनःपरमंयच्चंतत्सदृढंचतत्त्ववाक्षभुक्तमुविरंकालंदमना।पांडुवास्तथामात्रासहितैकवक्तापांडु
सुसमस्मनिवेशाने।विवेशामर्यादेद्वैषस्थपतितः।पांडवास्तथाममेरीमायोर्दिना।ज्ञायनसमहद्ववतत्राणएवबुद्धिः
पांडवेभ्योमिथ्याहृतिःसहानवान्।कथंतेनायदोधोविपांडवेभुमहानुभावाप्रयोसोदावमानेस्मःपिन्यमयोनहि
ज्ञानितत्प्रायश्चराचाभिन्नोहिस्युर्योनिपातितः।कन्याकुंत्यकाव्यीणिपांडवेषुवंच्यंनवतानिष्याद्वितिराध्यं
मनयविमत्नियदशेमारब्धातापितृस्थानीभोग्याद्रोणविदुरपदवैः।ज्ञात्वाविदुरनन्दःक्रोधिनवजाम्यतिया
पिवेःआकेहिनुमदोत्यानमन्तवयार्थस्यवोजयोः।नचरोवयमेराजन्किमन्यद्भविनाशवाता।नशम्भोघास्यमेरा
जन्तुकस्युच्चदांववः।धर्मर्थमयदास्यवक्रियतेयार्थिवत्वया॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥एवंब्रुवतिदाशार्हे
दुर्योधनममर्षणम्।दुःशासनइदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि।नचेत्संधास्यसेराजन्स्वेनयापांडवैःसहबद्धाकिलत्वांदा
य स्यन्तिकुंतीपुत्रायकोरवाः।वैकर्तनंत्वांचमांचत्रीनेतान्मनुजर्षभ।पांडवेभ्यःप्रदास्यन्तिभीष्मोद्रोणःपितातव॥ ॥
वैशंपायनउवाच॥भ्रातुरेतद्वचःश्रुत्वाधार्तराष्ट्रःसुयोधनः।क्रुद्धःप्रातिष्ठतोत्थायमहानागइवश्वसन्।विदुरं २२२
धृतराष्ट्रंचमहाराजंचबाह्लिकं।कृपंचसोमदत्तंचभीष्मंद्रोणंजनार्दनं।सर्वानेताननादृत्यदुर्मतिर्निरपत्रपः॥अशिष्ट

धृतराष्ट्रस्यशासनात्॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥एषगांधारिपुत्रस्तेदुरात्माशासनातिगः।ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यंजीवितंच
प्रहास्यति।अशिष्टवदमर्यादःपापैःसहदुरात्मवान्।सभायानिर्गतोमूढोव्यतिक्रम्यसुहृद्वचः॥ ॥वैशंपायनउवाच॥
साभर्तुर्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रीयशस्विनी।अन्विच्छंतीमहच्छ्रेयोगांधारीवाक्यमब्रवीत्॥ ॥गांधार्युवाच॥ आनाययसुतंक्षि
प्रंराज्यकामुकमातुरं।नहिराज्यमशिष्टेनशाक्यंधर्मार्थलोपिना।आप्तुमाप्तंतथापीदमविनीतेनसर्वथा।त्वंह्येवात्रभृशंगा
र्ह्योधृतराष्ट्रसुतप्रियः।योजानन्पापतामस्यतत्प्रज्ञामनुवर्तसे।सएषकाममन्युभ्यांप्रलब्धोमोहमास्थितः।अशक्योऽद्यत्वयारा
न जन्विनिवर्तयितुंबलात्।राष्ट्रप्रदानेमूढस्यबालिशस्यदुरात्मनः।दुःसहायस्यलुब्धस्यधृतराष्ट्रोऽश्नुतेफलं।कथंहिस्व
जनेभेदमुपेक्षेतमहीपतिः।भिन्नंहिस्वजनेनत्वांप्रहसिष्यन्तिशत्रवः।याहिशक्यामहाराजसाम्नाभेदेनवापुनः।निस्तर्तुमापदः
स्वेषुदंडंकस्तत्रपातयेत्॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥शासनाद्धृतराष्ट्रस्यदुर्योधनममर्षणं।मातुश्चवचनात्क्षत्ता
सभांप्रावेशयत्पुनः।समातुर्वचनाकांक्षीप्रविवेशपुनःसभां।अभिताम्रेक्षणःक्रोधान्निःश्वसन्निवपन्नगः।तंप्रवि
ष्टमभिप्रेक्ष्यपुत्रमुत्पथमास्थितं।विगर्हमाणागांधारीशमार्थंवाक्यमब्रवीत्।दुर्योधननिबोधेदंवचनंममपुत्रक।
हितंसानुबंधंचतथायत्यांसुखोदयं।दुर्योधनयदाहत्वांपिताभरतसत्तमः।भीष्मोद्रोणःकृपःक्षत्तासुहृदांकुरु

दीर्घमंत्रं दीर्घकालं। मदहात्यं मदहाज्यविशाल्यो रिति नानाध्यः॥ दशरूपेण देशरूपं न्याय्यं स्वोचिताश्मंत्राः। दशरूपं प्रथयो

उद्योग नद्ध्वः। नाप्यस्यत्र पितृस्त्रं वसमवाप्यवैचितिः कृता। नावहोणमुख्यानां चसुकृदां ग्राम्यतांवया। नहि राज्यमवाप्यज्ञौ स्वनरा बजे
क्यात। अवाप्तु रक्षितुं वापि सा तुलं रतमत्तमा। नयवत्रेंद्रियाणां त्पमश्रयाद्वीयमंतरं॥ विजितात्मा त्वमधवीमराज्यमनिपाल
यतः। कामक्रोधौ हि शुरूपमर्षिन्योव्ययकर्षनः॥ तौ उशात्र हि निर्जित्य राजा विजयते महीं। लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरा
त्मभिः। राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुं। इंद्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः॥ इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्द्धते
ग्निरिवेंधनैः॥ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलं। अविधेया इवादांता हयाः पथि कुसारथिं। अविजित्य य आत्मान
न ममात्यान्विजिगीषते। अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते। आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत्। ततोऽमात्या
नमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते। वश्येंद्रियं जितामात्यं धृतदंडं विकारिषु। परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यंतं श्रीर्निषेवते। क्षुद्रा
क्षेणेव जालेन झषावपिहितावुरू। कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुंपतः॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापि
हितमुखं। बिभ्यतो ऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्द्धितौ। कामं क्रोधं च लोभं च दंभं दर्पं च भूमिपः। सम्यग्विजेतुं यो वेद स
महीमभिजायते। सततं निग्रहे युक्त इंद्रियाणां भवेन्नृपः॥ ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवं। कामाभिभूतः क्रोधाद्वा

वितमिति कायः। स्वर्यातुः स्वर्गंतुः। कामक्रोधौ व र्द्धितौ। पिदधुः सुखं द्वारं स्वर्गस्य। स्वर्गं पिदधुः। महीमभिमद्याः सर्वतो जायात २२४
भवति॥ ॥

अलं मंगलतिरन्ये रक्षसमाः व्याप्यहतानांयं निकारः। परिभवस्तेषां नव्हलमतिरायेन एकेनाङ्गाशामयेत्सव्रयः॥

यामिथ्याप्रतिपद्यते॥ स्वेषु चान्येषु वाप्नस्य नमहायालवं स्मृत। एकाम्नतिर्मदा प्रकस्माद्गौरीरिवर्द्धते॥ पांडवैः पृथिवी तात
लाह्यामसहितः सुखी। यथा नाभ्यः शां नना बाणे णाश्चापि मत्तो रथः। आहतस्मात्तस्य मजेयो कुरु पाण्डवौ। प्रपद्यस्व महा
बाहो सम्भक्लिष्टकारिणां। समत्वादिषु सुखायस्या इत्तया। एवा कयावः। सुरुहाम पथकामानां यान्तिष्ठति ग्रासान। प्राज्ञानां क
तविद्यानां मनरः मन्तुनं दनः। नव्यहि मातकल्याणं नधसीयेक्तिनः सुखानयो। पिविन या मित्समायुधेचेतथाधियाः। नाप्मण
हिमहाप्रज्ञ पित्रानेवा क्लिकेन चादब्रोःग्रः पांडुपुत्राणां मिदाझीति रिंदम। तस्यावेत स्वदानस्य फलमद्यावपइपसि। यद्
क्षेष्टपिवीकृत्स्नां स्वरेमिहलकेषकाः। धृत पांडुपुत्राणां याथाविनमरिंदम। यद्राज्ञ ससहामासोसाक्रमहं मह। हि
तो। अलमङ्गे पृथिव्यास्त्र महामात्यस्पजी वनं। सुहृदां वचनात् तिष्ठत्यशः प्राप्यतिमारना। थ्रीमहि रात्मविद्धिहितैक्त बुद्धि
माङ्किं तद्वियेः। पांडवैर्विग्रहस्तात त्वंद्रा यत्महतः सुखानानिष्ट स्युसुहृदां। मन्त्वंशाधि राज्यपयो वितं। स्वमेवंशांपांडु
पात्रन्याश्रदापस्तरतेर्पति। अलमंगति का णमेत्र्यादद्यासमा। ज्ञायेम नंमहाप्रज्ञ कामक्रोधं समामधितं। नविषवाञ्कया स्वाव
धानां यसन्मयपमनामसि। मत्तपुत्रोहृत क्रोधेत्वातात। अज्ञासन स्थाने। नाप्मोद्रोणकृपकर्णेभीमसेनधनंजये। धृष्टद्युम्ने च
सक्कोहतस्त्वः सर्वाः प्रजाः सुखं। अमर्षवशमापन्नमाक्रम्य स्मातजीयनः। एवाहि पृथिवीकृत्स्ना मामम सत्त्वज्ञातवधं

स्थानं दद्युः॥ विदितात्मानं विदुषां वीतमत्सरः॥

उद्योगे ।एवं ब्रुवंत्यमन्यास सुहृदो भीष्मद्रोणकृपादयः॥ यास्यति तत्सर्वं शक्नोति नितरं क्षेमं पद्यते। ग्रामं शिराज्यं दत्तिष्ठ स्थानं हि विदितात्मनां॥
पांडवेषु यथा वृत्तिस्तु धर्मस्त्वभ्यधिकस्त्वत॥ राज्ञे पिंडं स्वया दत्त्या यदि वास्यति जीवितं। न हि शक्यं तिराज्ञां ते युधिष्ठिरमुदीक्षितुं। न
लोभाद्दुर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते। तदलं तात लोभेन पश्चात्तितरतर्षते॥ ॥इत्युद्योगे भगवद्यान०॥ वैशंपायन उवाच॥
येतत्तु वाक्यमनादृत्य सार्थवन्मातृभाषितं। पुनः प्रतस्थे संरंभात्सकाशमकृतात्मनां। ततः सभाया निर्गम्य मंत्रयामास कौरवः॥ सौ
बलेन मतान्हृष्णा राजन्शकुनिना सह। दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च। दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितं॥ पुरायम
स्मान्संस्कृत्य क्षिप्रकारी जनार्दनः। सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च॥ वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव। प्रसह्य पुरुष
व्याघ्रमिंद्रो वैरोचनिं यथा॥ श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पांडवा हतचेतसः॥ निरुत्साहा भविष्यंति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः॥ अयं ह्येषां म
हाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च॥ अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वतां। निरुद्यमा भविष्यंति पांडवाः सोमकैः सह॥ त
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणं। क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बध्नीमोथ समाहरत। तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचे
तसां। इंगितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः॥ तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः। अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योज २२५

यवाहिनीं। व्यूढानीकः सभाद्वारमुपातिष्ठस्व दंशितः॥ यावदाख्याम्यहं चैव तत्कृष्णायाक्लिष्टकारिणे। स प्रविश्य सभां वीरः
सिंहो गिरिगुहामिव। आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने। धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत। तेषामेतमभिप्रायमाच
चक्षे स्मयन्निव। धर्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म साधुविगर्हितं। मंदाः कर्तुमिहेच्छंति न चावाप्यं कथंचन। पुरा विकुर्वते मूढाः
पापात्मानः समागताः। धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः। इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षंत्यल्पचेतसः। पटेनाग्निं प्रज्वलि
तं यथा बाला यथा जडाः॥ सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान्। धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि॥ राजन्परीतका
लास्तु त्वमी सर्वे पुत्रास्तव परंतप। अयशस्यमशक्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः॥ इमं हि पुंडरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च। निग्रहीतुं किलेच्छं
ति सहिता वासवानुजं॥ इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदं। आसाद्य न भविष्यंति पतंगा इव पावकं। अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यु
३ ध्यमानान्जनार्दनः। सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनं। न त्वयं निंदितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन। न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरु
षोत्तमः॥ विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत्। धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः। राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णी
युरोजसा। एते वा मामहं चैतानजानीहि महीपते। एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियंतुमहमुत्सहे। न त्वहं निंदितं कर्म

उद्योग ॥ कुर्यां पापं कथंचन ॥ पांडवार्थे हि लुभ्यंतः स्वार्थाद्धास्यंति ते सुताः ॥ एते चेदेवमिच्छंति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ अद्यैव
ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ॥ निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ इदं तु न प्रवर्तेयं निंदितं कर्म भारत ॥ संनिधौ
ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजं ॥ एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ॥ अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ ए
तच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ शीघ्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनं ॥ सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगं ॥ शक्नु
यां यदि पंथानमवतारयितुं पुनः ॥ ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभां ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितं ॥
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतं ॥ नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्म
सहायवान् ॥ पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितं ॥ यथा त्वादृशकः
कुर्याद्विमूढः कुलपांसनः ॥ त्वमिमं पुंडरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदं ॥ पापैः संहत्य निग्राहं किल मूढ चिकीर्षसि ॥ यो न शक्यो ब दुशल्लन
लात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ॥ तं त्वं प्रार्थयसे मंद बालश्चंद्रमसं यथा ॥ देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ॥ न
सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवं ॥ दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ॥ दुर्द्धरा पृथिवी मू २२६
र्ध्ना दुर्ग्राह्यः केशवो बलात् ॥ इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्र

ममर्षणं ॥ सौभद्वारे वानरेंद्रो द्विविदो नाम नामतः ॥ शिलावर्षेण महता छादयामास केशवं ॥ ग्रहीतुका स
मो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवं ॥ ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धुं म
हासुराः ॥ ग्रहीतुं नाशकंस्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ग्रहीतुं ना
शकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ गोवर्द्धनो धारितश्च गवार्थे
भरतर्षभ ॥ अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ जरासंधश्च
वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चा
मितौजसा ॥ पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ॥ जन्मांतरमुपाग
म्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ तन्न बुध्यसि
गोविंदं घोरविक्रममच्युतं ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिंदितं ॥ प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणं ॥
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ इत्युद्योगे वद्याने ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ विदुरेणैवमु
क्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ॥ दुर्योधनं धार्त्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सु
दमः

योधन।परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि।इहैव पांडवाः सर्वे तथैवांधकवृष्णयः।इहादित्याश्च रुद्राश्च
वसवश्च महर्षिभिः।एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा।तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः।अंगु
ष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः।अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत्।लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्या
दजायत।आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोथाश्विनावपि।मरुतश्च सहेंद्रेण विश्वेदेवास्तथैव च।बभूवुश्चैव रू
पाणि यक्षगंधर्वरक्षसां।प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनंजयौ।दक्षिणेथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः
।भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः।अंधका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः।अग्रे बभूवुः कृष्णस्य स
मुद्यतमहायुधाः।शंखचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलांगलनंदकाः।अदृश्यंतोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च।नानाबाहु
षु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः।नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समंततः।प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः।
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः।तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः।न्यमीलयंत नेत्राणि राजानस्त्रस्त
चेतसः।ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिं।संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान्।प्रादात्तेषां स भगवान् २२७
दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः।तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले।देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च॥

चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे।विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ।ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार व
पुः स्वकं।तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमंतामरिंदमः।ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च।ऋषिभिस्तै
रनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः।ऋषयोंतर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः।तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवा
भवत्।तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः।अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुं।अचिंतयन्नमेयात्मा
सर्वं तद्राजमंडलं।निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः।ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना।हेमजा
लविचित्रेण लघुना मेघनादिना।सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना।शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारु
कः।तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः।वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः समदृश्यत।उपस्थितरथं शौरिं प्र
यास्यंतमरिंदमं।धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत।यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन।प्रत्यक्षं ते न त
किंचित्परोक्षं शत्रुकर्शन।कुरूणां शममिच्छंतं यतमानं च केशव।विदित्वैतामवस्थां मे नातिशंकितुमर्हसि।न
मे पापोस्त्यभिप्रायः पांडवान्प्रति केशव।जानंति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः।शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्ने
न माधव॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ततोब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरं।द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं

विश्वरूपसंदर्शनं॥ ।अनुवाको यजुर्वेदाध्याय॥

उद्योग रूपं पश्यस्व मे तत्त्वं वर्त्तायय इहं कुरुसंसदि। यथा वा शिष्टवृन्दैर्दो राधा दृष्टसंक्षिप्तः। ततस्त्वनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः।
आश्वेमवतः सर्वानिगमिष्यामि युधिष्ठिरं। आमंत्र्य पृष्ठितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभं। अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा नरतर्षभा
॥ नाभ्यो द्रोणः कृपः भीष्मो धृतराष्ट्रो थ बाह्लिकः। अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथाः। ततो रथेन शुभ्रेण महता किं
किणीकिना। कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसां॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने॥ वैशंपायन उवाच॥ प्रविश्या
थ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च। आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि॥ वासुदेव उवाच॥ उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रह
णीयं सहेतुकं। ऋषिभिश्च मया चासौ न तद्गृहीतवान्॥ कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगं। आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये
पांडवान्प्रति। किं वाच्याः पांडवेयास्ते भवत्या वचनान्मया। तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव॥ कुंत्युवाच॥ ब्रूयाः केश
व राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं। भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मंदकस्याविपश्चितः। अ
नुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते। अंग त्वेवेक्षस्व धर्मं यथा सृष्टः स्वयंभुवा। उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजी
विता। क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने। शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया। मुचुकुंदस्य राजर्षेरदद
त्पृथिवीमिमां। पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान्। जगतः सर्वदोषणा बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामि- २२८

जगतः सर्वदोषणा कस्पर्शात। अत्यंतं सर्वं च रूपालनात्तत्स्यात॥

ति कामये। ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत। मुचुकुंदस्ततो राजा सो ऽन्वशासद्वसुंधरां। बाहुवीर्यार्जितां सम्य
क्क्षत्रधर्ममनुव्रतः। यं हि धर्मं चरंतीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः। चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विंदति भारत। राजा चरति चेद्धर्मं
देवत्वायैव कल्पते। स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति। दंडनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति। प्रयुक्ता स्वामि
ना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति। दंडनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते। तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते। कालो वा का
रणं राज्ञो राजा वा कालकारणं। इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं। राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च युगस्य च
तुर्थस्य राजा भवति कारणं। कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यंतमश्नुते। त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यंतमश्नुते। प्रवर्तनाद्द्वा
परस्य यथाभागमुपाश्नुते। कलिप्रवर्तनाद्राजा पापमत्यंतमश्नुते। ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः। राजदोषेण हि
जगत्स्पृश्यते जगतः स च। राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान्। नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि। न हि वैक्ल
व्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः। प्रजापालनसंभूतं फलं किंचिदवाप्नुयात्। न ह्येतामाशिषं पांडुर्न चाहं न पितामहः। प्रयु
क्तवंतः पूर्वं ते यया चरसि मेधया। यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च। माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशासितं मया नि-

उद्योग

स्वधास्वाहाकारश्चादेवताः स्वधयेवा हि निःस्वत्वात्॥ एवं स्वधर्मकारणमाह यथा॥ सततं इति कर्मसु ऋक्मादद्ययः॥ एवं तु कथका
रं धर्ममधर्मं वा संतं जन्म तिवानिगम्यप्राप्य ज्ञायथा॥ तहयं वेद्या विद्या वेतः॥ अहं माजीवनाना वता। राज्ये क्षत्रियं प्राप्यावरा

त्संस्वाद्य स्वधर्मं नित्यं दण्डमार्त्विषदेवताः॥ दीर्घ मातुर्दर्दं तं पुत्रा त्वमप्यगाराधितास्तुना॥ सुत्रं स्वाशासत नित्यं पितरा देवता निचार
नमध्ययनं यज्ञ प्रज्ञानां परिपालनं। एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनि वान्यजायथाः॥ तेस्तु विद्याः कुले जाता अष्टस्मातात पण्डिताः यन्नदर
नपुंतिस्थ्र तुष्टिताः पृथिवीचराः॥ प्राप्य तुस्माः प्रतिष्ठंतं धर्मः कोप्यधिकस्तव॥ दानतान्त्वं बलेनान्यं तथा स्वहृतया परं॥ सर्वतः प्र
तिष्ठत्याया राज्यं प्राप्यदधर्मिकः॥ ब्राह्मणः प्रचार द्वैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत्॥ विशो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरन्नता॥
मै भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते। क्षत्रियोसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविका॥ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धरसा
म्ना दानेन दण्डेनाप्यनयेन वा॥ इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबांधवा। परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनंदनं॥ युध्यस्व रा
जधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान्॥ मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिं॥ इत्युद्योगपर्वणि नागवाद्याने॥ कुंत्युवाच॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि॥ यशस्विनी
मन्युमती कुले जाता विभावरी॥ क्षत्रधर्मरता दांता विदुला दीर्घदर्शिनी॥ विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता॥ विदुला नाम २२९

जात्क्षत्रियामान्युग्रोपानि कोषः॥ ततो महावाक्यात्श्रेयस्तत्स्पश्चयथावकुमाईताति॥ ॥

अनानीकृशितं जनं॥ उपशाखीयः उपशाखां वायां नवः क्षत्रियः॥ राज्ञश्चान्मोत्परः क्षत्रियः सा यस्तं नाक्रादि॥ तर्क्ष्णी वं निरुद्यमं यस्या नीर
सः शापयन्त्यात्मानं मा नित्यं प्रति मे नवाशयार॥ सौ विदनदन्॥ वाक्योपरिचिता विप्रिक्रामन्॥ शयनस्वारः श्लिष्ट पापरस्तुमित्य

राजन्या जर्ष्टदृष्टं तु चैभारसं॥ निर्जितं सिंधुराजेन शयानं दीनचेतसं॥ विदुलोवाच॥ ॥अनंदन मया जात द्विषतां हर्षवर्द्ध
॥रूपशाखी याधावः॥ ना॥ न मया त्वं न पित्रा च जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि॥ निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्लीबसाधनः॥ यावज्जीवं निराशोसि कल्याणा संनव्याः
य धुरं वह॥ मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः॥ मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रति संहर॥ उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वे
वं पराजितः॥ अमित्रान्नंदयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः॥ सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकांजलिः॥ सुसंतोषः कापुरुषः स्व
ल्पकेनापि तुष्यति॥ अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज॥ अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेपि पराक्रमे॥ अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्ये
स्त्वं विपरिक्रमन्॥ विनदन्वाथवा तूष्णीं व्योम्नीवापरिशंकितः॥ त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा॥ उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वा
प्सीः शत्रुनिर्जितः॥ मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा॥ मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधोभूस्तिष्ठ चोर्जितः॥ अलातं तिंदुक
स्येव मुहूर्तमपि विज्वल॥ मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरं रवो जिजीविषुः॥ मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरं॥ मा ह
स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरो मृदुः॥ कृत्वा मानुष्यकं कर्म

ययः॥ काकरं स्वाजिजाविषुः देकाकका कनुल्योन्वारं स्वनम॥ वस्तु र्मस्य र्थः॥ मास्मकस्यचिदशतो गृहे खरी हठका
ष्टीवान्डरकिंचिकारा जनिः॥ तत्रान्त्यया हित्यर्थी त्यज्जायनइतिज तिः॥ मानुष्यकं पौरुषं॥ कृत्वाजौ॥ श्रेय॥

यावदुत्तमं यावदिति मा कल्पः व्ययं। सर्वेष्युत्तमं यशस्तु ज्ञानं नत्यमनं तस्कार्यं। प्राणानां नधनायत्ता धनवांस्तु बुद्धिं नकारानि। प्राणो न्यो
पिधनमधिकं मन्यत इत्यर्थः। पुत्रेनकं धर्ममयतः कृत्वा नीचांगतिमरणंगत्वा मिमकृता। उपतिष्यता चत्वारु कं पायां ग्रासः। पानपि

स्वा। जिया वदुत्तमं। धर्मस्याहरणमाप्नोति तवात्मानं विगर्हत। कुलखाय दिवालघानात्वशोचं निपंडित। आनंतर्य्यं वा रमात
नयाणां नाधनायत्तात्मा वयस्वावीर्य्यं पानावागवं कर्वाणानि। धर्मेतु चायतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि। इष्टापूर्ते हितत्का व
कामिनूमकलाहता। विछिनेमोगष्टलं ततकिंनिमित्तं हि जीवसि। शत्रुर्निमज्जतां ग्राह्यो जंघायां प्रपतिष्यता। विपरिच्छिन्नमूलो
पिन विषीदेत्कथंचन। उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजनेयकृतं स्मरयन्। कुरु सत्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः। उद्भावय कुलं मग्नं
त्वत्कृते स्वयमेव हि। यस्य वृत्तं न जल्पंति मानवा महदद्भुतं। राशिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान्। दाने तपसि सत्ये च यस्य
नोच्चरितं यशः। विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः। श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा। जनान्योभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्। न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि। नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचितां। यत्वेनमभिनंदे
युरमित्राः पुरुषं कृशं॥

लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससं। अहोलाभकरं हीनमल्पाजीवनमल्पकं। नेदृशं बंधुमासाद्य बांधवाः सुखमेधते २२७
कृत्वा नद्युर मित्राः समाहृत्ता कृत्वा च द्विविधाः पायाः प्राकृतकुसमास्मा हानबांधवः सुखमयनकृत्य ब्रयः॥

अहोलाभकरं अल्पे पिलाने अहोलाभ इति मन्यमानं अल्पमात्राजीवनोपायान्नावनवि पश्यामामरिष्यामः। अकर्मकारिणां निष्ठ

लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससं। अहोलाभकरं हीनमल्पाजीवनमल्पकं। नेदृशं बंधुमासाद्य बांधवाः सुखमेधते
अवृत्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः। सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः। अकर्मकारिणां सत्सु कुलवंश
स्य नाशनं। कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनं। निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनंदनं। मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेत्पुत्र
मीदृशं। माधूमाय ज्वलात्यंतमाक्रम्य जहि शात्रवान्। ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणं। एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्ष
मी। क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान्। संतोषो वै श्रियं हंति तथानुक्रोश एव च। अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते मह
त्। एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुंचात्मानमात्मना। आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकं। पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति। शूरस्योर्जितसत्वस्य सिंहविक्रांतचारिणः। दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते विघसे
प्रजा। य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियं। अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः॥ ॥पुत्र उवाच॥ ॥किं नु ते
मामपश्यंत्याः पृथिव्या अपि सर्वया। किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा॥ ॥मातोवाच॥ ॥

किं तद्येषां कुले नोपलक्षितो वंशः कुलवंशः तस्य पुत्रप्रवादेन कलेनोनिष्ठेति निंकारस्य रिनवः। विघसमत्तु कृत्या पापुजा संत नि

किमद्यकानां छह्येचेन्नमया किंचित्कृतं तन्नस्युः किमहंकरिष्यामीति कालं प्रचरयतां। मत्तायान्यापचयं कृत्वा यच्छन्त्वपो

उद्योग किमद्यकानां यत्तोकाद्विषंतस्तानवाप्नुयुः॥ येत्वाहतात्मतां लोका सुहृदस्तान्व्रजंतु नः। भृत्यैर्विहीयमानानां प
रपिंडोपजीविनां कृपणानामसत्वानां माहत्तिमनुवर्तिथाः॥ पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुं। यमाजीवंति
पुरुषं सर्वभूतानि संजय। पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत्। यस्य शूरस्य विक्रांतैरेधंते बांधवाः सुखं। त्रिदशा
इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितं। स्वबाहुबलमाश्रित्य योभ्युज्जीवति मानवः। सलोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिं
॥ इत्युद्योगानगावद्यान विदुलापुत्रानुशासने॥ विदुलोवाच॥ अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि॥
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव। यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात्। क्षत्रियो जीविताकांक्षी स्तेन इ
त्येव तं विदुः। अर्थवंत्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवंति च। नैव संप्राप्नुवंति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजं। संति वै सिंधुराज
स्य संतुष्टा न तथा जनाः। दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः। सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः। अनु
दुष्येयुरपरे पश्यंतस्तव पौरुषं। तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयं चर। काले व्यसनमाकांक्षन्नैवायमजरामरः
। संजयो नामतश्चैव न च पश्यामि तत्त्वयि। अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः। सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं २३१

रूपं तत्सरूपं लातुं द्रष्टुं रूपं प्रतिपन्ना दुःखानावदुः। व्यसनं परस्य

स्यार्थानिनिर्बोधोऽव्याज्ञननि स्पत्नोपारतसंबंधिनः। ततो त्थिता प्यायिता भवंति। तस्य तद्भाग्यापारे वार्थसिद्धिः
समृद्धिरसमृद्धिर्वा प्रथमेनमनञ्चिष्णनीति विहाय युद्धमनानव। संजया वृत्त्यवाहरा। हरति गत्स्यर्थः॥ प्रत्याहृत्य।

वां ब्राह्मणोब्रवीत्। अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति। तस्य स्मरंती वचनमाशंसे विजयं तव। तस्मात्तात ब्रवी
मि त्वां भूयो वक्ष्यामि ते पुनः। यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवंत्याप्यायिताः परे। तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारि
णः। समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय। एवं विद्वान्युद्धमना न च माप्रत्याहर॥ नातःपापीयसीं कांचिदवस्थां शं
बरोब्रवीत्। यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते। पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत्। दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं प
र्यायमरणं हि तत्। अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता। ईश्वरा सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता। महार्हमा
ल्याभरणां सुमृष्टांबरवाससं। पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गतां। यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बलां। न त
दा जीवितेनार्थो भविता तव संजय। दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान्। अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा
किं जीवितेन ते। यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा। श्लाघनीयं यशस्यं च का शांतिर्हृदयस्य मे। नेति चेद्ब्रा
ह्मणं ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम। न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान्॥

माधोगवेत्यर्थः॥ नात्र पतिपुत्रवधदुःखं मरणं क्रमप्राप्तं मरणं न शोच्यं। ननिरूप्यं यदा तदेव कष्टं दाप्यते॥

नश्चोतारः पराज्ञायाः सद्याः शक्या निवर्त्तितुं। दत्तमनादृतज्ञानः। मां दहेद्ध्रुवं इति। तथाप्यश्रुतिः। इंद्रो हंवेदवामादं
शोनवदिल्य उहन्नोसपन्नं मां दहेद्ध्रुवं मन्नूतितिष्यदं मितिपावे प्रकृष्टो प्रदः। अयविन्नेशमरणं। प्रलब्धस्यजितकां

वयमाश्रयणीयादिनाश्रोतारः परस्य च। सान्यमासाद्य जीवंती परिल्पस्यामि जीवितः। अपारे सवनः पारमःस्रवे नव
नःस्रवः। कुरुष्व स्थानमस्थानं हतान् संजीवयस्व नः। सार्वसेयः च्व्वं महानवेक्षो विवृमिव सि। अथ्या च दादहंशो दृत्ति
ज्ञोवा मन्तुपपद्यसे। निर्विमाला दत्तमनाश्चाच मा पापजीविका। एकरात्रं वधान वस्युरोगतं तिविख्यातः। इशे हवं वधेनवमदे
इस्समपद्धतं। मा दंदंवयदलेनलोकानां विश्रुतः। नवेता नामविश्राब्धविसंरब्ध शत्रूनाकृष्यदंशितानान्। सेनामंचापि
विज्ञाव्यहत्वावा पुरुषं वरं। यदि वैलनतवीरः सुयाहन मद्दश। तदैव यश्श्यं तस्य गात्रवेवो विनमंति च। त्यक्तो माने
रणे दक्षस्यं रक्तां पुरुषाः जना। अथवा शूरस्तिस्म सर्वकाममसमृद्धिभिः। राज्यं वाप्यग्रमविन्वंगां संशायाजीवितस्य वा। प्र
लब्धस्य हि शत्राभार्वेशग्नं कुर्वन्निसाध्वः। स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाप्यमृतोपमं। रुद्धमेकायनमत्वा पतोल्मुकमि
वारिषु। जहि शत्रून्नृणे राजन् स्वधर्ममनुपालय। मा त्वा दृश्यासुकृपणं शत्रूणां श्रीविवर्धनं। अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नद
द्भिश्च परैर्वृतं। अपिवानानुपाश्पदं दीनं दीनमिव स्थितं। कृष्णसौवीरकन्या



रिणः। व्राषमंते रुद्ध्यस्त्रं। एकायान एकमार्गी पतगश्चासु कृपणं पापानिल्लतं। कृष्ण सौवीरकन्यकाभितज्ञत्यसाम्य
त

स्वाघ्यस्व। स्वाधायायानवविकुर्वीतत्र कर्ल्यविरुद्धकवीनाश्चाजातः सम्प्रजानः। परीयात्मर्वतोगवेत्। दकृतोदकृतिन
स्मिः स्वाघ्यस्वाश्चोयथाउराः सासर्वसैंधवकन्यानामवसन्नोवशंगमः। युवारूपेणसंपन्नो विद्ययाभिजनेन च। यस्वाहशो विक
वीतयशस्वी लोकविश्रुतः। अन्नःस्वानिव वोढव्यामान्यमरणाम वननत्। यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनं। पृष्ठतोऽनुव
जंतं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे। नास्मिन्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः। न त्वं परस्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि। अहं हि
दं हृदयं वेदयस्ते रिशाश्वतं। पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि। शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितं। यो वै कश्चिदिह
जातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित्। भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित्। उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषं। अप्यपर्वणि भज्ये
त न नमेदिह कस्यचित्। मातंगो मत्त इव च परीयात्स महामनाः। ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय। नियच्छन्नितरान्वर्णान् वि
। प्रसर्वदुष्कृतः। ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने॥ ॥पुत्र उवाच॥
कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतं। मम मातस्त्वकरुणे वीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे। अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा हस्तपादः
ईदृशं वचनं ब्रूयात् भवती पुत्रमेककं। किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया। किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा। एकः।
तत्वा॥ ॥मातोवाच॥ ॥ सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात्। तानेवाभिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूचुदं॥
स एष समीक्ष्यकालो यः प्राप्तो गुरवः कालो यमागतः। अस्मिंश्चेदागते काले कार्ये प्रतिपद्यसे। असंभावितरूप
स्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि। तामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय॥
नः। कृष्णायसस्येव च ते संहत्य पिंडीकृत्य एकजमेवाह्यकौ॥
त

खरीवात्सल्यमा॰ क्रूरं निःस्नेहात् अपत्यस्य अपरोक्षं संघट्टनस्तनपानविलंबमपि नावेक्षते तत्र सामर्थ्यमसामर्थ्यं प्रयोजनं तत्संबं धअहेतुकं वात्सल्यं वायादिदर्शनं विनाऽप्युत्पन्नं। अविद्यमानसत्यागादेवाऽन्यान्यस्य तवाधिवयस्यादिस्य ध्येः॥ मातृधर्षरूपकारः॥

उद्योग

खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकं। सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज स्वं निषेवितं। अविद्यावैमत्यस्त्रियामिमां संश्रिताः प्रजाः॥ तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भव। धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन। दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च। यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनप्तृणा। अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया। रमते यस्य पुत्रेण घोरं तस्य प्रजाफलं॥ अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निंदितानि च। सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः॥ युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च। जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतींद्रसलोकतां॥ न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखं। यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते॥ मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना। निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया॥ आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य च। अतोऽन्येन प्रकारेण शांतिरस्य कुतो भवेत्॥ इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति। यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियं॥

इहअनुसावनृत्तनप्रान्ता इहप्राज्ञः स्वल्पमप्रियमिच्छति। अर्थात् प्रियं बहुमस्य भवेत्। यस्य तु स्वल्पं प्रियं आपतितं स्यात्। तस्य बहुविधमतकमप्रियमप्यल्पमेव॥ २३२

अतः प्रियाणामभावाल्पत्वेनैव संतोषात्। अतएवाप्रियाभावात् न तद्विजयार्थं प्रवर्त्तत इति शासनं। नाशोत्पत्तेर्निश्चितेऽस्मिन् संतोषवता नाव्यमिति आशयः। अभावमभ्येति प्राप्नोति। अयं भावः दुःखस्यापि प्रियस्य रक्षणं संभवात्। अत एव वाक्यात्। यत्नेदिनेदायत्ना

प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनं। ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गंगेव सागरं॥ पुत्र उवाच॥ नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः। कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत्॥ मातोवाच॥ अतो मे भूयसी नंदिर्यदेवमनुपश्यसि। चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते॥ अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैंधवान्। अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भावितमेव ते॥ पुत्र उवाच॥ अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम। इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणां॥ राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतः। ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति। तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते। करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनं॥ मातोवाच॥ पुत्रनात्मावमंतव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः। अभूत्वा हि भवंत्यर्था भूत्वा नश्यंति चापरे। अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः। सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता। अनित्यमिति जानंतो न भवंति भवंति च। अथ ये नैव कुर्वंति नैव जातु भवंति ते॥

चोदयसि प्रेरयसि। एवं च पुनरप्यहं चोदयामि प्रेरयाम्येव। सैंधवान् सर्वान् हत्वा स्थितं त्वां पूजयिष्यामि। तत्र च विजयं। तत्कृत्स्नं भावितं दृष्टं स्वार्थं आवृत्ता आदिनं पश्याम्यहं। बुध्या वृत्तिभावः। कर्मणां फले फलोत्पादे। नित्यमनित्यता नियमाभावः। एतद्ये जानंतीति संदेहात् न प्रवर्त्तमाना न भवंति।

।विन्दति मर्त्यो निवर्तते न मनं ति चान्येताद्दक्कुसंदहानात्र्विविपरीतनिश्चयात्कुर्वन्ति निनन व।त्यवानीहायामभूत्तोफलाभेकृत
एषमकरूपमवरनामवईहायांत्र नवर्तिवानावति।हेतुरूपं क्लिरूपकलं।यस्यप्रवृत्तेः प्रागवविहिता निश्चितासर्वार्थानामनित्य
ताश्च नियतफलतासप्रतिकूलेगतोह्रवमाचारेसहृद्धिधनंच प्रादत्प्रतिहिपति।अत्रानत्वंयनितव्यं।पारहिंकुत्वुत्याकर्त्वंसन्न

ऐकत्र एषमनीहायामनाव:कर्म्मणांफलं।यस्य हेतुरूपमीहायांफलेनववतिवानवा।यस्यप्रागवविदितासर्वार्थानामनि
त्यताश्चदेहहृद्धिसहद्धीमप्रतिकूलेरुपालमता।अत्रानवक्तात्वर्वव्यायाकर्त्वं इतिकम्पेनु।तविष्यती।त्यवमनःकृत्वासातत्तम
त्र्याये:।मंगलानि छरस्कृत्यब्राह्मणांश्चेश्वरिःसह।प्राज्ञस्य नृपतेराशुवृद्धिर्भवतिधन्नकी।अनिर्वदीतिलक्ष्मीलाभयावानि
वदिवाकरः।तिदर्शनानुपायाश्चवकुत्रुदृष्यणा।निच।अरदर्शितम्युपोमिक्रुरूपद्मपामिपोरुषं।क्रुरुपार्थमन्निपतंममाद
श्रुमिदार्दमिकुमारस्तुत्राररिहामनवलिसाविमानिनातू।स्पहितिस्थेवापकेचिन्नानुकृच्छप्रकरुयापेतेनचपका।रणामहती
निष्प्रापमणार।महावेगइवोहृतामातरिश्वाबलाद्धकारान्तपामयप्रशाथाम्यः।कल्पोव्यायाविपेवद्दा।तत्रांशियंकरिष्यति

वत्स।ईश्वरे।दिविः।उद्धरणानिउस्मादंजनका।निकृष्टदर्शितरूपो।सिादर्शितामणारूपंचापतिमायत्सुरसाजपधरयस
मीपस्थास्त्र्यकृदम्भरादीपयमाविततनाहाता॥ ॥



विधित्वेतिराज्ञोपराक्रममधिकंदृष्ट्वायदि ते — — — तदानिर्वादेनीविवादिःप्रणाममेनेतियावत्।एवंशत्रुनिर्वर्देत्।नीचमात्मानाम
नेप्रतिवदत्तुतत्राकारणमविष्यति।तद्दर्शयति।निर्वादान्।विवादादास्पदंस्थानंसद्धुपमाईनंलक्ष्मधनवृद्धिर्भविष्यति॥

प्रराधस्यतिचकवां।परेवेशानुकानायासंपन्नंतत्कत्।वित्तं।तदेवास्मादहिनतसप्याहिरागता।दिव।तंविदिचापरा
क्रांवेरशानकमतः।यदि।निर्वादेनिर्वीद।दिवमततस्त्रहविष्यति।निर्वादादास्पदंलक्ष्मधनवृद्धिर्भविष्यति।धनवृंतंहि
मित्राणिसजंतिचाश्रयंतिच।स्वबलितार्थेषुतस्थानिमंत्यजंतिचबांधवाः।अप्यस्मिन्नाश्रयंतिचक्षुत्सुमतिचताश्रीशत्रवो
यःसहायंविश्वासमुपगच्छति।अतःसंभाव्य।मावितंद्यराज्यंप्राप्नुयादिति॥ ॥इत्युद्योगविदुरनीतौमुक्तानुशासनं॥ माता
वाच्यः॥ ॥नैवराज्ञा दरःकार्यो जातुकस्यांचिदापदि।अथचेदपि दीर्णःस्यान्नैववर्तेतदीर्णवत्।दीर्णं हिदृष्ट्वाराजानं सर्वमेवानुदी
र्यते।राष्ट्रं बलममात्यास्चपृथक्कुर्वंतितमताः॥ शत्रूनेकेप्रपद्यंते प्रजहत्यपरेपुनः।अन्येतुप्रजिहीर्षंतिये पुरस्तादमानिताः॥
यएवात्यंतसुहृदस्तएनंपर्युपासते।अशक्तयःस्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडाइव।शोचंतमनुशोचंति प्रतीतानिवबांधवान्॥
अपितेपूजिताः पूर्वमपितेसुहृदोमताः॥

स्वलितार्थमयास्मिनलितं।एवंचयःशत्रुंमहायंप्राप्तंकृत्वाविश्वासमुपयाति।अतउपगतविश्वासस्परिपोःसकाशाद्राज्यं
प्राप्नुयादितिसंभाव्यमितदित्युपसंहारः।दरानयं।दीर्णोभीतः।प्रतीतानप्रतिगतानष्टान्मितियावत्।अपितेपूजिताःसंमताः॥

उद्योग

येसुसुहृदोराज्ञोव्यसनंगतस्यराष्ट्रमभिमन्यंतेऽस्मद्दायमतद्दित्यभिमानविज[illegible]कुर्वंतियौरुषस्तुरसः।सोम्यंज्ञात्वाविच्छायात
तएवज्ञातेविपत्विसंचवात्।निकशातोऽनेकशाताःज्ञातीज्ञातंवनयोग्या।।उजित्वतमुखक्षत्रः।उदकेधुरयायंधम्यमशंको

यराष्ट्रमभिमन्यंतेराज्ञोव्यसनमेयुषः।मादद्दीरस्तंसुहृदोमावांदीर्नंपदाभिवुः।।एतावंयौरुषंबुद्धिंजिज्ञासंत्यामयातव।विद्ध
तासमाश्वासहृतुकेनतजा।विहृहाय।यद्येतत्संविजानामियदि सम्यग्ब्रवीम्यहं।कृत्वासोम्यमिवात्मानंजया।यान्निष्टमंजय।अस्ति
नःकोशनिचयोमहानविदितस्तवानमहंवेदनान्यस्तमुपसंपादयामिते।संतिनिकशाताःस्त्रयःसुहृदस्तवसंजयसुखदुःख
सहावीरशताःदीयनिवर्तिनः।ताहृशाहिमहायाश्रेयुषमेयुष्मंतःइष्टंजिहीर्षतःकिंचिन्सविवाःशात्रुकर्वनि।तस्मात्त्वा
वि दृहाकवाक्संयुवापिस्वल्पावनयःतमस्त्वुपागमनस्यसुचित्रापदाकरं।। पुत्रउवाच।। उदकेधूरिवाधार्यासर्वभ्यवर्गमया
।यस्यमेनवत्तानवीनविष्यद्भुतदर्शिनी।अहंहिवचनंत्वत्तःशुश्रूषुरपरापरं।किंचिकिंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः
।अतृप्यन्नमृतस्येवकृच्छ्राल्लब्धस्यबांधवात्।उद्यच्छाम्येषशत्रूणांनियमायजयायच।। कुंत्युवाच।। सदश्वइवसंक्षि
प्तःप्रणुन्नोवाक्यसायकैः।तच्चकारतथासर्वंयथावदनुशासनं।इदमुद्धर्षणंभीमंतेजोवर्द्धनमुत्तमं।।

पिनाराज्ञोवक्तव्यस्यपूर्वाः।पवाणाद्यबनाथायक्रमतत्रिनिपर्वतादिमागे।नवतीनचायस्यातनाज्ञाकवंनवारयमिस्यधीःअ २३५
वरावरंअपरावरं।पतिवदृत्तपतिकूलंवदंतंकविन्द्यामकिं।विदुरदत्तआस।बांधवात्वंबुतः।। ।।

इतिविदुलापुत्रानुशासनं।। यामजन्येमहत्स्युहे।।

राजानंश्रावयेन्मंत्रीसीदंतंशत्रुपीडितं।जयोनामेतिहासोयंश्रोतव्योविजिगीषुणा।महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्द
ति।इदंपुंसवनंचैववीराजननमेवच।अभीक्ष्णंगर्भिणीश्रुत्वाध्रुवंवीरंप्रजायते।विद्याशूरंतपःशूरंदमशूरंतपस्विनं।ब्राह्म्याश्रि
यादीप्यमानंसाधुवादेनसंमतं।अर्चिष्मंतंबलोपेतंमहाभागंमहारथं।धृतिमंतमनाधृष्यंजेतारमपराजितं।नियंतारमसाधूनांगो
प्तारंधर्मचारिणां।ईदृशंक्षत्रियासूतेवीरंसत्यपराक्रमं।इतिश्रुत्वावचोमातुःसंजयःशत्रुभिःसह।कृतवान्संयुगंकृष्णजयंचैवप्राप
वान्प्रभो।। ।।इत्युद्योगपर्वणिभगवद्यानेविदुलापुत्रानुशासनं।। ।।कुंत्युवाच।। अर्जुनंकेशवब्रूयास्त्वयिजातेस्मसूत
के।उपोपविष्टानारीभिराश्रमेपरिवारिता।अथांतरिक्षेवागासीद्दिव्यरूपामनोरमा।सहस्राक्षसमःकुंतिभविष्यत्येषतेसु
तः।एषजेष्यतिसंग्रामेकुरून्सर्वान्समागतान्।भीमसेनद्वितीयश्चलोकमुद्वर्तयिष्यति।पुत्रस्तेपृथिवींजेताकीर्तिश्चास्यदिवस्पृ
शां।हत्वाकुरून्संग्रामेवासुदेवसहायवान्।पित्र्यमंशंप्रनष्टंचपुनरप्युद्धरिष्यति।भ्रातृभिःसहितःश्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरि
ष्यति।ससत्यसंधोबीभत्सुःसव्यसाचीयथाच्युत।तथात्वमभिजानामिबलवंतंदुरासदं।तथातदस्तुदाशार्हयथावागभ्यभा
षत।धर्मश्चेदस्तिवार्ष्णेयतथासत्यंभविष्यति।त्वंचापितत्तथाकृष्णसर्वंसंपादयिष्यसि।नाहंतदभ्यसूयामियथावागभ्यभाषत

नमोधर्मयिमहान्धर्म्मोधर्मरथातिपंजा।एतद्धनंजयोवाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः।यदर्थं क्षत्रियासूते तस्यकालोयमागतः।न
हिवैरंसमासाद्य सीदंतिपुरुषर्षभाः।विदितातेसदाबुद्धिर्भीमस्यनसशाम्यति।यावदंतंनकुरुते शत्रूणांशत्रुकर्शनः।स
र्वधर्मविशेषज्ञांस्नुषांपांडोर्महात्मनः।ब्रूयामाधवकल्याणींकृष्णांकृष्णयशस्विनीं।युक्तमेतन्महाभागेकुलेजातेयश
स्विनि।यन्मेपुत्रेषुसर्वेषुयथावत्त्वमवर्त्तिथाः।माद्रीपुत्रौचवक्तव्यौक्षत्रधर्मरतावुभौ।विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं
जीवितादपि।विक्रमाधिगताह्यर्थाःक्षत्रधर्मेणजीवतः।मनोमनुष्यस्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तमः।युध्यमानस्यवः।प्रेक्षमाणानांसर्व
धर्मोपचायिनी।पांचालीपरुषाण्युक्ताकोनुतत्क्षंतुमर्हति।नराज्यहरणंदुःखंद्यूतेचापिपराजयः।प्रव्राजनंसुतानांवानमे
तद्दुःखकारणं।यत्तुसाबृहतीश्यामासभायांरुदतीतदा।अश्रौषीत्परुषावाचस्तन्मेदुःखतरंमतं।स्त्रीधर्मिणीवरारो
हाक्षत्रधर्मरतासदा।नाध्यगच्छत्तदानाथंकृष्णानाथवतीसती।तंवैब्रूहिमहाबाहोसर्वशस्त्रभृतांवरं।अर्जुनंपुरुषव्याघ्रं
द्रौपद्याःपदवींचर।विदितौहितवात्यंतंक्रुद्धाविवयमांतकौ।भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिं।तयोश्चैतदवज्ञा २३६
नंयत्साकृष्णासभांगता।दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत।पश्यतांकुरुवीराणांतच्चसंस्मारयेःपुनः।पांडवान्कुश

अरिष्टंगच्छपंथानंपुत्रान्मेपरिपालय॥ ॥वैशंपायन
उवाच॥ अभिवाद्याथतांकृष्णःकृत्वाचापिप्रदक्षिणं।निश्चक्राममहाबाहुःसिंहखेलगतिस्ततः।ततोविसर्जयामासभीष्मा
दीन्कुरुपुंगवान्।आरोप्यचरथेकर्णंप्रायात्सात्यकिनासह।ततःप्रयातेदाशार्हेकुरवःसंगतामिथः।जजल्पुर्महदाश्चर्यं
केशवेपरमाद्भुतं।प्रमूढापृथिवीसर्वामृत्युपाशसिताकृता।दुर्योधनस्यबालिश्यान्नैतदस्तीतिचाब्रुवन्।ततोनिर्यायनगरा
त्प्रययौपुरुषोत्तमः।मंत्रयामासचतदाकर्णेनसुचिरंसह।विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः।ततोजवेनमहतातूर्णमश्वा
नचोदयत्।तेपिबंतइवाकाशंदारुकेणप्रचोदिताः।हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरंहसः।तेव्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्येनाइवा
शुगाः।उपप्लव्यंशार्ङ्गधन्वानमावहन्॥ ॥इतिश्रीउ॰भगवद्याने॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ कुंत्यास्तुवच
नंश्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ।दुर्योधनमिदंवाक्यमूचतुःशासनातिगं।श्रुतंतेपुरुषव्याघ्रकुंत्याःकृष्णस्यसंनिधौ।वाक्यम
र्थवदव्यग्रमुक्तंधर्म्यमनुत्तमं।तत्करिष्यंतिकौंतेयावासुदेवस्यसंमतं।नहितेजातुशाम्येरन्नृतेराज्येनकौरव।क्ले
शिताहित्वयापार्थाधर्मपाशसितास्तदा।सभायांद्रौपदीचैवतैश्चतन्मर्षितंतव।कृतास्त्रंह्यर्जुनंप्राप्यभीमंचकृतनिश्चयं
गांडीवंचेषुधीचैवरथंचध्वजमेवच।नकुलंसहदेवंचबलवीर्यसमन्वितौ।महायंवासुदेवंचनक्षंस्यतियुधिष्ठिरः॥

उद्योग

पश्चात्तं तमहाबाहो यथा पार्थेन धीमता ॥ विराटनगरे सर्वे मद्विद्धा धिक्षिनि र्जिता ॥ दानवा घोरकर्म्माणो निवातकवचा युधि ॥
रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ कर्णप्रभृतयश्चास्य त्वं चापि कवची रथी ॥ मोक्षितो घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्श
नं ॥ भ्रातॄणां पुरुषश्रेष्ठ त्वमेभिः सह पांडवैः ॥ राज्यस्यार्द्धं पृथिवीं सर्वां शत्रूणां हस्तरंगता ॥ ज्येष्ठो भ्राता धर्म्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवा
क्शुचिः ॥ तं गच्छ पुरुषव्याघ्र व्यपनीय स्वकिल्बिषं ॥ दृष्ट्वा त्वं पांडवं व्यपनीतशरासनः ॥ प्रशांतभ्रुकुटिः श्रीमान्कु
रूणां श्रीः कुलस्य न ॥ तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मज ॥ अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ अभिवादयमानं त्वां पा
णिभ्यां भीमपूर्वजः ॥ प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ सिंहस्कंधोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ॥ परिष्व
जतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ कंबुग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ॥ अभिवादयतां पार्थः कुंतीपुत्रो धनंज
यः ॥ आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ॥ तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदायतां ॥ मुंचंत्वानंदजाश्रूणि
दाशार्हप्रमुखा नृपाः ॥ संगच्छ भ्रातृभिः सार्द्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्तं भ्रातृभिः सह ॥
समालिंग्य च हर्षेण नृपा यांतु परस्परं ॥ अलं युद्धेन राजेंद्र सुहृदां शृणु कारणं ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां 233
णां प्रदृश्यते ॥ ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ॥ उत्पाता विविधा वीर दृश्यंते क्षत्रनाशनाः ॥ विशेषत इ

दासांस्याध्रुवितां ॥ व्यायामाभूदं ॥ ह्यसमख्यं विपरीतमकार्य्यं ॥

वास्माकं निमित्तानि निवेशने ॥ उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्बध्यते पृतना तव ॥ वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदंतीव वि
शांपते ॥ गृध्रास्त्वपर्युपासंते सैन्यानि ते समंततः ॥ नगरं न यथापूर्वं तथा राजन्विराजते ॥ शिवाश्चाशिवनिर्घोषा
दीप्तां संश्रयंति दिशं ॥ कुरु वाक्यं पितुर्म्मातुरस्माकं च हितैषिणां ॥ त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव
च ॥ न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्षण ॥ तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडितां ॥ भीमस्य च महाना
दं नदतः शुष्मिणो रणे ॥ श्रुत्वा स्मर्त्तासि मे वाक्यं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति
॥ इत्युद्योगे भगवद्याने ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ॥ संहत्य च
भ्रुवोर्मध्यं न किंचिद्व्याजहार सः ॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवंतौ नर
र्षभौ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनं ॥ प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं
नु किं ॥ ॥ द्रोण उवाच ॥ अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ॥ बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपि
ध्वजे ॥ तं चेत्पुत्रात्प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनंजयं ॥ क्षात्रधर्म्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकां ॥ यस्य लोके समो नास्ति
कश्चिदन्यो धनुर्द्धरः ॥ मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्द्धरैः ॥ मित्रध्रुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोथानृजुः शठः ॥

नसस्मुलन्नातहज्ञां यथाभवान्। एतेभ्रातामानः॥ अवध्रियस्यत्वक्कुलनयाश्रिय। दोषादोषाद्दतवः। उमागतस्मातिगमन॥

नसस्मुलन्नातहज्जाय इहइखेद्विवागतः। वार्य्यमाणोपिपापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। चोद्यमानोपिपापेनशुभात्मा
शुभमिच्छति। मिथ्योपचरिता ह्यातवर्त्तमानप्रत्ववध्रिय। अक्षितवायकल्प्यं तदोषानरतस्तमा। कुशुक्रः कुरूइहइनमयाच
विज्ञारणाच। वासुदेवकेशवतथा। आयानेवाग्निमन्यास। अग्निोमबलमित्यवसहमाचे। नित्ता ५ र्षासि। सयादृतक्र
मकरंगंगावेग। मिवोस्मागा। वासएवयुधात्मकं प्राहुरण्यालान। मत्यास। स्वजंत्मकामिव प्राप्यलोमायो विष्टिरी। श्रितेय
द्रौपदीसहितपार्थसायुधन्वाहित्निहितं। कस्त्वामिवराज्यस्थं पांडवंको विजेष्यति। निदधियस्यराजानः सार्वतिष्ठंति
किंकराः। तमिलविलमासाद्यधर्म्मराजाव्यराजतः। कावेरसहितंप्राप्यततोरत्नान्यवाप्यच। स्फीतमाक्रमतराष्ट्रं राज्य
मिदंनियांडवाः। स्वंकृतेमधीतंचब्राह्मणास्पर्षितधनैः। आवयोगेनमधिकृतकृतलौचविहितौ। वंदिवासुखंराज्य च
मित्राणि विधानानिच। द्रियादपांडवे। स्नवामहस्यसनमाप्यसि। द्रौपदीमस्य चाशास्ति। विजयसत्यवादिनी। नयोघोरवता
दृवाकथंजेष्यतिपांडवं। मंत्रीजनार्दनो यस्य भ्राता। यस्य धनंजयः। सर्वेशास्त्रश्रुतांश्रेष्ठः कथंजेष्यतिपांडवं
सहायाब्राह्मणायस्यद्युतिमंतोजितेंद्रियाः। तद्व्यत्ययसमवारंकथंजेष्यसिपांडवं। वर्षासुवासः स्वजोपरित्यक्तो २३८
प्राप्यऋद्धा त्वत्रवानोयथानयाङ्। योधिष्ठिरी श्रियंप्राप्यमन्मन्मसशीमंतमात्मानमित्यर्थात्। व्यराजततेजस्वीवेन्दृव॥ ॥

इतिभगवद्यानं॥ ॥श्लक्ष्णानिश्लक्ष्णाक्षराणि। मृदूनिमृदुत्वानि। कन्यायांयोजायातसकानीनः। सहोढश्चेतिद्विविधःअप्य
कृतनकृतंचवस्या भियकार्य्यंत्र्। तिमिचता। शुद्धदामकमानेषुसुक्ष्मसुव्यसनार्थोवे। अलंदुद्धेनेतिवीरे। शाम्यतिचंकुरुश्र
व्यः। मागमः सद्भुतामात्यः सबलस्त्वपराभव॥ ॥इत्युद्योगभगवद्यानेसमाप्तं॥ ॥धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥राजपुत्रैःपरिवृ
तस्तथामात्यैश्चसंजय। उपारोप्यरथेकर्णंनिर्यातोमधुसूदनः। किमब्रवीद्रथोपस्थेराधेयंपरवीरहा। कानिसांत्वानि
गोविंदःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान्। ओघमेघस्वनःकालेकृष्णःकर्णमथाब्रवीत्। मृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय॥ संज
यउवाच॥ आनुपूर्व्येणवाक्यानिश्लक्ष्णानिचमृदूनिच। प्रियाणिधर्म्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच। हृदयग्रहणीयानिरा
धेयंमधुसूदनः। यान्यब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत॥ वासुदेवउवाच॥ उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः
। तत्वार्थंपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया। त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान्। त्वमेवधर्म्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषुपरिनिष्ठि
तः। कानीनश्चसहोढश्चकन्यायांयश्चजायते। वोढारंपितरंतस्यप्राहुःशास्त्रविदोजनाः। सोसिकर्णतथाजातःपांडोःपुत्रो
सिधर्मतः। निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहिराजाभविष्यसि। पितृपक्षेचतेपार्थामातृपक्षेचवृष्णयः। द्वौपक्षावभिजानीहित्वमेतौ
पुरुषर्षभ। मयासार्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः। अभिजानंतुकौंतेयंपूर्वजातंयुधिष्ठिरात्। पादानिवग्रहीष्यंतिभ्रातरःपं

ःकालेप्रसूतोन्योविवाहादनंतरमिति। वोढारंतकन्यापाणिग्राहंयस्येतिचकारःपारद्दरणो। धर्मशास्त्राणांनियमान्नियामकत्वात्॥
पांडोःपुत्रोसि॥

च पांडवाः॥द्रौपदेयास्तथा पंच सौभद्रश्चापराजितः॥राजानो राजपुत्राश्च पांडवार्थे समागताः॥पादौ तव ग्रहीष्यं
उद्योग ति मार्द्रवांधकवृष्णयः॥हिरण्मयांश्च ते कुंभान्राजतान्पार्थिवांस्तथा॥औषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः॥राजन्या राजकन्याश्चा
प्यानयंत्वभिषेचनं॥षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति॥अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः॥अद्य त्वा
मभिषिंचंतु चातुर्वैद्या द्विजातयः॥पुरोहितः पांडवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितं॥तथैव भ्रातरः पंच पांडवाः पुरुषर्षभाः॥द्रौ
पदेयास्तथा पंच पंचालाश्चेदयस्तथा॥अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिं॥युवराजोस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधि
ष्ठिरः॥गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः॥उपान्वारोहतु रथं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महा
बलः॥अभिषिक्तस्य कौंतेय धारयिष्यति मूर्द्धनि॥किंकिणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणं॥रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो
वाहयिष्यति॥अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति॥नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पंच ये॥पंचालास्त्वानुयास्यंति॥
शिखंडी च महारथः॥अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चांधकवृष्णयः॥दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशांपते॥भुंक्ष्व रा
ज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पांडवैः॥जपैर्होमैश्च संयुक्तो मंगलैश्च पृथग्विधैः॥पुरोगमाश्च ते संतु द्रविडाः सह कुंत २३५
लैः॥आंध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा॥स्तुवंतु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः॥विजयं वसुषेणस्य घोषयंतु

सौहृदात् बांधवात्।प्रणयात् स्नेहात्।अपाकीर्णस्त्यक्तः॥यथा न कुशलेन युक्तः॥पिंडव्यपनयमपोषणेन परित्याजनं॥

च पांडवाः॥स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चंद्रमाः॥प्रशाधि राज्यं कौंतेय कुंतीं च प्रतिनंदय॥मित्राणि ते प्रहृष्यंतु व्यथंतु रिपु
वस्तथा॥सौभ्रात्रं चैव तेद्यास्तु भ्रातृभिः सह पांडवैः॥ ॥इत्युद्योग कर्णोपनिवादे॥ कर्ण उवाच॥ असंशयं
सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव॥सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च॥सर्वं चैवाभिजानामि पांडोः पुत्रोस्मि धर्मतः॥निग्र
हाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे॥कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन॥आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत्॥सो
स्मि कृष्ण तथा जातः पांडोः पुत्रोस्मि धर्मतः॥कुंत्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा॥सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यनयद्गृहा
न्॥राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन॥मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत्॥सा मे मूत्रपुरीषं च प्रतिजग्राह माधव॥
तस्याः पिंडव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथं॥धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः॥तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतं॥पि
तरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा॥स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव॥शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन॥नाम मे
वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः॥भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव॥तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन॥हृद
यं मे कृष्ण संजातं कामबंधनं॥न पृथिवी सकला नैव सुवर्णस्य राशयः॥हर्षाद्भयाद्वा गोविंद अनृतं कर्तुमुत्स
हे॥धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात्॥मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकंटकं॥इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मया सकृत्॥

आवासान्मावदनानि बंधूनां पापपराय।अकार्षिकर्णयो कुमान्यामपि इन्द्रान्याप्तप्रतिज्ञानात्।ममकुंतीसुतस्त्वामवंरू
 आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मयाकृताः।मांचकृष्णसमासाद्यकृतः शस्त्रसमुद्यमः॥दुर्योधनेनवार्ष्णेय विग्रहश्चापिपां
डवैः॥तस्माद्रणेद्वैरथेमांप्रत्युद्यातारमच्युत।हंतवाऽपरमेकृष्णपरिगृह्यसव्यसाचिनः॥वधाद्बंधाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि
जनार्दन।नाहमनृतंनोत्सहेकर्तुं धार्तराष्ट्रस्यधीमतः॥यदिह्ययनगच्छेयंद्वैरथंसव्यसाचिना।अकीर्तिःस्याद्धृषीकेश ममपार्थस्य
चानघ॥असंशयंहितार्थाय ब्रूयास्त्वंमधुसूदन।सर्वंचपांडवाःकुर्युस्त्वद्वशित्वान्नसंशयः॥मंत्रस्यनियमंकुर्यास्त्वमत्रमधु
सूदन।एतदत्रहितंमन्येसर्वयादवनंदन।यदिजानातिमांराजाधर्मात्मासंयतेंद्रियः।कुंत्याःप्रथमजंपुत्रंनसराज्यंग्रहीष्य
ति।प्राप्यचापिमहद्राज्यंतदहंमधुसूदन।स्फीतंदुर्योधनायैवसंप्रदद्यामरिंदम।सएवराजाधर्मात्माशाश्वतोस्तुयुधि
ष्ठिरः।नेतायस्यहृषीकेशोयोद्धायस्यधनंजयः।पृथिवीतस्यराष्ट्रंचयस्यभीमोमहारथः।नकुलःसहदेवश्चद्रौप
देयाश्चमाधव।धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः।उत्तमौजायुधामन्युःसत्यधर्माचसोमकिः।चैद्यश्चचे
कितानश्चशिखंडीचापराजितः।इंद्रगोपकवर्णाश्चकेकयाभ्रातरस्तथा।इंद्रायुधसवर्णश्चकुंतिभोजोमहा
मनाः।मातुलोभीमसेनस्यश्येनजिच्चमहारथः।शंखःपुत्रोविराटस्यनिधिस्त्वंचजनार्दन।महानयंकृष्णकृतःक्षत्र २४०
एस्यमंत्रस्य॥ ॥

क्षत्रस्यसमुदानयः॥राज्यप्राप्तमिदंदीप्तंप्रथितंसर्वराजसु॥धार्तराष्ट्रस्यवार्ष्णेयशस्त्रयज्ञोभविष्यति॥अस्य
यज्ञस्यवेत्तात्वंभविष्यसिजनार्दन॥आध्वर्यवंतेकृष्णक्रतावस्मिन्भविष्यति॥होताचैवचबीभत्सुःसन्नद्धःसक
पिध्वजः॥गांडीवंस्रुक्तथाचाज्यंवीर्यंपुंसांभविष्यति॥ऐंद्रंपाशुपतंब्राह्मंस्थूणाकर्णंचमाधव॥मंत्रास्तत्रभविष्यंति
प्रयुक्ताःसव्यसाचिना॥अनुजातश्चपितरमधिकोवापराक्रमे॥गीतंस्तोत्रंससौभद्रःसम्यक्तत्रभविष्यति॥उद्गातात्रपुन
र्भीमःप्रस्तोतासुमहाबलः॥विनादान्सनरव्याघ्रोनागानीकांतकृद्रणे॥सचैवतत्रधर्मात्माशश्वद्राजायुधिष्ठिरः॥जपैर्हो
मैश्चसंयुक्तोब्रह्मत्वंकारयिष्यति॥शंखशब्दाःसमुरजाभेर्यश्चमधुसूदन॥उत्कृष्टःसिंहनादश्चसुब्रह्मण्योभविष्यति॥
नकुलःसहदेवश्चमाद्रीपुत्रौयशस्विनौ॥शामित्रंतौमहावीर्यौसम्यक्तत्रभविष्यतः॥कल्माषदंडागोविंदविमलारथपंक्त
यः॥यूपाःसमुपकल्पंतांतस्मिन्यज्ञेजनार्दन॥कर्णिनालीकनाराचवत्सदंतोपबृंहणाः॥तोमराःसोमकलशाःपवित्रा
णिधनूंषिच॥असयोत्रकपालानिपुरोडाशाःशिरांसिच॥हविस्तुरुधिरंकृष्णतस्मिन्यज्ञेभविष्यति॥इध्माःपरिधयश्चैव
शक्तयोविमलागदाः॥सदस्याद्रोणशिष्याश्चकृपस्यचशारद्वतः॥इषवोत्रपरिस्तोमामुक्तागांडीवधन्वना॥महारथप्र

उद्योग

युक्ताश्च द्रौणद्रौणि प्रचोदिताः ॥ प्रातिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति ॥ दीक्षितो धार्त्तराष्ट्रोत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ घटो
त्कचोत्र शामित्रं का॰ रिष्यति महाबलः ॥ अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ दक्षिणा त्वस्य यज्ञधृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥
वैतानिके कर्ममुखे जातो यत्कृष्ण पावकात् ॥ यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पांडवान् ॥ प्रियार्थं धार्त्तराष्ट्रस्य तेन तप्येद्य
कर्मणा ॥ यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ॥ पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदि
पास्यति पांडवः ॥ आनर्दं नर्दतः सम्यक् तदा सुत्यं भविष्यति ॥ यदा द्रोणं च भीष्मं च पांचाल्यौ पातयिष्यतः ॥ तदा यज्ञावसानं
तद्भविष्यति जनार्दन ॥ दुर्योधनं यदा हंता भीमसेनो महाबलः ॥ तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्त्तराष्ट्रस्य माधव ॥ स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चै
व धृतराष्ट्रस्य संगताः ॥ हतेश्वरा हतपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥ रुदंत्यः सह गांधार्या श्वगृध्रकुररा कुले ॥ स यज्ञेस्मिन्नव
भृथो भविष्यति जनार्दन ॥ विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ वृथामृत्युं न कुर्वीरं त्वत्कृते मधुसूदन ॥ शस्त्रेण निधनं
गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमंडलं ॥ कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ तदत्र पुंडरीकाक्ष

२४१

अपि त्वां न तथैव तत्ताभ्यवन्ति किमित्यर्थः ॥ उपपादनात् दानात् ॥ भयावहानि भयदानि भयानकानि दर्शनमात्रेणान्त
यदेत्वा कुंतीनि तदा न भविता त्रेतेति युगत्रयात्तः कलिः दुःखसहस्र इति दुःखजातीत्यर्थः ॥ अवयवार्थो लोचनेन च

विधत्स्व यदभीप्सितं ॥ यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च जनार्दन ॥ ताव
त्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोयं भविष्यति ॥ ब्राह्मणाः कथयिष्यंति महाभारतमाहवं ॥ समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशो
धनं ॥ समुपानय कौंतेयं युद्धाय मम केशव ॥ मंत्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ॥ इत्युद्योगे कर्णोपनिवादे
॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ ॥ भगवा
नुवाच ॥ ॥ अपि त्वां न लभेत्कर्ण राज्यलंभोपपादनं ॥ मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ ध्रुवो जयः पांडवा
नामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेत्र ॥ जयध्वजो दृश्यते पांडवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ दिव्या माया विहिता
विश्वकर्मणा भौमनेन समुच्छ्रिता इंद्रकेतुप्रकाशा ॥ दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यंते चैवात्र भयानकानि ॥ न सज्जते शैलव
नस्पतिभ्य ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ॥ श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनंजयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ यदा द्रक्ष्यसि सं
ग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ॥ ऐंद्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ गांडीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ न
तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षंतं महाचमूं ॥

तदा दुर्योधनशकुनिदुःशासनानां त्रयाणां समाहारः तेषां भवन्तु तत्त्वात्तान कृतं कर्णकृतः न द्वापरं कलमद इति बो
ध्यं ॥

पृथिव्यां विनाशं त्वयि मां मोहयितुमिछसि राज्यप्रदानादिना। अस्माकमपि तत्त्वमाज्ञात्वादेव विदितत्वेन राज्यैश्वर्यादि व्यर्थः॥

उद्योग आदित्यमिव दुर्धर्षं तपंतं शत्रुवाहिनीं। नतदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च॥ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाब-
लं। दुःशासनस्य रुधिरं पित्वा नृत्यंतमाहवे। प्रभिन्नमिव मातंगं प्रतिद्विरदघातिनं। नतदा भविता त्रेता न कृतं द्वा-
परं न च। यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपं। दुर्योधनं च राजानं सैंधवं च जयद्रथं। युद्धायापततस्तूर्णं वारि-
तान्सव्यसाचिना। नतदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च। यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ। वाहिनीं धार्तरा-
ष्ट्राणां क्षोभयंतौ गजाविव। विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ। नतदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च॥ ब्रूयाः कृष्ण
इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपं। सौम्योयं वर्त्तते मासः सुप्रापयवसेंधनः। सर्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः
॥ निष्पंकोरसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः। सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति। संग्रामो युज्यतां तस्यां तामाहुः
शक्रदेवतां। तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः॥ यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयाम्यहं। राजानो राजपुत्राश्च
दुर्योधनवशानुगाः। प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यंति गतिमुत्तमां॥ ॥इत्युद्योगे कर्णोपनिवादे॥ ॥संजय उवाच॥
केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभं। अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनं। जानन्मां किं महाबाहो संमोह- २४२
यितुमिछसि। योयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः। निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा। दुर्योधनस्य

प्राजापत्यं रोहिणीं। मित्रं मित्रदेवतां। संशयन्नमित्रनक्षत्रं पीडनात्। ग्रहः शनिश्चरः। पुष्पशकुनाः कुक्कुटाः॥

नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतो नवरा। असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितं। पांडवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमं। राजानो
राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः। रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यंति यमसादनं। स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यंते मधुसूदन।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः। पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे। शंसंत इव वार्ष्णेय विविधा
रोमहर्षणाः। प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः। शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोधिकं। कृत्वा चां-
गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन। अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव। नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थि-
तं। विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः। सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेति च। दिवश्चोल्काः पतंत्येताः स-
निर्घाताः सकंपनाः। निष्टनंति च मातंगा मुंचंत्यश्रूणि वाजिनः। पानीयं यवसं चापि नाभिनंदंति माधव। प्रादुर्भूतेषु
चैतेषु भयमाहुरुपस्थितं। निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनं। अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते। वाजिनां
वारणानां च मनुष्याणां च केशव। धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन। पराभवस्य तल्लिंगमिति प्राहुर्मनीषिणः॥
॥ प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पांडवानां प्रचक्षते। प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्सैन्यं जयलक्षणं। अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य के-
शव। वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणं। मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः। जीवंजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छंति पां

वल्गाः काकाः॥ वयः पाकारमूलं। यां स्रुतिवयः॥ वेष्टि कुर्वी धनः॥ एकान्त्यासने। एकाकापि त्रीश्च स्वमंतीशां कंकरोतिपर्थ।

उद्योग दुर्वान्नृगृधाः कंकाः वकाः॥ श्येना श्राद्धधाना महाप्रक्काः॥ मक्षिकाणां च संघाता अनुधावंति केशवान्नः धार्तराष्ट्रस्य सै
न्येषु भेरीणां नास्ति निःस्वनः॥ अनाहताः पांडवानां नदंते पटहाः किल॥ उदपानाश्च नर्दंति यथा गोवृषभास्तथा॥ धार्तरा
ष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराजयलक्षणं॥ मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव॥ तथा गंधर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितं॥ सप्रा
कारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणं॥ कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति॥ उदयास्तमने संध्ये वेदयन्ती महद्भयं॥
श्रवा शिवाश्च नेदुर्घोरं तत्पराजयलक्षणं॥ कृष्णग्रीवाश्च शकुना रक्तपादा भयानकाः॥ संध्यामभिमुखा यांति तत्पराजयलक्ष
णं॥ ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन॥ भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराजयलक्षणं॥ पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रव
र्णा च दक्षिणा॥ आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन॥ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव॥ महद्भयं वेदयं
ति तस्मिन्नुत्पातदर्शिनः॥ सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नांते स्म युधिष्ठिरः॥ अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत॥ श्वेतोष्णी
षाश्च दृश्यंते सर्वे ते शुक्लवाससः॥ आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये॥ तव चापि मया कृष्ण स्वप्नांते रुधिरा
विलां॥ आंत्रेण पृथिवीं दृष्टा परिक्षिपां जनार्दन॥ अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः॥ सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्त २४२
वान्घृतपायसं॥ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधरां॥ त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधरां॥ उच्चं पर्वतमारूढो भी

एकास्याशनेयो रात्तत्पराजयलक्षणं॥

ज्ञात्वमिंद्रधनुः॥ शुक्लं केयूरकंठत्रं केकंठात्ररणां॥ शुक्लं त्वं च शुक्लामयत्वात्राततकृदयं कन्नूमसवचोनायैत्तित्प्रत्ये ति॥
नकर्णोरकोटरः॥ नहायाशिनीरव्याघ्रोऽग्र सन्निवसहीं लिमां॥ कृपश्चिप्यतिनः सर्वोनसमुपाक्रंमहारसी॥ विदितं मे
हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः॥ पांडुरं गजमारूढो गांडीवी स धनंजयः॥ त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन्॥ यू
यं सर्वे वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः॥ पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान्॥ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महा
रथः॥ शुद्धकेयूरकंठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः॥ अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमं॥ त्रय एते मया दृष्टाः पांडुरच्छ
त्रवाससः॥ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यंते त्रय एते जनार्दन॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि केशव॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव
कृतवर्मा च सात्वतः॥ रक्तोष्णीषाश्च दृश्यंते सर्वे माधव पार्थिवाः॥ उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ महारथौ॥ मया सार्धं
महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो॥ अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो मधुसूद
नं॥ अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमंडलं॥ गांडीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः॥ कृष्ण उवाच॥ ॥उपस्थित
विनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा॥ तथाहि मे वचः कर्ण नावैति हृदयं तव॥ सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते॥
५ अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति॥ ॥कर्ण उवाच॥ ॥अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवंतोऽस्मान्महारणात्॥ समुत्ती सो
र्णं महाबाहो वीरक्षयविनाशनात्॥ अथवा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवं॥ तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्व

कर्णोपनिवादः समाप्तः॥ ॥कृतंनोस्माकं पांडवानां येषां ते श्राममस्माकं मातुर्वधः समस्तात्॥



यानद्यादिस्तु स्वामाधवं कर्णीयरिष्वज्य वर्धीडितां विसर्जितः केशवेन राधेयस्त्वा दवात्ररता ततः स्वरथमास्थाय
जांबूनदविभूषितं। सहास्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः॥ ततस्त्वाशुतरं शौरिः केशवः सहसात्यकिः॥ चनक
चोदयच्चाश्वान्याहीयाहीतिसारथिं॥ ॥इत्युद्योगे कर्णोपनिवादः समाप्तः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥असिद्धानु
नये कृष्णे कुरुभ्यः पांडवान्गते। अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत्॥ जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमवि
ग्रहे। क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः॥ उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपांचालकेकयैः॥ भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन यु
युधानयमैरपि॥ उपप्लव्ये निविष्टोपि धर्ममेव युधिष्ठिरः॥ कांक्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा॥ राजा
तु धृतराष्ट्रोयं वयोवृद्धो न शाम्यति॥ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासन
स्य च। सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रवर्तते॥ अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशं॥ येषां तेषामयं धर्मः
सानुबंधो भविष्यति॥ ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत्॥ असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यंति पांडवाः॥
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः॥ चिंतयन्न लभे निद्रामहस्सु च निशासु च॥ श्रुत्वा तु कुंती तद्वाक्यमर्थका २४४
मेन भाषितं॥ सा निःश्वसंती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह॥ धिगस्त्वर्थं यत्कृतेयं महाज्ञातिवधः कृतः॥ वर्त्स्यते सुहृदां चैव

पदस्थ्यानमेव संबोध्या॥ अयुद्धेयु दत्तावेपराभवा कामं स्वेवधायापरिवासितस्यकः॥

युद्धेस्मिन्विपराभवं। पांडवाश्चेदिपांचालायादवाश्च समागताः॥ भारतैः सह योत्स्यंते किं नु दुःखमतः परं। पश्ये दो
षं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवं॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः॥ इति मे चिंतयंत्या वै हृदि दुःखं प्रवर्त
ते॥ पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधांपतिः॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयंति भयं मम॥ नाचार्यः कामवान्शिष्यै
र्द्रोणो युध्येत जातु चित्। पांडवेषु कथं हार्दं न कुर्याच्च पितामहः॥ अयमेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः॥ मो
हानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पांडवान्॥ महत्यनर्थे निर्बंधी बलवांश्च विशेषतः॥ कर्णः सदा पांडवानां तन्मे दहति
संप्रति॥ आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोहं पांडवान्प्रति॥ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयंती यथातथं॥ तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा
मे वरं ददौ॥ आह्वानं मंत्रसंयुक्तं वसंत्याः पितृवेश्मनि॥ साहमंतःपुरे राज्ञः कुंतिभोजपुरस्कृता॥ चिंतयंती बहुविधं हृदयेन वि
दूयता॥ बलाबलं च मंत्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलं॥ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिंतयंती पुनः पुनः॥ धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखी
जनावृता तदा॥ दोषं परिहरंती च पितुश्चारित्ररक्षिणी॥ कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथं॥ भवेयमिति संचिंत्य ब्राह्मणं
तं नमस्य च॥ कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा॥ कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः॥ योसौ कानीनगर्भो मे पुत्र
वत्परिरक्षितः॥ कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा॥ इति कुंती विनिश्चित्य कार्यं निश्चयमुत्तमं॥

कार्य्यार्थं कर्त्तव्यप्रयोजनार्थं । उत्तरवाससि । उत्तरीयच्छायायां । एकदर्शिनी एकं त्वामेव स्वे नेष्यन्ती ॥

उद्योग कार्य्यार्थमभिनिश्चित्य ययौ भागीरथीं प्रति । आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यवादिनः । गंगातीरे पृथाश्रौषीदुपाध्यय
ननिस्वनं । प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्य्यतिष्ठत पृष्ठतः । जप्यावसानं कार्य्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्य्यतापा
र्त्ता कर्णस्योत्तरवाससि । कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती । आपृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः । दृष्ट्वा
कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः । यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ इत्युद्योगे कुन्तीकर्णसमागमः ॥
कर्ण उवाच ॥ राधेयोहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये । प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ कुन्त्युवाच
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता । नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः । कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कु
क्षिणा धृतः । कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक । प्रकाशकर्मा तपनो योयं देवो विरोचनः । अजीजनत्त्वां मय्येष क
र्ण शस्त्रभृतां वरं । कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः । जातस्त्वमसि दुर्द्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे । स त्वं भ्रातॄनसंबुध्य मो
हाद्यदुपसेवसे । धार्त्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः । एतद्धर्म्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये । यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो
माता चाप्येकदर्शिनी । अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः । आच्छिद्य धार्त्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियं । अ २४५
द्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमं ॥

तृप्यन्ति चाहं कुर्वतीति शेषः । त्वत्कृते यत्नायं उपगतं समाहितं तत्किं शत्रुः कुर्य्यादित्यन्वयः ॥
सौभ्रात्रेण समालब्धमद्य तं मे तु असाधवः । कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ । असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनो
ः । कर्ण शोभिष्यसे नूनं पंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः । वेदैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्यामिव महाध्वरे । उपपन्नो गुणैः ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु । सूत श्रेष्ठः
पुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्य्यवान् ॥ ॥इत्युद्योगे कुन्तीकर्णसमागमे ॥ ॥वैशंपायन उवाच ॥ ॥ततः सूर्य्यान्निश्चरि तां
कर्णः शुश्राव भारतीं । दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरितां । सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु । श्रेयस्ते स्यान्नरव्या
घ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ ॥वैशंपायन उवाच ॥ ॥एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना । चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृते
स्तदा ॥ ॥कर्ण उवाच ॥ ॥न चैतच्छ्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया । धर्म्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव । अकरोन्मयि य
त्पापं भवती सुमहात्ययं । अपाकीर्णोस्मि यन्मातस्तद्यशःकीर्त्तिनाशनं । अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रिया । त्वत्कृते किं
नु पापीयः शत्रुः कुर्य्यान्ममाहितं । क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम । हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः । न वै म
म हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया । सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी । कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् । कोद्य भी हि
तं मां विद्यान्न पार्थानां समितिं गतं । अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः । पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति । सर्वका

निर्वेष्टव्यं तत्त्वयेदं भ्रकुराजं फलं तु यन्नोक्तव्यं। बलं सामर्थ्यं। नाकिंचनत्वादिरूपं। विचरामि नृपात्ययि॥

उद्योग सिः संविभक्ताः सूचितः स्वयथा सुखं। अहं विधास्याम्यहं तां कुर्यान्ति यत्फलं कथं। उपनह्य परिविरे ये मां निषसुखमते। नमस्तु
वं तिव समावमवो वा ममेवं ययथा। ममध्यायेन ये रात्रून्नशकाः इति ममामि स्त्री मन्यते कथं तेषामहं छिंद्यामनोरथं। मया स्वे
न मंत्रमंत्रिती धीति दुरत्ययं। अपारे पारकामा ये त्मजेयं तान्दंकथा। अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनां। निर्वेष्ट
स्यात् व्यमथा मत्र प्राणान्नपरिरक्षि वा कृतार्थाः। सुवृत्ता ये हि तस्य कालेत्युपस्थिते। अनवेद्य कृतं पाया याविक्कवस्तन वस्थिताः॥
राज्ञा किल्बिषिणां ते ये ते वैधीपिंडापहारिणां। निवापं न परा लोको विद्यते पापकर्मणां। धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां मध्ये यो स्यामि ते सु
तः। बलं यशः किं वास्माय न विस्त्रष्ट्रमृतेव दाः॥ आवृत्तां स्यममध्ये वृत्तं रकृत्स्न तु रुधोवितं। अतोर्थकरमध्ये तत्र करोम्यव
नेव च॥ नवते यममारन्तोम विमोह्यो नविष्यति। बध्यांश्चिय प्रह्यां यामेन हनिष्यामि ते ख्लान्। युधिष्ठिरं वनीमं वचमोचि वा
र्जुनाहते। अर्जुनेन समं युद्धमपि योधिष्ठिरे वनो। अर्जुनं विनिहत्य ज्येसंस्त्रां संस्यात्फलं मया। यश्च मा वा यि सु ज्यें निहत
ः सव्यसाचिना नते जातु न शिष्यति सुवाः पंचपथा विनि। निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि। इति कर्णवचः श्रुत्वा कुंती २४६
दुःखात्प्रवेपती। उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकंपना। एवं विनाव्यमेतेन क्षयं यास्यंति कौरवाः॥ यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बल

पथ्यं हतोपकारि। हितं परलोकाविरोधि। कुरुसुरव्ययोर्मध्ये धृतराष्ट्रयोः॥ वक्तं संवीते षांनृपाणां वचनं॥

वत्तरास्वयाव तु समीस्वाचरणं मम यं रात्रु कर्णं नादत्तं तत्वति जानीहि संगर इति मो वनं। अनामयं स्वस्ति चेति परिष्वज्योकर्ण
मब्रवीत्। तां कर्णोभ्यनंदेतस्तु ततः कांतनतो जगामसु पृथक्॥ ॥इत्युद्योगे कुंतीकर्णसमागमः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥आग
मय्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः पांडवानां यथा वृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान्॥ संभाष्य सुचिरं कालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः स्वमे
वावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह। विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तथा। पांडवा भ्रातरः पंच भानावस्तं गते सति। संध्यामु
पास्य ध्यायंतस्तमेव गतमानसाः। आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रममंत्रयन्॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥त्वया नागपुरं गत्वा सभायां
धृतराष्ट्रजः। किमुक्तः पुंडरीकाक्ष तन्नः संवक्तुमर्हसि॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः। तथ्यं
पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः। किमुक्तवान्हृषीकेश दु कि
र्योधनममर्षणं। आचार्यो वा महाभागो भारद्वाजः किमब्रवीत्। पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गांधारी वा किमब्रवीत्। पिता यवीयानस्
माकं क्षत्ता धर्मविदां वरः। पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजं। किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते। उक्तवंतो यथातत्वं
तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन। उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः। धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि। कामलोभाभिभूतस्य

उद्योग

धार्त्तराष्ट्रस्याप्रियं प्रियं रुद्धेनेति इत्नीति भगवानुक्तवान्तस्तर्वदेवं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः॥ सा विश्चित्रवीर्यो विश्वामित्रः॥

मंदस्य पाजमानितमः॥ अप्रियं रुद्धेन सहेनत्यतिष्ठतिके चावा तेषां वाक्यानि गोपिंदं श्रोतुमिच्छाम्यहं विशेषः यथावन्नामिय
ध्येतकत्वमानन पाक्रमाभवान्न हितेयतिः रुसमनवा वाचोभवान्नुक्तः॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥ श्रृणु राजन्यथा वाच्य
मुक्तं राजा मुध्या धनाः मधोक्रमणं राजेंद्र मनाथांतनिविधमेमया विश्वामित्र वाक्यं जन्तर सदूतरा दृष्ट्वाः श्रुत्वा भीष्मः सुमंत्र
ध्दे ववनरव्हसीना दुर्योधन निबोधे दंक्रता ये तु हुवीमिते तान बुत्वा राजन्दशाहिस्त कृष्णस्य हितंकृतं मममानविता राज
ज्ञातु लोकविश्रुतः॥ तस्माद्द्रम करत्वा संभवः श्रुत्वतांवरः तस्यबुद्धिः महत्सानाहितीयः स्मारुकथ श्रुत्वा॥ एकं तु वस्मद्वेवं वेषव
दंतिमती धिगापत वोधेदं कुलेयायाहितीय्ये वृक्ष कृष्णा॥ तस्मा व्सीपिते बुधा कालीमातरमावदं॥ प्रतिज्ञां तु कर्त्तुं कृत्वापि
युरवे कृत स्यवा॥ ज्यता वोवहितस्वयथा पुवि दितं न वा प्रतीतोनिवन्धस्य प्रतिज्ञा मनुष्या तव्यान्तगत्ते मता भा कृतः श्री
मात्रकृतं कतोवेष्ट्रा॥ विश्चित्रवीर्यो धर्मो नामकतेया नम्रयापि श्वासदीक्षा विपितरं सम्याञ्चोभन्यवेत्रायो॥ विश्चित्रवीर्य राज
संप्रमोत्या तु धनुत्र॥ तस्मा वंसद्दैवान्नु कारा राजेंद्र भनुपादां शंसित्वा यथा यदिवसं धातन पितेव कृत्वा श्रुत्वा ततोरामे प्रमता दं २४७
व्हसुत्वयात्रासा॥ मषि निभद्रया देतिनी गोरे विष्ट्वामित्रः॥ तार श्यामिता कृष्ट यत्मारां समय सा ... दां त्वराजकेरा हुँमवचवेसु
रेश्वरः॥ तदोम्प्रधावन्नामे वप्रजा॥ मनयाश्चयं यत्ना यनेकनदी यत्रिविरस्यसून्यता करणात मय एव विश्वामित्र इत्युक्तः॥

इतय इतीः॥

क्षुद्भयपीडिताः॥ उपश्रीमाः श्रुताः सर्वोराजा नवननवा यत्ना॥ इतीः श्रुतुवन्न दंते शोनके॥ कृतप्रवर्द्धनाय प्रीत्यं तेहि श्रुताः सर्वा
वाधिमित्रं राजकस्मो॥ श्रुत्वा वशिष्ठा गांगेय तातः रहिता तुमदीपि॥ साधीन्द्र गुरुवी रत्नं श्रुता धर्मेण पालय॥ न्यचिंती वनि
मा राष्ट्रं विनाश्यमुपागत॥ ॥नारद उवाच॥ ॥ श्रुता तां स्तुस्यलीनां विनिवा तु स्वसे मेमनः॥ प्रतिकार स्यता राज्य मकृते स
रतेन यथा तत यो तमः हा राज मामा कालीव मे श्रुता॥ कृत्वा सुमेहित वाव्यो व्हासन राजा श्रुव कृत श्रुता॥ माव तुन्दवा सेन मान
वराजेति मेनतं सदातीय यकिंतेराष्ट्रं त्वा प्राप्य विनशिष्यति मत्वेम स्महिता र्थी विराजा नवमहामहो॥ इत्युक्तः प्राञ्जलिर्नत्वा तु
विनो न्द्रशमाश्रुयः॥ तेष्वोत्वा वेदंशनेत्र प्रतिज्ञा पिचगोरवानाक्रद्दीरता वराजा वकृतस्मा ॠत्वा॥ सुनः प्रितिशो वदे स्वदेश
वप्रति ज्ञाहृतवानेदं खड्डे य्यसु दान स्रुतवान् कृतवस्तलो॥ एवंतामनुजोयाहं मानरेजनसेवदो॥ शुग्रावेच्यातदारमु
तदयानमन्हा सुनि मदनमा नामयमाज प्रमात्मनृषिंतदाश्वयन्त्या र्थं महाराज प्रमादेकेत वाेश्रुमा वे॥ वाचुवान्
जनवद्वदामरन मवमा॥ श्रुधः करणाँ॥ हीनत्वा स्मेवित जायितामव॥ राजा तु यो दुमवकादानां लोकविश्रुतः॥ सराजात
स्यते तु मां यिचुदीपा हहाः रियाः॥ ५ मतो ददं प्राञ्जलिर्नत्वा मामनरेसं प्रसादयत्॥ नां वेशां तनुमाजनः॥ कौरवं वेदांश्च बद्दन्द्ध
तिष्ठांवितयांकुर्यो मितिराजन्मुनः॥ प्रेता॥ ५ उपलिनलिद मूलनी॥

राज्यमदत्तराज्यार्हितं समर्पितवान्। संवलनमात्मीयताकरणं॥

उद्योग मातातकुलनाशाय राज्यस्यार्धं प्रदीयतां। मयिजीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह। मावमंस्थावचो मह्यं शममिच्छामि वः
सदा। न विशेषोस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव। मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गांधार्या विदुरस्य च। श्रोतव्यं खलु वृद्धानां नाभिशंकी
र्वचो मम। नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि॥ ॥भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभा
षत। मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः। प्रातीपः शांतनुस्तात कुलस्यार्थे समुत्थितः। यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे
स्थितोभवत्। ततः पांडुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेंद्रियः। राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः। ज्येष्ठाय राज्यमददद्धृतरा
ष्ट्राय धीमते। यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्द्धनः। ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतं। वनं जगाम कौरव्यो भार्या
भ्यां सहितो नृपः। नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत्। प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन्। ततः सर्वाः प्रजा
स्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरं। अन्वपद्यंत विधिवद्यथा पांडुं जनाधिपं। विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च। चचार पृथिवीं पां
डुः सर्वां परपुरंजयः। कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे। भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः। संधिविग्रहसंयुक्तो २४८
राज्ञां संवाहनेक्रियाः। अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः। सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः। अन्वास्यमानः सततं विदु
॥ रेण महात्मना॥

॥ संवलनक्रियाः पाठः टीः॥

शास्त्रमाज्ञां॥

कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यति। संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुंक्ष्व भोगाञ्जनाधिप। ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतो
ः कथंचन। भीष्मेण दत्तमश्नामि न त्वया राजसत्तम। नाहं त्वत्तोभिकांक्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप। यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भी
ष्मस्त्वाह तत्कुरु। दीयतां पांडुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन। सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा। अश्वत्थामा यथा
मह्यं तथा श्वेतहयो मम। बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः। एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा। व्याजहार ततो
वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः। पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य धर्मवित्॥ विदुर उवाच॥ देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भा
रत। प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः। तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे। कोयं दुर्योधनो नाम कुलेस्मिन्
कुलपांसनः। यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे। अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः। अतिक्रामति यः शा
स्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः। एते नश्यंति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै। यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु। मां चैवं धृत
राष्ट्रं च सर्वमेव महामते। चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय। प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा
। नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयं। अथ ते द्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते। वनं गच्छ मया सार्धं धृत
राष्ट्रेण चैव हि। बध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं। साध्विदं राज्यमद्यास्तु पांडवैरभिरक्षितं। प्रसीद राजशार्दू

उद्योग लविनाशोह्युपपन्नमहान्।पांडवानांकुरूणांचराज्ञाममिततेजसां।विररामवचस्युक्त्वातुविडुरोदीनमानसः।प्रध्यायमा
नःसतदानिःश्वसंश्चमुहुर्मुहुः।ततोथराज्ञःसुबलस्यपुत्रीधर्मार्थयुक्तंकुलनाशभीता।डुर्योधनंपापमतिंनृशंसं
राज्ञांसमीपेसुतमाहकोपात्।येपार्थिवाराजसभांप्रविष्टाब्रह्मर्षयोयेचसभासदोन्ये।शृण्वंतुवक्ष्यामितवापराधंपा
पस्यसामात्यपरिच्छदस्य।राज्यंकुरूणामनुपूर्वभोज्यंक्रमागतोनःकुलधर्मएषः।त्वंपापबुद्धेतिनृशंसकर्मन्राज्यंकुरू
णामनयाद्विहंसि।राज्येस्थितोधृतराष्ट्रोमनीषीतस्यानुजोविडुरोदीर्घदर्शी।एतावतिक्रम्यकथंनृपत्वंडुर्योधनप्रार्थ
यसेद्यमोहात्।राजाचक्षत्ताचमहानुभावौभीष्मेस्थितेपरवंतौभवेतां।अयंतुधर्मात्मतयामहात्मानकामयोनृवरो
नदीजः।राज्यंतुपांडोरिदमप्रधृष्यंतस्याद्यपुत्राःप्रभवंतिनान्ये।राज्यंतदेतन्निखिलंपांडवानांपैतामहंपुत्रपौत्रानुगा।
म्यवायदेक्तंकुरुमुख्योमहात्मादेवव्रतःसत्यसंधोमनीषी।सर्वंतदस्माभिरहत्यधर्मंराज्यंस्वधर्मान्परिपालयद्भिः॥
अनुज्ञयाचाथमहाव्रतस्यब्रूयान्नृपोयद्विडुरस्तथैव।कार्यंभवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्यधर्मंपुरस्कृत्यसुदीर्घकालं।न्या
यागतंराज्यमिदंकुरूणांयुधिष्ठिरःशास्तुवैधर्मपुत्रः।प्रचोदितोधृतराष्ट्रेणराज्ञापुरस्कृतःशांतनवेनचैव॥ ॥ २४७
महाभारतेउद्योगे॥ ॥वासुदेवउवाच॥ ॥

ऽभिजायतमात्राणि॥
एवमुक्तस्तुगांधार्याधृतराष्ट्रोजनेश्वरः।डुर्योधनमुवाचेदंराजमध्येनराधिप।डुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामि
पुत्रक।तथातत्कुरुभद्रंतेयद्यस्तिमयिगौरवं।सोमःप्रजापतिःपूर्वंकुरूणांवंशवर्द्धनः।सोमाद्बभूवषष्ठोयंयया
तिर्नहुषात्मजः।तस्यपुत्राबभूवुर्हिपंचराजर्षिसत्तमाः।तेषांयडुर्महातेजाज्येष्ठःसमभवत्प्रभुः।पूरुर्यवीयांश्चततोयो
स्माकंवंशवर्द्धनः।शर्मिष्ठायासंप्रसूतोदुहितुर्वृषपर्वणः।यडुश्चभरतश्रेष्ठदेवयान्याःसुतस्ततः।दौहित्रस्तातशु
क्रस्यकाव्यस्यामिततेजसः।यादवानांकुलकरोबलवान्वीर्यसंमतः।अवमेनेसतुक्षत्रंदर्पपूर्णःसुमंदधीः।
नचातिष्ठत्पितुःशास्त्रेबलदर्पविमोहितः।अवमेनेचपितरंभ्रातॄंश्चाप्यपराजितः।पृथिव्यांचतुरंतायांयडुरेवाभव
द्बली।वशेकृत्वासनृपतीनवसन्नागसाह्वये।तंपितापरमक्रुद्धोययातिर्नहुषात्मजः।शशापपुत्रंगांधारेराज्याच्चापिव्य
रोपयत्।यचैनमन्ववर्त्तंतभ्रातरोबलदर्पितं।शशापतानपिक्रुद्धोययातिस्तनयानथ।यवीयांसंततःपूरुंपुत्रंस्व
वशवर्त्तिनं।राज्येनिवेशयामासविधेयंनृपसत्तमः।एवंज्येष्ठोप्यथोत्सिक्तोनराज्यमभिजायते।यवीयांसोभिजा
यंतेराज्यंवृद्धोपसेवया।तथैवसर्वधर्मज्ञःपितुर्ममपितामहः।प्रतीपःपृथिवीपालस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः।तस्य
पार्थिवसिंहस्यराज्यंधर्मेणशासतः।त्रयःप्रजज्ञिरेपुत्रादेवकल्पायशस्विनः।देवापिरभवज्ज्येष्ठोबाह्लीकस्तदनं

त्वग्दोषीकुरू॥

तरां तृतीयः शांतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः॥ देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः॥ धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूष
णे रतः॥ पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः॥ सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः॥ वदान्यः सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते
रतः॥ वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च॥ बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शांतनोश्च महात्मनः॥ सौभ्रात्रं परमं तेषां सहि
तानां महात्मनां॥ अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः॥ संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः॥ कारयामास सर्वाणि
मंगलार्थानि चाविभुः॥ तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह॥ सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं॥ अश्रुकंठो
भवद्राजा पर्यशोचत चात्मजं॥ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोभवत्॥ प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः॥ हीनांग
पृथिवीपालं नाभिनंदंति देवताः॥ इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः॥ ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः॥
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनं॥ बाह्लीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः॥ पितृभ्रातॄन्परित्यज्य प्रा
प्तवान्पुरमृद्धिमत्॥ बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुर्लोकविश्रुतः॥ पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत्॥ तथैवाहं मतिमता
परिचिंत्येह पांडुना॥ ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनांग इति भारत॥ पांडुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः॥ विनाशे तस्य पुत्रा २५०
णामिदं राज्यमरिंदम॥ मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि॥

अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य॥ स कौरवस्यास्य कुल
स्य नेता प्रशास्तिता चैव महानुभावः॥ स सत्यसंधः सततोऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बंधुजनस्य साधुः॥ प्रियः प्रजानां सुहृदानुकं
पी जितेंद्रियः साधुजनस्य भर्ता॥ क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः॥ भूतानुकंपा ह्यनुशासनं च॥
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो लुब्धः सदा बंधुषु पापबुद्धिः॥ क्रमागतं राज्यमिदं परेषां क
थं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीतः॥ प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च॥ ततोऽवशेषं तव जीवितस्य सहानुज
स्य भवेन्नरेंद्र॥ ॥इति महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥एवमुक्तेऽपि भीष्मेण द्रोणेन विदुरे
ण च॥ गांधार्या धृतराष्ट्रेण न चैव मंदोऽन्वबुध्यत॥ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधसंरक्तलोचनः॥ अन्वद्रवंत तं पश्चाद्राजानस्त्यक्त
जीविताः॥ आज्ञापयच्च राजस्तान्पार्थिवान्नष्टचेतसः॥ प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्र हैतं
ययुः सहसैनिकाः॥ भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः॥ अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः॥ तासां प्र
मुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत॥ यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते॥ उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च
॥ गांधार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत॥ एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि॥ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौ

अनिर्जित्यनिनाक्षुकः। सामोपक्रांडवोधानयुगार्तिरः कर्षितुकः प्रयुक्तः॥ ममया। सामनेदयारवस्पृष्टा करणं कर्मचकार्तं
उद्योग चात्रमिहता। आमसायाप्यवंशाम्यवजानांचविरुध्ये। जनार्दनस्त्वामयुक्तोऽयदासांमनरुपाते। कर्मचकार्त्तिनेचिवेदवमा
नुपसंहितं। यदानाद्रियतवाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः॥ तदस्मयास्मानीयसिदिंता सर्वपार्थिवाः॥ अद्भुतानिचघोराणिदारुणा है
निच भारत॥ अमानुषाणि कर्माणि दृष्ट्वा नाविस्मयानिलो। निर्भर्त्सीयदारास्तव्योस्तृणी कुरुसुयोधने। राधेयं भीषयित्वासौ च
लं चक्रुतत्पुत्रोह्यतः। ताश्च राज्ञां निवेदकश्च। तथा तु न प्रभेदयितुवाद्यं पान्सर्वाक्षो निर्मम नणाचासकृत्। पुनःसामाभिसंयुक्तं
संप्रदानमथाब्रवीत्। अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च। तव प्राधृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च। तिष्ठेयुःपांडवाःसर्वे
हित्वा मानमधश्चराः। प्रयच्छंतु च ते राज्यमनीशास्ते भवंतु ते। यथाह राजा गांगेयो विदुरस्य हितं तव। सर्वं भवतु ते रा
ज्यं पंच ग्रामान्विसर्जय। अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम। एवमुक्तोपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुंचत। ततःदंडं चतुर्थं पश्य
मि तेषु पापेषु नान्यथा। निर्यातश्च विनाशाय कुरूणां च नराधिपाः। एतन्निकषितं राजन्यदहं कुरुसंसदि। न ताते राज्य
प्रयच्छंति विना युद्धेन पांडव। विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः॥ इति श्रीउद्योगे कृष्णवाक्यं॥ ॥वैशंपायन
उवाच॥ ॥जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य च। श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं। २५२
नमित्याहिनादेवमाप्यपांसमहितं संरक्ष्यं दिनवतः कर्मवदत्कार्तिनं कृतं। घोराणि दारुणान्यतिनयानकाति अभेदाद्भेद निमित्तं कृष्णवाक्यं॥

संयुक्तः संबंधी कुलेन सजातीयसंघेन। अभिजनेन कौल्येन। अंगिरसा द्रोणस्य॥
मे
सेनानां कुरुसंमर्दे। कच्चास्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितं। तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः। अक्षौहि
ण्यस्तु समेता सप्त विजयाय वै। तासां ये प्रणेतारः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत। द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखंडि
नौ। सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान्। एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः। सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
सुचरितव्रताः। ह्रीमंतो नीतिमंतश्च सर्वे युद्धविशारदाः। इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः। सप्तानामपि यो
नेता सेनानां प्रविभागवित्। यः सहेत रणे भीष्मं शराग्निपावकोपमं। त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनंदन। स्वमतं पुरुषव्याघ्र
को नः सेनापतिः क्षमः। संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः। नकुलोनंतरश्च स्यादिदं वचनमादरात्। वयसा शास्त्रतो धै
र्यात्कुलेनाभिजनेन च। ह्रीमान्बलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः। वेदशास्त्रमहाराज द्रुपदः सत्यसंगरः। यो नित्यं स्प
र्द्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलं। श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य धुर्यो वाहिनीपतिः। पुत्रपौत्रैः परिवृतः शाखावानिव द्रुमः।
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः। रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः। पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थि
वर्षभः। श्वशुरो द्रुपदोस्माकं सेनाग्रं स प्रकर्षतु। स द्रोणभीष्मावायांतौ सहेदिति मतिर्मम। स हि दिव्यास्त्रविज्ञाता सखा।

चांगिरसा दृष्टः माद्रीसुता मातुले अवमतिं कुरुनंदनः ॥ वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ योयं तपःप्रभावेन ऋषि
संतोषणेन च ॥ दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ॥ धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ॥ दिव्यैर्हयवरैर्युक्ते रग्नि
कुंडात्समुत्थितः ॥ गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ॥ सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः ॥ सिंहोरस्कः सिंहभु
जः सिंहवक्षा महाबलः ॥ सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कंधो महाद्युतिः ॥ सुभ्रुः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोकृशः ॥ सुजत्रुः
सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ॥ जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ धृ
ष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ यमदूतसमान्वेगे निपाते पाव
कोपमान् ॥ रामेणाजौ विसहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतं ॥ धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति
मे धीयते मतिः ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ॥ अभेद्यकवचः श्रीमान्मातंग इव यूथपः ॥ ॥भीम उवाच॥
वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखंडी द्रुपदात्मजः ॥ वदंति सिद्धा राजेंद्र ऋषयश्च समागताः ॥ यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं वि
कुर्वतः ॥ रूपं द्रक्ष्यंति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिंद्याच्छिखंडिनं ॥ शस्त्रेण समरे राजन्सन्नद्धं ॥ २५२
स्यंदनस्थितं ॥ द्वैरथं समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतं ॥ शिखंडिनमृते वीरं स मम सेनापतिर्मतः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

अधिवासिते गंधैः कौतुकरक्षासूत्रबंधनं । मंगलं स्वस्तिवाचनादि ॥

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलं । सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषां च केशवः ॥ यमाह कृष्णो दाशार्हः सोस्तु सेनापतिर्मम
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा । एषां नो विजये मूलमेष तात विपर्यये । अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखा
सुखे । एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता । यमाह कृष्णो दाशार्हः सोस्तु नो वाहिनीपतिः ॥ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा स
मतिवर्तते ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनं । रात्रेः शेषे व्यतिक्रांते प्रयास्यामो रणाजिरं ॥ अधिवासितशस्त्राश्च
कृतकौतुकमंगलाः ॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनंजयमवे
क्ष्य ह ॥ ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ॥ नेतारस्तव सेनायां मता विक्रांतयोधिनः ॥ सर्व एव समर्था हि तव शत्रुं प्रबाधितुं ॥
इंद्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे । किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसां । मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाह
वे । कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षतां ॥ कृतार्थं मन्यते बालः सोत्मानमविच
क्षणः ॥ धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यते त्मानमातुरः ॥ युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः ॥ न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यंति स्थातुं दृ
ष्ट्वा धनंजयं ॥ भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ॥ युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ अभिमन्युं द्रौपदेयान्विरा
टद्रुपदावपि ॥ अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेंद्रान्भीमविक्रमान् ॥ सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदं । धार्तराष्ट्रबलं संख्ये

शकटा अनांसि ॥ आपणाः पण्यवीथ्युपलक्षितं विक्रयद्रव्यं ॥ वेशा वेश्याः ॥ प्रस्थदाणि ॥ यानयुग्यं यानयुगसंबंधिद्र

 व्यं निष्पतितसंज्ञायः ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन संप्रहृष्टमनास्तथा ॥ तयोश्च हृष्टमनसो नादः समभवन्महान् ॥ योग इत्य
थ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावतां ॥ हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वतः ॥ शंखदुंदुभिघोषश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत्
प्रयास्यतां पांडवानां ससैन्यानां समंततः ॥ अग्रानीकेन भीमश्च माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पा
र्षतः ॥ प्रभद्रकाश्च पांचाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ॥ हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमि
वास्पृशत् ॥ प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ तेषां मध्ये ययौ राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ शकटापणवेशाश्च या
नयुग्यं च सर्वशः ॥ कोशं यंत्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ फल्गु यच्च बलं किंचित्तथैव कृशदुर्बलं ॥ तत्संगृह्य ययौ राजा
ये चापि परिचारकाः ॥ उपप्लव्ये तु पांचाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥ सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ कृत्वा मूलप्रतीकारं
गुल्मैः स्थावरजंगमैः ॥ स्कंधावारेण महता प्रययुः पांडुनंदनाः ॥ ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ स्तूयमाना ययू
राजन्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखंडी चापराजितः ॥
हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ॥ राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरं ॥ ॥

मूलं वृद्धादि मूलस्य स्त्रीशिबिरस्य प्रतीकारं गुल्मैर्नाना प्राकारादिभिः रक्षितैः गजादिभिर्निर्विजंगमैश्च मद्भिः 
सैन्यैः ॥ ॥

जघनार्धे पश्चार्धे

जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सोमकिः ॥ सुधर्मा कुंतिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ रथायुतानि चत्वारि हयाः पंचगुणा
स्तथा ॥ पत्तिसैन्यं दशगुणं गजानामयुतानि षट् ॥ अनाधृष्टिश्चेकितानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ॥ परिवार्य ययुः सर्वे वासु
देवधनंजयौ ॥ आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ पांडवाः समदृश्यंत नर्दंतो वृषभा इव ॥ तेऽवगाह्य कुरुक्षे
त्रं शंखान्दध्मुररिंदमाः ॥ तथैव दध्मतुः शंखौ वासुदेवधनंजयौ ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्य
सर्वसैन्यानि समहृष्यंत सर्वशः ॥ शंखदुंदुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनां ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ततो
देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेंधने ॥ निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ॥ आश्र
मांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ मधुरानूषरे देशे शिवे पुण्ये महामतिः ॥ निवेशं कारयामास कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रांतवाहनः ॥ प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ विद्राव्य शतशो गुल्मान्धार्तराष्ट्र
स्य सैनिकान् ॥ पर्यक्रामत्समंताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ शिबिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ सात्यकिश्च रथोदा
रो युयुधानः प्रतापवान् ॥ आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीं ॥ सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापंकवर्जितां ॥ खान
यामास परिखां केशवस्तत्र भारत ॥ गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ विधिर्यः शिबिरस्यासीत्पांडवानां म

तुषांगारालोहितादिधबैर्नाग्यंकृत्वबेहुनो।महायंत्राणीनवसार्दवयुगणेशेषाम्यां।विंतयंतीत्यर्थः।कंकटैः कवचैः सन्नाह

ह्यात्मनां।तद्विधानं नरेंद्राणां कारयामास केशवः।प्रभूततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि वै।भक्ष्यपानानि

शतशोथ सहस्रशः।शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक्।विमानानीव राजेंद्र विविधानि महांति च।त

त्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः।सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याः शास्त्रविशारदाः।ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां त

थैव मधुसर्पिषोः।ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः।बहूदकं सुयवसं तुषांगारसमन्वितं।शिबिरे शिबिरे राजा संच

कार युधिष्ठिरः।महायंत्राणि नाराचास्तोमराण्यपरश्वधाः।धनूंषि कवचादीनि ऋष्टयश्च तूणसंयुताः।गजाः कंकट

सन्नाहा लोहकक्षांतरवहाः।दृश्यंते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः।निविष्टान् पांडवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भार

त।अभिसंसस्रुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः।चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः।जयाय पांडुपुत्राणां समा

जग्मुर्महीक्षितः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि निर्यात्रायां॥ ॥जनमेजय उवाच॥ ॥युधिष्ठिरं सहानीकमुपायांतं युयु

त्सया।सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितं।विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितं।केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पा

र्थिवैः शतशो वृतं।महेंद्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः।श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत।एतदिच्छा

म्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते।संभ्रमे तुमुले तस्मिन् यदासीत् कुरुजांगले।व्यथयेयुरिमे देवान् सेंद्रानपि समाग २५४

नेप्सां भरसा इति मित्रपदार्थविशेषणं।अपिशुस्नुषां दमवात्॥

आद्येयो।नेजनीयः आदार्य्य आसारगमनदितस्त्र मार्गीयेषु॥

मि।पांडवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा।धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः शिखंडी च महारथः।युधामन्युश्च विक्रांतो देवै

रपि दुरासदः।एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन।कुरूणां पांडवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितं॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि नि

र्यात्रायां॥ वैशंपायन उवाच॥ प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा।कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चा

ब्रवीदिदं।अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः।स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयं।इष्टो हि वासुदेवस्य पां

डवैर्मम विग्रहः।भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ।अजातशत्रुरप्यत्र भीमार्जुनवशानुगः।निकृत

श्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः।विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह।तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानु

गौ।भविता विग्रहः सोयं तुमुलो लोमहर्षणः।तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतंद्रिताः।शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रि

यंतां वसुधाधिपाः।सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः।आसन्नजलकाष्ठानि शतशोथ सहस्रशः।अच्छेद्या

हार्य्यमार्गाणि बंधोच्छ्रयवंति च।विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवंति च।समास्तेषां पथानः क्रियतां नगरा

द्बहिः।प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरं।ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा।हृष्टरूपा महात्मानो विना

शाय महीक्षितां।ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनं।आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः।बाहून् परिघसं

नियन्तोताबभूवतुः॥

उद्योग काचाग्नं सूप्तं प्रथनः स्नानिः स्नानिः कांचनांगददीमांश्च दंताग्रुरुग्रवृषितानां तस्मीपानि यवंतः पुंडरीकनिभैः कोशैः

अंतरीयाणि रायाणि च सुपर्णानि च सर्वशः। पूरिताः रचिताः श्च महारथाः सांद्रदमकाः विहाराः समकल्पयन्तस्मिन्नागास्तु नाग

शिक्षास्थ बहिताः। स्वर्णवर्णानि विचित्राणि कांचनानि च कृतिचाः विचित्राणि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वाणि सर्वशः। पदातय

स्तु शूरास्तु शस्त्राणि विचित्राणि च। उपजग्मुः शरीरस्थाः दश विचित्राणि लकराः॥ तदा सर्वे ते वीरा संप्रहृष्टनरा हृते। नग

रे धार्तराष्ट्रस्य तारतसाम्स महाकलः। जानोयमलिलावर्तारिपन्नगास्तु मीनवान्। शंखदुंदुभिनिर्घोषः कार्मसंचय

रत्नवाह्यप्रासादमाला शोभिताः रथ्यापणमहाकरः। योधचंडो दृश्यते कुरुराजमहार्णवः॥ व्यहुरूपततद्राराजस्थं दोर

यदवासेव॥ ॥इत्युद्योगे निर्याणपर्वणि॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठि

रः॥ पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदं। अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षमम् अच्युत। कथं वा वर्तमाना वै स्वधर्मा

न्न च्यवेमहि। दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च। वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च। विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं

भीष्मस्य चोभयोः। कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता। सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः। क्षमं यन्नो २५५

महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन्। श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः। मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत्

कृष्ण उवाच॥ ॥उक्तं दुर्योधनमतं मयान्यस्य नाथं तथा न्यायं तं कितवमायाकृति निशामान्याय समक्षं तं पार्थिवे

उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं। न तु तन्निकृतिप्रज्ञः कौरव्यः प्रतिनन्दति। न च भीष्मस्य दुर्मेधाः श्रृणोति विदु

रस्य वा। मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते। नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः। जितं स मन्यते सर्वं दुरा

त्मा कर्णमाश्रितः। बंधमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः। न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा पापनिश्चयः। न च भीष्मो न

च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः। सर्वे तमनुवर्तंते ऋते विदुरमच्युत। शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि। त्व

पर्व य्यमुक्तान्यनाथं तेसूदमसर्षणं। किं चापि न मया प्रोक्तं न्यायान्यनाथं तं कौरवं। संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते। पा

र्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः। यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितं। न चापि वयमप्यर्थं परित्यागेन कहि

चित्। कौरवैः शममिच्छामः स्वत्र युद्धमनंतरं॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितं। अ

ब्रुवंतो मुखं राजन्समुदैक्षंत भारत। युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलक्ष्य महीक्षितां। योगमाज्ञापयामास मन्त्रिभिः सह यत्नैः

सहानीतः। किलकिलाशब्दमनाकंपांडवस्य तदा आज्ञापिततदा योगमसमरूष्यंतामैनिकाः। अवध्यानां वधं प

श्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः। निश्वसन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत्। यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया। सोऽयम

स्मानुपैत्येव। किलकिलारवं हत्वं तं घोरं। यदर्थयस्य निवृत्ताय प्रयत्नाताबलात्॥

प्रयत्नात्तावलात्। तस्मिन्निमित्तेन निर्हस्यार्थं प्रयत्नात्तायत्तकृत॥ रणेरचानस्यया॥ अनुकर्षो रथस्याधो रणादंडः॥ तोमाराह
स्तकांडवः। उपासंगः शरास्त्रादिरणं। निषंगा। बलहरणः॥ तोमरः शल्यं करग्रहविक्षिप्यः कास्त्रदावा चित्रिपन्नपाश्या विशे

स्मात्पाशपित्वपाश। नर्घः प्रयन्नतः। तस्मिन्प्रयत्नः कृतास्मा निःसत्तो हीनप्रयत्नत॥ अकृतात्तपयत्नेस्मात्तपाद्दत्तःकलिमीदा
त्। कथं युद्धध्येसंग्रामः कार्य्यः सदनविष्यति। कथं द्वावसुरहहदत्तविजायानोनविष्यति। तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्यसव्यसाची
परंतप। यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामासतं नृतः। उक्तवान्देवकीपुत्रः कुंत्यास्त्रविदुरस्यच। वचनंतत्त्वया राजन्निखिलेनाव
धारितं। नचतो वदतांता धर्म्ममितिमां तिष्ठिकी मतिः। नापिवृकं चकौंतेय निर्वेतिउपसुव्यतां। तच्छ्रुत्वा वासुदेवोपि स
व्यसाचिवचस्तदा। स्मयमानो ब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमितिब्रुवन्। ततस्तेक्षतसंकल्पा युद्धायसहसैनिकाः। पांडवेयामहाराज
तांरात्रिंसुखमावसन्॥ इत्युद्योगः निर्यात्रायां॥ वैशंपायनउवाच॥ ॥व्युष्टायां वैरजन्यां हि राजा दुर्योधनस्ततः॥ व्य
भजत्तान्यनीकानि दशचैकंचभारत। नरहस्तिरथाश्वानां सारमध्यंचफल्गुहृच। सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेशनराधिप
॥ सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः॥ सोपासंगाः सशक्तीकाः सनिषंगाः सहर्षयः॥ सध्वजाः सपताकाश्च सशरासन
तोमराः॥ रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः॥ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः॥ साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरस
पांशवः॥ २५६
पः। तैलगुडवालुकाः सुवापथिवान्वयं चणांकुःसुरणवदहसितमाशीविषघटाः सर्पकुंभाः॥ सर्जरसपांशवोज्वालयि
त्वाद्रवः॥ ॥

घंटाफलकं घंटायुक्तं चर्म्मसारःकाष्ठसार निर्मितमसवात्सदंड फलकाः कंटकोपलक्षितदंडवंतः॥ द्वीपिचर्म्मनिर्मितंकं
र्म्मतिः। सीरलांगलं। विषतोमरा विषदिग्धतोमराः। शूलः प्रसिद्धः॥ पिटकांपटकं। बोधसूस्त्रानि राधसाधनमंडलानि। द्व

सघंटाफलकाः सर्वे सायायुडजलोपलाः॥ सशूलनिंदिपालाश्च मधूच्छिष्टसुदिराः॥ सकांडदंडकाः सर्वे ससीरविषतोम
राः॥ सशूर्प्पपिटकाः सर्वे सदात्रांकुशतोमराः॥ सकीलककचाः सर्वे वासीवृक्षादनाचिताः॥ व्याघ्रचर्म्मपरीवारा द्वीपिच
र्मावृता॥ सर्वे सद्दष्टयः सशृंगाः सप्रासविविधायुधाः॥ सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमवाससः॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्ना॥
नानामणिविभूषिताः॥ चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिताइवपावकाः॥ तथाकवचिनः शूरा शस्त्रेषुकृतनिश्रमाः॥ कुलीना
हयायोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः॥ बद्धारिष्टायथारक्षवबद्धध्वजपताकिनः॥ बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मासिपत्तयः॥ पि२
दस्यायात्रिजासारथ्ये विनिवेशिताः॥ धूर्य्ययोर्हययोयाराक्षस्त्यान्यौपार्ष्णिसारथी। तौ चापिरथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा
नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः॥ आसन्रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः॥ यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्षाः स्व
लंकृताः॥ बभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवंतइवाद्रयः॥ द्वावंकुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ॥ द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिना
कधृक्॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः॥ तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य महात्मनः॥ आमुक्तकवचैर्युक्तैः सप
ताकैः स्वलंकृतैः॥ सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा वायुत्वजोदयाः॥ सुसंग्राहाः सुसंपन्ना हेमभांडपरिच्छदाः॥

सादनाकंटकः॥ कृपिरिंशादापाद्यर्थाः शृंगरक्षमोवार्थाः सारथ्ये विनिवेशिताः पृष्ठरथेष्वितिशेषः॥ सानुकर्षादीनांस
र्वेरथाइत्यनेनसंबंधात्॥

उ॰स॰मू॰ ने॰ उत्तकोत्तरात्त्रोध्यं

अरिष्टशिरपतिघातकमोघभटः। निर्व्यूहो नागशालानागदंतकं। एकः सारथिः प्रासपः एकवीणवर्त्मव्यापकः॥ एकः सार

थिः रथपाशः अन्यावन्यौ तद्रक्षार्थं गजादिसंख्या द्वाभ्यामधिके इष्टव्येत नरथस्यासन्नरथस्य नागा इति स्तोकार्थ वि·

उद्योग धानकथात्तसाः सस्त्राः सर्वे सादिविशेषस्थिताः॥ नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः॥ पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममा

लिनः॥ रथस्यासन्दशनागा नागस्य दशवाजिनः। नरा दश हयस्यासन् गोप्तारः समंततः। रथस्य नागाः पंचाशन्नागस्यासन्शतं हयाः। तेद

याः हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः। सेना पंचशती नागा रथास्तावंत एव च। सेनाद्वचादिना वृष्टतना ध्वजिनी वह

ग्॥ अक्षौहिण्याः पर्याया निरुक्ताश्च वरूथिनी। एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता। अक्षौहिण्यो दशैकाश्च संख्या

ताः सप्त चैव हि। अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पांडवानामभूद्बलं। अक्षौहिण्यो दशैकाश्च कौरवाणामभूद्बलं। नराणां पंच

पंचाशदेषा पत्तिर्विधीयते। सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्ममित्यभिसंज्ञितं। त्रयो गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन्

। दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः। तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान्। प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतीं स्त

था। पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन्नरसत्तमान्। विधिवत्पूर्वमानीय पार्थिवानभ्यषेचयत्। कृपं द्रोणं च शल्यं च सैंधवं च जयद्रथं। सुद च

क्षिणं च कांबोजं कृतवर्माणमेव च। द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च। शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महाबलं। दिवसे दि २५७

वसे तेषां प्रतिवेलं च भारत॥

॥राध॥ सेनावतिष्ठते पर्यायाये व्याप्यव्यापकभावात् सेना विशेषवाचकाः सारका निरुच्यत इत्यर्थः

ध्वजिन्यादिपदानि तत्तन्नायकाभिधायीनि पत्तीनां संख्यां तत्तद्गणानामित्यादि॥

चक्रे स विविधाः सज्जाः संस्कृत्य च पुनः पुनः। तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पुरोगमाः। बद्धतूणाः सैनिका राजन् प्रियं राज्ञश्चिकीर्ष

वः॥ ॥इत्युद्योग॰ नि॰ निर्याणायां॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ततः शांतनवं भीष्मं प्रांजलिर्धृतराष्ट्रजः। सह सर्वैर्महीपा

लैरिदं वचनमब्रवीत्। ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि। दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा। न हि जातु द्वयो

र्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित्। शौर्यं च नाम नेतॄणां स्पर्द्धते च परस्परं। श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः। अभ्ययु

र्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः। तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह। एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः। ते

स्म युद्धेष्वभज्यंत त्रयो वर्णाः पुनः पुनः। क्षत्रियास्तु जयंत्येव बहुलं चैकतो बलं। ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः। ते

भ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह। वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे। भवंतस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः।

ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजं। नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः। एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषं

सेनापतिं प्रकुर्वंति ते जयंति रणे रिपून्। भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम। असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापति

र्भव। रश्मिमतामिवादित्यो वीरुधामिव चंद्रमाः। कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः। पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पक्षि

णां यथा। कुमार इव देवानां वसूनामिव हव्यवाट्। भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः। अनाधृष्या भविष्यामस्त्रि

नमउमांविहतःएकराःत्रुध्यंतायाङ्कुंराकोनि।षयायागरागायात्रस्य॥

उद्योग

देवानामपि कौरव। घ्नयात्तुनो नवातप्रोस्वाना।मिवपाप किंव्यंचाम त्वयास्पाम॥सोऽनेयाऽदवर्षनं॥ भीष्मउवाच॥ ॥
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत। यथैव हि त्वं तेषां तथैव मम पाण्डवाः। अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप।
मायायुक्तं वाच्यं यथा मम समयः कृतः। नतु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि। ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंज
य। ता सहि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राणि नैकशः। नतु मां विवृतो युध्येत पाण्डवः। अहं चैव रणे नैव निर्मनुष्य
मिदं जगत्। कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम्। नत्वेवोत्सादनीया मम पाण्डोः सुता नराधिप। तस्माद्योधान्हनिष्यामि
प्रयोगेणायुतं सदा। एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनंदन। नचेत्ते मां हनिष्यंति पूर्वमेव समागमे। सेनापतिर्भवि
ष्यामि समयेनापरेण ते। नविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि। कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते। स्पर्द्ध
ते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे॥ कर्णउवाच॥ नाहं जीवति गांगेये राजन्योत्स्ये कथंचन। हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गां
डीवधन्वना॥ वैशंपायनउवाच॥ ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणं। धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत। ततो भेरी
श्च शंखांश्च शतशोऽथ सहस्रशः। वादयामासुरव्यग्रा वादका राजशासनात्। सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निःस्वनाः। प्रा २५८

वृक्षणिवायसुरवानि।प्रतिनादयन्नयरन्ता।आमीलेगहाना।आनालंगदेनेपा।तितानार्थः। औंदिधम्मार्थीयाकुशलाः

दुरासन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमं। निर्घाताः पृथिवीकंपा गजबृंहितनिःस्वनाः। आसंश्च सर्वयोधानां पातयंतो मन
नांस्युत। वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे। शिवाश्च भयवेदिन्यो नदन्त्यो दीप्ततरास्वराः। सेनापत्ये यदा राजन्गां
गेयमभिषिक्तवान्। तदैतान्युग्ररूपाणि अभवन्शतशो नृप। ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनं। वाचयित्वा द्विजश्रे
ष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः। वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः। आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा॥
स्कंधावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह। परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः। शिबिरं मापयामास समे देशे जनाधि
पः। मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेंधने। यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि निर्यात्रायां॥ X ॥ जनमेजयउवाच
आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरं। पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षितां। बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमं॥
समुद्रमिव गांभीर्ये हिमवंतमिव स्थिरं। प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमं। महेंद्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृ
प्रतिभये पावःरा॰ ष्टिभिः। रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीलं लोमहर्षणे। दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा तत्र युधिष्ठिरः। किमब्रवीन्महाबाहुः स
र्वशस्त्रभृतां वरः। तदा भीमार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ आपद्धर्मार्थकुशलो महा
बुद्धिर्युधिष्ठिरः। सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतं। उवाच वदतां श्रेष्ठः सांत्वपूर्वमिदं वचः। पर्याक्रामत सैन्यानि॥

नियन्ता शिक्षितश्च रणे शिष्टः॥ पितामहेन वो युद्धं सर्वमेव न विष्यति। तस्मात्समस्तुमस्याः सुपर्णाश्च मम पश्यत॥ ॥अर्जुन उ
वाच॥ ॥यथार्हति यो गवान्वक्तुमस्मिन्काले समुपस्थिते। तथ्यं दमर्थं वदत्वद्य युक्तं तन्नरतर्षभ। राज तमेव महाबाहो
क्रियतां यदनन्तरं। नायकास्तव सेनायां क्रियन्तां नामितः समावे॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ततो हि पदमानाय्य विराट
शिनिपुंगवं। धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवं। शिखंडिनं च पांचाल्यं सहदेवं च मागधं। एतान्समहेष्वासान्
वीरान्युद्धाभिकांक्षिणः। सेनाप्रणेतॄन्विधिवदभ्यषिंचद्युधिष्ठिरः। सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नं चकार ह। द्रोणांतह
तोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः। सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनां। सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयं। अर्जु
नस्यापि नेता च संयंता चैव वाजिनां। संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः। तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्य
यं। प्राविशद्भवनं राज्ञः पांडवस्य हलायुधः। सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः। रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारु
देष्णपुरोगमैः। वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः। अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः। नीलकौशे
यवसनः कैलासशिखरोपमः। सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तांतलोचनः। तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः। उ
दतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः। गांडीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन। पूजयांचक्रिरे ते वै समायातं हलायुधं। २५९

उपक्कारपक्कांत॥

ततस्तं पांडवो राजा करे पस्पर्श पाणिना। वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन्। विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुध
ः। युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः। ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समंततः। वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्या
भाषत। भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः। दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुं। अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि
वः ससुहृज्जनान्। अरोगानक्षतैर्देहैः पश्यामि नियतं मम। समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयं। विमर्दः सुमहान्भा
वी मांसशोणितकर्दमः। उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे। संबंधिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन। पांडवा हि यथा
स्माकं तथा दुर्योधनो नृपः। तस्यापि क्रियतां साह्यं स पर्येति पुनः पुनः। तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः। निविष्टः
सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य ह। ध्रुवो जयः पांडवानामिति मे निश्चिता मतिः। तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत। न चाहमु
त्सहे कृष्णमृते लोकमवेक्षितुं। ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितं। उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ॥
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे। तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुं। न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमा
न उपेक्षितुं। एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पांडवैः। तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनं॥ ॥इत्युद्योगपनि
र्याणायां॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः। हिरण्यरोम्णो नृपतेः सा

वंसितःप्रनारित॥

उद्योग सांदिकसखस्यावै। आहृतीनामधिपतिर्नग्निस्यातियशस्विनः॥ दाक्षिणात्यपतिःशूरो दिक्षुरुक्मीतिविश्रुतः।य
:किंपुरुषमिंद्रस्यपंथमादत्तवासितःकृष्णेशिष्योधनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान्॥ यामाहेंद्रधनुर्लोकेसमत्पुंगांडी
वतेजसा। शार्ङ्गंराचमहाबाहुःसम्मितंदिव्यलक्षणं॥ त्रीण्येवतानिदिव्यानिधनूंषिदिविचारिणां। वारुणंगांडिवंत
त्रमाहेंद्रंविजयंधनुः॥ शार्ङ्गंतुवैष्णवंप्राहुर्दिव्यंतज्ञामयंधनुः॥ धारयामासतत्कृष्णःपरसेनाभयावहं। गांडीवंपा
वकोलेभेखांडवेपाकशासनिः॥ द्रुमाद्रुक्मीमहातेजाविजयंसमपद्यत। संछिद्यमौरवान्पाशान्निहत्यमुरमोजसा।
निर्जित्यनरकंभौममाहृत्यमणिकुंडले। षोडशस्त्रीसहस्राणिरत्नानिविविधानिच। प्रतिपेदेहृषीकेशःशार्ङ्गंच
धनुरुत्तमं। रुक्मीतुविजयंलब्ध्वाधनुर्मेघसमस्वनं। विभीषयन्निवजगत्पांडवानभ्यवर्तत। नामृष्यत्तपुरायस्यासोऽस्यबाहु
बलगर्वितः। रुक्मिण्याहरणेवीरोवासुदेवेनधीमता। कृत्वाप्रतिज्ञांनाहत्वानिवर्तिष्येजनार्दनं। ततोऽनुधावद्वार्ष्णेयंस
र्वशस्त्रभृतांवरः। सेनयाचतुरंगिण्यामहत्यादूरपातिना। विचित्रायुधवर्मिण्यागंगयेवप्रवृद्धया। ससमासाद्यवा
र्ष्णेयंयोगानामीश्वरंप्रभुं। व्यंसितोव्रीडितोराजन्नाजगामसकुंडिनं। यत्रैवकृष्णेनरणेनिर्जितःपरवीरहा॥
तत्रभोजकटंनामकृतंनगरमुत्तमं। सैन्येनमहतातेनप्रभूतगजवाजिना। पुरंतद्भुविविख्यातंनाम्नाभोजक २६०

वृष्णिवान्पुरुद्धेनाशिल्पेनसत्रानतुणे॥

दंहृष्य। सनोजराजः। सैन्येनमहतापरिवारितः। भ्रुंशोदिरण्यामहावीर्यःपांडवाञ्छिप्रमागमत्। ततःसकवैवी
र्ध्याततैलांरवक्रोधागमन॥ श्रुतेनादित्यवर्णेनप्रविवेशमहाचमूं। विदितःपांडवेयानांवासुदेवप्रियेप्सया
या। युधिष्ठिरस्तुतंराजाप्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत्। सपूजितःपांडुपुत्रैर्यथान्यायंसुसंस्तुतः। प्रतिपूज्यचतान्सर्वा
न्विश्रांतःसहसैनिकः। उवाचमध्येवीराणांकौंतेयंचधनंजयं। साहाय्येयदिभीतोऽसिस्थितोस्मियुधिपांड
व। करिष्यामिरणेसाह्यमसह्यंतवशत्रुभिः। नहिमेविक्रमेतुल्यःपुमानस्तीहकश्चन। हनिष्यामिरणे
यंभागंयंदास्यसिपांडवा। अपिद्रोणकृपौवीरौभीष्मकर्णावथोपुनः। अथवासर्वएवैतेतिष्ठंतुवसुधाधिपा
:। निहत्यसमरेशत्रूंस्तवदास्यामिमेदिनीं। इत्युक्तोधर्मराजस्यकेशवस्यचसंनिधौ। शृण्वतांपार्थिवेंद्राणामन्ये
षांचैवसर्वशः। वासुदेवमभिप्रेक्ष्यधर्मराजंचपांडवं। उवाचधीमान्कौंतेयःप्रहस्यसखिपूर्वकं। कौरवाणां
पे कुलेजातःपांडोःपुत्रोविशेषतः। द्रोणंव्यपदिशन्शिष्यंवासुदेवसहायवान्। भीतोस्मीतिकथंब्रूयाद्
२ पो भीतोगांडिवधृक्। युध्यमानस्यमेवीरगंधर्वैःसुमहाबलैः। सहायोघोषयात्रायांकस्तदासीत्सखामम। तथाप्रति
३ ल्पे भयेतस्मिन्देवदानवसंकुले। खांडवेयुध्यमानस्यकःसहायस्तदाभवत्। निवातकवचैर्युद्धेकालकेयैश्चदानवैः।

उद्योग

तत्रमेयुध्यमानस्यकःसहायस्तदाभवत्।तथाविराटनगरेकुरुभिःसहसंगरे।युध्यतोबहुभिस्तत्रकःसहायोऽभवन्म
म।उपजीव्यरुद्रंदेवंशंकरंविश्वपावनम्।वरुणंपावकंचैवकृपंद्रोणंचमाधवं।धारयन्गांडिवंदिव्यंधनुस्तेजोमयं
दृढं।अक्षय्यशरसंयुक्तोदिव्यास्त्रपरिबृंहितः।कथमस्मद्विधोब्रूयाद्भीतोस्मीतियशस्करं।वचनंनरशार्दूलवज्रा
युधमपिस्वयं।नास्मिभीतोमहाबाहोसहायार्थश्चनास्तिमे।यथाकामंयथायोगंगच्छवान्यत्रतिष्ठवा।विनिवर्त्यत
तोरुक्मीसेनांसागरसंनिभां।दुर्योधनमुपागच्छत्तथैवभरतर्षभ।तथैवचाभिगम्यैनमुवाचवसुधाधिपः।प्र
रा. त्याख्यातस्तुतेनापिसतदाशूरमानिना।एवंद्वौमहाराजतस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः।रौहिणेयश्चवार्ष्णेयोरुक्मीचवसुधा
धिपः।गतेरामेतीर्थयात्रांभीष्मकस्यसुतेतथा।उपाविशन्पांडवेयामंत्रायपुनरेवच।समितिर्धर्मराजस्यसापार्थिव
समाकुला।शुशुभेतारकैश्चित्राद्यौश्चंद्रेणेवभास्वता॥ इत्युद्योगेऽभिनिर्याणायां॥ जनमेजयउवाच॥ तथाव्यूढे
ष्वनीकेषुकुरुक्षेत्रेद्विजर्षभ।किमकुर्वंस्तुकुरवःकालेनाभिप्रचोदिताः॥ वैशंपायनउवाच॥ ॥तथाव्यूढेष्व
नीकेषुयत्तेषुभरतर्षभ।धृतराष्ट्रोमहाराजसंजयंवाक्यमब्रवीत्।एहिसंजयमेसर्वमाचक्ष्वानवशेषतः।सेना २६१
निवेशेयद्वृत्तंकुरुपांडवसेनयोः।दिष्टमेवपरंमन्येपौरुषंचाप्यनर्थकं।यदहंबुध्यमानोपियुद्धदोषान्

स्वलेखलत राचेध्यं॥

एतस्मापराधेनमहितातगंतुंजातंसमारनिमित्तावशमंक्षरं॥ ॥इत्यभिनियात्रा॥

व.रु. क्षयोदयान्।तथापिनिकृतिप्रज्ञंपुत्रंदुर्द्यूतदेविनं।नशक्नोमिनियंतुंवाकर्तुंवाहितमात्मनः।भवत्येवहिमेसूत
बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी।दुर्योधनंसमासाद्यपुनःसापरिवर्तते।एवंगतेवैयद्भावितद्भविष्यतिसंजय।क्षत्रधर्मःकि
लरणेतनुत्यागोहिपूजितः॥ ॥संजयउवाच॥ ॥त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नोमहाराजयथेच्छसि।नतुदुर्योधने
दोषमिमंवक्तुमर्हसि।शृणुष्वानवशेषेणवदतोममपार्थिव।यआत्मनोदुश्चरिताद्शुभंप्राप्नुयान्नर
।नसकालंनवादेवानेनसोऽप्यमतोदिशेत्।महाराजमनुष्येषुनिंद्यंयःसर्वमाचरेत्।सवध्यःसर्वलोकस्यनिंदि
तानिसमाचरन्।निकारानिकृतप्रज्ञैःपांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया।अनुभूताःसहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने।हयानांचगजा
नांचराज्ञांचामिततेजसां।वैशसंसमरेवृत्तंयत्तन्मेशृणुसर्वशः।स्थिरोभूत्वामहाप्राज्ञसर्वलोकक्षयोदयम्।य
थाभूतंमहायुद्धेश्रुत्वाचैकमनाभव।नह्येवकर्तापुरुषःकर्मणोःशुभपापयोः।अस्वतंत्रोहिपुरुषःकार्यतेदा
रुयंत्रवत्।केचिदीश्वरनिर्दिष्टाःकेचिदेवयदृच्छया।पूर्वकर्मभिरप्यन्येत्रैधमेतत्प्रदृश्यते॥ ॥इत्युद्योगे
ऽभिनिर्याणसमाप्तं॥ ॥संजयउवाच॥ हिरण्वत्यांनिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु।न्यविशंतमहाराजकौ
रवेयायथाविधि।तत्रदुर्योधनोराजानिवेश्यबलमोजसा।सम्मानयित्वानृपतीन्न्यस्यगुल्मांस्तथैवच।आरक्ष
२

त्कत्थनावाक्यं॥

उद्योग स्य विधिं कृत्वा योधानां भारत। कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलं तथा। आनाय्य नृपतिस्तत्र मंत्रयामास भा-
रत। ततो दुर्योधनो राजा कर्णेन सह [illegible] दुःशासनेन चासौ बलेन च राजेंद्र मंत्रयित्वा नरर्षभ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत्। उलूक गच्छ कैतव्य पांडवान्सह सोमकान्। गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः
। इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिंतितं। पांडवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरं। यदेतत्कत्थनावाक्यं संजयो महदब्रवी-
त्। वासुदेवसहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते। मध्ये कुरूणां कौंतेय तस्य कालोयमागतः। यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामि-
ति। ज्येष्ठं तथैव कौंतेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम। भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः। कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे म-
नः कृथाः। य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत्। अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः। श्रूयते हि पुरा गीतः श्लो-
कोयं भरतर्षभ। प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः। यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि बै-
डालं नाम तद्व्रतं। अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमं। कथितं नारदेनेदं पितुर्मम नराधिप। मार्जारः किल दुष्टात्मा
निश्चेष्टः सर्वकर्मसु। ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन् गंगातीरे कदाचन। स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणां। करोमि धर्म- २६२
मित्याह सर्वानेव शरीरिणः। तस्य का

श्री

लेन महता विश्रंभं जग्मुरंडजाः। समेत्य च प्रशंसंति मार्जारं तं विशांपते। पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः। आ-
त्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलं। अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः। ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणं
। कार्येण महता युक्तं दंभयुक्तेन भारत। तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये। बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययं।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः। उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन्। त्वत्प्रसादाच्चरिष्यामः सुखं चैव यथासुखं।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृत्। ते वयं सहिताः सर्वे भवंतं शरणं गताः। भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मे व्यवस्थि-
तः। स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत्। एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशांपते। प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकांतकः यारमित
द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च। अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितं। युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः।
तपसास्मि परिश्रांतो दृढं नियममास्थितः। न चापि गमने शक्तिं कांचित्पश्यामि चिंतयन्। सोस्मि नेयः सदा तातां नदीकूल-
मितः सुखं। तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ। वृद्धबालमथो सर्वं मार्जाराय न्यवेदयन्। ततः स पापो दुष्टात्मा मूषि-
कानथ भक्षयन्। पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबंधश्च जायते। मूषिकाणां गणाश्चात्र भृशं संक्षीयते स च। मार्जारो वर्धते चा

पितेजोबलंसमपद्यत।ततस्तेमूषिकाःसर्वेसमेत्यान्योन्यमब्रुवन्।मातुलोवर्द्धतेनित्यंवयंक्षीयामहेभृशं।ततःप्राज्ञत
मःकश्चिड्डिण्डिकोनाममूषिकः।अब्रवीद्वचनंराजन्मूषिकानांमहागणं।गच्छतांवोनदींतीरंसहितानांविशेषतः।पृष्ठ
तोहंगमिष्यामिसहैवमातुलेनतो।साधुसाध्वितितेसर्वेपूजयांचक्रिरेतदा।अकुर्वंश्चैवयथान्यायंडिण्डिकस्यवचोर्थवत्
अविज्ञानात्ततःसोथडिण्डिकंह्युपयुक्तवान्।ततस्तेसहिताःसर्वेमंत्रयामासुरंजसा।तत्रवृद्धतमःकश्चित्कोकिलोना
ममूषिकः।अब्रवीद्वचनंराजन्ज्ञातिमध्येयथातथा।नमातुलोधर्मकामश्छद्मनासौहिकृतःशिखा।नमूलफलभक्षस्य
विष्ठाभवतिलोमशा।अस्यगात्राणिवर्द्धंतेगणश्चपरिहीयते।अद्यसप्ताष्टदिवसान्डिण्डिकोपिनदृश्यते।एतच्छ्रु
त्वावचःसर्वेमूषिकाविप्रदुद्रुवुः।बिडालोपिसदुष्टात्माजगामैवयथागतं।तथात्वमपिदुष्टात्मन्बैडालंव्रतमा
स्थितः।चरसिज्ञातिषुसदाबिडालोमूषिकेष्विव।अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्यते।दंभनार्थायलोकस्य
वेदाश्चोपशमश्चते।त्यक्त्वाछद्मत्विदंराजन्क्षत्रधर्मंसमाश्रितः।कुरुकार्याणिसर्वाणिधर्मिष्ठोसिनरर्षभ।बाहुवीर्ये २६३
णपृथिवींलब्ध्वाभरतसत्तम।देहिदानंद्विजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितं।क्लिष्टायावर्षपूगांश्चमातुर्मातृहितेस्थितः।प्र

माक्रोशश्रुरणोजित्वासंमानंपरमावह।अपिवत्सामारवत्रायतास्त्रास्मास्निरपवर्जिताः।युध्यामहेवयंसंख्येकोपयेमवयं
दुर्वाचात्वत्कृतेहुताशनावस्त्रसमत्वागोविंदस्यबाहुमाश्रित्यएवंदाहंस्मरतपुरुषोत्तमवा।यत्कृतंसमवोवत्सुमायोनेकृ
कमेसहिताः।अथसमस्निग्धोराजन्नुवाचाथमायमसरायुद्धतस्यायसमागतकालः।समरस्यनराधिप।एतदर्थंमयासार्द्धंकृतमेव
युधिष्ठिर।किंतुयुद्धात्परंलाभंकोवेयोवक्तुमन्यते।किंवत्वंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितोभुवि।द्रोणादस्त्राणिसंप्राप्यकृ
पाच्चभरतर्षभ।तुल्ययोनिःसमबलोवासुदेवंसमाश्रितः।ब्रूयास्त्वंवासुदेवंचयोत्स्यमानोस्मिपतः।अस्मात्स्वार्थंपाण्डवानांचैव
यदेमीभ्रातृतियोधय।मनामदेवद्वयमाययाकृतवानसितत्सायवदुनःलब्धामांकृतेनोमामभिद्रवाइंद्रजालंसमायावि
कुहकंवाविभीषणं।आत्तशस्त्रस्यमेयामेवंदंतिप्रतिगर्जनाः।वयमप्युत्सहेमह्यैवंगवानसमायया।रसातलंविशामो
पिवैइंद्रंवापुरमेवचादर्शयेमरूपाणिस्वशरीरंसकृत्यपिनतुपर्यायतः।सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोतिमानुषी।मनसैवहिभूता
निधातिवकुलनंदनः।अब्रवीचपिवस्तोयधार्त्तराष्ट्रोनदंरणा।घातयित्वासदास्मान्कियार्थस्यात्रसुहृत्तम।आत्मवचनेकोवमे
सर्वमजयस्त्वंसाक्षीमद्वितीयःपार्थेनाविरवःसत्व्यमानितः।समत्वमरारीकृत्वापाण्डवार्थेपराक्रमी।युध्यस्वाहार
रोपयत्स्वयपामःपुरुषोनवासस्तुत्वभितिजयस्त्वकापौरुषमास्थितः।करोतिद्विषतोशोकंसजीवतिसुजीवितं।स्वक

स्मिविव ते कस्मात्ख्याता लोके महद्यशः ॥ अथेदानीं विजानीमः के निमित्ताः सन्निपातकाः ॥ मद्दिधेनापि न्यपतिस्तयि सुकाःक
थं वनास्मन्नाहं मंत्तुगेकर्त्तुं किं सत्वे विशेषतः ॥ नेवं ने वरकं बालं बकाशिनमविद्यकं ॥ उलूकमद्य वोब्रूहि युस्मकृतीम
सेवकं ॥ विराटनगरे पार्थं यन्मवं न्ते देहा तु सुतरा व हन्वेनाम विरुद्यानस्तन्मामेवद्विषां मध्ये ॥ शक्तिज्ञातं मनामध्येन न
निष्ठ्या त्वयातुरा पृथुः श्वासनस्य कविश्यौ वत्साय दिग्भक्तते ॥ यद्भवी विविचाके ते यधान्तिं राज्ञानदेरेणो ॥ निहनिष्यामि
तस्मात्तस्य कालोयमागतः ॥ त्वं हि मोज्यं पुरस्कार्य्यं न केयेवं नारता कस्य कं कवनेन कर्त्तं युध्यस्व कृतियो मवा ॥
यिष्य से हतो नूनं मोगदा मालिगण्णारता न ह यावमनाम छेवलिनं ते हकोदराअस्तु कववन्म ब्रूहि व वनान्कमनारत
। युध्यस्वाद्य स्थिरो नूत्वा यस्यामस्तवयोरुकृयासु धिष्ठिरानुरागं वदेवं वमथिनारता कुलायशूपरिकेवासीदानीय
शातयं ॥ ब्रूयात्वं सहदेवं वराजमध्ये वधोमम ॥ युध्येदानीं रणं कृतः केयानकं स्य पाण्डवा ॥ विराटदुपदौ यो नौ ब्रूयात्व
ववनं मम ॥ न हष्टपूर्वा भर्त्तारो भृत्येरपि महागुणैः ॥ तथार्थपतिभिः कृत्वा यतः स्वाः प्रजानता ॥ श्लाघ्यो दे नरप
तिर्युवयोरिति चागतं ॥ ते यूयं मे हता नृत्वा तदर्थमनापि वा ॥ श्लामार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यं मत्पान्दस्पृहश्चुत्तेचपां २६५
चाल्यं ब्रूयात्वं वचनान्मम ॥ एषते समयः प्राप्तो लब्धव्यं श्च त्यया स्वयं ॥ द्रोणमागम्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमं ॥ युध्यस्व

सुहृत्कार्थं कुरुकर्म सुदुष्करं ॥ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ॥ स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्नहनिष्यति कोरवः ॥
गांगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ कुरुकर्म रणे यत्तं पश्यामः पौरुषं तव ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूक
मब्रवीत् ॥ धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ॥ अथवा निर्जितोस्माभी
रणे वीर शयिष्यसि ॥ राष्ट्रान्निर्वासनक्लेशं वनवासं च पांडवाः ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ यदर्थं क्षत्रियाः सू
ते सर्वं तदिदमागतं ॥ बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवं ॥ पौरुषं दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिं ॥ परिक्लिष्टस्य दी
नस्य दीर्घकालोषितस्य वा ॥ हृदयं न स्फुटेत्कस्य यस्यैश्वर्याच्च्युतस्य वा ॥ कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ॥ आवि
च्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यतां ॥ अकर्मणा
तद्विभाव्यतां ॥ (अकर्मणा तद्विभाव्यतां) अकर्म्मणा कथितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुन
रुद्धरावार्थे युद्धकामस्य तस्मात्कुरु तथा पौरुषं ॥ पराजितो वि सुतमः कथं मानायिता सजायाच्च कोमर्षी मनुष्येण क
र्त्तुं पुरुषमानिना ॥ द्रष्टा शोच चतुर्वर्षाणि वने धिष्ण्या क्लिशमिताः ॥ संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥ राष्ट्रान्निर्वासनं क्ले
शं वनवासं च पांडवाः ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ अप्रियाणां च वचनं प्रवुच्चस्तुनः पुनः ॥ अमर्षं दर्शय त्वम

तेकथनावाक्यं अथसंज्ञासंज्ञायथाःकृतः।लोहानिसारेणीराजनाधिस्यातागृह्णता।वेदयोःश्रुतिधनुर्वेदयोः।अंत

उद्योग ममर्षोहिवाप्पौरुषं।कोधोबलंतथावीर्यंज्ञानयोगोत्रयोऽरुषः।इदंतेहस्यतांपार्थदुष्करंहुतरुषोमवाल।लोहानिमा
रोनिर्हन्ताकुरुकुरुत्वमकर्द्मं।पुष्पाणीत्राम्नानायोद्याःदस्योर्युद्धमन्नमकेशवः।अममागम्यनीम्णेरासंयुगेकिंविकवसे।अ
रुरुधुर्यथामंदाःपर्वतंगंधमादनं।एकंकवमिकौतेयश्वकबन्द्युरुषोत्तवीत्ततनृत्रेसुदुर्धर्षेन्नल्यचबलिनावरौ।द्रो
णंचबलिनांश्रेष्ठंशावीयतिसमंयुधि।अजित्वासंयुगेपार्थराज्यंकथमिदंकसि।बालेधनुषिचाचार्य्योवदयोरंतगोद्वयोः
युधिदुर्योमविक्रोत्प्रमनीकवरमच्युत।द्रोणंमहाद्युतिंपार्थजेतुमिबमितन्नुवा।नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्माथितागि
रिः।अनिलोवीवहेन्मूरुंद्यौर्वापिपतेन्महीं।युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथात्थमां।कोह्यन्यांजीवितांकांक्षीप्राप्या
स्त्रमरिंमर्दनं।गजोवाजीनरोवापिपुनःस्वस्तिगृहान्व्रजेत।पार्थोवाइतरोवापिकोह्यस्त्रिस्तद्गृहान्व्रजेत।कथमाभ्याम
भिध्यानःसंस्पृष्टोदारुणेनवा।रणेजीवन्प्रमुच्येतपदाभूमिमुपस्पृशन्।किंदर्दुरःकूपशयोयथेमांनबुध्यसेराजचमूंसमेतां
दुराधर्षांदेवचमूप्रकाशांगुप्तांनरेंद्रैस्त्रिदशैरिवद्यां।प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकांबोजशकैःखशैश्च।शा २६५
ल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेशैर्म्लेच्छैःपुलिंदैर्द्रविडांध्रकांच्यैः।नानाजनौघंयुधिसंप्रवृद्धंगांगंयथावेगमपारणीयं।

गामध्यगं।एतद्विवरणंव्राहि।प्रतिपादकेवेदेधनुर्वेदेशाध्यांतमनयोः।आत्मानंद्रोणाभीष्मायामधिधातोदंडदारुणेन
न्ययानकेनास्त्रेण।।

पर्य्यायःपरिक्रमःयोरुषंपर्यायधर्मेण।विधमतादर्षमनसिवर्त्तते।निवर्तमानकुरुतात्तानदेवतिकर्माणिनिष्फलमितस्त्रियः।अमात्र
मांचस्थितंनागबलस्यमध्येयुयुत्सुमासमदकिमल्पबुद्धे।अहंपाविष्टुधीर्वीवबत्रिदिवंचातस्यं।ज्ञानीमादिशोणपार्थक
वंहिंसवेनारता।अकवमानानाद्युध्यसकवासर्जुनकिंवद्धापर्य्यायमिष्टिस्तस्यानिनश्यते।कवंतास्यदीर्घकंबनासो
केसिध्येतकर्मधनंजय।मार्वनविष्णुमसिदृष्टाःकवातकोद्दिष्टगतिःज्ञातामितवासुदेवमहायंज्ञानामितगांडिवंता
लमावेत्तंजानामितवाहंसोनास्तियाःजानानाऽस्तराज्यमनहरामि।नतुपर्थ्यैघधर्ममणासिद्धिंप्राप्ता।तिमानसंःमनासे
वात्रक्रम्भानिविधमंताकृतंवशा।अयदेशसमातुकंरात्रौविलपतस्तवा।प्रयन्तेवप्रजागसिष्येवानिस्सस्येवाध्वं।कमद
गांडिवंतिमृद्धिद्वंदामपणोजितः।कृतदानीमसतस्यबलमासीद्फाल्गुन।मिगदोद्धीमासमनोरक्षाल्लुतोहासंगांडिवा
।भवियाद्व्यदावोन्नडिनाकृतमनिदिनो।मावोदास्यसमापन्नांमौवर्यामासपार्थता।अमत्रवथ्यमासुकाहासकमरापद
स्थितान्।अवोचंयत्संदतिलानदंवनस्त्थ्यामवतत्।धृतदिवामापार्थेनविरोटनगरंसदा।स्वकेमलोवेत्रातविरोटस्यमद्व
नस्मीनीमासनेनाकौंतेयपत्रतनमापौरुषं।एवमेवसदादंडसक्रियास्त्रिमधुधर्मवेलोकावाधेडवेत्राकन्यानर्तितवा
नसि।ननयावासुदेवस्यमचापिनवफाल्गुन।राज्यंपतिप्रदास्यामियुध्यस्वसहकेशवः।।

ष्णुरुषकारान्तावाएवामदवंदंडपदाप्नाववस्तुदेवहनिपरिसागनावधांतरयद्रागंकारितमितसर्वः।।

४ इंद्रजालं मं
चकृतं ॥४१
७ द्योग

समाकलं
शालच हर्मे

मायास्वाभाविकमसत्यप्रकाशनं ॥ कुरु इन्द्रकोमोपधं कृतं ॥ सत्त्वबलं बंचला उद्योगः ॥ वाक्यमित्रमाङ्दुर्योधनस्यानुगाडं कुरुं ॥ कुदूप

नमायाहीन्द्रजालं वाकुरु इन्द्रकावापिमीषणा ॥ आतयास्तस्यसंयामवदंतिव्रतिगर्जता ॥ वासुदेवसहस्वेवाफाल्गुनानां वा

तानिवा ॥ आसाद्यमाममामाघेतुंड्विष्यंतिदिशो दिशः ॥ संख्य ॥ गंगकत्तीष्माणितिष्ठिवानि शिरसा गिरिं ते ॥ स्मंवामहागाधं वा — र्मिपाकः

कल्पां प्रकृषोदधिः ॥ शारदस्तमहामीनं विविशतिमहौरगं ॥ हृदकलेमहोवालंसोमदन्निति मिं गिलं ॥ ङःशासानोद्धशलेरा — गाढं

त्यमसंप्रसुषेणा चित्रायुधनागनकं ॥ जयद्रथाडिप्रकृ मित्रगाधं दुर्मर्षणा ॥ दंशाकुं निष्पातं ॥ शाल्वो द्यमकृष्यमनिशद्कं

यदा कमाद्र्थ्यमनश्चावता ॥ नविष्यसिवदंतमर्वबांधवस्त्वदामनस्त्वेपरितापमष्यति ॥ नदामनस्त्वविदिवादिवा शुब्नि

वीर्जितापाथमहाप्रशासना ॥ प्रशाम्यराज्यदि सुकुलंनंवयाशुन्न्ददितःस्वर्गइवातपस्विना ॥ ॥ इत्युद्योगपर्वक

यानं ॥ ॥ संजय उवाच ॥ स्मनानिवेशांसंप्रामः केतव्यःपांडवस्यह ॥ ममागतःपांडवे पिदुर्योधिष्ठिरमनाषत ॥ स्यंति

शाहत्ववाक्यानांयथोक्तं ब्रुवतामम ॥ दुर्योधनस्यमामाहशृणुवानकाकुमहसि ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ उलूककानयस्तंत

स्त्रिदिवंविगतज्वरः ॥ यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य तु प्रमादीर्घदर्शिनः ॥ मतो द्युतिमतां मध्ये पांडवानां महात्मनाम् ॥ संजयानां

वमस्यानांकृष्णस्यच यशस्विनः ॥ नाइद्दलोकरनिमिवताः तपस्विना स्वर्गइव ॥ — २६६

हृद्वत्लेमहानकं ५ — पिहृद्वलमप्रकालेपागः दा०

धिस्याताःदाताशलेशशसंशयपथः कृतालाक्षामिरोनिराजनं ॥ वेदयोःश्रुतिधनुर्वेदयोः ॥ अनेनंगमध्यगांगतद्विवरांबासि

द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ॥ नृमियानांच सर्वेषां मध्येवाक्यंजगाद ह ॥ ॥ उलूक उवाच ॥ ॥ इदं त्वामब्र

वीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ॥ शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ पराजितोसिद्यूतेन कृष्णा चानायिता सभां ॥ शक्यो

मर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ॥ संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः

असितं राज्यहरणं वनवासं च पांडव ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ अशक्केन च यद्धत्तं भीमसेनेन पांडव ॥ दुः

शासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं ॥ समः पंथा हता यूयं श्वो युध्यस्व सकेशवः

अ समागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ॥ आरुरुक्षुर्यथा मंदः पर्वतं गंधमादनं ॥ एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन्पुरुषो भव ॥

नपुत्रस्य तु दुर्धर्षं शल्यस्य च बलिनो वरं ॥ द्रोणस्य च युधिष्ठिरं शचीपतिसमं युधि ॥ अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ब्राह्मे — ६

धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ॥ युधि धुर्यमसंक्षोभ्यमनीकचरमच्युतं ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जिगीषसि तन्मृषा ॥ नहि

शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिं ॥ अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीं ॥ युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ मां

॥ को ह्यास्त्रं जीविताकांक्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनं ॥ गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्वियात् ॥

स

वृत प्रतिपादके वेदे धनुषि धनुर्वेद प्राप्यं तमनयोः ॥

आत्मानं द्रौपद्या मामत्याममसि धातो हेतुदारुणेन नयानकेनाक्षिणा। पर्यायः परिक्रमः पौरुषं पर्याये पर्यायिधर्मेणयोः



कथमात्मानमसि ध्यातः मंस्ये दारुणेन वा रणेजीवच्छिन्नचेतयदा न्मिनुपस्थानां किं दर्दुरः कूपचायो ययेमानबुध मेराजवत्रमम नेना। दुरात्मदेववन्नघकारांगुष्ठोनांगंडीमस्य दर्शयिरिवद्यो। प्राचिः श्रतीचिरथदाक्षि णात्यिरुदीच्य कांबोजवाकिः स्वनिष्ठा। प्राचिः ममच्छे। कुरुमध्यदेशिन्नो बिः पुलिंदि इविडो। ऽडकांच्यः। नानाजानाद्युधिमंप्रहर्ष
म गांगं यथा वेगं धारली यं मां चन्द्रितं नागकुलस्य मध्ये युयुत्साहमेमं दकिमल्पबुद्धेहृत्येवमुक्त्वा राजा नं धर्मपुत्रं युधि ष्ठिरं। अस्याहनपुनर्जिस्तुलुब्धकः इत्यनापत। अकवमानो युध्यत्वकवमेन हि किं वक्ता। पर्यायमसिष्ठिरतस्या नत
- स्मि ध्यतिकवनालायदो दंकवनान्नोकेमिछेत्कर्म धनंजयाम्रवनेवेष्टुः मिद्दाथीः कच्चे ते को हिडगतः। जानामिते वासुदेवं महात्मं जानामिते गांडिवं तालमात्रं जानाम्येतत्त्वाहवेनास्तियोद्धा जेनन्ते हंराज्यमेतद्दशामिानुक्त्यपत्थ्यां य धर्मेणामिहिं प्राप्नोति मातृवयः मनसैवानुक्लानि विधाताकुरुतेवशो। त्रयोदशसमाशुतोराज्यं विलपतस्तवानृय स्यैव पुत्रशाक्षिप्यैनिहत्य त्वां मवा धवाकृतदा गांडिवं ते ह्यस्व दामयरोर्जितः। कृतवाजी मतेनस्य बलमासीच २६७
फाल्गुनासगदाङीमासनावायाथीबायिमगांडिवातानविमोक्षमतदाघोन्ह्वि नाकुलामनिंदितां। मावो दास्यमभापन्नाने कृष्णामाममनाविनी॥ येण विधाता दैवं मनसैव कृतानिवशोकुरुतेदं तेनेदं प्रतिकर्मनिष्फलमित्यर्थः॥

अमानुष्ये पुरुषाकाराभावे। एवमेव दंड यदामा वस्त्वके नरहितप्रित्यागेन वेणातरग्रहणं कारितमित्यर्थः। मायाया

अमानुष्यमसमा पुष्कान्नामकर्म्मण्यवस्थितानां। अवोवंपत्र्ववदतिल्लानदृंवस्तथ्यमेवतता। धृत्ता हि वेणीयार्येन विरादन म
गारपदास्तद्कर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानामा त्रीमात्मनेनकौंतेयपत्युतन्ममयो रुधा। एवं मत्तहदा दंडं क्षत्रियाः कुविंदेदधुः। श्रेणीयां रुक्मांबवे सौपाच मयुगेयः पलायतो न तथा वासुदेवस्य न चापितव फाल्गुना राज्यं प्रति प्रदास्या
चं मियुध्यत्वमके शवः। नमायाहीद्रजालं वा कुहका वा विभीषणी। आत्तशस्त्रस्य मेयुद्धे वहंति प्रतिगर्जनां। वासुदेवसं हस्त्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा। आसाद्य मामसमो द्वेषुं द्रविष्यंति दिशोदश। संयुगं गच्छतोप्य राजिंधिवासिरसागिरित नमंवा महागाधंवा कुत्या पुरुषोदधिं। आरहतमहामीनं विविंशतिमहोरगं। हृदबलमसुचालं सोम दशितितिमिंगिलं दुःशासनो हंचलवाल्यमसंपुष्येणचित्रायुधनागनक्रं। जयद्रथाद्रिपुरुकुमित्रगाढं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपाते। शस्त्रौघमक्षय्यमति प्रवृद्धं यदावगाह्य श्रमनष्टचेता। नविष्यसित्वहतमित्रबांधवस्तदा मनस्ते परितापमेष्यति। तदा मन स्त्वं चिरदिवादिवाप्रवेपूर्निवर्तितात्यर्थमहोशुया। चानात्ताप्रसाम्यराज्यं हि सुदुर्लभं त्वयाबुभुत्सयतास्वर्गईवातपस्विना॥

नाविकमत्यप्रकाशनैं। इंद्रजालंमंत्रकृतं। कुहकमोषधकृतं। सत्तचलबलतां दुधेवेगः। पुरुमित्रेणडयोधनभ्राता। गाढे कुष्टं बुभुत्सता इहलोके न्हृतिमिच्छता। तपस्विना स्वर्गमिव॥

उद्योग इत्युद्योगे उलूकयाने॥ ॥संजय उवाच॥ ॥उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्। आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वा
क्यशलाकया॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पांडवा भृशं। प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः॥ नासनेष्ववतिष्ठंत बा
हूंश्चैव विचिक्षिपुः॥ आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परं। अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवं॥ नेत्राभ्यां लो
हितांताभ्यां आसीविष इव श्वसन्। आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशं॥ उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत
॥ प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनं। श्रुतं वाक्यं गृहीतोर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत्॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो रा
जसत्तम। पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत॥ संजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः। द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य
च संनिधौ॥ भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह॥ उलूकोप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्। आशीविषमिव क्रु
द्धं तुदन्वाक्यशलाकया॥ कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्॥ उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितं॥
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत्॥ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृपाः। नामृष्यंत महाराज पांडवानां मह
रथाः॥ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः॥ श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्जज्वलुरच्युताः॥ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च २६८
सात्यकिश्च महारथः। केकया भ्रातरः पंच राक्षसश्च घटोत्कचः॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः भीमसेन

श्च विक्रांतो यमौ च विमहारथौ॥ उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरानक्तांश्चंदनरूषिता
न्। अंगदैः परिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान्॥ दंतान्दंतेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिलेलिहन्॥ तेषामाकारभावज्ञः
कुंतीपुत्रो वृकोदरः। उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव॥ उद्वृत्य सहसा नेत्रे दंतान्कटकटाप्य च॥ हस्तं हस्तेन
निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत्॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकं॥ श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत्त्वां दुर्योधनोब्रवीत्॥
तन्मे कथयतो मंद शृणु वाक्यं दुरासदं। सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनं॥ शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरा
त्मनः। अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः॥ मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे॥ प्रेषितश्च हृषीके
शो शमाकांक्षी कुरून्प्रति। कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता॥ त्वं कालचोदितो नूनं गंतुकामो यमक्षयं। गच्छस्वाहवमस्मा
भिस्तच्च श्वो भविता ध्रुवं॥ मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते। स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा॥ वेलामतिक्रमे
त्सद्यः सागरो वरुणालयः। पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत्॥ सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा। यथा प्रतिज्ञा
तं दुर्बुद्धे करिष्यंति पांडवाः॥ दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितं। यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति। अपि
तं भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयं॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि। यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे॥

उद्योग भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवो ह्यमर्षणः। क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह। गोविंद शूरमत्यर्थं शमनीकजनसंसदि। श्रुणु
पापवचो महदयश्चोदितस्त्वया। मास्माकं नविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह। धृतराष्ट्रस्य संबोधो यदि न स्यात्त्वया महा
त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च। उत्पन्नो वीर पुरुषः स्वकुलघ्नस्य पापकृत। जन्मप्रभृति चास्माकं पिता तेषाय
पुरुषः। हे अहितानि वज्रमानि नित्यशः कर्तुमिच्छति तस्य वैरानुषंगस्य गतास्त्वं तु दुर्गमं। अद्य मां दीनि दत्त्वाश
कृतिः संप्रपद्यत। ततो मित्राकृति हत्वा मित्रनामसु धिक्विना। भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य वीर्ययो। उवाच फाल्गु
तो वाक्यं भीमसेनस्य च विव। भीमसेनेन ते संति येषां वीर त्वया सह। मे सत्यं शरद्वत्सु सुषिनो मृत्युपाशवशं गताः। उ...य
श्रुत्वा नते वाक्यः परुषं पुरुषोत्तम। हताः किमपराध्यते येषां क [redacted] स्या भुजमायिताः एवं मुक्त्वा महा वाक्यं भीमसेनीमयाग्रके पुक
मे धृष्टद्युम्नमुखा वीरास्तु ठदः सममाषत। श्रुत्वा वस्तस्य यापस्य धातेराष्ट्रस्य भाषितं। कुरु सन्नवासुदेवस्य ममसिंवविशे
षतः। श्रुत्वा सर्वतः सर्वदा अस्माकं हितकाम्यया। दुतावासुदेवस्य तेव तादृशयन्त्रितः। समत्या पार्थिवं कृत्स्नमर्वसागरा
याम्यहं। निवर्तिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरा। उत्तरके प्रापयिष्यामि यद्भद्या मित्रयोधनः। स्त्रीहृते के चित्तस्यास्य च रति २६४
वाक्यं वक्ष्यसु खो। गांडीवेनाभिधास्यामि क्रीबादिवव नोत्तरा। ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशंसन्तु धनंजयं। तेन वाक्योपवा

शरयन्नयाल्पयना। प्रदरेपथाइस्यमि॥
रे राविस्मिता राजसत्तमाः। अनुनीय च तान्सर्वान्दिय थामान्त्यम धावयः। धर्मराजं तदा वाक्यं तत्त्वार्थ्य प्रत्यभाषत॥
आत्मानमवमन्वानो नहि स्यात्पार्थिवोत्तमा तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तवश्रु श्रुषरोरतः। उलूकं वरतश्रेष्ठ ग्रामसर्वसेयो
जिंता दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्यान्तरतर्षेन। अतिलोहितनेत्राभ्यामाशी विषद्रव श्रुद्रता। स्मयमानद्व क्रोधात्सृक्कि
णी परिसंलिहन्। जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृंश्चैवेदमब्रवीत्। उलूक गच्छ कितवां ब्रूहि तात सुयोधनं। कृतघ्नं वैर पुरुषं
दुर्मति कुलपासना। पांडवेषु सदा पापनित्यं जिह्मप्रवर्तिनः। स्ववीर्यादि यः पराक्रम्य पापश्चाक्रमते परान्। अपनीतिश्च य
वाक्यमेष विक्रत्रियः पुमान्। स प्राप्त कृत्रियो भूत्वा अस्मानाङ्कुयमस्वुगो। मात्यायः। मात्मानपुरस्कृत्य युद्ध मा गाः कुला
धमा। अपिवीर्यं समाश्रित्य त्वत्वीर्यं च कौरव। आक्रयस्वरणाय... क्षत्रियो नवापरवीर्यं समाश्रित्य
ः समाक्रयते परान्। अशक्तः स्वयमादातुमेतदेवं नृमकांय स्त्वपरे सांवीर्यं। आत्मानं च कुमन्य सोक थमेव सशक्
स्त्वमस्मान्समभिगर्जसि॥ ॥कृष्णउवाच॥ ॥मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः सुयोधनः। श्व इदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो
न वदुर्मति। मन्यसे यद्रु मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः। सारथ्येन वृतः पार्थे इति त्वं न बिभेषि च॥ ॥ हृश्यथाः॥

उद्योग

नचान्यकालेपश्चात्कालेपिममीकृतेविपक्षत्वेनगणयति॥ प्रयतन्प्रयत्नयतनशक्तिःसामान्यमितिगुरुवचाश्वनिरुक्तिः॥सर्व
जघन्यकालमप्येतद्भवेत्सर्वपार्थिवान्॥निर्दहेयमहंक्रोधात्तृणानीवहुताशनः॥युधिष्ठिरनियोगात्तुफाल्गुनस्य
महात्मनः॥करिष्येऽयुध्यमानस्यसारथ्यंविजितात्मनः॥यद्युत्पतसिलोकांस्त्रीन्यद्याविशसिभूतलं।तत्रतत्रार्जुनरथं
प्रभातेद्रक्ष्यसेपुनः॥यद्वापिभीमसेनस्यमन्यसेमोघभाषितं।दुःशासनस्यरुधिरंपीतमद्यावधार्यतां॥नत्वांसमीक्षते
पार्थोनापिराजायुधिष्ठिरः॥भीमसेनोनचयमौप्रतिकूलप्रभाषिणं॥ ॥इत्युद्योगेउलूकयाने॥ ॥संजयउवाच॥
दुर्योधनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ।नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यांकैतव्यंसमुदैक्षत।सकेशवमभिप्रेक्ष्यगुडाकेशोमहा
यशाः॥अभ्यभाषतकैतव्यंप्रगृह्यविपुलंभुजं॥स्ववीर्यंयःसमाश्रित्यसमाह्वयतिवैपरान्।अभीतोयुध्यतेशत्रून्स
वैपुरुषउच्यते।परवीर्यंसमाश्रित्ययःसमाह्वयतेपरान्।क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोकेसपुरुषाधमः॥सत्वंपरेषांवी
र्येणमन्यसेवीर्यमात्मनः॥सत्वंकापुरुषोमूढःपरांश्चाक्षेप्तुमिच्छसि॥यस्त्वंवृद्धंसर्वराज्ञांहितबुद्धिंजितेन्द्रियं।मरणा
यमहाप्रज्ञंदीक्षयित्वाविकत्थसे।भावस्तेविदितोस्माभिर्दुर्बुद्धेकुलपांसन।नहनिष्यतिगाङ्गेयंपाण्डवोघृणयेतिहि
ऽयस्यवीर्यंसमाश्रित्यधार्तराष्ट्रविकत्थसे।हन्तास्मिप्रथमंभीष्मंमिषतांसर्वधन्विनां।कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्यसुयो
धनंधार्तराष्ट्रंवदस्वतथेत्युवाचार्जुनःसव्यसाचीनिशाव्ययायेभवितविमर्दः॥ अनीत्यःप्रयतन्नशक्तियावः
॥राज्ञांमध्येहदं॥ २७५

सत्यसंक्षेनाम्नःद्रोणाद्हतेद्रोणंविनापिकिंतुनदीरणानसाहतिनातार्धिकंनाम्नमधियायाश्रित्यञ्जनिमानस्यस्वगुणानतित
स्पर्ध्यस्यश्चात्मनियतनवसामर्थ्यकोपपारुष्यस्वगुरुक्तिः॥नितुर्यस्यवास्तवपरदोषस्यापिवांवालपस्यपरावज्ञानस्याश्रा
यदोब्रवीत्कृष्णमदीनसत्त्वोमध्येकुरूणांहर्षयन्सत्यसंधः॥अहंहन्तासंजयानामनीकंशाल्वेयकांश्चेतिममैषभारः॥कैतव्यग
त्वानरतान्समेत्यसुयोधनंधार्तराष्ट्रंवदस्व।हन्यामहंद्रोणमृतेपिलोकान्नतेभयविद्यातपाण्डवेभ्यः॥ततोधितन्नतवराज्यं
मापरुताःपाण्डवाश्चेतिनावः॥सदर्पंदृष्ट्वानसमीक्ष्यमेवसमर्थमात्मन्यपिवन्नमानातस्मादहंतत्प्रथमसहदंहंतासमक्ष
कुरुद्दहमेव।सर्वपिदायदुष्कृतमनःवृतोधृष्टद्युम्नोरथीरहत्सत्यसंधःअहंहितःपाञ्चालादीपमतेनाश्वरथात्यातयिष्यामि
बाणौःशीघ्रंतकर्णवनेवाक्यं।विज्ञास्यतिसुयोधनः॥अद्यावितंदारताललनमयाहंदृपितामहदायङ्केश्रसनामध्येपुरुषेष्ठ
स्वस्थानेः॥कुरुस्वेतिनामसमितिहत्वातिक्रमणास्यवाचधर्मंसोनित्यविरोधिपापबुद्धिंद्वयसकृत्।समस्यापतितामविराडस्यःस्यैसे
तामुयोधनोःश्रनिमानस्यदर्पस्यक्रोधपारुष्यासस्तया।निष्ठुर्यस्यावलेपस्यश्चात्मसंभावनस्यचाधदशामतायाःस्तेरणस्यध
र्मविद्वेषणस्यचाश्रधर्मस्यापवादस्यवृद्धातिक्रमणास्यच।दर्शनस्यचवक्रस्यरुजश्चास्येवानयस्यच॥इत्यासेवफलंतीव
मचिराद्वोयोधनोवासुदेवेहितायहिमयिक्रुद्धेनराधमाचाशान्तिजीवितद्दराज्यवीकृतदिन्नम्॥

त्यसंभवनस्यानकुलगुणारोपस्यरुधशामतायाहिमातापाः॥तेद्वयस्यपरदोषोत्पादनस्याश्चतिवादस्यमान्येषुसंमानानाद्रघान
स्यचवक्रास्युतक्तविपरीतमाहिराः॥

ज्ञां तन्माभूत्तथा द्रोणोऽस्त्रतेजेन पातितः निराशो जीवितराज्ये तु त्वत्र युद्धं चरन्विष्यसि । त्वां हत्वा निधनं युधि वा सत्राणां
च सुयोधनात्मामसेनेन निहतोऽकृत्वा निस्पृष्यसि । न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि केशव । सत्यं ब्रवीम्यहं देव
सर्वमेतच्च भविष्यति । युधिष्ठिरापि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनं । स्वेन वृत्तेन
मे वृत्तं नाधिगंतुं त्वमर्हसि । उभयोरंतरं वेद सूनृतानृतयोरपि । न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । किं तु न
ज्ञातिषु वधं कामये दुःकथंचन । एतदर्थं मया तात पंच ग्रामा वृता पुरा । कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् । स त्वं का
मपरीतात्मा मूढभावाच्च कत्थसे । तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः । किमिदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बांधवैः
मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कैतव । श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् । भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय प्याह दुर्
पात्मजे । उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषं । शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनं । गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नाग
साह्वये । प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम । कर्ता तदहं तत्सत्यं सत्येनैव शपामि ते । दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पा
स्याम्यहं मृधे । सक्थिनी तव भंक्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन । सर्वेषां राजपु
त्राणामभिमन्युरसंशयं । कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु । हत्वा सुयोधन त्वां हि सहितं सर्वसोदरैः ॥ २७१

ष्या कृमिभ्यः पदानुगैः । धर्मराजस्य पश्यतः । नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते । उलूक ब्रूहि कैतव्यं धार्तराष्ट्रं सु
योधनं । श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथं । यथा कत्थसि कौरव्य यथावः मत्तशासि मे । सहदेवोऽपि नृपत इद
माह वचोऽर्थवत् । दुर्योधन मतिर्या ते वृथैषा तव भविष्यति । शोचिष्यसि महाराज सपुत्रज्ञातिबांधवः । इमं च क्लेशमस्म
स्माकं हृष्टो यत्त्वं विकत्थसे । विराटद्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः । दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा । तौ च दा
सौ वदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशं । शिखंडी च ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् । वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतः सदा । प
श्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणं । यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि । तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहं
। ब्रूहि त्वं पांचाल्यपुत्रो हंतव्यश्चा महात्मना । सोऽहं तोषं करिष्यामि निघ्नतां सर्वधन्विनां । धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिद
मब्रवीत् । सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः । अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सह बांधवैः । कर्ता चाहं तथा कर्म यथा ना
न्यः करिष्यति । तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यं वचो महत् । नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामये वै कथंचन । तवैव दोषाद्दुर्बुद्धे
सर्वमेतत्त्वमागतं । अवजप्यं महाकार्य्यं सर्वेषां यदि तं मतं । सुगच्छ मा चिरं तात उलूक यदि मन्यसे । इह वा तिष्ठ
भद्रं ते यद्वि तव बांधवाः । उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । आमंत्र्य प्रययौ तेत्र यत्र राजा सुयोधनः । उलूकस्ततो

उष्ट्रवामीत्रुष्टसुक्रोरथः॥ यात्मानुतत॥ ॥इत्युलूकयानं॥

उद्योग गम्य दुर्योधनमब्रवीत्। अर्जुनस्य समादेशं यद्युक्तं वाक्यमब्रवीत्। कितवस्य वचस्तस्य वाक्यं निशम्य भरतर्षभ। दुःशासनं च कर्णं च श
कुनिं चापि भारत। आज्ञापयत राजेन्द्र बलं मित्रबलं तथा। यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी। ततः कर्णसमादिष्टा दू
ताः संचरिता रथैः। उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः। तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात्। आज्ञापयत
२ यात २ राजेन्द्र योगः प्रागुदयादिति॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि उलूकयानं समाप्तं॥ ॥संजय उवाच॥ ॥उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधि
ष्ठिरः। सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमां। पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीं। चतुर्विधबलां भीमामकंप्यां पृथिवीमि
व। भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः। धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमां। तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो यु
द्धदुर्मदः। द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत। यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत्। अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दु
र्योधनाय च। धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसं। अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे। सैन्धवाय च वार्ष्ण
यं युयुधानं समादिशत्। शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखं समकल्पयत्। सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च। द्रौपदेयां
स्तथा पंच त्रिगर्तेभ्यः समादिशत्। वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षितां। समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं २७२

इष्वस्त्रकृत्कारणाधन्त्याह संहृत इति राज॥ नेमिलिकायो व्यवात्॥ ममात्र दत्तं चेतनाह। श्रुत्वा तामेव ओपस्थितास्
रणे। एवं विभज्य सर्वांस्तान् पृथक् च सह चैव हि। ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत्। धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनाप
तिपतिस्ततः। विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः। यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत्। जयाय पाण्डुपु
त्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे॥ ॥इति महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे
भीष्मस्य संजय। किमकुर्वत मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः॥ हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे। वासुदेवसहायेन पा
र्थेन दृढधन्वना। स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितं। किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः। सेनापत्यं च संप्रा
प्य कौरवाणां धुरंधरः। किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः॥ ॥वैशम्पायन उवाच॥ ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमे
व न्यवेदयत्। यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा॥ ॥संजय उवाच॥ सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृ
प। दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव॥ नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये। अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि
न संशयः। सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च। कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा। यात्रायानेषु च
युद्धेषु तथा प्रशमनेषु च। भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः। तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवांश्चैव तत्त्वतः॥

पात्राया घयारण॥ यानैरथादो॥

न ह्यस्य पारेः पासस्य स्वर्गस्य प्रशमने श्रीकारः ॥ अतिरथानां संख्यां ॥ कृतपद्दरणां कृतं तत्त्वतः ॥ संदत्तो राज्ञस्तु संवा रानि स्त्राः ॥

मोऽहं याम्यामि तान्त्वन पालयं स्तव वाहिनीं ॥ यथा व्क्षास्त्व तात राजञ्छेवात्मा न साऽध्वरः ॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ विद्य
तामनघा गयनयं देवासुरयपि ॥ समस्तस्तु महाबाहो सत्यमेतद्भवामिते ॥ किंतु नस्त्वयि दुर्धर्ष सेनापत्येव स्थितो द्रोण
व तुरुषव्याघ्र स्थितस्तु दावि वेदिति ॥ नवज्ञां तुरुषाग्र्यान्यां स्थितान्यां विजयाम ममीन दर्शनं कुरुश्रेष्ठ देवाज्यमविकवं
॥रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ॥ तथैवातिरथानां च वक्तुमिच्छामि कौरव ॥ पितामहो हि कुशलः सर्वेषामा
त्मनस्तथा ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सार्धमेभिः सह वसुधाधिपैः ॥ ॥भीष्म उवाच॥ गांधारस्य शृणु राजेंद्र रथसंख्यां स्वके बले ये
रथाः स्थिरा पालतथैवातिरथाश्च ये ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मम
शृणु भवानग्ररथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ॥ दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यच्छेदवि
शारदाः ॥ रथोपस्थे गजस्कंधे गदाप्रासासिचर्मणि ॥ संयंतारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ॥ इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृ
पस्य च शरद्वतः ॥ एते हनिष्यन्ति रणे पांचालान् युद्धदुर्मदान् ॥ कृतकिल्बिषाः पांडवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ तथाहं भरतश्रे
ष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ॥ शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पांडवान् ॥ न त्वात्मनो गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ कृतवर्मा त्व २७३

उग्र्यं तवा रथवंशो रथपरंपरायां ॥

तिरथो भोजः शस्त्रभृतां वरः ॥ अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ शस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ॥ हनिष्यति च
शत्रूंस्ते महेंद्रो दानवानिव ॥ मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ॥ स्पर्धते वासुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे ॥ भागिनेयान्
निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते तु रथो मतः ॥ एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरं ॥ सागरोर्मिसमैर्बाणैः प्लावयन्निव श
त्रवान् ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ बलक्षयममित्राणां सु
महांतं करिष्यति ॥ सिंधुराजो महाराज रथो द्विगुणो रथः ॥ योत्स्यते समरे राजन् विक्रांतो रथसत्तमः ॥ द्रौपदीहरणे राजन्
परिक्लिष्टः पांडवैः ॥ संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ एतेन हि तदा राजंस्तप उग्रं सुदारुणं ॥ सुदुर्लभो वरो लब्धः
पांडवान् योद्धुमाहवे ॥ स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन् रणे ॥ योत्स्यते पांडवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥
इ॥ उद्योग॰ रथातिरथसंख्यायां ॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥सुदक्षिणस्तु कांबोजो रथ एकगुणो मतः ॥ तवार्थसि
द्धिमाकांक्षन् योत्स्यते समरे परैः ॥ एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ॥ पराक्रमं यथेंद्रस्य द्रक्ष्यंति कुरवो र
णे ॥ एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणः ॥ कांबोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ नीलो माहिष्मती
वासी नीलवर्मा रथस्तव ॥ रथवंशेन कदनं शत्रूणां वै करिष्यति ॥ कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष योत्स्य
ते सततं राजंस्तवार्थे कुरुनंदन ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ समेतौ रथसत्तमौ ॥ कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ

गंगांवागंगामिव।रथौ तौ नातिरथौ वि निश्चकुमारौ विदितस्तु॥

उद्योग ।एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः।गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च करच्युतैः॥युद्धाभिकामौ समरे
क्रीडंतौ विचरिष्यतः मध्ये महाराज विचरंतौ कृतांतवत्।त्रिगर्ता भ्रातरः पंच रथोदारा मता मम।कृतवैरास्तु पार्थे
स्तु विराटनगरे तदा।मकरा इव राजेंद्र समुद्धततरंगिणीं।गंगां विक्षोभयिष्यंति पार्थानां युधि वाहिनीं॥ते रथाः पंच
राजेंद्र सत्यरथमुखास्तथा॥ यथा सत्यरथाः पूर्वं।एते योत्स्यंति संग्रामे संस्मरंतः पुराकृतं।व्यलीकं पांडवेयेनाम
सिनानुजेन ह दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत।ते हनिष्यंति पार्थानां तानासाद्य महारथान्॥ वरान्वरान्महे
ष्वासान् क्षत्रियाणां धुरंधरान्।लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च।उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वपला
यिनौ।तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ।युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः।रथौ तौ कुरुशार्दूल
मतौ मम रथसत्तमौ।क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः।दंडधारो महाराज रथ एको नरर्षभ।योत्स्यते तव
संग्रामे स्वेन सैन्येन पालितः॥बृहद्बलस्तथा राजा कौशल्यो रथसत्तमः।रथो मम मतस्तात महावेगपराक्र
मः॥एष योत्स्यति संग्रामे स्वान्बंधूनचयन्रणे।उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः।एष राजा कृपः शारद्वत
रथयूथपयूथपः॥ रूपः शारद्वता राजन्रथयूथपयूथपः॥

२७४

वाणान्परित्यज्य त्वेषु निर्ममोचत्वा।एतस्यासेन्याःसेनासमवेताः॥संवृतोऽमनामिनामितिश्रोर्षः श्रर्षःसंधिः॥ऋषीणां

प्रियान्ब्राह्मणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव।गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः।कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तं
बाज्जातोऽनवत्।एष सेनां सुबहुलां विविधायुधकार्मुकां॥ प्रमिवत्समरतातचरिष्यति विनिर्दहन्॥ ॥इत्युद्यो
गे रथातिरथसंख्यायां॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप।प्रसृज्य पांडवैर्वैरं योत्स्य
ते नात्र संशयः।एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः॥विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमाजवाः॥द्रोणपुत्रो म
हेष्वासः सर्वानत्यतिधन्विनः।समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः॥एतस्य हि महाराज यथा गांडीवधन्वनः
शरासनविनिर्मुक्ताः संसक्ता यांति सायकाः॥नैष शक्यो महावीरः संख्यातुं रथसत्तमः॥निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छ
न्नेष महारथः॥क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽश्रमवासिना।द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः॥दोषस्त्वस्य महा
नेको येनैष भरतर्षभ।नाम रथो नाप्यरथो मतः पार्थिवसत्तम।जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः॥न
ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि।हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीं।वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वता
न्।असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः।दंडपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति

क्रोधात्तेजसा समुद्रायोयमित्यर्षिः।जीवितः प्राणास्तद्धारणकालश्चास्य॥

सिंहः॥ग्राकः॥कौवोमीतः॥हृष्टरूपाह्यमी॥संग्रामयिष्यति संरणेष्यति ज्ञाविवित्रियव्रता॥आचार्यकमाचार्य्यवांदीसो
उद्योग पुगांतानिरिवक्रोधसिंहः॥कौयामहाद्युतिः॥एषनारतयुद्धस्यहृष्टसंग्रामयिष्यति॥पितास्यमद्रा॥तनाहवेविसु
वतिवृत्तिःरणेकर्म्ममहत्करवन्निरेमेना॥मिसयायः॥श्रसेविगानिलाहतःसनाकहंश्वताविताः॥पाडुवत्रस्यासेत्या॥ति
वधस्यतिरणेधृतः॥रथयूथपयूथानांयूथपोयंनरर्षभः॥नरराजात्मजः कर्त्ता किमतीव दितं तव॥सर्वशर्वानिपिको
नामाचार्यःस्वविराडुकः॥गाण्डिवंतसंजयाना॥ऊियस्त्रेस धनंजयः॥निषत्ताभमहेष्वासः पार्थमल्लिष्टकारिणां॥हन्या
दाचार्यकं दासंस्मृत्यसुणा निर्जितं॥श्रीह्यातयंमहावीरः पार्थस्यगुणविस्तरैः॥ब्रवीदप्यधिकं चैनं नारक्षातोनुप
स्थति॥हन्याहकराद्यानेषादवगंधर्वमातुपान्॥एकोऽनतानपिरणेदिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान्॥पौरवोराजशार्दूल स्ववरा
जन्मसारथः॥मातामसराद्यादारः परवीररथारुजः॥चेन सोन्मतमहताप्रत पेनद्गुवा दिनी॥वधस्यतिमपांचालानकक
सेकुसागतिर्यथा॥सत्यश्रवारथस्त्वेकराजपुत्रो॥हाहरूलः॥तवराजन् रिपुबलकालवत्सचरिष्यति॥एतस्यायाधरा
विदविचित्रकवचा सुधाः॥विचरिष्यतिसंग्रामेनिघ्नतः॥ग्रात्रवांस्तव॥दृषासनोरथश्वस्यापकर्षीउग्रोमहारथः॥सधस्य
तिरिपुणां तबलं तु बलिनां वरः॥जलसंधोमहातेजाराजनरथवरस्तव॥त्यक्ष्यतिसमरप्राणान्मगधसैन्यामहारणां
एषविक्रोतरायाधीववित्रायाधीत्वसंगृाह॥वीतनोश्चापितराजनरथात्तुतिःसहायास्यति॥बाल्हीकोतिरथश्चैवसमर
ष हतं सुगणैस्तुसूपयानिर्जितोऽर्जुनेनानिसुखीकृतं॥ २७५

चानिवर्त्तितःसमराजन्मतोयुदेशरा॥विवस्वानताप्रमः॥वैश्येषसमरंप्राप्यनिवर्त्तेतकथंचन॥यथासतत्रगोराजन्सहिद
न्यास्यरात्रणी॥सेनापतिर्महाराजसत्यवांस्तमहारथः॥रणेष्वद्भुतकर्म्माचरथीपररथारुजः॥एतस्यसमरंदृष्ट्वानव्यथा
स्तिकथंचन॥उत्स्मयन्नुत्पतत्येषपरान्रथपथेस्थितान्॥एषचारिषुविक्रांतःकर्म्मसत्पुरुषोचितं॥कर्त्ताविमर्देयस
मस्त्वदर्थेपुरुषोत्तमः॥अलायुधोराक्षसेन्द्रःक्रूरकर्म्मामहारथः॥हनिष्यतिपरान्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन्॥एषराक्षस
सैन्यानांसर्वेषांरथसत्तमः॥मायावीदृढवैरश्चसमरेविचरिष्यति॥प्राग्ज्योतिषाधिपोवीरोभगदत्तःप्रतापवान्॥गजा
ङ्कुशधरश्रेष्ठोरथेचैवविशारदः॥एतेनयुद्धमभवत्पुरागाण्डीवधन्वनः॥दिवसान्सुबहून्राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः॥त
तःसखायंगांधारमानयत्पाकशासनं॥अकरोत्संविदंतेनपांडवेनमहात्मना॥एषयास्यतिसंग्रामेगजस्कंध
विशारदः॥ऐरावतगतोराजादेवानामिववासवः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणिरथसंख्यायां॥ ॥अचलोवृषकश्चैवभ्रा
तरौचातराकुनेः॥रथौमदकृदराधर्षौशात्रून्विधमिष्यतः॥दृढवेतौनरव्याघ्रौदृढक्रोधौप्रहारिणौ॥गांधारमुख्यौत
रुणौदर्शनीयौमहाबलौ॥सखायोदयितौनित्यंयएषरणकर्कशः॥उत्साहयतिराजंस्त्वांविग्रहेपांडवैःसदा॥परुषः
कत्थनोनीचःकर्णोवैकर्त्तनस्तव॥मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः॥एषनैवरथःपूर्णोनाप्यतिरथोरणे
॥वियुक्तःकवचेनेषसहजेनविचेतनः॥कुंडलाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःसततंघृणी॥अभिशापाच्चरामस्य

ब्राह्मणीस्य यस्य तु त्वाद् न स्त्रिन तस्य चक्र मक्रन शापात् । करणानां कवचानां साधनादीनां । सम्मानस्तु तल्पेषु सक्तु विनेदयि

ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते । ततोऽब्रवीत्त
नद्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः । एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्ति कथंचन । रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते । घृणी कर्णः
प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः । एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फाल्य लोचने । उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् । पिताम
ह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि । अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे । मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै । त्वं तु मां
मन्यसे मन्दं यथा कापुरुषं तथा । भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः । सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे । कुरूणा
महितो नित्यं न च राजावबुध्यते । को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु । तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे । य
था त्वं गुणनिर्देशादपरागं चिकीर्षसि । न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः । महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौ
रव । बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः । धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः । यथेच्छकं स्वकं ग्राहाद्रथान
तिरथांस्तथा । कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् । दुर्योधन महाबाहो सम्यगावेक्ष्यताम् । त्यज्यतां दुष्ट

बुद्धिभेदं कर्तुमिच्छुः । सदयस्यानेन बलवन्मा कलयस्व विस्तारात्पाणां मत्तो दौर्बल्यज्ञानेन परित्यागं सेनापतित्वाद्यागाशयः । गुण
निर्देशान्नार्जुनस्यापादाय इति । मोहात् ॥

मौलाः क्रमागताः । सहासं ततं निलंघ्यादेन त्ववाति हृता नाम पाल्यो ॥ धनंजय इष्यतावः । तस्यैव वर्षपूगाचिन्तितः ॥

भावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव । भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत । मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नानासमुत्थिता ॥
एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत । तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः । रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेत
नः । अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् । आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश । पाण्डवाः सहपाञ्चालाः शार्दू
लं वृषभा इव । क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृताः क्व च । क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः । एकाकी स्पर्धते नित्यं स
र्वेण जगता सह । न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः । श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् । न त्वेव ह्यतिवृद्धानां पुन
र्बाला हि ते मताः । अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् । सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति । कृतः सेनापतिस्त्वेष त्व
या भीष्मो नराधिप । सेनापतिं यशो गन्ता न तु योधान्कथंचन । नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन । हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वै
रेव महारथैः ॥ इत्युद्योग० रथातिरथसंख्यायां ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्पर्वतोपमः । धार्तराष्ट्र
स्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः । तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे । मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज । न त्वहं
द्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव । युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज । जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि विमुञ्चता । न मे
व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि । कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् । वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुल

पांसना।सामर्त्तंपार्थिवंसर्वंकाशिराजस्वयंवरा।निर्जित्यैकरथेनैवयाःकन्यास्तरसाहृता॥ईदृशानांसहस्राणिविशि
ष्टानामयोधनः।मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे।वांप्राप्यविरुद्धरूपंकुरूणामनयामहान्।उपस्थितोविना
शाययतस्वसुरूपोनवा।युध्यस्वसमरेपार्थयेनत्वविस्पर्द्धसेमहद्।हत्यामिचांविनिर्मुक्तमस्याहुताःखुर्मते।नचवाचत
ता राजाधर्म्मैराष्ट्रःसतापवान्।मांसमीक्ष्यस्वगांगायकार्य्यविद्मदद्धृतं।चिंत्यतामिदमकार्यममतिःश्रेयसंपरं।उभा
वपिनवेतोममदकम्मकरिष्यतः।स्त्रयस्थाप्याउमिवामिपार्थिवांस्थसमानमान्।यथैवातिरथास्तत्रयथैवरथहायथाः
।बलाबलममित्राणांश्रोतुमिच्छामिकौरव।प्रभातायांरजन्यांविड्ंदूयुद्धंभविष्यति॥ ॥भीष्मउवाच॥ एतेरथास्तवा
ख्यातास्त्वायथैवातिरथाश्चये।यचाप्यर्द्धरथाराजन्पांडवानामतःशृणु।यदिकौतूहलंतेद्यपांडवानांबलेनृप।रथसं
ख्यांशृणुष्वत्वंसहैभिर्वसुधाधिपैः।स्वयंराजारथोदारःपांडवःकुंतिनंदनः।अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिनसंशयः।भी
मसेनस्तुराजेंद्ररथोष्टगुणसंमितः।नागायुतबलोमानीतेजसानसमानुषः।माद्रीपुत्रोचरथिनौनौचाविवपुरुषर्षभौ
।अश्विनाविवरूपेणतेजसाचसमन्वितौ।एतेचमूमुखगताःस्मरंतःक्लेशमुत्तमं।रुद्रवत्संचरिष्यंतितत्रमेनास्तिसंश
यः।सर्वएवमहात्मानःशालस्कंधाइवोन्नता॥प्रादेशेनाधिकाःपुंसिरन्येस्तेचप्रमाणतः।सिंहसंहननाःसर्वेपांडुपुत्रा



महाबलाः।चरितब्रह्मचर्य्याश्चसर्वेचातितपस्विनः।ह्रीमंतःपुरुषव्याघ्राव्याघ्राइवबलोत्कटाः।जवेप्रहारेसंमर्देसर्वएवा
तिमानुषाः।सर्वैर्जितामहीपालादिग्जयेभरतर्षभ।नचैषांपुरुषाःकेचिदायुधानिगदाःशराः।विषहंतेसदाकर्तुमधि
ज्यान्यपिकौरवोद्यंतवाग्दायुद्धी।शराणांत्वमाद्रवेज्रावलकम्पस्तरणात्तेपांडुविकर्षणे।बालैरपिनवेतात्
:सर्वएवविशारदाः।एतत्केन्यंसमासाद्यसर्वएवबलोत्कटाः।विधःसयिष्यंतिरणमास्मातेःमहसंगमः।एकैकशस्त्वसं
माहेहन्युःसर्वान्महीक्षिताः।प्रत्यक्षंतवराजेंद्रराजसूयययथानवत।द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंद्यूतेचपरुषागिरः।तेस्मरंतश्चसं
ग्रामेविचरिष्यंतिरुद्रवत्।लोहिताक्षोगुडाकेशोनारायणसहायवान्॥उभयोःसेनयोर्वीरारथोनास्तीतितादृशः।नहि
देवेषुवादेवंमनुष्येष्वरगेषुवा।राक्षसमेष्वथयक्षेषुनरेषुकुतएवतु।भूतोथवाभविष्योवारथःकश्चिन्मयाश्रुतः।समा
युक्तोमहाराजरथःपार्थस्यधीमतः।वासुदेवश्चसंयंताधाविधनंजयः।गांडीवंचधनुर्दिव्यंतेचाश्वावातरंहसः।अभे
द्यकवचंदिव्यमक्षय्योचमहेषुधी।अस्त्रग्रामश्चमाहेंद्रोरोद्रकौबेरएवच।याम्यश्चवारुणश्चैवगदाश्चोग्रप्रदर्शना॥

नानाप्रहरणे।समायुक्तःउपकरणैर्दिव्यैःसमक्षःसमायुक्तोरथादिभिः।मत्त॥

सहसंवोगःसहितैर्येरुपलक्षितानां॥

उद्योग। वृन्दारीनिचयस्थ्यानिनानाथहरणानि वै। दानवानांसहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां। हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य स
दृशोरथः॥ एष हन्ता हि संरंभी बलवान्सत्यविक्रमः। न वक्ष्यामि महाबाहुः स्वान्विपक्षान्पालयन्। अहं विनेष्ये हि यथा चा
त्याबाधनंजयो नदती त्यास्थिरा जिडासनत्यारुत्यापारपि। यएतं शरवर्षाणि वर्षतस्तु दिव्यायुधो। श्रीकृत्स इव वर्म्माणि महावात उ
समीरितः॥ समायुक्तरथो कोन्तयो वासुदेवसहायवान्॥ तरुणश्च कृती चैव जीर्णा वावामुभावपि॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्मिरे तदा कांचनांगदिनः पीनाद्भुजाश्चंदनरूषिताः। मनोभिः सहसंवेगैः संस्मृत्य वै पुरातनाम्सा
मर्थ्यं पांडवानां यथा प्रत्यक्षदर्शनात्॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यायां॥ ॥भीष्म उवाच॥ द्रौपदेयामहाराजस
र्वे पंच महारथाः। वैराटिरुत्तरस्त्वेष रथो दाराममतो मम। अभिमन्युर्महाबाहू रथयूथपयूथपः। समः पार्थेन समरे
वासुदेवेन वारिहा। लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी च दृढव्रतः। संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति। सात्यकिर्माधवः शू
रो रथयूथपयूथपः। एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः। उत्तमौजास्तथा राजन्रथो मह्यं मतो मम। एतेषां बहु
साहस्रा रथा नागा हयास्तथा। यास्यंति ते तनुं त्यक्त्वा कुंतीपुत्रप्रियेप्सया। पांडवैः सह राजेंद्र तव सेनासु भारत॥ अ
ग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयंतः परस्परं। अजेयौ समरे वीर विराटद्रुपदौ तथा। महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्ष
भौ।

एकायनगतावेतावस्मानस्तौ पांडवाद्रुपती। वृत्तायं संप्रत्ययं पांडवानां स्वस्मिन्नारायत्। सर्वं संस्थितिं सर्वस्मिन्सहसंस्थानं॥ ॥

वयोवृद्धावपि हितौ क्षत्रधर्मपरायणौ। यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगतपथिकी। संबंधकेन राजेंद्र तौ वीर्यबलान्व
यात्। आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहवीर्यसितावुभौ। कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः। शूरा वा कातरा वापि भवंति कु
रुपुंगव। एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढधन्विनौ। प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या घटितारौ परंतप। पृथगक्षौहिणीभ्यां ताव
भौ संयति दारुणौ। संबंधिभावं रक्षंतौ महत्कर्म करिष्यतः। लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत। प्रत्ययं परि
रक्षंतौ महत्कर्म करिष्यतः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यायां॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥पंचालराजस्य सुतो राजन्पर
पुरंजयः। शिखंडी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत। एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिं। परं यशो विप्रथयंस्तव
सेनासु भारत। एतस्य बहुलाः सेनाः पंचालाश्च प्रभद्रकाः। तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति। धृष्टद्युम्नश्च सेना
नीः सर्वसेनासु भारत। मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः। एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान्रणे। भगवानि
व संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये। एतस्य तद्रथानीकं कथयंति रणप्रियाः। बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे। क्षत्र
धर्मा तु राजेंद्र मम तोऽर्धरथो नृप। धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः। शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः

महद्बलं। यवीयमस्तरुणाद्याम्याति॥ ॥

अविमृश्यमत्तोऽसहत्वंक्रुद्धात्त्वयथासंमन्यात्तमप्यक्रमन्मात॥
धृष्टकेतुर्महेष्वासःसंबंधीपांडवस्यह।एषचेदिपतिःशूरःसहपुत्रैर्महारथः।महारथानांसुकरंमहत्कर्मकरिष्यति॥
क्षत्रधर्मरतोमह्यंमतःपरपुरंजयः।क्षत्रदेवस्तुराजेंद्रपांडवेषुरथोत्तमः।जयंतश्चामितौजाश्चसत्यजिच्चमहारथः।म
हारथामहात्मानःसर्वेपांचालसत्तमाः॥योत्स्यंतेसमरेतातसंरब्धाइवकुंजराः।अजोभोजश्चविक्रांतौपांडवार्थेमहा
रथौ।योत्स्यतस्तौबलिनौशूरौपरानीकंक्षपयिष्यतः।शीघ्रास्त्राश्चित्रयोधाश्चकृतिनोदृढविक्रमाः।सर्वेचैवरथोदाराःस
र्वेलोहितकध्वजाः।काशिकःसुकुमारश्चनीलोयश्चापरोनृपः।सूर्यदत्तश्चशंखश्चमदिराश्वश्चनामतः।सर्वएतेरथोदाराःसर्वेचा
हवलक्षणाः।सर्वेबाहुबलक्षणाः।सर्वास्त्रविदुषःसर्वेमहात्मानोमतामम।वार्धक्षेमिर्महाराजमतोममहारथः।चि
त्रायुधश्चनृपतिर्मतोमेरथसत्तमः।सहिसंग्रामशोभीचभक्तश्चापिकिरीटिनः।चेकितानःसत्यधृतिःपांडवानांमहारथौ
द्वावेतौपुरुषव्याघ्रौरथोदारौमतौमम।व्याघ्रदत्तश्चराजेंद्रचंद्रसेनश्चभारत।मतौममरथोदारौपांडवानांनसंश
यः।सेनाबिंदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः।यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनवाविभो।सयोत्स्यतिहिविक्रम्यसमरेतव
सैनिकैः।मांचद्रोणंकृपंचैवयथासंमन्यतेनृप।तथासमरश्लाघीमंतव्योरथसत्तमः।काश्यःपरमशीघ्रास्त्रः
श्लाघनीयोनरोत्तमः।रथएकगुणोमह्यंज्ञेयःपरपुरंजयः।अयंचयुधिविक्रांतोमंतव्योष्टगुणोरथः।सत्यजित्सम



रश्लाघीद्रुपदस्यात्मजोयुवा।गतःसोतिरथत्वंहिधृष्टद्युम्नेनसंमितः।पांडवानांयशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति।अनु
रक्तश्चशूरश्चरथोयमपरोमहान्।पांड्यराजोमहावीर्यःपांडवानांधुरंधरः।दृढधन्वामहेष्वासःपांडवानांमहारथः।श्रेणि
मान्कौरवश्रेष्ठवसुदानश्चपार्थिवः।उभावेतावतिरथौमतौपरपुरंजय॥ ॥इत्युद्योगपर्वण्यतिरथसंख्यायां॥ ॥
भीष्मउवाच॥ ॥रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः।योत्स्यतेमरवत्संख्येपरसैन्येषुभारत।पुरुजित्कुंतिभो
जश्चमहेष्वासोमहाबलः।मातुलोभीमसेनस्यसचमेतिरथोमतः।एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनिपुणश्चह।चित्रयोधीच
शक्तश्चमतोमेरथपुंगवः।सयोत्स्यतिहिविक्रम्यमघवानिवदानवैः।योधाश्चास्यपरिख्याताःसर्वेयुद्धविशारदाः।भा
गिनेयकृतेवीरःसकरिष्यतिसंगरे।सुमहत्कर्मपांडूनांस्थितःप्रियहितेरतः।भैमसेनिर्महाराजहैडिंबोराक्षसेश्वरः
मतोमेबहुमायावीरथयूथपयूथपः।योत्स्यतेसमरेतातमायावीसमरप्रियः।येचास्यराक्षसावीराःसचिवा
वशवर्तिनः।एतेचान्येचबहवोनानाजनपदेश्वराः।समेताःपांडवस्यार्थेवासुदेवपुरोगमाः।एतेप्राधान्यतोरा
जन्पांडवस्यमहात्मनः।रथाश्चातिरथाश्चैवयेचान्येर्धरथाःस्मृताः।नेष्यंतिसमरेसेनांभीमांयौधिष्ठिरींनृप।महेंद्रेणे
ववीरेणपाल्यमानांकिरीटिना।तैरहंसमरेवीरमायाविद्भिर्जयैषिभिः।योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंर

इतिरथातिरथसंख्या॥ महारथा

उद्योग ण। वासुदेवं च पार्थं च चक्रं गांडीवमेव च॥ संध्यागतौ विवार्केंदू समेष्ये ऽतिरथान्नामो। ये चैवातिरथोदाराः पांडुपुत्र
स्य सैनिकाः॥ सहसैन्यानहं तान्वै प्रतीयां रणमूर्धनि॥ एते रथाश्चातिरथाश्च तिरथाश्च यथाप्रधानं तव पकीर्तिता मया॥ तथाप
रायर्धरथाश्च केचित्। ये चैव तेषामपि कौरवेंद्र॥ अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः॥ सर्वांस्तान्वारयिष्यामि यावद्द्र
क्ष्यामि भारत॥ पांचाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखंडिनं॥ उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा प्रतियुध्यंतमाहवे॥ लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रि
यचिकीर्षया। प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितः॥ चित्रांगदं कौरवाणामधिपत्ये भ्यषेचयं॥ विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवरा
ना ज्येभ्यषेचयं॥ देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु॥ नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन॥ स हि स्त्रीपूर्वको राजन् शि
खंडी यदि ते श्रुतः॥ कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत॥ सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ॥ यान्स
मेष्यामि समरे न तु कुंतीसुतान्नृप॥ ॥इत्युद्योगे रथातिरथसंख्या समाप्ता॥ ॥दुर्योधन उवाच॥ किमर्थं भरतश्रे
ष्ठ नैव हन्याः शिखंडिनं॥ उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनं॥ पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पांडवान्सह सोमकै
ः॥ हनिष्यामीति गांगेय तन्मे ब्रूहि पितामह॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधि २८७
पैः॥ यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखंडिनं॥ महाराजो मम पिता शांतनुर्लोकविश्रुतः॥ दिष्टांतमाप धर्मा

स्वरूपा स्वसुहृल्ला दिवसरशाकलस्यामावात्॥ यागःसमवत्तं॥

त्मा समयेन भरतर्षभ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन्॥ चित्रांगदं भ्रातरं वै महाराज्येभ्यषेचयं॥ तस्मिंश्च नि
धनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः॥ विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिंचं यथाविधि॥ मयाभिषिक्तो राजेंद्र यवीयानपि धर्म
तः॥ विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत॥ तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत॥ अनुरूपादिव कुलादि
त्येवं च मनो दधे॥ अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः॥ रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा॥
अंबा चैवांबिका चैव तथैवांबालिका परा॥ राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ॥ अंबा ज्येष्ठाभवत्तासां अं
बिका त्वथ मध्यमा॥ अंबालिका तु राजेंद्र राजकन्या यवीयसी॥ सोहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीं॥ अपश्यं
ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः॥ राज्ञश्चैव समाहूतान्पार्थिवान्पृथिवीपते॥ ततोऽहं तान्नृपान्सर्वान्
आहूय समरे स्थितान्॥ रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ॥ वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा॥ अ
वोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान्॥ भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः॥ ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे
मोक्षाय पार्थिवाः॥ प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां सर्वधन्विनां॥ ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः॥ योगो योग
इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन्॥ ते रथैर्मेघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः॥

उद्योग

पार्ष्ण्याःपार्ष्ण्याः उपसंगृह्याभिवाद्य॥

पार्ष्णीः

हृष्टैश्चाप्यैर्महीपालाः सख्युत्तरुदायुधाः॥ ततस्तैर्मां महीपालाः सर्व एव विशांपते रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन्॥ तानहं शरवर्षेण समंतात्पर्यवारयं। सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं द्वाराडिबसनवान्॥ अपातयं यदारेहींशेषदस्मस्मरतर्षभ॥ तथा मापततांश्चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान्॥ एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहं। हयांस्तेषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे॥ ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम। तथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः॥ ततोऽहं ताश्च कन्याश्च भ्रातुरर्थाय भारत। तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयं॥ **इत्युद्योगे अंबोपाख्याने॥**

भीष्म उवाच॥ ॥ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरं। अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवं॥ इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान्। विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्काः कृता इति। ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप। आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया। सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते। उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता। भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः। श्रुत्वा च वचनं धर्म्यं मह्यं कर्तुमिहार्हसि। मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः। तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदितं पितुः। कथं मामन्यकामां त्वं राजन्धर्ममधीत्य वै। वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः। एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ॥ २८१

यत्क्षमं तन्महाराज तदिहारब्धुमर्हसि। स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशांपते। तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि। कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर। त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतं॥ **॥इत्युद्योगे अंबोपाख्याने॥**

भीष्म उवाच॥ ॥ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं गंधवतीं तदा। मंत्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान्। समनुज्ञासिषं कन्यामंबां ज्येष्ठां नराधिप। अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरं। वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा। अतीत्य च तमध्वानमाससाद नृपं तदा। सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत्। आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते। तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशांपते। त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनी। गच्छ भद्रे पुनस्तत्र

भी सकाशं भीष्मकस्य वै। नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै। त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमती तदा। परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन्। नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनी। कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत्। नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन्। यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वा कालोऽत्यगादयं। अंबा तमब्रवीद्राजन्ननंगशरपीडिता। मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन। नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन। बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन्। भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसं। भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते।

साहमामंत्र्य गांगेयं समरेष्वनिवर्तिनं। अनुज्ञाता तातेन विततोहं स्वगृहमागता। न सभीक्ष्णो महाबाहुर्भीष्मो मतिर्विशांप
ते। भ्राता हेतोः समारंभो भीष्मस्येति श्रुतं मया। भगिन्यो मम येनीते अंबिकांबालिके च याः। प्रादाद्विचित्रवीर्याय गांगे
यो हि यवीयसे। यथा शाल्वपते नान्यं वरं ध्यामि कथंचन। त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्द्धानमालभे। न चान्यं सर्वराजें
द्र त्वामहं समुपस्थिता। स त्वं ब्रवीति शाल्वितं समेनात्मानमालभे। भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थितां।
अन्यपूर्वा गिरा ज्ञेन्त्वत्समादानिकांक्षिणी। तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुतां। अत्यजद्भरतश्रेष्ठ जीर्णां
त्वचमिवोरगः। एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः। नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ। ततः सा मन्युना
विष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता। अब्रवीत्सास्नुनयना बाष्पविप्लुतनेत्रया। त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशांपते। तत्र
मे संतु गतयः संतः सत्यं यथा ध्रुवं। एवं तां भाषमाणां तु कन्यां शाल्वपतिस्तदा। परितत्याज कौरव्य करुणं परिदे
वतीं। गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत। बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः। एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वे
ना दीर्घदर्शिना। निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररीयथा॥ ॥इत्युद्योगे अंबोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥निष्क्रा २८२
मंती तु नगराच्चिंतयामास दुःखिता। पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया। बंधुभिर्विप्रहीणास्मि शाल्वेन च निराकृ

आरण्यके उपनिषदि। प्रव्राजयितुं वनवासं याद्दयितुं। आत्मानं कार्श्यमनुरूपं कर्तुं॥

ता। न च शक्यं पुनर्गंतुं मया वारणसाह्वयं। अनुज्ञाता हि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणं। किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भी
ष्मं दुरासदं। अथवा पितरं मूढं यो मेकार्षीत्स्वयंवरं। ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा। प्रवृत्ते दारुणे युद्धे शा
ल्वार्थं नापतं पुरा। तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत्। धिग्भीष्मं धिक्च मे मंदं पितरं मूढचेतसं। येनाहं वीर्य
शुल्केति पण्यस्त्रीवत्प्रवर्जिता। धिग्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि वा। येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापद
मुत्तमां। सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः। अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम। सा भीष्मे प्रतिकर्तव्य
महं पश्यामि सांप्रतं। तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः। को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः। एवमा परि
निश्चित्य जगाम नगराद्बहिः। आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां। ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता
। आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत। विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता। हरणं च विसर्गं च शाल्वेन
च विसर्जनं। ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः। शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः। आर्तां तामाह स
मुनिः शैखावत्यो महातपाः। निःश्वसंतीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणां। एवं गते तु किं भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभि
ः। आश्रमस्थैर्महाभागे तपोयुक्तैर्महात्मभिः। सा त्वेनमब्रवीद्राजन् क्रियतां मदनुग्रहः। प्राव्राज्यमहमिच्छामि तपस्त ७

आत्मानंकार्यमनुरूपंकर्तुंप्रतिजज्ञे॥

मदुःखरंनामयियेतानिकर्माणिपूर्वदेहेनमूढया।कृतानिनूनंपापानितेषांमेतत्फलंध्रुवं।नोत्सहेवैपुनर्गंतुंस्वजनं
प्रतितापसाः।प्रत्याख्यातानिरानंदाशाल्वेनचनिराकृता।उपदिष्टमिहेच्छामितापस्यंवीतकल्मषाः।युष्माभिर्देवसंका
शाः।कृपाभवतुवोमयि।सतामाश्वासयत्कन्यांदृष्टांतागमहेतुभिः।सांत्वयामासकार्यंचप्रतिजज्ञेद्विजैःसह॥
॥इत्युद्योगेअंबोपाख्याने॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥ततस्तेतापसाःसर्वेकार्यवंतोभवंस्तदा।तांकन्यांचिंतयंतस्ते
किंकार्यमितिधर्मिणः।केचिदाहुःपितुर्वेश्मनीयतामितितापसाः।केचिदस्मदुपालंभेमतिंचक्रुर्हितापसाः।
केचिच्छाल्वपतिंगत्वानियोज्यमितिमेनिरे।नेतिकेचिद्व्यवस्यंतिप्रत्याख्यातादितेनसा।एवंगतेतुकिंशक्यंभद्रे
कर्तुंमनीषिभिः।पुनरूचुश्चतांसर्वेतापसाःसंशितव्रताः।अलंप्रव्रजितेनेहभद्रेशृणुहितंवचः।इतोगच्छस्वभद्रंते
पितुरेवनिवेशनं।प्रतिपत्स्यतिराजासपितातेयदनंतरं।तत्रवत्स्यसिकल्याणिसुखंसर्वगुणान्विता।नचतेन्यागति
र्न्याय्याभवेद्भद्रेयथापिता।पतिर्वापिगतिर्नार्याःपितावावरवर्णिनि।गतिःपतिःसमस्थायाविषमेचपितागतिः।
प्रव्रज्याहिसुदुःखेयंसुकुमार्याविशेषतः।राजपुत्र्याःप्रकृत्याचसुकुमार्याश्रुताविनि।भद्रेदोषाहिविद्यंतेबहवो २८३
वरवर्णिनि।आश्रमेवैवसंत्यास्तेनभवेयुःपितुर्गृहे।ततस्त्वन्येतुवचनंतापसास्तांतपस्विनीं।त्वामिहैकाकिनीं

पर्यायमतिशयेनतवमन्मनःशुष्यतिशोषयतिदुःखं॥

दृष्टानिर्जनेगहनेवने।प्रार्थयिष्यंतिराजानस्तस्मान्मैवंमनःकृथाः॥ ॥अंबोवाच॥ ॥नशक्यंकाशिनगरंपुनर्गंतुंपितु
र्गृहान्।अवज्ञाताभविष्यामिबांधवानांनसंशयः।उषितास्मितथाबाल्येपितुर्वेश्मनितापसाः।नाहंगमिष्येभद्रंव
स्तत्रयत्रपितामम।तपस्तप्तुमभीप्स्यामितापसैःपरिरक्षिता।यथापरेपिमेलोकेनस्यादेवंमहात्ययः।दौर्भाग्यंब्राह्मणश्रे
ष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहंतपः॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥इत्येवंतेषुविप्रेषुचिंतयत्सुयथातथा।राजर्षिस्तद्वनंप्राप्तस्तपस्वीहोत्र
वाहनः।ततस्तेतापसाःसर्वेपूजयंतिस्मतंनृपं।पूजाभिःस्वागताद्याभिरासनेनोदकेनच।तस्योपविष्टस्यसतोविश्रांत नि
स्योपशृण्वतः।पुनरेवकथांचक्रुःकन्यांप्रतिवनौकसः।अंबायास्तांकथांश्रुत्वाकाशिराज्ञश्चभारत।राजर्षिःस
महातेजावभूवोद्विग्नमानसः।तांतथावादिनींश्रुत्वादृष्ट्वाचसमहातपाः।राजर्षिःकृपयाविष्टोमहात्माहोत्रवाहनः।स
वेपमानउत्थायमातुस्तस्याःपितामहः।तांकन्यामंकमारोप्यपर्याश्वासयतप्रभो।सतामपृच्छत्कार्त्स्न्येनव्यसनोत्पत्तिमा
दितः।साचतस्मैयथावृत्तंविस्तरेणन्यवेदयत्।ततःसराजर्षिस्तुदुःखशोकसमन्वितः।कार्यंचप्रतिपेदेतन्म
नसासुमहातपाः।अब्रवीद्वेपमानश्चकन्यामार्तांसुदुःखितां।मागाःपितृगृहंभद्रेमातुस्तेजनकोह्यहं।
दुःखंछिद्यामहंतेविमयिवर्तस्वपुत्रिके।पर्याप्तंतेमनोवत्सेयदेवंपरिशुष्यसि।गच्छमद्वचनाद्रामंजामदग्न्यंतपस्वि

प्रीत्या सुरचितं दर्षतिस्रेकन्तकथामुदायुता ॥

उद्योग नं। रामस्ते सुमहद्दुःखं शोकं चापनेष्यति। हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः। तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसम
तेजसं। प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः। ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः। अब्रवीत्पितरं मातुः सा त
दा होत्रवाहनं। अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात्। अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतं। कथं वा ती
व्रं दुःखमेनं नाशयिष्यति भार्गवः। एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं यथा यास्यामि तत्र वै॥ ॥होत्रवाहन उवाच॥ ॥रामं द्रक्ष्यसि
भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने। उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलं। महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपास्ति ह। ऋषयो वे
दविद्वांसो गंधर्वाप्सरसस्तथा। तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम। अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना तपोवृद्धं दृढव्रतं। ब्रूयाश्चैनं
पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितं। मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति। मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे। जम
दग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने। अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रि
यः। ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः। स च राजा वयोवृद्धः सृंजयो होत्रवाहनः। ततो दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्योन्यं वनौ
कसः। सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तं। ततस्ते कथयामासुः कथास्ताः सुमनोरमाः। धन्या दिव्याश्च राजेंद्र प्रीतिह २८४
र्षमुदायुताः। ततः कथांते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः। रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणं। क्व संप्रति महाबाहो जामद

रा

ग्न्यः प्रतापवान्। अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वर॥ ॥अकृतव्रण उवाच॥ ॥भवंतमेव सततं रामः कीर्त
यति प्रभो। सृंजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव। इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम। द्रष्टास्येनमिहायांतं तव द
र्शनकांक्षया। इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता। कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुं॥ ॥होत्रवाहन उ
मुने वाच॥ ॥दौहित्रीयं ममैं काशिराजसुता प्रिया। ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ। इयमंबेति विख्याता ज्ये
ष्ठा काशिपतेः सुता। अंबिकांबालिके त्वन्ये कनीयस्यौ तपोधन। समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत्। कन्यानि
मित्तं विप्रर्षे तत्रासीदुत्सवो महान्। ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान्। अधिक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या ज
हार ताः। निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयं। आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत। सत्यवत्यै निवेद्या
थ विवाहार्थमनंतरं। भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः। ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितं। अब्रवीत्तत्र
गांगेयं मंत्रिमध्ये द्विजर्षभ। मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः। न मामर्हसि धर्मज्ञ दातुं भ्रात्रेऽन्यमानसां। तच्छ्रुत्वा वच
नं भीष्मः संमंत्र्य सह मंत्रिभिः। निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः। अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं
ततः। कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत्। विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय। मनसाभिवृतः पूर्वं मया

दुःखद्वयमिमान्यात्पागः चिकीर्षति प्रतीकारं परावरात परलोकाम्यं॥

त्वं यावद्विवर्षेत। प्रत्याच बलो वशाद्वो भ्याः श्वात्रिंशस्मात्तिरांकितः। सेयं तपोवनं प्राप्ता ज्ञातायस्मै निरता दृष्टा॥ मयाच
स्तत्वमिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तिना राजा अस्य दुःखस्योत्पत्तिर्भीष्म एव हि मन्यते॥ ॥अम्बोवाच॥ ॥भगवन्नेवमे
वेदय यथाह पृथिवीपतिः शरीरकर्त्ता मातुर्मे सृंजयो होत्रवाहनः॥ न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन। अपमान
भयाच्चैव व्रीडया च महामुने। यत्तु मां भगवान् रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम। तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः॥ ॥
इत्युद्योगे अम्बोपाख्याने॥ ॥अकृतव्रण उवाच॥ ॥दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि। प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्व
वत्से वद स्व मे। यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव। नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्धितकाम्यया। अथापगेयं भी
ष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता। रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः॥ सृंजयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते॥ यदत्र
ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यतां॥ ॥अम्बोवाच॥ ॥अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता। न हि जानाति मे भी
ष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः॥ एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयं। विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा। भी
ष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथवा पुनः। उभयोरेव वा ब्रह्मन्युक्तं यत्तत्समाचर। निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथं 
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः॥ ॥अकृतव्रण उवाच॥ ॥उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि। धर्मं

प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम। यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयं। शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदि
तः। तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भाविनि। संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे। भीष्मः पुरुषमानी च जित
काशी तथैव च। तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं तव॥ ॥अम्बोवाच॥ ॥ममाप्येष महान्ब्रह्मन् हृदि कामो
ऽभिवर्तते। घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा। भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि। प्रशाधि तं महाबाहो
यत्कृतेऽहं सुदुःखिता॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः। रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्ण
मारुता। ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा। शिष्यैः परिवृतो राजन्जटावीरधरो मुनिः। धनुष्पाणिरदीनात्माम
च राजा महातपाः। विनयाद्राजशार्दूल सृंजयः सोऽभ्ययान्नृपः। ततस्तं तापसाः दृष्ट्वा स च राजा महातपाः। तस्थुः प्रांजल
यो राजन्सा च कन्या यशस्विनी। पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवं। अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद सहैव तैः।
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयंतौ स्म तावुभौ। आसतां जामदग्न्यश्च सृंजयश्चैव भारत। तथा कथांते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं म
हाबलं। उवाच वचनं काले राममर्थवदर्थवत्। रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो। अस्याः शृणु यथातत्त्वं का
र्यं कार्यविशारद। परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत। ततः साभ्यवदद्रामं ज्वलंतमिव पावकं। ततो निवाद्य

उद्योग

चरणौ रामस्य शिरसा स्पृष्ट्वा। स्पृष्टा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता। रुरोद सा शोकवती बाष्पगद्गदलोचना।। प्रपेदे
शरणं चैव शरण्यं भृगुनंदनं।। ।।राम उवाच।। ।।यथासि सृंजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे। ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करि
ष्ये वचनं तव।। ।।अंबोवाच।। ।।भगवञ्छरणं गत्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत। शोकपंकार्णवे मग्नां घोरादुद्धर मां विभो
।। ।।भीष्म उवाच।। ।।तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः। सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिंतापरोऽभवत्। किमियं व
क्ष्यतीत्येवं विममर्श भृगूद्वहः। इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः। कथ्यतामिति तां भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता।
सर्वमेव यथावत्त्वं कथयामास भार्गवे। तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा। उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्च
यं।। ।।राम उवाच।। ।।प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि। करिष्यति वचो मह्यं श्रुत्वा च स नराधिपः। न चेत्करि
ष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः। धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा। अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते।।
यावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि।। ।।अंबोवाच।। ।।विसर्जिताहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनंदन। शाल्वराज
गतं भावं मम पूर्वं मनीषितं। सौभराजमुपेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः। न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशंकितः। एव
सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनंदन।। तायसा स्त महात्मानो नृपश्रेष्ठ पुरस्कृता।। इत्युद्योगेंऽबोपाख्याने ।। २८६

यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिंतयितुमर्हसि। मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः। येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य ब
लात्तदा। भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशं। प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमं। स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी
च नानघ। तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ। एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो। अभवद्धृदि संक
ल्पो घाताय सुमहाव्रत। तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संपादयानघ। जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः।। इत्यु
द्योगेंऽबोपाख्याने।। ।।भीष्म उवाच।। एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो। उवाच रुदतीं कन्यां चोदयं
तीं पुनः पुनः। काश्ये न कामं गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि। ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते। वाचा भीष्म
श्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ। भविष्यतो नवद्यांगि तत्करिष्यामि मा शुचः। न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भा
मिनि। ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः।। ।।अंबोवाच।। मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः। तत्तु
भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरं।। ।।राम उवाच।। काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ। शिरसा वंद
नार्होपि यदा ग्रहीष्यति गिरा मम।। अंबोवाच।। जहि भीष्मं रणे राम गर्जंतमसुरं यथा। समाहूतो रणे वीर मम चेदिच्छ
सि प्रियं। प्रतिश्रुतं च यदपि तत्सत्यं कर्तुमर्हसि।। ।।भीष्म उवाच।। तयोः संवदतोरेव राजन्रामांबयोस्तदा।

ऋषिरुक्तवान्॥

उद्योग

ऋषिं प्रकृतं परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत्। शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि। यदि भीष्मो रणे राम समाहूतस्त्व
या मृधे। निर्जितोस्मीति वा ब्रूयात् कुर्याद्वा वचनं तव। कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनंदन। वाक्यं सत्यं च ते वी
र भविष्यति कृतं विभो। इयं चापि प्रतिज्ञात तदा राम महामुने। जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान् ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतं। ब्राह्मण
क्षत्रिया वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि। ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव। शरणं च प्रपन्नानां भीतानां शरणार्थि
नां। न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन। यश्च कृत्स्नं रणे क्षत्रं विजेष्यति समागतं। दीप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव। स
एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः। तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनंदन॥ राम उवाच॥ स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्त
म। तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते। कार्यमेतन्महाब्रह्मन् काशिकन्यामनोगतं। गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय
यत्र सः। यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः। हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः। न हि बाणा मयोत्सृष्टाः स
ज्जंतीह शरीरिणां। कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे। एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः। प्रयाणाय म
तिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः। ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः। हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया। अभ्यग २८७
च्छत्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः। कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत। न्यविशंत ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीं।

---

नातिमनसं सक्रोधं॥

तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि अंबोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥ततस्तृतीये दिवसे
संदिदेश व्यवस्थितः। कुरु प्रियं स मे राजन्प्राप्तोस्मीति महाव्रतः। तमागतमहं श्रुत्वा विषयांतं महाबलं। अभ्यगच्छं जवे
नाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुं। गां पुरस्कृत्य राजेंद्र ब्राह्मणैः परिवारितः। ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः। स माम
भिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान्। प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत्॥ ॥राम उवाच॥ ॥भीष्म कां बुद्धिमास्था
य काशिराजसुता तदा। अकामेयं त्वया नीता पुनश्चैव विसर्जिता। विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मादावाप्यशस्विनी। परामृष्टां
त्वया हीमां को हि गंतुमिहार्हति। प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीता हि भारत। स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियं। न
युक्तमवमानोयं राजन्कर्तुं त्वयानघ। ततस्तं वै विमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवं। नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन्भ्रात्रे कथं
नातिमनसं पादः चन। शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव। मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति। न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलो
भान्न काम्यया। क्षात्रं धर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितं। अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः। न करिष्यसि चेदेतद्वा
क्यं मे नरपुंगव। हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः। संरंभादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः। तमहं गीर्भिरि
ष्टाभिः पुनः पुनररिंदम। अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः। प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमं। अब्रुवं कारणं किं

यो यस्मिन्वर्त्तते यथा प्रीत्या ब्राह्मणा वा तत्र तथा वर्त्तेयं स्वात्मानं प्रवर्त्तयन्॥

उद्योग त्वयास्त्रं ग्राहितं भार्गवसि इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैवं चतुर्विधं। उपदिष्टं महाबाहो शिष्योस्मि तव भार्गव॥ नतामामब्रवीद्रा
मः क्रोधसंरक्तलोचनः। जानीषे मां गुरुं भीष्म न चैनां प्रतिगृह्णसि। सुतां काशिपतेः कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते। नहि ते वि
द्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन। गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः। त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति। त
था ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयं। नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते। गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनं। प्रसादय
त्वां भगवंस्त्यक्ता चैषा पुरा मया। को जातु परभावां हि नारीं व्याललालीमिव। वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान्
न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत। प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरुष्व मा चिरं। अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो। म
रुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीय
ते। स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशं। गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया। गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं
च विशेषतः। विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव। उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत्। यो हन्यात्समरे क्रुद्धं यु
ध्यन्तमपलायिनं। ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः। क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोस्मि तपोधन। यो यथा वर्त्ते २८८
न्नास्ति त यस्मिंस्तस्मिन्नेवं प्रवर्त्तयन्॥ नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति॥

अर्थधर्मा या द्विधा कालविनाशनः समर्थस्तं विवक्तुं सतिः संशये न संशयाभावेन श्रेयानेव इह। यतोऽनर्थसंशयो

अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित्। अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयो नरः। यस्मात्संशयितेप्यर्थे यथान्यायं प्र
वर्त्तसे। तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे। पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषं। एवं गतेपि तु मया यच्छक्यं
भृगुनन्दन। तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह। द्वन्द्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महाद्युते। तत्र त्वं निहतो राम म
या शरशताहतः। लप्स्यसे निर्जितांल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे। स गच्छ विनिवर्त्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय। तत्रैष्यामि म
हाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन। अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पितुः पुरा। तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्त्तास्मि भार्गव। तत्र
राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद। व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव। यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु नि
र्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु। न तदा जातवान्भीष्मः क्षत्रियो वापि मद्विधः। पश्चाज्जातानि तेजांसि
तृणेषु ज्वलितं त्वया। यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत्। सोहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः। व्यपनेष्या
मि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि अंबोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥

अत्रानार्थसंशयप्राप्तः संशयितार्थपापहेतोः श्रेयस्यान्याये अपि चिन्त्य इति पापवदयथान्यायमिति। अर्थधर्मौ द्वं
नवि विवेक्तव्यौ। एवंगते एवं गतेपि॥

ब्ला:काका:

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत। दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे॥ अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षे
उद्योग त्रं त्वया सह। भाषितं तत्करिष्यामि तत्र गच्छ परंतप॥ तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितं। जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध
कंकबलाशनं॥ कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता। मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव॥ अतदर्हा महाभा
गा भगीरथसुता नदी। या त्वामजीजनन्मंदं युद्धकामुकमातुरं॥ एहि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक कौरव। गृहाण सर्वं कौरव्य र
थादि भरतर्षभ॥ इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयं। प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवं॥ एवमुक्त्वा ययौ राम
ः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया। प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयं। ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा च प्रतिनंदितः॥ द्विजातीन्वाच्य
पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते। रथमास्थाय रुचिरं राजतं पांडुरैर्हयैः। सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणं। उपपन्नं
महाशास्त्रैः सर्वोपकरणान्वितं। तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप। युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा।
दंशितः पांडुरेणाहं कवचेन वपुष्मता। पांडुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम। पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्ध
नि। पांडुरैश्चापि व्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप। शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः। स्तूयमानो जयाशी
र्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात्। कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ। ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे। अवहन्मां भृशं २८९

राजन्मनोमारुतरंहसः। गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान्। युद्धाय सहसा राजन्पराक्रांतौ परस्परं। ततः संदर्श
नेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः। प्रगृह्य शंखप्रवरं ततः प्राधममुत्तमं। ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः। अपश्यंत रणं
दिव्यं देवाः सेंद्रगणास्तदा। ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः। वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृंदानि चैव ह। ततस्ते
तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः। प्रेक्षकाः समपद्यंत परिवार्य रणाजिरं। ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी। माता स्व
रूपिणी राजन्किमिदं ते चिकीर्षितं। गत्वाहं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरूद्वह। भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः। मा मैवं
पुत्र निर्बंधं कुरु विप्रेण पार्थिव। जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत्। किं न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः। विदित
ः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि। ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृतांजलिः। सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे। यथा च रामो रा
जेंद्र मया पूर्वं प्रचोदितः। काशिराजसुतायाश्च तथा कर्म पुरातनं। ततः सा राममभ्येत्य जननी मम महानदी। मदर्थं तमृषिं दे
वी क्षमयामास भार्गवं। भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत्। स च तामाह देवीं तां भीष्ममेव निवर्तय। न च मे कु
रुते काममित्यहं तमुपागमत्॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ततो गंगा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत्। न चास्या
स्याकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः। अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः। आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्त

स्वदमातरो गायत्री सावित्री सरस्वती स्पृशः। स व्यतिक्रमालंघितक्रमः॥ स्व॑
उद्योग मः॥ ॥इत्युद्योगपर्वण्यंबोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥ततमहं स्मयन्निव तं रथो भूम्यां व्यवस्थितं। भूमिष्ठं नाभ्य द
र्त्याकुं नवं तं रथमास्थितः। आरोह स्यंदनं वीर कवचं च महाभुज। बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि। ततो मामब्रवीद्
रामः स्मयमानो रणाजिरे। रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत्। सूतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः। सु व्यतिक्रमः
वीतारणे नाभिर्याश्ये कुरुनंदन। एवं ब्रुवाणो गांधार रामो मां सत्यविक्रमः। शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत्
। ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितं। सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने। मनसा विहितं पुण्ये विस्तीर्णे नगरो
पमे। दिव्याश्वयुजि सन्नद्धे कांचनेन विभूषिते। कवचेन महाबाहो सोमार्ककृतलक्षणं। धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगो
धांगुलित्रवान्। सारथ्यं कृतवांस्तस्य युयुत्सोरकृतव्रणः। सखा वेदविदत्यंतं दयितो भार्गवस्य ह। आह्वयानः स मां
युद्धे मनो हर्षयतीव मे। पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः। तमादित्यमिवोद्यंतमनाधृष्यं महाबलं। क्षत्रि २८८
यांतकरं राममेकमेकः समासदं॥ ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै। अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषि
सत्तमं। अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन् द्विजसत्तमं। अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमं। राम त्वया यो
विशिष्टेन ˎविशिष्टे॥ योत्स्यामि त्वधिकेन गुरुणा च। चरणं राम महाबाहो समग्रे विताश्वपादरदताडयत्। यदंत्य वसायं
राम सह यशोनाधिकेन वः। गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्व मे विभो॥ राम उवाच॥ एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ क
र्तव्यं भूतिमिच्छता। धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यतां। शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते। युध्यस्व
त्वं रणे यत्तो धैर्यमालंब्य कौरव। न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः। गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरिते
न ते। ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः। प्राध्मापयं रणे शंखं पुनर्हेमपरिष्कृतं। ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च
भारत। दिवसान् सुबहून् राजन् परस्परजिगीषया। स मे तस्मिन् रणे पूर्वं प्राहरत्कंकपत्रिभिः। षष्ट्या शतैश्च नवभिः
शराणामग्निवर्चसां। चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते। प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः। नमस्कृत्य च दे
देवाः भ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत। अवोचं प्रहसन् रामं रणमध्ये व्यवस्थितं। आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि। भूयस्तु
शृणु मे ब्रह्मन् संपदं धर्मसंग्रहे। ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत्। तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहं
धर्मे प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः। ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात्। पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्ब
लं च मे। एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि सायकैः। तस्याहं निशितं भल्लं चिक्षेप भरतर्षभ। तेनास्य धनुषः कोटि
श्छिन्ना भूमावथापतत्। नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणां। चिक्षेप कंकपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति। काये विष

कोस्तुतदावाहुनासत्तुदारिता ॥ चक्षुःस्फुरंतालधिंनागाङ्कवचात्तसरा ॥ स्ततोहितसर्वांगःस्रवन्स्रुधिरंरणे ॥ बभौ
 रामस्तदाराजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ हेमंतांतेशोकइवरक्तस्तबकमंडितः ॥ बभौरामस्तदाराजन्प्रफुल्लइवकिं
शुकः ॥ ततोन्यद्धनुरादायरामःक्रोधसमन्वितः ॥ हेमपुंखान्सुनिशितान्शरांस्तान्हिववर्षसः ॥ तेसमासाद्यमांरौद्राब
हुधामर्मभेदिनः ॥ अकंपयन्महावेगाःसर्पानलविषोपमाः ॥ तमहंसमवष्टभ्यपुनरात्मानमाहवे ॥ शतसंख्यैःशरैःक्रु
द्धस्तदाराममवाकिरं ॥ सततःसोग्न्यर्कसंकाशैःशरैराशीविषोपमैः ॥ शितैरभ्यर्दितोरामोमंदचेताइवाभवत् ॥ ततोहंकृप
याविष्टोविनिंद्यात्मानमात्मना ॥ धिग्धिगित्यब्रुवंयुद्धंक्षत्रंचभरतर्षभ ॥ असकृद्भृशसंतप्तःशोकवेगपरिप्लुतः ॥ अहोब
तकृतंपापंमयेदंक्षत्रकर्मणा ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मायदेवंपीडितःशरैः ॥ ततोनप्राहरंभूयोजामदग्न्यायभारत ॥ अथा
वतप्यपृथिवींपूषादिवससंक्षये ॥ जगामास्तंसहस्रांशुस्ततोयुद्धमुपारमत् ॥ ॥ इत्युद्योगप० अंबोपाख्याने ॥ ॥
भीष्मउवाच ॥ ॥ आत्मनस्तुततःसूतोहयानांचविशांपते ॥ ममचापनयामासशल्यान्कुशलसंमतः ॥ स्नातोपवृ
त्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ॥ प्रभातउदितेसूर्येततोयुद्धमवर्त्तत ॥ दृष्ट्वामांतूर्णमायांतंदंशितंस्यंदनस्थितं ॥ २८१
अकरोद्रथमत्यर्थंरामःसज्जंप्रतापवान् ॥ ततोहंराममायांतंदृष्ट्वासमरकांक्षिणं ॥ धनुःश्रेष्ठंसमुत्सृज्यसहसाव

तरंरथात् ॥ अभिवाद्यतथैवाहंरथमारुह्यभारत ॥ युयुत्सुर्जामदग्न्यस्यप्रमुखेवीतभीःस्थितः ॥ ततोहंशरवर्षेणमह
तासमवाकिरं ॥ सचमांशरवर्षेणवर्षंतंसमवाकिरत् ॥ संक्रुद्धोजामदग्न्यस्तुपुनरेवपतत्रिणः ॥ संप्रैषीन्मेशरान्घो
रान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ तानहंनिशितैर्भल्लैःशतशोथसहस्रशः ॥ अच्छिदंसहसाराजन्नंतरिक्षेपुनःपुनः ॥ ततस्त्व
स्त्राणिदिव्यानिजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ मयिप्रयोजयामासतान्यहंप्रत्यषेधयं ॥ अस्त्रैरेवमहाबाहोचिकीर्षन्नधि
कांक्रियां ॥ ततोदिविमहानादःप्रादुरासीत्समंततः ॥ ततोहमस्त्रंवायव्यंजामदग्न्येप्रयुक्तवान् ॥ प्रत्याजघ्नेचतद्रामोगु
ह्यकास्त्रेणभारत ॥ ततोहमस्त्रमाग्नेयमनुमंत्र्यप्रयुक्तवान् ॥ वारुणेनैवतद्रामोवारयामासमेविभुः ॥ एवमस्त्राणिदि
व्यानिरामस्याहमवारयं ॥ रामश्चममतेजस्वीदिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ ततोमांसव्यतोराजन्रामःकुर्वन्द्विजोत्तमः ॥ उर
स्यविध्यत्संक्रुद्धोजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ ततोहंभरतश्रेष्ठसंन्यषीदंरथोत्तमे ॥ ततोमांकश्मलाविष्टंसूतस्तूर्णमपाव
हत् ॥ ग्लायंतंभरतश्रेष्ठरामबाणप्रपीडितं ॥ ततोमामपयातंवैभृशंविद्धमचेतसं ॥ रामस्यानुचराहृष्टाःसर्वेदृष्ट्वाविचु
क्रुशुः ॥ अकृतव्रणप्रभृतयःकाशिकन्याचभारत ॥ ततस्तुलब्धसंज्ञोहंज्ञात्वासूतमथाब्रुवं ॥ याहिसूतयतोरामः
सज्जोहंगतवेदनः ॥ ततोमामवहत्सूतोहयैःपरमशोभितैः ॥ नृत्यद्भिरिवकौरव्यमारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ ततोहं

लोमवाहि निःश्वासान्यपि वहद्भिः शरद्भिः॥

उद्योगे रामस्य मायया बाणा वर्षेद्धि कौरव। अवाकिरत् सुमंत्रश्च संरब्धश्च जिगीषया। तानापतत एवाशु स रामो बाणैरजिह्मगैर्बा
णान्निवारयन्नसौ मिकिंकरे निरादरात्। ततास्तु दितासावविममबाणान्सुसंचितान्। रामबाणोर्द्धमविन्नाः शतशोथ स
हस्रशः। ततः पुनश्च शरेंद्रं संधूपनं कालसंमितं। अस्त्रं जग्राह दैत्याय रामामाहंतुं जिघांसया। ततश्चिन्नहतमार्गं बाणं विगत्व
गतः। स मोहमगमद्रामो भूमौ च निपपात ह। ततो हाहाकृतं सर्वं रामस्तत्र समाश्रितः। जगञ्चारतसं विसंज्ञावाकंपत न
तथा। ततस्ते परमसंविग्नाः सर्व एवाभितस्थिरे। तपोधनास्तु संरक्षाकान्ताया चक्रकरनंदना। ततस्तं परिष्वज्य ह्वा निरास्वा मयंच
दायाणि निर्कलशीतिभ्रूजयाज्ञान्निद्धि कौरव। ततः स विकलवाक्यं राममुवाच चाब्रवीत्। तिष्ठन्नोष्मद्गंमा सातिबाणसंधि
यं काशुकं। सत्रकौन्यपतन्नूर्सं सन्वेपाशू महाहवा। येनासंन्त्रशत्रु हिंमो व्याघृसिसि इव द्रुमाः। दृष्ट्वा हयास्तु ता रामः चा
पाश्चेरामहाहवे। अश्वाकिरन्मांबिच्छेदो बाणौघो ग्राममवाहिनि। ततोहमपि शाखास्त्वं समरप्रतिवारणा। अश्वास्तज
महद्बाहो ततरा विहिता शरा। रामस्य ममविवास्थ व्योमाद्दस्म समंततः। न स्मरत्यपि ततपतिचारजालसमाहतः। मातरि
श्वानतनस्मिन्मद्यकरुद्रश्वाभवत्। ततोवायोः प्रकंपाचस्तयोस्य चगन क्षितिः। अतिनिघात प्रलावाश्य पावकः समजा २८२

यत। ततशरास्त्रमस्त्रेन प्रदीप्ता अग्निवनात्तनामैसा वितरा राजस्समन्वतः। भयेदिशातद्राशतसहस्राणि च
श्रुतान्यत्रुदानिव। अस्तुतान्यपस्त्रवाणि निरवघ्नाणि चा कौरवः। रामः शरगणासं कुद्धो मयि हूसैन्यपातयत्। ततो व
तान पिरणशरिरागा। विशेषपमे। संच्छिद्यन्न्मोहपातपातयप्रवगानिव। एवं तदन्तवद्युद्धंतदानरतमसत्तमा। सं
धाकालव्यती। तत्तुव्यपायासमप्रभुः॥ ॥इत्युद्योगपर्वे रामोपाख्याने॥ ॥मार्कण्डेय उवाच॥ समागतस्य रा
मेणउत्तरवानिदारुण। अत्यद्भुतं सुसंस्तदानरतमत्तमांतलादिव्याख्यविह्वगादिव्याणएस्त्रान्यतकश
॥ अयोजयत्स धर्मात्मा दिवसविन्तुः। तान्यहतंस्तु ताघाते राक्षसेस्त्राणि मायारताव्यधमन्नलसुधेप्राणेसत्का
तुरूस्यजाराच्च स्वैरान्विसृजतकृधमहात्तापरवचनार रामास्त्रं कुध्यतमहात्तजास्यकप्राणास्त्रमंत्रण। ततः शोक्षिप्रादि
णाशीरक्षसामस्त्ररुद्धजामदग्न्योमहात्मा। कालोपश्वजलितामिवोल्कां संदीप्यां। तत्रसाव्याप्यलोकं। ततो
हंतामित्रनिहीप्यमानासमात्यांतीमन्तकाललाभरोदासा। छिन्वात्रिधन्वपातयामासरामो ता तावदोपवनः सुपर्ग
धि। तस्यापि ह्रिनापाकोधदीप्तोपश्वरामः शक्रोपाशःप्रादिणोहृदेशान्याः। तासीरूपनारतने तन्त्रशक्तंतत्रखिया।
ध्ना पघवाविवक्तुं। किंविवाद विकृतैः मप्राहृदयहृदयस्यः सवोस्तमहात्मा इवासनः। नानाकंकेंवेपींस्वपास्त्वज

रुक्मवर्मं निश॥

सोग्नौ वा वायथादित्या दश लोकसंहराय।ततो जालं बाणमयं विहितं संदृश्य निवाचारजालेन राजन्।शरैः समाहि
उद्योग णवं रणे हतं तत्र घोरं यद्धर्मघोसरूपा॥ ततो राजन्नजामदग्न्यो महात्मा रामः कोपाद्विव्याक्षिपद्वै महेद्रा॥ चिचिता॥ वि
काचनपट्टनद्धाय या मप्रोल्का ज्वलिता स्त्रया ना॥ तास्त्वापतन्त्या राम्यमणा चारबिंदू रव क्षेनाज्ञो पातयि वान
रंड्रा बाणो दिव्यकमदग्न्यस्य संरब्धादिव्यानश्वानन्यवर्षसमृता न निशितानापत्रगानी स्वरूपा हस्तान्नकी
म ट्टेमविचाचित्रकृता॥ घाकुरूक्का देमैरु महात्मा कोधविदृतो हद्दायराग्भमायात्रा ततस्त एपः ज्वलनानामि वोग्राः
समाप्तक्तवि विशिखा नां प्रदीप्ता॥ समाविध्ना चाप्यिहाजश्शरीरं च्यारत्कृत स्वरयचिवमहं। रघ्यः शरौर्म्लानि चित
॥ सर्वतोद्दरथाद्य सारथिस्त्रिव राजन्। धुगरध्येषां च तत्रैव चक्के ताप्येवाद्धं रुत्वापि न मः॥ ततस्तस्मिन्बाण श्री र
वर्षेव्यतीतन्वारोरा घरणाशल्यवर्षमुरुं तासविदलामार्गणो मंत्रस्नकृषि हृदस्नान्कं सुदुवेन्वरिरकं। प्रयारामो बा
णजालानि तस्य चाप्येवास्तु कृत्वा गाढविद्धः॥ तत्तातानुच्चमम बापरा बर्त्तीना विनाव स्वेसाणां संपानमदीशं॥ इतिश्रीउद्यो
गेअंबोपाख्याने॥ नाध्मवाच॥ ततः पुनस्तराजदृष्ट्वा पवि मलजकृतानार्गविस्मय मा हं पुनर्युद्धं मवर्त्तात॥ त २५७३
ताज्ञ्चांतराय निस्वनामम्बदहस्तांबरं गौं वर्षशरजालानि मिमंपि घसश्रो वाल। ततः सूत्र

व

ममश्रुत्वबरवर्षेणायीडितः॥ अप्यतेनारथो यत्नान्मनो मम विषादयन्।ततः सूतो मर्मत्यधकेश्मलं शाविशान्महत्।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात ममार च।ततोः सूतो दजहात्प्राणान्राम बाणप्रपीडितः।मुहूर्तादिव राजेंद्र मां च भी रा
म्रते विशत्तदा।ततः सूते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मे शरान्।प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितः।ततः सूतव्यसनिनं विद्रुतं
मां समार्गणे॥ शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः।समे तु जांतर राजन्निपत्य रुधिराशनः।मद्येव महाराजे इजमाम
वसुधातलं।मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ।मेघवद्विननादोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः।तथा तु पतिते राजन्मयि
रामो मुदायुतः।उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः।मम तत्रान्तवद्ये तु कुरवः पार्श्वतः स्थिताः।आगता ये च युद्ध
तत्र नाम्न दिदृक्षवः।आर्त्तं परमिकां जग्मुस्तेतदा पतिते मयि।ततो पश्यंपतितो राजसिंह द्विजानष्टौ सूर्यहुताशना
भान्।ते मां समंतात्परिकास्थ्यतस्तुः स्वबाहुभिः परिधाय्याजिमध्ये रक्ष्यमाणश्चाहंतैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशं।अंत
रिक्षे धृतो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव।स्वसन्निवांतरिक्षे च जलबिंदुभिरुक्षितः।ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य मां
स्व ।मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेस्त्विति चासकृत्।ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः।मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथ
मास्थितां।हयास्तु मे संगृहीतास्तया मात्रा महानदी।पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं तथा पितॄणां रथम

उद्योग स्यरोहं रथस्थसामां सरथं हयांश्चैव सकारणिव । तामहं प्रांजलिर्भूत्वा पुनराख्यमसर्जयं । ततो हं तस्य युद्धस्य हयोस्ता
वातरं हमः ॥ अस्युग्रं जामदग्न्येन निहते हनिमारता ॥ ततो हं नरतश्रेष्ठ वेगवत्तमहाबलं । अस्युचं समरे बाणं रामायहृ
दयविदं । ततो जगाम वसुधां मम बाणप्रपीडितः ॥ जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशंगतः ॥ ततस्तस्मिन्निपतिते रामे
भूरिसहस्रदे । आवव्रुर्जलदा व्योम क्षरंतो रुधिरं बहु । उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकंपनाः ॥ अर्कं च सहसा
दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् । ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा । गृध्रा बलाश्च कंकाश्च परिपेतुर्मुदायुताः ॥ दीप्ता
यां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् । अनाहता दुंदुभयो विनेदुर्भृशनिःस्वनाः ॥ एतदौत्पातिकं सर्वं घोरमासीद्भयं
करं । विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ ततो रविर्मंदमरीचिमंडलो जगामास्तं पांसुपुंजावगुढः । निशा व्यगाह
त्सुखशीतमारुता ततो युद्धं प्रत्यवहारयावाव । एवं राजन्नवहारो बभूव ततः पुनर्विमले ह्युग्रं रौद्रं । कल्यं कल्यं विंश
तिविद्दिनानि तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ ॥ इत्युद्योगे अंबोपाख्याने ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ ततो हं निशि राजेंद्र
प्रणम्य शिरसा तदा । ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ नक्तंचराणां भूतानां राजन्यानां विशांपते । शयनं प्राप्य २५४
रहिते मनसा समचिंतयं । जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणं । अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययं । न च रामं

इदं विघ्नकृतं विश्वकृत्यं ॥

महावीर्यं शक्तो स्मि रणमूर्धनि । विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलं । यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
शि॰ दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयंतु निशां मम । ततो निशि च राजेंद्र प्रसुप्तः शरविक्षतः । दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये तदा
। ततो हं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् । उत्थापितो धृतश्चैव माभैरिति च सांत्वितः । तएव मां महाराज स्वप्ने दर्श
नमेत्य वै । परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह । उत्तिष्ठ मा भैर्गांगेय न भयं तेस्ति किंचन । रक्षामहे त्वां कौरव्य स्वश
रीरं हि नो भवान् । न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन । त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ । इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्य
भिज्ञास्यते भवान् । विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन् देहधारणे । प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत । न हीदं वेद रा
मोपि पृथिव्यां वा पुमान् क्वचित् । तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च । न च रामः क्षयं गंता तेनास्त्रेण नराधिप ॥
एनसा च न संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद । स्वप्स्यते जामदग्न्योसौ त्वद्बाणबलपीडितः । ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थाप
यिष्यसि । अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः । प्रसुप्तं वा मृतं वेति तु
ल्यं मन्यामहे वयं । न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव । ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति । इत्युक्त्वांत
र्हिता राजन् सर्व एव द्विजोत्तमाः । अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ ॥ इत्युद्योगे अंबोपाख्याने ॥ ॥

स्त्राकाशगंधिष्ण्यमुग्रंविमानंयथाभवतितथादाहकंज्वलंतीमित्यन्वयः॥

उद्योग भीष्मउवाच॥ ॥ततोरात्र्यांव्यतीतायांप्रतिबुद्धोस्मिभारत।ततःसंचिन्त्यवैस्वप्नमवाप्यहर्षमुत्तमं।ततःसमभवद्यु
द्धंममतस्यचभारत।तुमुलंसर्वभूतानांलोमहर्षणमद्भुतं।ततोबाणमयंवर्षंववर्षमयिभार्गवः।न्यवारयमहंतच्च
शरजालेनभारत।ततःपरमसंक्रुद्धःपुनरेवमहातपाः।ह्यस्तनेनचकोपेनशक्तिंवैप्राहिणोन्मयि।इन्द्राशनिस
मस्पर्शांयमदंडसमप्रभां।ज्वलंतीमग्निवत्संख्येलेलिहानांसमंततः।ततोभरतशार्दूलधिष्ण्यमाकाशगंयथा।सा
मामभ्यवधीत्तूर्णंजत्रुदेशेकुरूद्वह।अथासृगरुणंघोरंगिरिगैरिकधातुवत्।रामेणसुमहाबाहोक्षतस्यक्षते
जेक्षणा।ततोहंजामदग्न्यायभृशंक्रोधसमन्वितः।चिक्षेपमृत्युसंकाशंबाणंसर्पविषोपमं।सतेनाभिहतोवीरोलला
टेद्विजसत्तमः।अशोभतमहाराजसशृंगइवपर्वतः।समंरब्धःसमावृत्यशरंकालांतकोपमं।संदधेबलवत्कृष्यघो
रंशत्रुनिबर्हणं।सवक्षसिपपाताथशरोव्यालइवश्वसन्।महींराजंस्ततश्चाहमगमंरुधिराविलः।अवाप्यतुपुन
ःसंज्ञांजामदग्न्यायधीमते।प्राहिण्वंविमलांशक्तिंज्वलंतीमशनीमिव।सातस्यद्विजमुख्यस्यनिपपातभुजांतरे। २८५
विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत्।ततस्तंपरिष्वज्यसखाविप्रोमहातपाः।अकृतव्रणःशुभैर्वाक्यै

रश्वासयदनेकधा।समाश्वस्तस्ततोरामःक्रोधामर्षसमन्वितः।प्रादुश्चक्रेतदाब्राह्मंपरमास्त्रंमहाव्रतः।ततस्तत्प्रतिघातार्थंब्रा
ह्ममेवास्त्रमुत्तमं।मयाप्रयुक्तंजज्वालयुगांतमिवदर्शयत्।तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरावैसमागमः।असंप्राप्यैवरामंचमांचभ
रतसत्तम।ततोव्योम्निप्रादुरभूत्तेजएवहिकेवलं।भूतानिचैवगंधर्वादेवताश्चैवभारत।संतापंपरमंजग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिता
ः।ततश्चचालपृथिवीसपर्वतवनद्रुमा।संतप्तानिचभूतानिविषादंजग्मुरुत्तमं।प्रजज्वालनभोराजन्धूमायंतेदिशोदश।
नस्थातुमंतरिक्षेचशेकुराकाशगास्तदा।ततोहाहाकृतेलोकेसदेवासुरराक्षसे।इदमंतरमित्येवमोक्तुकामोस्मिभारत॥
प्रस्वापमस्त्रंत्वरितोवचनाद्ब्रह्मवादिनां।विचित्रंचतदस्त्रंमेमनसिप्रत्यभात्तदा॥ ॥इत्युद्योगेअंबोपाख्याने॥ ॥भीष्मउ
वाच॥ ॥ततोहलहलाशब्दोदिविराजन्महानभूत्।प्रस्वापंभीष्ममास्वाक्षीरितिकौरवनंदन।अयुंजमेवचैवाहंतदस्त्रं
भृगुनंदने।प्रस्वापंमांप्रयुंजानंनारदोवाक्यमब्रवीत्।एतेवियतिकौरव्यदिविदेवगणाःस्थिताः।तेत्वांनिवारयंत्यद्यमाप्रस्व
पमाप्रयोजय।रामस्तपस्वीब्रह्मण्योब्राह्मणश्चगुरुश्चते।तस्यावमानंकौरव्यमास्मकार्षीःकथंचन।ततोपश्यंदिविष्ठान्वै
तानहंब्रह्मवादिनः।तेमांस्मयंतोराजेंद्रशनकैरिदमब्रुवन्।यथाहभरतश्रेष्ठोनारदस्तत्तथाकुरु।एतद्धिपरमंश्रे
योलोकानांभरतर्षभ।ततश्चप्रतिसंहृत्यतदस्त्रंस्वापनंमहत्।ब्रह्मास्त्रंदीपयांचक्रेतस्मिन्युधियथाविधि।ततोरा

मोरुषितो गछसिंदहष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्त्तितं वा। हतो मि भीष्मेति सुमंदबुद्धिरित्येव वाक्यं महसा व्यमुंचत। ततोपांचया
त्पितरं ऊामदग्न्यः पितुस्तथा पितरं वास्य चान्ये। ततत्वचैनं परिवार्य्य तस्थुरूचुश्चैनं मा त्व पूर्वेदंदन तदानीं॥ ॥पितर
ऊचुः॥ ॥मास्मैवं साहसं तात पुनः कार्षीः कथंचन। भीष्मेण संयुगं गंतुं क्षत्रियेण विशेषतः॥ क्षत्रियस्य तु धर्मोयं
यद्युद्धं भृगुनंदनः स्वाध्यायो व्रतचर्य्या च ब्राह्मणस्य परं धनं। इदंनिमित्तेकस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतं। शस्त्रधारण
मत्युग्रं तत्र कार्य्यं कृतं त्वया। वत्स - पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे। विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः॥ पर्य्या
प्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणं। विसर्जयैतद्दुर्द्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव॥ एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः॥
निवर्त्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रसादितः॥ रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः। न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कु
रूद्वह। मानं कुरुष्व गांगेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे। वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे। भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या
जीवसि पुत्रक। गांगेयः शांतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः। कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्त्तस्वेह भार्गव। अर्जुनः पांडव
श्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली। नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः। सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान्॥ २५६
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्रामो ब्रवीदि

दं। नाहं युद्धं विनिवर्त्तेयमिति मे व्रतमाहितं। न निवर्त्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्द्धनि। निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पि
तामहाः। न त्वहं विनिवर्त्तेयं युद्धादस्मात्कदाचन। ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा। नारदेनैव सहिताः सम
गम्येदमब्रुवन्। निवर्त्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमं। नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया। मम व्रतमिदं लोके ना
हं युद्धात्कदाचन। विमुखो विनिवर्त्तेयं पृष्ठतोभ्याहतः शरैः। नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात्। त्यजेयं शा
श्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः। ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप। भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे। तथैवा
त्तशरो धन्वी तथैवाहं दृढनिश्चयः। स्थिरोहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन्। समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनंदनं। नावनी
तं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव। राम राम निवर्त्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम। अवध्यो वै त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य
भार्गव। एवं ब्रुवंतस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरं। न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनंदनं। ततोहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्म
वादिनः। अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान्। ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितं। प्रैहि रामं महाबाहो
गुरुं लोकहितं कुरु। दृष्ट्वा निवर्त्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै। लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः। ततोहं राममा

द्युवंवदेत्तत्र विस्मितः॥ रामस्त्वास्त्वस्मरन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः॥ त्वत्समो नास्ति सो लोके स्मिन्क्षत्रियः पृथि
वीचरः॥ गम्यतां भीष्म युद्धेस्मिंस्तोषितोहं भृशं त्वया॥ मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः॥ उक्तवान्दीनया वा
चा मध्ये तेषां महात्मनां॥ ॥इति उद्योग अंबोपाख्याने॥ ॥राम उवाच॥ प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्व
षामेव भामिनि॥ यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं परं॥ न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरं॥ विशेषयि
तुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन्॥ एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलं॥ यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते॥
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेन्या विद्यते गतिः॥ निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुंचता॥ एवमुक्त्वा ततो रामो वि
निःश्वस्य महामनाः॥ तूष्णीमासीत्ततः कन्या प्रोवाच भृगुनंदनं॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा॥ अजय्यो युधि भीष्मो
यमपि देवैरुदारधीः॥ यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया॥ अनिवार्यं रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च॥
न चैवाहमनेनाद्य? न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन॥ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन॥ २५७
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह॥ एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना॥ तापस्ये धृतसंकल्पा मम

चिंतयत उपायं च तत मा भिरालोच्य रुते॥ ततः स प्रहृष्ट उन्मानाश्चोस्तन्निश्चायितं रणो वार्य्य

चिंतयती वधं॥ ततो महेंद्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तम॥ यथागतं तथा सोगान्मामुपामंत्र्य भारत॥ ततोहं रथमारुह्य स्तूय
मानो द्विजातिभिः॥ प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयं॥ यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनंदत॥ पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्
कन्यावृत्तांतकर्मणि॥ दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितं॥ प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते सदा॥ यदैव हि वनं प्रा
यात्सा कन्या तपसे धृता॥ तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवं॥ न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण व्यजयद्युधि॥ ऋते ब्रह्मवि
दस्तात तपसा संशितव्रतात्॥ अपि चैतन्मया राजन्नारदेपि निवेदितं॥ व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचतां॥ न विषा
दस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति॥ दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत्॥ सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममंडलं॥ य
मुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेतिमानुषं॥ निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपंकिनी॥ षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधने॥
यमुनाजलमाश्रित्य संवत्सरमथापरं॥ उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी॥ शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास सापरं॥ संवत्सरं
तीव्रकोपा पादांगुष्ठाग्रधिष्ठिता॥ एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी॥ निवर्त्यमानापि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते॥ ततो हि
समगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेवितां॥ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां॥ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु साप्लुतांगी दिवानि नि
श व्यचरत काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी॥ नंदाश्रमे महाराज ततोलूकाश्रमे शुभे॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्था

स्त्र इष्टमे मा मेस्त्र इम मासमर्थ्यं तां वस्तु च भिद्देहमेदं। परिधावंती पतिता मृता।

उद्योग

स्नुष्टमे तएव वत्साभ्रमागे देवयजने द्वारएप्सुविवहा। भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा। मांडव्यस्याश्रमे रा
जन्दिलीपस्याश्रमे तथा। रामह्रदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे। एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विगाहते। आप्ला
वयत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करं। तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जले स्थिता। किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्वदस्व मे।
सैनामथाब्रवीद्राजन् कृतांजलिरनिंदिता। भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने। कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यते
षु महीपतिः। साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणं। विचरामि महीं देवि यथा हन्यामहं नृपं। एतद्व्रतफलं देहे प
रमास्मिन्यथा हि मे। ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्मं चरसि भामिनि। नैष कामोऽनवद्यांगि शक्यः प्राप्तुं त्वया रणे। यदि
भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि व्रतं। व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि। नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका
। दुस्तीर्था तु न विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी। भीममाहवती घोरा सर्वग्राहभयंकरी। एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यव
र्तत। मातामम महाभागा स्मयमानेव भाविनी। कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा। न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वर
वर्णिनी। सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः। पतिता परिधावंती पुनः काशिपतेः सुता। सा नदी वत्सभूम्यां तु प्र
थितांबेति भारत। वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा। सा कन्या तपसा तेन देहार्धेन व्यजायत। नदी च राजन्वत्सेषु २५८

कन्योजन्मांतरेण तपस्यं धृतनिश्चयं पूर्वजातिस्मरणात्॥

कन्या चैवाभवत्तदा॥ ॥इत्युद्योगे अंबोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाः॥
॥दृष्ट्वा निवर्तयामासुः किं कार्यमिति चाब्रुवन्। तानुवाच ततो वृद्धांस्ततः कन्या ऋषींस्तदा। निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता प
तिधर्मतः। वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः। निहत्य भीष्मं गच्छेयं शांतिमित्येव निश्चयः। यत्कृते दुःखवसतिमिमां
प्राप्तास्मि शाश्वतीं। पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह। नाहत्वा युधि गांगेयं निवर्तिष्ये तपोधनाः। एष मे हृदि संकल्पो
यदिदं कथितं मया। स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया। भीष्मे प्रतिविधास्यामि नास्मि वार्येति वै पुनः। तां देवो दर्श
यामास शूलपाणिरुमापतिः। मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण तापसीं। छंद्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयं। हनि
ष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीं। ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह। उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो युधि जयो मम।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शांतमुमापते। प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः। यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज। य
था हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि। तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः। न मे वागनृतं प्राह सत्यं भद्रे भविष्यति। ह
निष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसि। स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती। द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महार
थः। शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः। यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति। भविष्यसि पुमान्पश्चात्क

उद्योग

साचित्कालपर्य्ययात्।एवमुक्त्वामहादेवःकपर्द्दीवृषभध्वजः॥पश्यतामेवविप्राणांतत्रैवांतरधीयत।ततःसा
पश्यतांतेषांमहर्षीणामनिंदिता।समाहृत्यवनेतस्मात्काष्ठानिवरवर्णिनी।चितांकृत्वासुमहतींप्रदायचहुताश
नं।प्रदीप्तेग्नौमहाराजरोषदीप्तेनचेतसा।उक्त्वाभीष्मवधायेतिप्रविवेशहुताशनं।ज्येष्ठाकाशिसुताराजन्य
मुनामभितोनदीं॥ ॥इत्युद्योगेअंबोपाख्याने॥ ॥दुर्य्योधनउवाच॥ ॥कथंशिखंडीगांगेयकन्याभूत्वापुरा
तदा।पुरुषोभूद्युधिश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥भार्यातुतस्यराजेंद्रद्रुपदस्यमहीपतेः।महिषीद
यिताह्यासीदपुत्राचविशांपते।एतस्मिन्नेवकालेतुद्रुपदोवैमहीपतिः॥अपत्यार्थंमहाराजतोषयामासशंक
रं।अस्मद्वधार्थंनिश्चित्यतपोघोरंसमास्थितः।लेभेकन्यांमहादेवात्पुत्रोमेस्यादितिब्रुवन्।भगवन्पुत्रमिच्छामिभीष्मं
प्रतिचिकीर्षया।इत्युक्तोदेवदेवेनस्त्रीपुमांस्तेभविष्यति।निवर्तस्वमहीपालनैतज्जात्वन्यथाभवेत्।सतुगत्वाचनगरं
भार्यामिदमुवाचह।कृतोयत्नोमहादेविपुत्रार्थेतपसामया।कन्याभूत्वापुमान्भावीइतिचोक्तोस्मिशंभुना।पुनःपुन
र्याच्यमानोदिष्टमित्यब्रवीच्छिवः।नतदन्यद्धिभविताभवितव्यंतत्तथा।ततःसानियताभूत्वाऋतुकालेमनस्विनी।प २९९
त्नीद्रुपदराजस्यद्रुपदंप्रविवेशह।लेभेगर्भंयथाकालंविधिदृष्टेनकर्म्मणा।पार्षतस्यमहीपालयथामांनारदोब्र

ख्यायमानानमल्लोकेषु॥

ता।ततोदधारसादेवीगर्भंराजीवलोचना।तांसराजाप्रियांनार्यांद्रुपदःकुरुनंदन।पुत्रस्नेहान्महाबाहुःसुखंपर्यचर
त्तदा।सर्वानभिप्रायकृतान्भार्यालभतकौरव।अपुत्रस्यसतोराज्ञोद्रुपदस्यमहीपतेः।यथाकालंतुसादेवीमहिषी
द्रुपदस्यह।कन्यांप्रवररूपांतांप्राजायतनराधिप।अपुत्रस्यतुराज्ञःसाद्रुपदस्यमनस्विनी।ख्यापयामासरा
जेंद्रपुत्रोह्येषममेतिवै।ततःसराजाद्रुपदःप्रच्छन्नायानराधिप।पुत्रवत्पुत्रकार्य्याणिसर्वाणिसमकारयत्।रक्षणं
चैवमंत्रस्यमहिषीद्रुपदस्यसा।चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणापुत्रइत्युत।नचतांवेदनगरेकश्चिदन्यत्रपार्षतात्।श्रद्द
धानोहितद्वाक्यंदेवस्याद्भुततेजसः।छादयामासतांकन्यांपुमानितिचसोब्रवीत्।राजकर्म्माणिसर्वाणिकारयामासपा जात
र्थिवः।ध्रुवहिधानस्तुकातिशिखंडीनिवर्ततेविदुः।अहमेकस्तुचारणवचनान्नारदस्यतु।ज्ञातवान्देववाक्येनअंबा
यातपसातथा॥ ॥इत्युद्योगेअंबोपाख्याने॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥चकारद्रुपदोयत्नंसुतायाःसर्वकर्मसु।ततोले
ख्यादिषुतथाशिल्पेषुचपरंतप।इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योबभूवह।तस्यमातामहाराजराजानंवरवर्णिनी।चोदया
मासभार्यार्थंकन्यायाःपुत्रवत्तदा।ततस्तांपार्षतोदृष्ट्वाकन्यांसंप्राप्तयौवनां।स्त्रियंमत्वाततश्चिंतांप्रपेदेसहभार्यया

उद्योग

॥द्रुपद उवाच॥ ॥कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी। मया प्रवादिता चेयं वचनात्शूलपाणिनः॥ ॥भार्योवा
च॥ ॥तत्तस्मिन् ख्याम् महाराज भविष्यतीकथं च न। त्रिलोककर्तृकस्माद्धि रथ्या च कुमिथ्या ईर्ति। यदि ते रोचते नाथ वक्ष्या
मि शृणु मम वचः। श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वां मतिं पृषतात्मज। क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्दारसंग्रहः। सविता तद्वचनमत्यमि
ति मे निश्चिता मतिः। ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्ये यदंपती। वरयां चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुतां। ततो राजा द्रुपदो
राजसिंहः सर्वान्राज्ञः कुलतः समीक्ष्य। दाशार्णकस्य नृपतेस्तनयां शिखण्डिनो वरयामास दारान्। हिरण्यवर्मेति नृपो यो
सौ दाशार्णकः स्मृतः। स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने। स च राजा दशार्णेषु महानासीत्सुदुर्जयः। हिरण्यव
र्मा दुर्धर्षो महासेनो महायशाः। कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम। यौवनं तु समापन्ना सा च कन्या शिखण्डिनी। हतदा
राः शिखण्डी च काम्पिल्यं पुनरागमत्। ततः सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल। हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिख
ण्डिनीं। धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत्। कन्यां पंचालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीं। ततस्ता राजशार्दूल धा
त्र्यो दाशार्णिका मृदा। जग्मुरार्तिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च। ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वान्यवेदयन्। विप्रलं ३५५७

अभिवंगाद्धियावरणात्। तं कुमारं कृतं ज्ञात्वा ज्ञाय ज्ञाप्य गंकृकिं॥

नं यथा वृत्तं मत्कृते कोपपार्थिवः। शिखण्डी अपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा। विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं मेवाति रोचय
न्। ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ। हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह। ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपस
मन्वितः। दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनं। ततो द्रुपदमासाद्य दूतः कांचनवर्मणः। एक एकांते सुसाद्य रहो वच
नमब्रवीत्। दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत्। अभिषंगात्प्रकुपितो विप्रलब्धोस्म्यनघ। अवमन्यसे मां नृ
पते नूनं दुर्मंत्रितं तवा यत्त्वं कन्यां स्वकन्यार्थे मोहाद्याचितवानसि। तस्याद्य विप्रलब्धस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते। एष त्वां
सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव॥ ॥इत्युद्योगे बोपाख्याने॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य त
दा नृप। चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती। स यत्नमकरोत्तीव्रं संबंधिनमनुमानने। दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति सं
दिशन्। स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत्। कन्येति पांचालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययौ। ततः स प्रेषयामास मित्रा
णाममितौजसां। दुहितुर्विप्रलंभं तं धात्रीणां वचनात्तदा। ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः। अभियाने मतिं चक्रे द्रु
पदं प्रति भारत। ततः संमंत्रयामास मंत्रिभिः स महीपतिः। हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पांचाल्यं पार्थिवं प्रति। तत्र वै निश्चितं तेषा
मभूद्राज्ञां महात्मनां॥

किंतथ्यमथयंपुमानितितिमिथ्याचेतत्तशिखंडिः कृपयायतिविधास्येतत्त्वधर्मतः ॥ एवंमचिंतितोविचिंतोमहादेवेनख्या
तथ्यंभवतिचाद्दलत्तकन्याराजेंद्रशिखंडिनी ॥ वधायपंचालराजानमानयिष्यामदेहहं ॥ अन्यंराज्ञानमाधायपंचालेपुनरे
स्वाराधातयिष्यामनृपतिंपांचालंशिखंडिनं ॥ ततत्रानतमासाद्यपुत्रतरैतात्त्वराधिप ॥ ह्रस्वायध्यत्यामंतायातिदन्मीति
स्विरोमवः सहिपुरुहत्यावेनीतःकिल्विषीचनराधिपः ॥ भयंतीव्रमत्तुपांस्तोद्रुपदःपृथिवीपतिः ॥ विसृज्यदूतान्दाशा
र्णेद्रुपदःशोकमूर्छितः ॥ सामत्यनाथ्यरिहितवाक्यमाद्दतराधिपः ॥ भायनमहताविष्टोहृदिशोकेनचाहतः ॥ पांचालरा
जोदयितांमातरंवैशिखंडिनः ॥ अब्रवीत्पश्येतिमांकोयानवधीसुमहाबलः ॥ हिरण्यवर्मानृपतिःकर्षमाणोवरूथिनीं ॥
किमिदानींकरिष्यावोमूढाकन्यामिमांप्रति ॥ शिखंडीकिलपुत्रस्तेकन्येतिपरिशंकितः ॥ इतिसंचित्यपत्नेनसमित्र
:सबलानुगः ॥ वंचितोस्मीतिमन्वानोमांकिलोद्धर्तुमिच्छति ॥ किमत्रतथ्यंसुश्रोणिमिथ्याकिंब्रूहिशोभने ॥ श्रुत्वात्वत्तः
शुभेवाक्यंसंविधास्याम्यहंतथा ॥ अहंहिसंशयप्राप्तोबालाचेयंशिखंडिनी ॥ सात्वंसर्वेविमोक्षायतत्त्वमाख्याहि
शुभेवाक्यंसंविधास्याम्यहंतथा ॥ अदंहिसंशयप्राप्तोबालाचेयंशिखंडिनी ॥ त्वंचसर्वेविमोक्षायतत्त्वमाख्याहि३
बंतः ॥ तथाविदंधांसुश्रोणिकृत्यमासुक्तुचिस्मिते ॥ शिखंडिनेचमात्तित्स्वविधास्येतनत्तवेनः ॥ कृपयादंवरारोदेवंधि ३५१
तःपुत्रधर्मतः ॥ मयादाशार्णकोराजावंचितःसमहीपतिः ॥ तदाब्रूहिमहाभागेविधास्येतत्रयद्धितं ॥ जानताहितनरे
द्रेणख्यापनार्थंपरस्यवै ॥ प्रकाशंचोदितादेवीप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ ॥
पनार्थंपरस्यनमाद्यैतावतेकाल्यमेतत्तशान्तनतोममेपराधइति ॥

पुरख्यापनतद्दिरण्यवर्मप्रतिपाद्यैतेभानतापिस्त्रीवेडहितःएकाशेलोकसमक्षेहृष्टा ॥

इत्युद्योगेअंबोपाख्यान ॥ ॥भीष्मउवाच ॥ ॥ततःशिखंडिनोमातायथातत्त्वंनराधिप ॥ आचचक्षेमहाबाहोभर्त्रेक
न्यांशिखंडिनीं ॥ अपुत्रयामयाराजन्सपत्नीनांभयादिदं ॥ कन्याशिखंडिनीजातापुरुषोवैनिवेदिता ॥ त्वयाचैवनरश्रेष्ठ
तान्मप्रीत्यानुमोदितं ॥ पुत्रकर्मकृतंचैवकन्यायाःपार्थिवर्षभ ॥ भार्याचोढात्वयाराजन्दशार्णाधिपतेःसुता ॥ मया
चप्रत्यभिहितंदेववाक्यार्थदर्शनात् ॥ कन्याभूत्वापुमान्भावीत्येवंचैतदुपेक्षितं ॥ एतच्छ्रुत्वाद्रुपदोयज्ञसेनःसर्वंतत्त्वंमंत्रविद्भ्योनि
वेद्यतत् ॥ मंत्रंराजामंत्रयामासराजन्यथायुक्तंरक्षणेवैप्रजानां ॥ संबंधकंचैवसमर्थ्यतस्मिन्दाशार्णकेवैनृपतौनरेंद्र
॥ स्वयंकृत्वाविप्रलंभंयथावन्मंत्रैकाग्रोनिश्चयंवैजगाम ॥ स्वभावगुप्तंनगरमापत्कालेतुभारत ॥ गोपयामाससराजेंद्र
सर्वतःसमलंकृतं ॥ आर्तिंचपरमांराजन्देवीदेवपरंतदा ॥ अब्रवीच्चप्रजानामपात्रात्र्यविचनमब्रवीत ॥ देवानांप्रतिपत्तिश्चसत्सा
साधुमतासदा ॥ किंपुनःदुःखार्णवंप्राप्तस्मात्पूजयतांगुरून् ॥ दैवतानिचसर्वाणिपूज्यंतांभूरिदक्षिणाः ॥ अग्नयश्चापिहूय
तांदाशार्णप्रतिषेधने ॥ अयुद्धेननिवृत्तिंचमनसाचिंतयप्रभो ॥ देवतानांप्रसादेनसर्वमेतद्भविष्यति ॥ मंत्रिभिर्मं
त्रितंसार्धंत्वयापृथुललोचन ॥ पुरस्यास्याविनाशायतथाराजन्तथाकुरु ॥ दैवंहिमानुषोपेतंभृशंसिध्यतिपार्थिव ॥ प
रस्परविरोधात्तुनसिद्धिरस्तिचैतयोः ॥ तस्माद्विधायनगरेविधानंसचिवैःसह ॥ अर्चयस्वयथाकामंदेवतानिविशांप

सुधारूपा इति कालेपनं यस्याः॥ योगिका धूपः धूपोगरुप्रवृत्तिः॥ अनतिदोहसमयं॥


ना। एवं संतापमापन्नौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ। शिखंडिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी। ततः सा चिंतयामास मत्कृते दुःखि-
तावुभौ। इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने। एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा। निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्ज-
नं वनं। यक्षेणर्द्धिमता राजन् स्थूणाकर्णेन पालितं। तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनं। तत्र च स्थूणभवनं सुधामृत्तिक-
लेपनं। लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणं। तत्प्रविश्य शिखंडी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप। अनश्नाना बहुतिथं शरीरमु-
पशोषयत्। दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मार्दवसंयुतः। किमर्थोऽयं तवारंभः करिष्ये ब्रूहि माचिरं। अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुन-
रुवाच ह। करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाच स गुह्यकः। धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे। अदेयमपि दास्यामि
ब्रूहि यत्ते विवक्षितं। ततः शिखंडी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत्। तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत॥ शिखंड्युवाच
अपुत्रो मे पिता यक्ष नचिरान्नाशमेष्यति। अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हि तं। महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो
नृपः। तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष मातरं पितरं च मां। प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिगमो मम। भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिंदि- 
ता। यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम। तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक॥ ३ ॥ इत्युद्योगअंबोपाख्यान॥ ॥

अन्योन्यस्यअन्योन्यं। चक्रातां स्थूणान चापयः। शिखंडिनांगा। क्रियतइत्यर्थः॥

भीष्म उवाच॥ शिखंडिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ। प्रोवाच मनसा चिंत्य दैवेनोपनिपीडितः। भवितव्यं तथा त-
द्धि मम दुःखाय कौरव। भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे। किंचित्कालांतरं दास्ये पुंलिंगं स्वमिदं तव। आगंतव्यं च
या कालं सत्यं चैव वदस्व मे। प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहंगमः। मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बंधूंश्च केवलं। स्त्री-
लिंगं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे। सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव॥ शिखंड्युवाच॥ ॥ प्रतिदास्या-
मि भगवन् पुंलिंगं तव सुव्रत। किंचित्कालांतरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर। प्रतियाते दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्मणि।
कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप। अन्यो-
न्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः। स्त्रीलिंगं धारयामास स्थूणो यक्षोऽथ भारत। यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखंडी प्रत्यपद्यत। ततः
शिखंडी पांचाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव। विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत्। यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य तत्।
द्रुपदस्तस्य तत्सर्वं हर्षमाहारयत्परं। सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा। ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप।
पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धत्तां मे भवानिति। अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा। पंचालराजं द्रुपदं दुःखशोकसम-
न्वितः। ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा। प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरं। ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पांचाल्यं तं

आगमःपरीक्षा॥

रूपाधमं॥ यत्स्वकन्यां स्वकन्यार्थे हृतवानसि दुर्मते। फलं तस्यावलेपस्य द्रष्टास्यद्य न संशयः॥ एवं दूतमुखाच्छ्रुत्वा नाम्ना सो ह्यणो रा
जसत्तमाहूतः प्रयातो ताम्रदशार्णाधिपचोदितः। ततः प्रासादयामास सुमाधवद्रुपदः सुतां। तस्मै पांचालको राजा गामर्घं वृषं
मर्चितं। प्रेषयामास राजेंद्र मद्रतत्रैशिखंडिना। नाहं जाने नान्यमेदं सवाक्यामतवबालकः॥ यदुक्तं तन्नवारणा राज्ञा काच
नवर्मणा। यत्नेनमधमाचारं दुहितुस्त्वं निवेदितः। तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते। दारैर्द्विषन्नपतमभाधरणा
हर्हमि। उद्धरिष्यामि समग्रं सामात्यसुतबांधवं। तदुपालंभसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः। दशार्णपतिना राज्ञा मंत्रिम
ध्ये पाराधमाः। अन्येवं दूतास्य श्रुत्वा द्रुपदः प्रणयाद्वितः। यदास्मो न वा न दूतसमं बंधिवचनात्ततः। अथ प्रवरं पतिवचोऽहं तोर
ज्ञावदिष्यति। ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने। हिरण्यवर्मणो दूतं ब्राह्मणायारगं। तमागम्य तु राजानं दशा
र्णाधिपतितदा तोतदाक्यमादद्दे राजन्द्रुपदकं दुपदनदः। आगमः क्रियतां क्षेत्रः कुमारार्यं सुतामम। माध्येतदुक्तं केना
पितन्नश्रद्धेयमिस्वतां। ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः। संप्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखंडि
नं स्त्री पुमान्वेति विद्धुं। ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राजन्नच शशंसुरहितं वै। शिखंडिनं पुरुषं कौरवेंद्र दशार्णरा
राज्ञाय महौजसाय। ततः श्रुत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानभूत्। संबंधिना समागम्य हृष्टो वासमवात्स्यत। शिखंडिने च 

सुदितः प्रादाद्धिनिनारत्नवरः। हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दासीर्बहुशतास्तथा। पूजितश्च प्रतियायौ निर्भर्त्स्य तनयां किल। वि
नीतकिल्बिषे प्रीति हेमवर्मणि पार्थिवो पतिग्रयाते दाशार्णे सो हृष्टरूपा शिखंडिनी। कस्यचित्त्वथ कालस्य कुवेरा
नुचरो नरः। लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणोऽप्यागाद्विमानेन। स तदृष्ट्वोपरि वर्तमानं आलोकयामास धनाधिगो स्था
स्थूणस्य यक्षस्य विवेश्म विस्मयः। स्वलंकृतं माल्यगुणैर्विविधैः। लाजैश्च गंधैश्च तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनधूपितं च।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमं। तत्स्थानं तस्य हृष्टा तु सर्वतः समलंकृतं। मणिरत्नसुवर्णानामा
भाभिः परिपूरितं। नानागंधसुगंधाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितं। अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा। अलंकृत
मिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः। नापसर्पति मां चैव कस्मादद्य सुमंदधीः। यस्माज्जानन् सुमंदात्मा मामसौ नो
पतिष्ठति। तस्मात्तस्मै महादंडो धार्यः स्यादिति मे मतिः॥ ॥यक्षा ऊचुः॥ द्रुपदस्य सुता राजन् राज्ञो जाता शि
खंडिनी। तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणं। अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे। नोपसर्पति त
नासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान्। एतस्मात्कारणाद्राजन् स्थूणो न त्वाद्य सर्पति। श्रुत्वा कुरुष्व यान्याय्यं विमानमिह तिष्ठतां

उद्योग आनीयतां स्थूणो इति तत्र यक्षाधिपोऽब्रवीत्। कर्तास्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः॥ सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृ
थिवीपते। स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः॥ तं शशापाथ संक्रुद्धो धनदः कुरुनंदन। एवमेव भवत्वद्य स्त्रीत्वं पाप
स्य गुह्यकाः॥ ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा यस्मादकास्त्ववमन्य यक्षान्। शिखंडिनो लक्षणं पापबुद्धे स्त्रीलक्षणं चाग्रही
: पापकर्मन्॥ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्त्वया कृतं। तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्रीत्वं मा पुरुषस्तथा॥ ततः प्रसादयामासुर्वै
विश्रवणं किल। स्थूणस्यार्थे कुरुस्वांतं शापस्येति पुनः पुनः॥ ततो महात्मा यक्षेंद्रः प्रत्युवाचानुगामिनः। सर्वान्यक्ष
गणांस्तात शापस्यांतचिकीर्षया। शिखंडिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते। स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महाम
नाः॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः। प्रययौ सहितः सर्वैर्निमिषांतरचारिभिः॥ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवस
मये चागमत्तूर्णं शिखंडी तं क्षपाचरं॥ सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति। तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः॥
आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनं। सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखंडिने॥ यक्ष उवाच॥ शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृ ३०४
ते पार्थिवात्मज। गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखं। दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितुं। गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य

पांडवैः सह शिखंड्यर्थे श्रद्धा चित्त्वया॥ नव तु द्वालात पांडवानां तन सह संबंधमानावात्। वरुप्यादंदूद पुष्करशेषरूपं॥

वरस्थितिं। एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणेनाथ च भारत। प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः॥ पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्म
हाधनैः॥ द्विजातीन्देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान्। द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखंडिना। मुदं च परमां लेभे पा
दो चाल्यः सह बांधवैः॥ शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव। शिखंडिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा॥ प्रतिपेदे
चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः। शिखंडी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदय
त। जडांधबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया॥ एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः॥ स संभूतः कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथ
सत्तमः॥ ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अंबा नामेति विश्रुता। द्रुपदस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ। नाहमेनं धनुष्पाणिं युयु
त्सुं समुपस्थितं। मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत। व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतं॥ स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्री
स्वरूपिणि। न मुंचेयमहं बाणानिति कौरवनंदन। न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखंडिनं। एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म
तात शिखंडिनः॥ ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनं। यदि भीष्मः स्त्रियं हन्यात्संतः कुर्युर्विगर्हणं। नैनं तस्माद्धनि
ष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितं॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा। मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भी
ष्मे युक्तममन्यत॥ ॥इत्युद्योगे अंबोपाख्यानं समाप्तं॥ ॥संजय उवाच॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव।

प्रागाह्निकमद्यःस्त्वनिनाकार्य्यं॥


स्थितं मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत। पांडवेयस्य गांगेय यदेतत्सैन्यमुद्यतं। प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमा
कुलं। भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः। लोकपालसमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः। अप्रधृष्यमनावार्य्यमुद्धूतमि
व सागरं। सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे। केन कालेन गांगेय क्षपयेथा महाद्युते। आचार्यो वा महेष्वासः कृ
पो वा सुमहाबलः। कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः। दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवंतो हि बले मम। एतदिच्छाम्य
हं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे। हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्ये
तत्पृथिवीपते। बलाबलममित्राणां तेषां यदिह पृच्छसि। शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत्। अस्त्रवीर्यं रणे य
च्च उपयो भुजयोर्महाभुज। आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः। मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चितं। हन्यामहं महा
भागपांडवानामनीकिनीं। दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम। योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते। सहस्रं
रथिनामेकमेष भागो मतो मम। अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः। क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत॥ संजय उवाच॥ श्रुत्वा
भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा। पर्यपृच्छत राजेंद्र द्रोणमंगिरसां वरं। आचार्य्य केनं पांडुपुत्रस्य सैनिकान्॥ ३०५
× कालेन ×

क्षपयितासि चाश्वनात्ममप्युदपसि॥
निहन्याइति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव। स्थविरोस्मि महाबाहो मंदप्राणविचेष्टितः। शस्त्राग्निना निर्दहेयं पांडवानाम
नीकिनीं। यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम। एषा मम परा शक्तिरेतन्मम परमं बलं। द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां
कृपः शारद्वतो ब्रवीत्। द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयं। कर्णस्तु पंचरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित्। तच्छ्रु
त्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः। जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह। न हि यावद्रणे पार्थं बाणशंखधनु
र्धरं। वासुदेवसमायुक्तं रथमायांतमाहवे। समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे। शक्यमेवं च भूयश्च त्व
या वक्तुं यथेष्टतः॥ ॥इत्युद्योगपर्वणि॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौंतेयः सर्वान्भ्रातॄनुप
ह्वरे। आहूय नरशार्दूल इदं वचनमब्रवीत्। धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम। ते प्रवृत्तिं प्रयच्छंति ममे
मां व्युषितां निशां। दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतं। केन कालेन पांडूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो। मासेनेति च ते
न प्रोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः। तावता चापि कालेन द्रोणोपि प्रतिजज्ञिवान्। गौतमो द्विगुणं संमदि। पंचविंशद्दिवसे
हं तु मासेन प्रतिजज्ञिवान्। तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन तव वचः। कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति फाल्गुन

वेदांतवेदाधिगमांतव्रतेस्नातास्त्वयात्वत्यस्नाताः कालेनानेनहि त्रिमासावधिनाच्चलनव्यात्यास्मज्ञाकालेदनन

उद्योग एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः॥ वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत॥ सर्वएते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयु
द्धयोधिनः सर्वे तावद्यत्रेस्नाताः सर्वएतेपराजिताः॥ अमेयं महाराज हस्तुरखबलं तव त्वाच्छ्रोपितं मनसा पापयाम
स्तं यद्वीप्सदेकेस्यामकरध्येनिवा वासुदेवसहायवान्॥ सामरानपिलोकांस्त्रीन् सर्वान्स्थावरजंगमान्॥ भूतंभव्यं
भविष्यंच निमेषादितिमेमतिः॥ यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम॥ कैराते द्वंद्वयुद्धेतत्तदिदंमयिवर्त्तते॥ यद्युगां
गांतेपशुपतिः सर्वभूतानि संहरन्॥ प्रयुक्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्त्तते॥ तन्न जानातिगांगेयो नद्रोणो नचगौ
तमः॥ नद्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः॥ नतु युक्तं रणे हंतुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनं॥ आर्जवेनैव युद्धेन वि
जेष्यामो रणे रिपून्॥ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव॥ सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः॥
वेदांतावभृथस्नाताः सर्वएतेपराजिताः॥ निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पांडवाः॥ शिखंडी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ भीमसेनो य
मौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि॥ शंखश्चैव महाबाहुर्हैडिंबश्च महाबल
ः॥ पुत्रोस्यांजनपर्वा च महाबलपराक्रमः॥ शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः॥ अभिमन्युश्च बलवान्द्रौ ३०६
पद्याः पंच चात्मजाः॥ स्वयं वापि समर्थोसि त्रिलोकोत्सादने त्वपि॥ स्यामपिसितव्यात्नव्यांवतिनात्तुपपन्न॥ ॥

आज्ञाव्यस्तात्वा अहिनलक्रणाधृतराष्ट्रविज्ञा॥

क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं शक्रसमद्युते॥ सद्य एव न भवेत्स इति त्वां वेद्मि कौरव॥ ॥ महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥ वै
शंपायन उवाच॥ ॥ ततः प्रभाते विमले धार्त्तराष्ट्रेण चोदिताः॥ दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पांडवान्प्रति॥ आप्लाव्य शु
चयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः॥ गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः॥ सर्वे ब्रह्मविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रता
ः॥ सर्वे कामकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः॥ आहवेषु परान्लोकान्जिगीषंतो महाबलाः॥ एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्दधानाः प
रस्परं॥ विंदानुविंदावावंत्यौ केकया बाह्लिकैः सह॥ प्रययुः सर्वएवैते भारद्वाजपुरोगमाः॥ अश्वत्थामा शांतनवः सैंधवो
थ जयद्रथः॥ दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च येनृपाः॥ गांधारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः॥ शकाः किराता
यवनाः शिबयोथ वसातयः॥ स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथं॥ एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले॥ कृतवर्मा
महानीकस्त्रिगर्त्ताश्च महारथाः॥ दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः॥ शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौशल्योथ बृहद्बलः॥ एते
पश्चादनुगता धार्त्तराष्ट्रपुरोगमाः॥ ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महाबलाः॥ कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्द्धे व्यवतिष्ठंत दंशिताः
॥ दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत॥ यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतं॥ न विशेषं विजानंति पुरस्य शिबिरस्य वा॥
कुशला अपि राजेंद्र नरा नगरवासिनः॥ तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपते॥ कारयामास कौरव्यः शतशोथ

दाराचारस्त्रियः॥

महस्रशः॥ तेषां दुर्योधनो राजा मध्ये सैन्यानां महात्मनां॥ पंचयोजनमुत्सृज्य मंडलं तद्रणाजिरं॥ सेनानिवेशं तेजस्वी राजन्नावि
उद्योग मुक्तसंभ्रमः॥ तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलं॥ विविशुः शिबिराण्यत्र द्रव्यवंति सहस्रशः॥ तेषां दुर्योध
नो राजा मध्ये सैन्यानां महात्मनां॥ व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमं॥ सनागाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजी
विनः॥ ये चान्येनुगतास्तत्र सूतमागधवंदिनः॥ वणिजो गणिका दारा ये चैव प्रेक्षकाजनाः॥ सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधि
वत्प्रत्यपूजयत्॥ ॥इति महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥तथैव राजा कौंतेयो धर्मपुत्रो
युधिष्ठिरः॥ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत॥ चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमं॥ सेनापतिममित्रघ्नं धृ
ष्टकेतुमथादिशत्॥ विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखंडिनं॥ पांचाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ॥ ते शूराश्चित्र
वर्म्माणस्तप्तकुंडलधारिणः॥ आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः॥ अशोभंत महेष्वासा ग्रहाश्चित्रा यथा दिवः प्र
ज्वलिता इव॥ अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः॥ दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा
सैन्यानां महात्मनां॥ व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमं॥ सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः॥ अभिम उ०
न्युं बृहंतं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः॥ धृष्टद्युम्नमुखानेतानभ्यादिशत पांडुनंदनः॥ भीमं च युयुधानं च पांडवं च धनंजयं॥ ३०१

स्कंधं समूहं भांडं उपकरणं॥ बुद्धिनिःसर्वं बुद्धेर्विषयं प्रतिसर्वं। द्रौपदेयानित्यादिना याजयत् क्रियाव्ययः॥

द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कंधं युधिष्ठिरः॥ भांडं समारोपयतां चरतां संप्रधावतां॥ हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवा
स्पृशत्॥ स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः॥ अथापरैर्महीपालैः सह प्रायान्महीपतिः॥ भीमधन्वायनी सेना धृ
ष्टद्युम्नेन पालिता॥ गंगेव पूर्णा स्तिमिता स्यंदमाना व्यदृश्यत॥ ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान्॥ मोहयन्धृ
तराष्ट्रपुत्राणां बुद्धिनिःसर्वं। द्रौपदेयानभिमन्युं च पांडवः॥ नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान्॥
दश चाश्वसहस्राणि द्वे तिनो॥ अयुतं च पदातीनां रथाः पंचशतास्तथा॥ भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्बलं॥ मध्यमे
च विराटं च जयत्सेनं च पांडवः॥ महारथौ च पांचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ॥ वीर्यवंतौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारि
णौ॥ अन्वयातां तदा मध्ये वासुदेवधनंजयौ॥ बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः॥ तेषां विंशतिसाहस्राः ध्वजाः शू
रैरधिष्ठिताः॥ पंच नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः॥ पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः॥ सहस्रशो न्वयुः प
श्चादग्रतश्च सहस्रशः॥ युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे॥ तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः॥ तत्र ना
गसहस्राणि हयानामयुतानि च॥ तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत॥ चेकितानः स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभ॥

गणशो वारयन्तीत्यन्वयः॥ ॥विद्भाषामसर्वज्ञश्रीनारायणनिर्मितः॥ भारतार्थप्रकाशोयमुद्योगार्थप्रकाशकः॥ ॥

उद्योग धृष्टकेतुश्च वेदीनां प्रणेता पार्थिवात्ययौ॥ सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः॥ वृतःशतसहस्रेण रथानां प्रण
दन्बली॥ क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषर्षभौ॥ जघनं पालयंतौ च पृष्ठतोनुप्रजग्मतुः॥ तदत्राज्यं च यत्किंचिद्या
नंयुग्यं च सर्वशः॥ तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च॥ फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किंचित्कृशदुर्बलं॥ कोषसंचय
वाहांश्च कोशागारं तथैव च॥ गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः॥ तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः॥ श्रे
णीमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः॥ रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः॥ हयानां नवकोट्यश्च महतां किं
किणीकिनां॥ गजा विंशतिसाहस्रा ईषादंताः प्रहारिणः॥ कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः॥ षष्टिनागसह
स्राणि दशान्यानि च भारत॥ युधिष्ठिरस्य यान्यासन्युधि सेना महात्मनः॥ क्षरंत इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः॥ रा
जानमन्वयुः पश्चाच्चलंत इव पर्वताः॥ एवं समनुबद्धेमं कुंतीपुत्रस्य धीमतः॥ यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनं॥
नतान्यगणशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः॥ नदंतः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः॥ तत्रान्तरसहस्राणि शंखानाम
युतानि च॥ न्यवादयन्त संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः॥ ॥इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामु ३०८
द्योगपर्व समाप्तमिति॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥इदमुद्योगपर्व समाप्तं॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥

अत्र पर्वण्यभीवृत्तांताः॥ ॥राज्ञोऽन्तप्रस्थापने मंत्रः॥ पुरोहितयानं॥ शल्यवरप्रदानं॥ इंद्रविजयः॥ संजययानं॥ प्रजा
गरं॥ विदुरवाक्यानि॥ सनत्सुजातीयं॥ यानसंधिः॥ भगवद्यानं॥ दंभोद्भवाख्यानं॥ मातलिवरान्वेषणं॥ गालवचरितं॥ वि
श्वरूपदर्शनं॥ विदुलापुत्रानुशासनं॥ कर्णोपनिवादः॥ कर्णकुंतीसमागमः॥ अभिनिर्याणं॥ उलूकयानं॥ रथा
तिरथसंख्या॥ अंबोपाख्यानं चेति॥ ॥अतः परं भीष्मपर्व भविष्यति॥ ॥यस्यायं प्रतिसंधिः॥ ॥[illegible]नमेव
संवत् ७७ वर्षे शाके १५८२ प्रवर्त्तमाने सम्मूडौडीड ज्ञातीयं परीक्षक श्री नाथजी तस्यात्मज
परीक्षक श्री पनदान तस्यात्मज परीक्षक श्री पमोदेदासेन व्यासतीर्थ निवासी अग्निहोत्री
विष्णुजी तस्यात्मजो अग्निहोत्री शारंगधर तस्यात्मजाय पठनार्थ पाणिनिकायमदईश्वा
राय महाभारतस्य उद्योगपर्व पौर्वात दत्तौ अथोदयपर्वणि ब्रह्मार्पण बुध्यस प्रत्तं॥

उद्योगपर्व
३०८

३०८